

Uyghurism in 'Phags-pa Documents(According to Tumurtogoo).....	Mehmet ÖLMEZ / 001
An Etymological Dictionary of the Mongolic Languages: Some Preliminary Observations.....	Pavel Rykin / 019
Own / improper combination of mental vocabulary of the buryat language (on the example of the word bodol «thought, opinion, assumption»).....	Liubov D. Badmaeva / 043
National and cultural specifics of the Buryat language picture of the world drill(axiological aspect)	Galina Alexandrovna Dyrkheeva / 057
National standardization of geographical names in Russia: official languages in national republics	Igor Aleksandrovich Dambuev / 065
Semantic characteristic of Buryat constructions with verbs of speaking	Nadezhda Bairovna Darzhaeva / 077
The principles of compiling the Buryat word-formation dictionary.....	Kharanutova Darima Sh. / 085
ISSUE OF THE INAPPROPRIATE USAGE OF A WORD - Example of E-communications and other communication facilities -	ZOLJARGAL Batbuyan / 093
Mongolian language is Internet linguistics' object	D.Borolzoi / 107
Phonetic Evolving Patterns of Mongolian Language Family	Jin Shuanglong / 131
Studies on Structure of the Glyphs and Combination of the Blocks of Khitan Small Script	Peng Daruhan / 147
On the Correct uses of Verbal Voice Suffixes in Mongolian.....	B. Sechenbaatar / 157
Interpretation of Khitan Verb “封(confer)”.....	Sulongga / 163
On Individuals and Wholes in Linguistics.....	Tong Guifen / 173
Interpretation of “Pusuwan” and “Pusuli” in Khitan.....	ZHAO Hashengaowa / 179
A Comparative Study of Mongolian Ali-gali and Todu Ali-gali	Tsagaansar / 189
Frequency of newspaper words	MENKHJARGAL / 195
The Usages and Standard of Latin Script(In the FB frame)	Gerelmaa, Guruuchin / 205
Terms for Standards and Their Use	O.Shinebayar / 217
ON FOREIGN WORDS IN MONGOLIAN.....	Erdene PUREVJAV / 233
Some Problems in the Research of Medieval Monglian Literatare.....	Bao Wuyun / 245
Syntactic Functions of Non-Finite Verb Forms in Mongolian and Turkish	Zsolt Tóth / 251
Increase in Number of Headwords in the Manchu Dictionaries (18 th century)	Munkhtsetseg Enkhbatyn · Natalia Yakhontova / 263
Change of word meaning in cognate languages	Namsrai GERELMAA / 277
Terms for parts of Women's Garment in Buryat.....	Balzhinimaeva B.D. / 285
The Historical Narratives of the Buryats: semantics, structure, peculiarities of the language	Larisa Batoevna Badmaeva / 291
Discussion on Standardizing of Traditional Mongolian Language Spelling	Murengaowa / 301
A Study on the Digitalization of Uighur-Mongolian script in China	SiQinTu / 309
Tuyuhun's Economic Type (4th-7th Century)	Cao Lei · Lin Rui / 317
Several questions about the Rouran's hunting	YuanGang / 327
Review on Further Research on Khitan Small Script.....	Nie Hongyin / 337

Uyghurism in 'Phags-pa Documents (According to Tumurtogoo).....	Mehmet ÖLMEZ / 001
An Etymological Dictionary of the Mongolic Languages : Some Preliminary Observations.....	Pavel Rykin / 019
Собственная / несобственная сочетаемость ментальной лексики бурятского языка (на примере слова бодол «мысль, мнение, предположение»).....	Любовь Дашинимаевна Бадмаева / 043
Национально-культурная специфика языковой картины мира бурят(аксиологический аспект)	Галина Александровна Дырхеева / 057
Национальная нормализация наименований географических объектов в Российской Федерации : государственные языки в национальных республиках и языки с официальным статусом	Игорь Александрович Дамбуев / 065
Семантическая характеристика конструкций с глаголами речи в бурятском языке.....	Надежда Байровна Даржаева / 077
О принципах составления бурятского словообразовательного словаря	Харанутова Дарима Шагдуровна / 085
ҮГИЙН БУРУУ ХЭРЭГЛЭЭНИЙ АСУУДАЛД - Цахим шуудан, харилцааны хэрэгслийн бичвэрийн хэлний жишээгээр -	Батбуяны Золжаргал / 093
МОНГОЛ ХЭЛ ИНТЕРНЭТ ХЭЛ ШИНЖЛЭЛИЙН СУДЛАГДАХУУН БОЛОХ НЬ	Д.Боролзой / 107
Phonetic Evolving Patterns of Mongolian Language Family	Jin Shuanglong / 131
关于若干契丹小字原字结构及合成字组合形式	彭鞅茹罕 / 147
Монгол хэлний үйл үгийн хэвийн дагаврыг зөв хэрэглэх асуудалд	Б. Цэцэнбаатар / 157
契丹文动词 “封” 考*	苏龙嘎 / 163
Хэл шинжлэлд холбогдох бодгаль бие ба хам биеийн тухай	Түн гүй фэн / 173
契丹语 “蒲速盪” 与 “蒲速里” 考释*	赵哈申高娃 / 179
Монгол тод Али галийг харьцуулан шинжлэх нь	Цагаансар / 189
СОНИНЫ ҮГИЙН ДАВТАМЖИЙН ТУХАЙ.....	М.ЭНХЖАРТАЛ / 195
Монголын латин үсгийн хэрэглээ ба стандарт(Фэйсбүүкийн орчин дахь латин үсгийн хэрэглээ)	Гэрэлмаа Гөрөөчин / 205
СТАНДАРТЫН НЭР ТОМЬЁО, ХЭРЭГЛЭЭНИЙ АСУУДАЛД	O.Shinebayar / 217
МОНГОЛ ХЭЛЭНД ОРСОН ГАДААД ҮГИЙН ТУХАЙ	Эрдэнэ ПҮРЭВЖАВ / 233
Дундад эртний монгол хэлний судалгаанд холбогдсон зарим асуудлын тухай өгүүлэх нь	Боржигин Оюун / 245
Синтактическая роль нефинитных глагольных форм монгольского и турецкого языков.....	Жолт Тот / 251
Increase in Number of Headwords in the Manchu Dictionaries (18th century)	Munkhtsetseg Enkhbatyn · Natalia Yakhontova / 263
Үгийн утгын өөрчлөлт, хэрэглээний онцлогийг төрөл хэлүүдийн хүрээнд авч үзэх нь	Намсрай ГЭРЭЛМАА / 277
Буриад үндэсний эмэгтэй дээлийн бүрдэлийн нэр	Бальжинимаева Б.Д. / 285
Исторические нарративы бурят: семантика, структура, особенности языка	Лариса Батоевна Бадмаева / 291
Ходом монгол бичгийн хэлний галиглах зарчмыг нэгдэлжүүлэх тухай өгүүлэх нь	Мөрөнгуа / 301
国内回鹘式蒙古文文献数字化研究浅析	斯钦图 / 309
4-7世纪吐谷浑经济类型述论	曹磊·林睿 / 317
关于柔然狩猎业的几个问题	袁刚 / 327
《契丹小字再研究》读后	聂鸿音 / 337

The Journal of Northern Cultures Studies

北方文化研究

제9권

2018. 12.

檀國大學校 附設 北方文化研究所

목 차

1. Uyghurism in 'Phags-pa Documents (According to Tumurtogoo)	Mehmet ÖLMEZ / 001
2. An Etymological Dictionary of the Mongolic Languages: Some Preliminary Observations	Pavel Rykin / 019
3. Собственная / несобственная сочетаемость ментальной лексики бурятского языка (на примере слова бодол «мысль, мнение, предположение»)Любовь Дашиинимаевна Бадмаева / 043	
4. Национально-культурная специфика языковой картины мира бурят(аксиологический аспект)	Галина Александровна Дырхеева / 057
5. Национальная нормализация наименований географических объектов в Российской Федерации: государственные языки в национальных республиках и языки с официальным статусом	Игорь Александрович Дамбуев / 065
6. Семантическая характеристика конструкций с глаголами речи в бурятском языке	Надежда Баировна Даржаева / 077
7. О принципах составления бурятского словообразовательного словаря	Харанутова Дарима Шагдуровна / 085
8. ҮГИЙН БУРУУ ХЭРЭГЛЭЭНИЙ АСУУДАЛД - Цахим шуудан, харилцааны хэрэгслийн бичвэрийн хэлний жишээгээр -	Батбуяны Золжаргал / 093
9. МОНГОЛ ХЭЛ ИНТЕРНЭТ ХЭЛ ШИНЖЛЭЛИЙН СУДЛАГДАХУУН БОЛОХ НЬ	Д.Боролзой / 107
10. Phonetic Evolving Patterns of Mongolian Language Family	Jin Shuanglong / 131
11. 关于若干契丹小字原字结构及合成字组合形式	彭鞅茹罕 / 147
12. Монгол хэлний үйл үгийн хэвийн дагаврыг зөв хэрэглэх асуудалд	Б. Цэцэнбаатар / 157
13. 契丹文动词“封”考*	苏龙嘎 / 163
14. Хэл шинжлэлд холбогдох бодгаль бие ба хам биеийн тухай	Түн гүй фэн / 173
15. 契丹语“蒲速盭”与“蒲速里”考释*	赵哈申高娃 / 179
16. Монгол тод Али галийг харьцуулан шинжлэх нь	Цагаансар / 189
17. СОНИНЫ ҮГИЙН ДАВТАМЖИЙН ТУХАЙ	М.ЭНХЖАРГАЛ / 195
18. Монголын латин үсгийн хэрэглээ ба стандарт (Фэйсбүүкийн орчин дахь латин үсгийн хэрэглээ)	Гэрэлмаа Гөрөөчин / 205
19. СТАНДАРТЫН НЭР ТОМЬЁО, ХЭРЭГЛЭЭНИЙ АСУУДАЛД	O.Shinebayar / 217
20. МОНГОЛ ХЭЛЭНД ОРСОН ГАДААД ҮГИЙН ТУХАЙ	Эрдэнэ ПҮРЭВЖАВ / 233
21. Дундад эртний монгол хэлний судалгаанд холбогдсон зарим асуудлын тухай өгүүлэх нь	Боржигин Оюун / 245
22. Синтаксическая роль нефинитных глагольных форм монгольского и турецкого языков	Жолт Тот / 251
23. Increase in Number of Headwords in the Manchu Dictionaries (18th century)	Munkhtsetseg Enkhbatyn · Natalia Yakhontova / 263
24. Үгийн утгын өөрчлөлт, хэрэглээний онцлогийг төрөл хэлүүдийн хүрээнд авч үзэх нь	Намсрай ГЭРЭЛМАА / 277
25. Буриад үндэсний эмэгтэй дээлийн бүрдэлийн нэр	Бальжинимаева Б.Д. / 285
26. Исторические нарративы бурят: семантика, структура, особенности языка	Лариса Батоевна Бадмаева / 291
27. Ходом монгол бичгийн хэлний галиглах зарчмыг нэгдэлжүүлэх тухай өгүүлэх нь	Мөрөнгүа / 301
28. 国内回鹘式蒙古文文献数字化研究浅析	斯钦图 / 309
29. 4-7世纪吐谷浑经济类型述论	曹磊·林睿 / 317
30. 关于柔然狩猎业的几个问题	袁刚 / 327
31. 《契丹小字再研究》读后	聂鸿音 / 337

Contents

1. Uyghurism in 'Phags-pa Documents(According to Tumurtogoo)	Mehmet ÖLMEZ / 001
2. An Etymological Dictionary of the Mongolic Languages: Some Preliminary Observations	Pavel Rykin / 019
3. Own / improper combination of mental vocabulary of the buryat language (on the example of the word bodol «thought, opinion, assumption»)	Liubov D. Badmaeva / 043
4. National and cultural specifics of the Buryat language picture of the world drill(axiological aspect)	Galina Alexandrovna Dyrkheeva / 057
5. National standardization of geographical names in Russia: official languages in national republics	Igor Aleksandrovich Dambuev / 065
6. Semantic characteristic of Buryat constructions with verbs of speaking	Nadezhda Bairovna Darzhaeva / 077
7. The principles of compiling the Buryat word-formation dictionary	Kharanutova Darima Sh. / 085
8. ISSUE OF THE INAPPROPRIATE USAGE OF A WORD - Example of E-communications and other communication facilities -	ZOLJARGAL Batbuyan / 093
9. Mongolian language is Internet linguistics' object	D.Borolzoi / 107
10. Phonetic Evolving Patterns of Mongolian Language Family	Jin Shuanglongi / 131
11. Studies on Structure of the Glyphs and Combination of the Blocks of Khitan Small Script	Peng Daruhan / 147
12. On the Correct uses of Verbal Voice Suffixes in Mongolian	B. Sechenbaatar / 157
13. Interpretation of Khitan Verb “封(confer)”	Sulongga / 163
14. On Individuals and Wholes in Linguistics	Tong Guifen / 173
15. Interpretation of “Pusuwan” and “Pusuli” in Khitan	ZHAO Hashengaowa / 179
16. A Comparative Study of Mongolian Ali-gali and Todu Ali-gali	Tsagaansar / 189
17. Frequency of newspaper words	MENKHJARGAL / 195
18. The Usages and Standard of Latin Script(In the FB frame)	Gerelmaa, Guruuchin / 205
19. Terms for Standards and Their Use	O.Shinebayar / 217
20. ON FOREIGN WORDS IN MONGOLIAN	Erdene PUREVJAV / 233
21. Some Problems in the Research of Medieval Mongolian Literature	Bao Wuyun / 245
22. Syntactic Functions of Non-Finite Verb Forms in Mongolian and Turkish	Zsolt Tóth / 251
23. Increase in Number of Headwords in the Manchu Dictionaries(18 th century)	Munkhtsetseg Enkhbatyn · Natalia Yakhontova / 263
24. Change of word meaning in cognate languages	Namsrai GERELMAA / 277
25. Terms for parts of Women's Garment in Buryat	Balzhinimaeva B.D. / 285
26. The Historical Narratives of the Buryats: semantics, structure, peculiarities of the language	Larisa Batoevna Badmaeva / 291
27. Discussion on Standardizing of Traditional Mongolian Language Spelling	Murengaowa / 301
28. A Study on the Digitalization of Uighur-Mongolian script in China	SiQinTu / 309
29. Tuyuhun's Economic Type (4th-7th Century)	Cao Lei · Lin Rui / 317
30. Several questions about the Rouran's hunting	YuanGang / 327
31. Review on Further Research on Khitan Small Script	Nie Hongyin / 337

Uyghurism in 'Phags-pa Documents (According to Tumurtogoo)

Mehmet ÖLMEZ*

Abstract

Uyghurism in 'Phags-pa Documents(According to Tumurtogoo)

Mehmet ÖLMEZ*

Turkic – Mongolian mutual borrowings have two main periods: Before 1206 and after 1206. After the Great Mongolian Quriltai, Mongolian borrowed many Turkic words (also some foreign words like Sanskrit etc.) from Old Uyghur. There are excellent studies about this topic by Poppe (1955a), Clauson (1962), Kara (1981, 2001), Shogaito (1991) and other scholars. I will show some samples from estimated baxši Tumurtogoo's publication on 'Phags-pa script. Here are some examples: *abala-* 'to hunt', *al* 'red, scarlet', *arči-* 'to clean, make clean; wipe off' (deriv. *arılqa-* 'to take out, remove, eliminate'?; *ariu'i* 'clean, pure, immaculate'; *ari'u'l* 'holy, sacred'), *[ar]slan* 'lion', *asara-* 'to take care, nurse' (deriv. *asara'u'l* 'to let care'), *ayaqa tegimlig* 'monk', *ayu-* 'to be afraid' (~ *ayi-*); there are Sanskrit words such as *adišdid* and some Indo-European words like *alima* 'apple'; words like *altan* 'gold, golden', **an* 'p.pron.', and *teñri* go back to common vocabulary in both language families. About 110 words are briefly examined in terms of Turkic-Mongolian lexical contact in this paper.

Keywords : Old Turkic, Old Uyghur, Mongolian, 'Phags-pa documents, Turkic-Mongolian contact, borrowings

Turkic-Mongolian relations go back to the time before the first monuments of these two language families. Till now we knew that the oldest Mongolian monuments go back to the first part of the 13th century. Turkic monuments go back to the first quarter of the 8th century. But

* Istanbul University / olmez.mehmet@gmail.com

through Khüis Tolgoi I and Bugut inscriptions, it was revealed that the Mongolian language was documented at the last quarter of 6th century (Bugut inscription, Brāhmī side) and at the first quarter of the 7th century (Khüis Tolgoi I), for details s. Maue 2018, (2019), Vovin 2018, (2019), Ölmez 2018, (2019) and de la Vaissière 2018. Uyghur–Turkic words borrowed after the 13th century are easy to distinguish. But the earlier contacts between these two language families are always discussable.

The following wordlist doesn't include detailed investigation. It includes just brief explanations. For detailed studies s. G. Doerfer, TMEN I-IV; Sir G. Clauson 1962.

There is an opposite direction too: Mongolian words in Turkic. In this connection, there are excellent studies about different historical periods or modern Turkic languages, like Kałużyński (1962), Khabtagaeva (2009), Tuna (1972, 1976), etc.

Some words are common in both language families. It is difficult to decide exactly which language is the source language for them. Of course there are some opinions like Xianbei or Tuoba languages: *altan* 'gold, golden', *qan* 'khan, king', *qa'a:n* 'emperor, king', *teγri* 'Heaven, divinity' (and *teγriner* 'gods'), *tümen* 'ten thousand' (*tümed* '(pl.) a military unit of ten thousand men').

There are earlier borrowings from Turkic (cf. specially Sir G. Clauson 1962): *an* 'p.pron.' (Turkic **an+*); *bi* pron. 'I' cf. Tunyukuk *bini* (acc. form for *bin*); *či* cf. Tunyukuk *sini* (acc. form for **sin*); *čilau:n* 'stone' (CT *taš*); *de'e:dü* 'sublime, high', deriv. *de'e:gši* 'upward, up', *de'e:re* adv. 'above, high' (~ CT *yeg*); *düli* 'middle, half' cf. Uyg. *tüš*; *düri* 'appearance, form' in *öγre düri* 'form, appearance' (< CT *yüz* 'face'); *hüker* ~ *üker* 'cow' cf. CT *öküz*; *inu* refl. 'it's, their, his, her' (cf. Old Turkic – Old Uyghur *in+dın*, *in+ča*, *in+garu*; *neme-* 'to add, increase' cf. CT *yämä*; *qonin* 'sheep' cf. CT *koñ*; *sere-* 'to be careful about', *seregde-* 'to beware' cf. CT *sez-*; *tawlayi* 'hare' CT *tavišgan*; *tülitü* 'middle' cf. Uyg. *tüš*: *tüš üdi* 'midday'.

The following words could be borrowed from Turkic: *•čačartan* 'having a tent' → TMEN IV § 1042 (p. 18-22) and Nachträge § 1042 (< Turkic? < Ir.; *čar* 'illness, ailments' cf. Uyg. *yar* 'spittle, saliva', Russ. *яp*; *jar* 'declaration, proclamation' cf. CT *yarlıg*.

Mong. *erke'ü:n* 'Christian', deriv. *erke'ü:d* '(pl.) Christians' could be compared with Uyghur *ärkägün* 'id.' s. UW NB II.2 p. 260 (cf. Kara 2001: 92).

Mong. *ile:-* 'to send, dispatch' is interesting, because its meaning is very close to CT *elt-* 'id.'. *bolor* 'crystal' isn't attested in Uyg., but attested at Ligeti's list (s. Kara 2001: 86).

N. Poppe (1941) and D. Tumurtogoo (2010) have already mentioned Uyghur elements in their publications. I compile here their list from Uyghuristic side, mainly the following list based on D. Tumurtogoo's *Mongolian Monuments in 'Phags-pa Script* (Taipei 2010):

abala- 'to hunt' < Uyg. *avla-* < *av* 'jagd / hunt' +*la-* UW NB I. 1 105, Clauson 1972: 10b, OTWF 432.

adišdid 'blessing' < Uyg. *adištit* 'magische Kraft / Kontrolle (über das eigene Karma oder das Karma von anderen Personen)' < toch. A/B *adhiṣṭhit* < hybr. skr. *adhiṣṭita-* (Edg. 12–13) UW NB II.1, p. 36; Kara 2001: 78; Tömörtogoo 2018: 13.

al 'red, scarlet' < Uyg. *al* UW NB II. 1 84 (*al* I 'rot, rubinrot'), Clauson 1972: 120b-122a; Poppe 1955a: 38; Kara 2001: 79; Tömörtogoo 2018: 16 **al** (1), according to TMEN II § 517, specially p. 95, it goes back to Persian, s. also Tömörtogoo 2018: 16.

alima 'apple' cf. Uyg. *alımla* 'Apfel / apple': *änätkäk alımlası* 'der Indische Apfel', *alımla söğü* 'Apfelbaum / apple tree', s. UW NB II.1, p. 90, Clauson 1972: 146b; because of the *alima* form, Mongolian word can be borrowed after the Uyghur period, like Kharazmian or Kipchak Turkic *alma*, Mongolian form more closer to Kipchak word; furthermore s. M. Erdal 1993a, specially p. 31; Tömörtogoo 2018: 19.

arči- 'to clean, make clean; wipe off' < Uyg., cf. Uyg. *arıt-* 'reinigen, säubern / to clean' UW NB I.1, p. 71-74, Clauson 1972: 207b, < *arıt-* < *arıt-* 'sauber sein, sauber werden / to be, or to become, clean, pure' UW NB I. 1, p. 67, Clauson 1972: 198a; Tömörtogoo 2018: 31.

arılqa- 'to take out, remove, eliminate'; it must be derived from Uyg. *arıt-* 'sauber sein, sauber werden / to be, or to become, clean, pure' (s. *arči-*) + Mong. *-lqa-*, cf. Grønbech & Krueger § 41 *-lqa-* 'causative voice', PoppeComp p. 76, Tömörtogoo 2014: 22, *arılqa-*; Tömörtogoo 2018: 30, *arılqa-*.

ariu:i 'clean, pure, immaculate' and **ari'u:l** 'holy, sacred' derived from Uyg. *arıt* 'rein, sauber, ohne Schmutz; klar / clean, pure' UW NB II.1 232-242, Clauson 1972: 213b (1); Poppe 1955a: 38; Kara 2001: 80.

[ar]slan 'lion' < Uyg. *arslan* 'Löwe / lion' UW NB I.1 p. 261-263, Clauson 1972: 238a-b, OTWF 92, specially footnote 124; Kara 2001: 80; Tömörtogoo 2018: 30.

asara- 'to take care, nurse' < Uyg. < *aš* 'Speise, Nahrung / food' UW NB II. 1 p. 1, Clauson 1972: 253b (1); for *asara-* s. UW NB I.1 *asıra-* p. 88-89; Old Uyghur *asıra-* is a reborrowing from Mongolian, s. Ölmez 2007; s. deriv. **asara'u:l** 'to let care'.

ayiqa 'cup' < Uyg. *ayak* 'Schale, Trinkschale; Maßschale; Bettelschale' UW NB II.2 p. 75-76;

- Clauson 1972: 270a ‘a vessel’; Tömörtogoo 2018: 35.
- ayaqa tegimlig** ‘monk’ < Uyg. *ayagka tägimlig* < *ayag* (I) ‘Huldigung’ and *tägimlig* ‘würdig’, ‘Ehrwürdiger, Verehrungswürdiger; ehrwürdig, verehrungswürdig (für Buddhas, Bodhisattvas oder Śrāvakas; skr. *arhat*)’ / ‘worthy of respect’, a stock epithet for Bodhisattvas, monks, etc. UW NB II.1, p. 69-71, Clauson 1972: 270a; P. Aalto, “Ayaḡqa tegimlig”, *Studia Altaica, Festschrift für Nikolaus Poppe*, Wiesbaden 1951, p. 17 (1-14); *ayag* ‘Huldigung, Verehrung; Ehre, Würde / profound respect’ UW NB II.1, p. 69-71, Clauson 1972: 270a, OTWF 179 (*aya-* ‘huldigen / to respect’ + *-(X)g*, *aya-g*); *tägimlig* / *tägimlig* < *tägim* ‘worthy, deserving’ Clauson 1972: 482-483; Kara 2001: 81; Tömörtogoo 2018: 35.
- ayu-** ‘to be afraid’ ~ **ayi-** cf. Old Turkic (Runic) *añg* ‘evil(ly); extreme(ly)’ (< **añ-(i)g*), cf. M. Ölmez, “Moğolların Gizli Tarihi ve Sözcükleri Üzerine”, *Bengü Belâk. Ahmet Bican Ercilasun Armağanı*, ed. Bülent Gül, Ankara 2013: 377-384. cf. Old Turkic (Runic) *añit* < **añ-(i)t-*, cf. Ölmez 2013: 309; Tömörtogoo 2018: 14-15.
- balaqad** ‘towns, cities’, **balaqasun** ‘town, city’ [~ *balqa(sun)*] (< OldT, Uyg. *balıq* and Mong. +*sun*, s. Clauson 1972: 335b (2); Tömörtogoo 2018: 40.
- baq** ‘garden’ < Uyg. *bay* < Per. *bāy* ‘Weingarten, Obstgarten’ BT IX; Clauson 1972: 311b: *bay borluq* ‘vineyard’; Poppe 1955a: 38; Kara 2001: 82; Tömörtogoo 2018: 37 (1).
- baqši** ‘tutor, teacher’ < Uyg. *baqşı* ~ *bahşı* < Chin. 博士 *boshi*, 博 *bo* K 771a *pāk*; Pull. 41 L. *pak*, E. *pak* and 士 *shi* K 559a *ši*.; Pull. 284 L. *şır*, E. *şı* (s. Ölmez 1994); Kara 2001: 82; Tömörtogoo 2018: 37.
- bars** ‘tiger’ < Uyg. *bars* < Ir. → Clauson 1972: 368a-b: “a very early Iranian l.-w., but from which Iranian language it was taken is uncertain”, Doerfer: “Gepard; Panther, Felis panthera” TMEN II § 685; Poppe 1955a: 38; Kara 2001: 83; Tömörtogoo 2018: 43.
- basa** ‘also, too, again’ < Uyg. *basa* ‘dann, darauf, danach / and, after, more’ BT I, II, III, VII, VIII, IX, XIII, Tot., HT III, IV, V, VII, VIII, IX, X, Clauson 1972: 370b < *bas-a* < *bas-* ‘to press, to crush, oppress’ (Clauson 1972: 370a) and *-a* (gerundium suffix), s. Li 2004: 129-131; Kara 2001: 83.
- bayaji’u:l-** ‘to enrich, make rich’ < Mong. *bayan* + Mong. + *ji’u:l-* cf. Uyg. *bay* ‘reich; Reicher / rich’ BT II, III, V, IX, XIII; Clauson 1972: 384a-b.
- bečin** ‘monkey, ape’ < Uyg. *bečin* ‘Affe / ape, monkey’ < Ir. BT VII, XIII, XXXVII, SUK, Clauson 1972: 295b-296a; Kara 2001: 83; Tömörtogoo 2018: 48.
- belge** ‘sign, mark’ < Uyg. *bälgö* ~ *bälgü* ‘Zeichen, Merkmal (= skr. *lakṣaṇa*)’ BT I, V, VIII, IX, XIII, Tot., HT III, IV, V, VI, VII, VIII, X; ‘sign, mark’ Clauson 1972: 340a; Kara 2001: 83; Tömörtogoo 2018: 65.

- berke** 'difficult, hard' < Uyg. *bärk* 'fest, stark' BT III, VII, VIII, IX, Tot., HT IV, V, VI, VII, VIII, IX, X; 'firm, stable, solid' Clauson 1972: 361b; Tömörtogoo 2018: 66.
- biči-** 'script, letter, writ' < Uyg. *biti-* 'schreiben; tätowieren / to write' BT I, II, III, V, VII, VIII, IX, XIII, 29, Tot., HT V, VI, VII, VIII, IX, X; Clauson 1972: 299b-300a; Tömörtogoo 2018: 48-48.
- bičig** < Uyg. *bitig* ~ OldT *bitig* 'Schrift, Schreiben; Brief; Buch / inscription, book, letter' BT I, II, III, V, VIII, IX, XIII, Tot., HT III, IV, V, VII, VIII, IX, X < *biti-* 'schreiben / to write' + (X)g Clauson 1972: 303a-b; OTWF 184); deriv. **bičigten** 'those having a writ'; Tömörtogoo 2018: 49.
- bičin** → **bečin**
- bilig** 'wisdom, intellect, gift, talent', < OldT, Uyg. *bilig* 'Wissen, Weisheit, Bewußtsein / to know' < *bil-* 'to know' + -(I)g BT I, II, III, V, VII, VIII, IX, XIII, Tot., HT IV, V, VI, VII, VIII, IX, X; Clauson 1972: 339a-b; deriv. **biligten** 'those having a gift', **biligtü** 'gifted, talented'; Tömörtogoo 2018: 46.
- bodhisivid** 'Bodhisattva, Buddha' < Uyg. *bodisvt, bodistv* << Tokh. ~ Sogd. < Skr. *bodhisattva* BT I, II, III, VII, VIII, IX, XIII, HT III, IV, V, VI, VII, VIII, IX, X; deriv. **bodisi'ud**; Kara 2001: 86; Tömörtogoo 2018: 50.
- bodo** 'substance' < Uyg. *bod* 'Körper, Gestalt' BT VII, XIII, Tot., HT IV, VI; 'stature; a clan' Clauson 1972: 296b-297a.
- bol-** 'to be, become' < Uyg. *bol-*, OldT *bol-* 'sein, werden, entstehen' BT I, II, III etc.; 'to become' Clauson 1972: 331a-b.
- bulaq** 'spring' < Uyg. *bulak* 'Quelle' BT XXXVII; Clauson 1972: 336a (1); Tömörtogoo 2018: 57.
- burqan** 'Buddha' < Uyg. *burhan* ~ *burqan* < Chin. 佛 *fó* + Uyg. *han* 'ruler, khan, khaghan' (K 500 l *b'iuæ*; Pull. 100 L. *fḥjyt/fḥut*, E. *but*) BT I, II, III etc., HT III, IV, V, VI, VII, IX, X; deriv. **burqannu'ud**; Kara 2001: 87; Tömörtogoo 2018: 59.
- buyan** 'virtue, charity' < Uyg. *buyan* 'merit; meritorious deeds' < Tokh. ~ Skr. *puṇya* 'Verdienst' BT I, II, III, VII, VIII, IX, XIII etc., Clauson 1972: 386a-b; deriv. **buyannu'ud**, **buyantan**, **buyantur**; Kara 2001: 87-88; Tömörtogoo 2018: 61.
- bütü-** 'to be fulfilled' < Uyg. *büt-* 'vollenden, gehingen, erfüllt werden, enden/ to become complete' BT I, II, III, V etc., Clauson 1972: 298b; Tömörtogoo 2018: 64.
- bütün** 'whole, entire, complete' < Uyg. *bütün* 'alle, völlig, ganz, vollkommen / complete, entire' < *büt-* 'to become complete' + (X)n BT III, V, VII, Tot., HT III, IV, V, VI; Clauson 1972: 306b; OTWF 301, 303; deriv. **bütü'e** 'to complete, create'; Tömörtogoo 2018: 64.

čerig ‘soldier, troops, army’ < Uyg., OldT *čärig* ‘Heer, Truppe / troops, army’ BT VIII, XIII, BUi II, InsIduq, HT IV, V, Sitata; Clauson 1972: 428b-429a: *sünjūs bolsar čärig etär ärti* ‘when there was a battle he arranged the troops in battle order’ Küli Čor; s. more about TMEN III § 1079; deriv. *čeri’ü:d*; Tömörtogoo 2018: 339.

čime- ‘to decorate, adorn’ < Uyg. *timä-*), Clauson 1972: 503b, *et- timä-* ‘to prepare’; Kara ø; Clauson has just three entries from the verb stem *timä-* and its derivations: *timä-*, *timäg*, *timän-*. Today we have more examples from *timä-* and its derivations in Old Uyghur; in Old Uyghur Xuanzang Biography we have *timä-*, in other works there is *tümä-* (rounding through *-m-*); Mongolian forms go to *timä-* and *timäg*: *timä-* HT V 76, 295, 212, 657, 1965, HT VII 1097; *timän-* HT V 1104; *tümä-* vorbereiten AYS VI 321, Ern. 1; *tümän-* Suv 312.24, 409.4 / AYS IV 2750, AYS VI 113-114; *tümänmäklig* Suv 208.23 / AYS IV 190 (for *et-in- timä-n-* ‘to prepare oneself’ s. OTWF 600, 620);

čimeg ‘decoration, adornment’ < Uyg. *timäg* < *timä-g*, *-g* is a very familiar Turkic deverbal nomen suffix s. OTWF 172 ff., for *timäg* ~ *tümäg* s. OTWF 211 ‘preparation’; Clauson 1972: 506a *timäg*¹⁾; according to Clauson, it is an Hapax legomena from Uigurica II 40, but now it is no more a Hapax legomena according to the following examples from different new publications on Uyghur works: *tümäg* ‘Schmuck, Ausstattung’ BT III, VII, Suv 312.23 / AYS IV 2750; *tümäglig* geschmückt BT VII, XIII, HamiZus; in DTS it occurs only under *etig*: *etig tümäg* нарн. ‘поделки, украшения’ Suv 312.23 (DTS 187 a-b); about hendiadyoins derived from *et- timä-* in Old Uyghur s. Ölmez 2017: 266²⁾:

étig tümeg “hazırlık, hazırlama, düzenleme” (AbiTK)

étig yaratıg “süs; donanım” (BT IX 31 r 1/2, Schilling)

étiglig tümeglig “hazırlanmış, hazır hale getirilmiş” (AbiTK)

étiglig yaratıglıg “düzenlenmiş; süslenmiş // 莊嚴 *zhuangyan*” (ShoRoshia)

étıl- yaratıl- “donatılmak” (AbiTK)

étin- tümen- “düzenlemek, hazırlanmak” (AYS VI 0113)

In Mongian there are more derivations from *čimeg*: *čimegde-* pass. of *čime-*, *čimegči* ‘decorator’, *čimegle-* ‘to decorate’, *čimeglel* ‘decoration’, *čimegtei* ~ *čimegtü*, *čimegül-*, *čimelge* Lessing 185a-b; Tömörtogoo 2018: 345 чимег.

1) Erdal corrects Clauson’s *timäg* from U II 40 as *tümäg*, indeed it is with *w*, not with *y*; and it is a text from Berlin Turfan collections: Uğur Uzunkaya, (forthcoming), *Eski Uyğurca Ārya-arva-durgati-pariśodhana-uṣṣiṣaviṣayā-nāma-dhāraṇī* (Metin-Çeviri-Açıklamalar-Dizin).

2) It corresponds in Uyghur texts mostly to Chinese 莊嚴 *zhuangyan*, s. Wogihara 109 b *abhi-vicitrita* (for Saddh-p.); for other terms like *vyūha*, *alaṃkṛita*, *bhūṣita*, *alaṃkāra*, *alaṃkāroti* s. Nakamura vol. I, 717d-718a, Hirakawa 1015b.

- dalayi** 'sea; great, great multitude of' < Uyg./OldT *taloy* < ? 'Meer, Ozean' BT I, III, etc.; 'the sea' Clauson 1972: 502a; Kara 2001: 91.
- dharničid** 'exorcists, magicians' (*dharni+čī+d*) cf. Uyg. *darni* << Skr. *dhāraṇī*; Kara 2001: 113 (*tarni*).
- divib** 'continent' < Uyg. *divip* << Skr. *dvīpa* 'Kontinent' BT III, Tot.; Kara 2001: 91.
- doyid** 'Buddhist clergy' < Uyg. *toyin* + Mong. Pl. suffix + *t*; → *toyin*.
- ed** 'goods, property', < Uyg. *äd* 'Materie, Güter; Substanz, Ware, Habe' BT II, V, XIII etc.; 'a manufactured article' Clauson 1972: 33a; deriv. *edtü* 'wealthy, rich'; Poppe 1955a: 39; Kara 2001: 91-92; Tömörtogoo 2018: 363.
- egil** 'common, ordinary' < Uyg. *ägil* 'gewöhnlich, weltlich, Laien, Laie die außerhalb des Klosters seienden' BT IX, HT V, VII, VIII, IX, X etc.; 'common, ordinary, lower class (person)' Clauson 1972: 106a; Kara 2001: 92; Tömörtogoo 2018: 363.
- ejen** 'lord, master, ruler' cf. Uyg./OldT. *idi* 'Herr' BT III, V, XIII, HamTouen; 'master, owner' Clauson 1972: 41a; Tömörtogoo 2018: 364.
- elčin** 'messengers, envoys' Uyg. *elči* 'Gesandter, Botschafter' HamiZus, AYS VII etc.; 'ambassador, representative of government in foreign countries' Clauson 1972: 129a; Erdal 1993b; Tömörtogoo 2018: 365.
- em** 'medicine' < Uyg. *äm* 'Heilmittel' BT II, IX, XIII, HT X, VII, IX, IV, XIX etc.; 'remedy' Clauson 1972: 155a; Tömörtogoo 2018: 366 (1).
- erdem** 'learning, knowledge, virtue', Uyg. *ärdäm* 'Tugend, Vortrefflichkeit, Verdiens' BT II, III, V, VIII, IX, Tot. etc.; 'goodness, virtue, good qualities' Clauson 1972: 206b < *är+däm* OTWF 68; deriv. *erdentü* 'learned, educated'; Kara 2001: 92; Tömörtogoo 2018: 368.
- erdini** 'jewel' < Uyg. *ärtini* << Skr. *ratna* 'Kostbarkeit, Juwel, Kleinod' BT I, II, III, V, VII, VIII, IX, XIII, Tot. etc.; 'jewel, precious (object)' Clauson 1972: 212a; Poppe 1955a: 39; Kara 2001: 92; Tömörtogoo 2018: 368.
- esen** 'safely, healthy' < Uyg. *äsän* 'gesund, friedlich, wohlbehalten, ruhig' BT III, V, IX, XIII, XXXVII etc.; 'in good health, sound, safe' Clauson 1972: 248a; Kara 2001: 92; Tömörtogoo 2018: 370.
- galb** 'age, mythological period' cf. Uyg. *k(a)lp* << Skr. *kalpa* 'Weltalter, Weltzeitaltern, Zeitalter' BT I, II, III, IX, XIII, HamTouen (*kelp*); deriv. *galbud* 'era, epoch'; Kara 2001: 93; Tömörtogoo 2018: 71.
- garudi** 'Garuda, the king of birds' < Uyg. *garudi* << Skr. *garuḍa* 'ein mythischer Vogel' BT III, Hami XIV, AYS V; Kara 2001: 94; Tömörtogoo 2018: 72.
- jalbari-** 'to pray' < Uyg. *yalbar-* / *yalvar-* 'flehen, anflehen' BT VII, VIII, IX, XIII; 'to beg,

- beseech, pray' Clauson 1972: 920b; Kara 2001: 95; Tömörtogoo 2018: 172.
- jarliq** 'edict' < Uyg. *yarlıq* 'Befehl, Ausspruch, Wort, Predigt, Lehre' BT I, II, III, V, VII, VIII, IX, XIII, Tot., HT X; 'a command from a superior to an inferior' Clauson 1972: 966b; deriv. *jarliqtan* '(pl.) those possessing an edict', *jarliqtu* 'having an edict', *jarli'u:d* '(pl.) edicts'; Poppe 1955a: 39; Tömörtogoo 2018: 125-126.
- jarqu** 'lawsuit' < Uyg. *yargu* 'richterliche Entscheidung' SUK (cf. *yargučı* 'juge, bourgmestre' InsIduq); 'a legal tribunal' Clauson 1972: 963b.
- ja'a:n** 'elephant' < Uyg. *yaŋa* / *yaŋga* / *yaŋ* 'Elefant' << cf. Chin. 象 *xiang* BT V, VII, IX, XIII, XXIII, Tot., AYS V; 'elephant' Clauson 1972: 943b; Kara 2001: 95.
- jemiš** 'fruit' < Uyg. *yemiš* 'Speise, Obst, Frucht' BT V, IX, XIII, HamTouen; 'fruit' Clauson 1972: 938b; Kara 2001: 96; Tömörtogoo 2018: 116.
- jil** 'year' < Uyg. *yl* 'Jahr' BT II, III, V, VII, VIII, IX, XIII, Tot., HT X; 'year' Clauson 1972: 917a; Tömörtogoo 2018: 115.
- jori-** 'to strive', **joriq** 'striving, endeavor' < cf. Uyg. *yorık* < *yori-k* 'movement, conduct, behaviour' Clauson 1972: 963a-b; OTWF 173, 257 < *yori-* 'to walk, to march', Uyg. *yori-* 'gehen, wandeln, herrschen, schreiten, herumlaufen, hinfahren, leben; modales Hilfsverb' BT II, V, VII, VIII, IX, XIII, Tot., HT X; 'to walk, march, to go' Clauson 1972: 957a; Tömörtogoo 2018: 128.
- jula** 'lamp' < Uyg. *yula* 'Fackel, Licht, Lampe, Öllampe, Öllicht' BT I, II, VII, IX, XIII, XXIII, Tot., HT X, Ern. 2, AYS IV; 'torch, lamp' Clauson 1972: 919a; Tömörtogoo 2018: 131.
- kebid** 'shops' < Uyg. *kebit* '店 *dian*' ShogaitoAbhidharma: *kebin kabitlig vastu* 店事 *dianshi* line 4252, p. 448-449; it was attested in DLT, KB and Khwarezmian Turkic: *kebit* 'a shop (*al-hānūt*)', for details s. Clauson 1972: 688a; Poppe 1955a: 39; Kara 2001: 97; Tömörtogoo 2018: 148.
- kereg** 'affair, act, deed' < Uyg. *kārgāk*, *k(ä)rg(ä)k* 'notwendig, nötig' BT I, II, III, V, VII, VIII, IX, XIII, Tot., HT X; 'necessity, necessary' Clauson 1972: 742a; deriv. **keregle-** 'to need', 'those in need', **keregü:d** '(pl.) deeds, affairs'; 'to need' Clauson 1972: 744b; Kara 2001: 97; Tömörtogoo 2018: 327.
- ki-** 'to do, make' cf. CT *kıl-* 'to do, to make'; OldT. *kıl-*, Uyg. *kıl-* Clauson 1972: 616a.
- kölgen** 'vehicle' < Uyg. *köl-ük* 'vehicle' (< 'something harnessed; a baggage animal') Clauson 1972: 717b, OTWF 238-239 < *köl-* 'to harness' Clauson 1972: 715b; Mongolian form must be from Uyg. *kölök* ~ *kölük* and Mong. +*e(n)*; cf. Uyg. *kölingü* 'Fahrzeug (乘 = Skr. *yāna*); Reittier', *ulug kölök taišeŋ* 大乘 = *mahāyāna* BT I, II, VII, VIII, IX, XIII, Tot., AYS IV; *kölingü* 'something harnessed; vehicle' Clauson 1972: 719b; Tömörtogoo

2018: 306.

körg 'image' < Uyg. *körk* 'Gestalt, Aussehen, Äußeres, Gestalt' BT I, II, III, V, VII, VIII, IX, XIII, Tot., HT X; 'something visible, shape, form; something worth seeing, beauty' Clauson 1972: 741a; deriv. *körgü:d* '(pl.) images'; Tömörtogoo 2018: 308.

küçü see *küçün*, *küçüde-* 'to act by force', *küçün* 'force, power, strength' < Uyg. *küç* 'Geschäft; Kraft, Macht; Gewalt; Arbeit, Auftrag; Beschäftigung' BT II, III, V, VII, VIII, IX, XIII, Tot., HT X, etc.; 'strength' Clauson 1972: 693a; Kara 2001: 99; Tömörtogoo 2018: 323.

küse- 'to wish, desire' < Uyg. *küsä-* 'wünschen' BT I, II, III, VII, VIII, IX, XIII, HT X; 'to wish, desire, long for' Clauson 1972: 749a; deriv. *küsegčün* 'those desiring'; Tömörtogoo 2018: 321-322.

lenqua 'lotus' < Uyg. *lenhua* < Chin. 蓮花 *lian hua* 'Lotos, Lotosblume' (K 213d *liän*; Pull. 190 L. *lian*, E. *len*; K 44a *ɣwa*; Pull. 128 L. *xɬwa:*, E. *ɣwai/ɣwɛ:*) BT I, II, III, VII, VIII, IX, XIII, Tot., HT X, etc.; Kara 2001: 100; Tömörtogoo 2018: 151.

lu 'dragon' < Uyg. *luo* < Chin. 龍 *long* 'Drache, Schlange' (K 1193a *liung* / *liwong*; Pull. 198 L. *lywŋ*, E. *luawŋ*) BT II, III, IX, XIII, HT X, etc.; 'dragon' Clauson 1972: 763a; Kara 2001: 100; Tömörtogoo 2018: 152.

mandalnu'u:d '(pl.) circular metallic representation of the universe as conceived in Buddhist cosmography' < Uyg. *mandal* + Mong. *+nu'u:d*, cf. Uyg. *mandal* << Skr. *maṇḍala* 'Kreis, Zaubergehege, Rad' BT III, VII, VIII, XIII, XX, XXIII, Tot., AYS IV, V; Kara 2001: 100; cf. Tömörtogoo 2018: 157 (*mandal*).

maqaraǰanu'u:d < *maqaraǰa*+*nu'u:d* for *maqaraǰa* cf. Uyg. *maharač*, *maharaač* << Skr. *mahārāja*; Kara 2001: 101; Tömörtogoo 2018: 160.

miŋqan 'thousand' < Uyg. *miŋ* 'tausend' BT I, III, V, VII, VIII, IX, XIII, Tot., HT X, etc.; *buŋ* 'a thousand' Clauson 1972: 346b; deriv. *miŋqad* '(pl.) thousands'; Tömörtogoo 2018: 162.

mona 'this, the same one' Cf. Uyg. *muna* 'nun sieh!, siehe, da' BT IX, XIII, BUi II.

mönke 'Eternal' < Uyg. *mängü* / *mängü* ~ OldT. *bängü* 'Ewig; Ewigkeit / eternal, everlasting' BT I, IX, HT X, AYS X; Clauson 1972: 350a; Tömörtogoo 2018: 165-166.

muŋqa'u:d '(pl.) stupid men' < Uyg. *muŋ* 'Not, Kummer' BT V, IX, XIII, HamKP, InsIduq; *buŋ* 'grief, sorrow, melancholy' Clauson 1972: 347a; Tömörtogoo 2018: 167 (*муңхаг*).

nirvan 'nirvana, the final goal of Buddha' < Uyg. *nirvan* ~ Sogd. << Skr. *nirvāṇa* 'Zustand des Ausgelöschtseins' BT I, II, III, VII, IX, XIII, Tot., HT X, etc.; Kara 2001: 103; Tömörtogoo 2018: 179.

nom 'creed, doctrine' < Uyg. *nom* < Sogd. *nom* 'Gesetz, Lehre, Sūtra, Buch, etc.' BT I, II,

- III, V, VII, VIII, IX, XIII, Tot., HT X, etc.; ‘law, doctrine’ Clauson 1972: 777a; Mong. *nom-un beye* ‘dharmakaya’, *nomla-* ‘to preach’, cf. Uyg. *nomla-* ‘id.’; Kara 2001: 103-104; Tömörtogoo 2018: 181.
- ono-** ‘to be right, comprehend’ cf. Uyg. *una-* ‘agrée, trourer bon’ InsIduq; ‘to be pleased, satisfied; to agree to do something’ Clauson 1972: 171b.
- oran** ‘place’ ~ *oron* < Uyg. *orun* ‘Ort, Sitz, Platz’ BT I, II, III, V, VII, VIII, IX, XIII, Tot., etc.; *orun (oron)* ‘place; high place, throne’ Clauson 1972: 233a.
- osolda-** ‘to be negligent, have an accident’ < Uyg. *osol* and Mong. *+da-* < Uyg. *osol* ~ *osal* ‘nachlässig, unvorsichtig’ BT III, XIII; *osal* ‘negligent, idle; negligence, idleness’ Clauson 1972: 247a; about *+da-* s. Grønbech & Kruger § 53; Tömörtogoo 2018: 197, cf. also p. 196 *ocol*.
- önge diiri** ‘form, appearance’, for *öñ* cf. Uyg. *öñ* ‘colour; (Skr. *rūpa*) material form *öñ körk*’ Clauson 1972: 167b-168a; cf. Uyg. *öñ kurtış* (*kurtış* ‘the surface’) Clauson 1972: 649a; Tömörtogoo 2018: 203-204 (*өңгө*).
- öngele-** ‘to polish, paint, colour’ < Uyg. *öñlä-* ‘färben’ BT XIII; *öñ* ‘colour’ Clauson 1972: 167b; *öñlän-* ‘to be coloured, to recover one’s colour’ Clauson 1972: 186a.
- qamuq** ‘all, whole, entire’ cf. Uyg. *kamag (kamug)* ‘alles, gesamt’ BT I, II, III, V, VII, VIII, IX, XIII, Tot., HT X; *kamag* ‘all’ Clauson 1972: 627a; *kamug* (DLT, KB); Tömörtogoo 2018: 288.
- quriya-** ‘to collect, gather, assemble’ < Uyg. *kuvra-* ‘zusammenkommen, sich versammeln’ BT IX, HamiZus; ‘to come together, assemble’ Clauson 1972: 586a; Tömörtogoo 2018: 314 (*хүрпaa-*).
- qutuq** ‘happiness’ < OldT, Uyg. *kut* ‘Geist; Wunsch, Gelübde; Segen; Würde, Majestät; Glück, etc.’ BT I, II, III, V, VII, VIII, IX, XIII, Tot., HT X, etc.; *kutluğ* ‘gesegnet, würdig, glücklich; majestätisch; Glücklicher’ BT I, II, III, V, VII, VIII, IX, XIII, Tot., HT X, etc.; *kut* ‘the favour of heaven, good fortune, happiness’ Clauson 1972: 594a; deriv. *qutuqtan* ‘saints, holy ones’, *qutuqtayi* ‘saint, holy, sacred’, *qutuqtu* ‘saint, holy’; Tömörtogoo 2018: 316.
- sañ** ‘treasure’ cf. Uyg. *tsañ*, *sañ* < Chin. 藏 *zang* (K 727 g’ *dz’ang*; Pull. 392 L. *tsañ*), E. *dzañh*; Pull. 45 *cáng* L. *tsañ*, E. *dzañ* or 倉 *cang*) ‘Speicher’ Ern. 1-2; ‘granary, treasury’ Clauson 1972: 555b; Kara 2001: 106-107; Tömörtogoo 2018: 221 (*сан* II).
- sañsar** ‘cosmos, outer space’ cf. Uyg. *sansar* << Skr. *samsāra* ‘Kreislauf der Existenzen, Daseinskreislauf’ BT I, II, III, VII, IX, XIII, Tot., etc; Kara 2001: 107; Tömörtogoo 2018: 222.

- suburgan** ‘stupa’ < Uyg. *suburgan* < Sogd. *zmry-an* < Arm. *gerezman* (all are according to Ş. Tekin BT IX-1, p. 37,5. II) ‘Hölle, Friedhof’ BT IX, HamiZus., TT VI; deriv. *suburgad* ‘(pl.) stupas’; Kara 2001: 107; Tömörtogoo 2018: 230.
- sudur** ‘sūtra’ < Uyg. *sudur* << Skr. *sūtra* ‘Lehrschrift, kanonische Lehrschrift etc.’ BT I, II, V, VII, VIII, IX, XIII, Tot., etc.; deriv. *sudurnu’u:d* ‘(pl.) sūtras’; Kara 2001: 107; Tömörtogoo 2018: 231.
- šakemuni** ‘the name of the Buddha’ < Uyg. *šakimuni* << Skr. *śākyamuni* ‘Familiennamen des historischen Buddha’ BT II, III, VIII, IX, AYS V; Tömörtogoo 2018: 349.
- šasin** ‘religion’ < Uyg. *šazin*, *šazan*, *šazaan* << Skr. *śāsana* ‘Diziplin, Lehre’ BT III, VII, IX, XIII, etc; Kara 2001: 110; Tömörtogoo 2018: 352.
- šarir** ‘relics’ < Uyg. *š(a)rir*, *širir* << Skr. *śarīra* ‘Reliquie’ BT IX, HamiZus; deriv. *šarirnu’u:d* ‘(pl.) relics’.
- šastir** ‘tracts’ < Uyg. *šastar*, *šastir*, *šasatar* << Skr. *śāstra* ‘Kommentartext, Traktat, dogmatischer Text’ BT II, VIII, IX, XIII, etc; Kara 2001: 110; Tömörtogoo 2018: 351.
- šilta-** ‘to employ subterfuge’ < late Uyghur *tilda-* ~ *tilta-* ‘to make excuses, to seek pretexts’ Clauson 1972: 494b (cf. Uyg. *tiltag* ‘Ursache, Grund / cause, reason’ BT I, II, III, VIII, IX, XIII, Clauson 1972: 494a).
- šinqor** ‘falcon’ < Uyg. *šinqur* Falke Lob, HamTouen; *šinjur* ‘the gerfalcon’ Clauson 1972: 383a; Tömörtogoo 2018: 357.
- širge** ‘vinegar made from wine’ < Uyg. *sirkä* ‘Essig’ BT V; ‘vinegar’ Clauson 1972: 850b; Poppe 1955a: 41; Kara 2001: 111; Tömörtogoo 2018: 356.
- tabar** ‘goods’ < OldT., Uyg. *tavar* ‘Habe, Besitztum, Besitz, Ware Hab und Gut etc.’ BT I, II, III, V, VIII, IX, XIII, etc.; *tavar* ‘livestock’, *äd tavar* ‘movable property and livestock’ Clauson 1972: 33a-b; Kara 2001: 91-92 (under *ed*); Tömörtogoo 2018: 241-242.
- takiya:** ‘hen, chicken’ < OldT., Uyg. *takiḡu* ‘Huhn’ BT VII, IX; *takiḡu* ‘a domestic fowl’ Clauson 1972: 468b; Tömörtogoo 2018: 248.
- talayi** → *dalayi*
- tamga** ‘commercial tax’ < Uyg. *tamga* ‘Siegel, Mudrā’ BT IX, XIII, XX, etc.; *tamga* ‘brand’ Clauson 1972: 504b; deriv. *tamgatan* ‘one who having a seal’; Kara 2001: 112; Tömörtogoo 2018: 245.
- taṇsuq** ‘marvellous’ < Uyg. *taṇsuk* ‘wunderbar’ BT XIII, BUī II; *taṇsuk* ‘wonderful, marvellous, precious, rare’ Clauson 1972: 525b-526a; Kara 2001: 113; Tömörtogoo 2018: 246.
- tariya:n tosun** ‘crops’ < Uyg. *tarig* ‘Gewächs, Getreide, Saat, Rispenhirse’ BT VIII, IX, XIII, Ern 2; ‘cultivated land; the produce of cultivated land’ Clauson 1972: 537b-538a;

Tömörtogoo 2018: 246.

tegimlig → *ayaqa tegimlig* < Uyg. *tägimlig* ‘würdig, wert’ BT I, II, VII, VIII, IX, XIII, HT X; *tägimlig* ‘worthy, deserving; worthy of respect’ Clauson 1972: 482b, 483a; Tömörtogoo 2018: 260.

tegirmed ‘(pl.) mills’ cf. Uyg. *tägirmän* ‘Mühle’ BT IX, Ern. 1-2; ‘a rotary mill’ Clauson 1972: 486b-487a; Poppe 1955a: 41; Kara 2001: 113; Tömörtogoo 2018: 264.

terged ‘(pl.) carriages, vehicles’ cf. Uyg. *tilgän* ‘Rad, Kreis, Scheibe’ BT II, III, VII, VIII, IX, XIII, Tot., HT X; *tilgän* ‘wheel, disc’ Clauson 1972: 499a; Tömörtogoo 2018: 263 (*məpəɜ*).

tidem ‘title; crown, diadem’ < Uyg. *didim* ‘Diadem, Krone’ << Sogd. *dyðym* << Gr. *διάδημα* BT VII, IX, XIII, Tot., etc.; ‘crown’ Clauson 1972: 456b; Kara 2001: 114; Tömörtogoo 2018: 250 (*mumum*).

toyin see *doyin*, **toyid** → *doyid* < Uyg. *toyin* ‘Mönch’ < Chin. 道人 *daoren* (道 K 1048a *d’âu*; Pull. 73 L. *thaw*, E. *daw*’*dawh*; 人 K 388a *ńziěn*; Pull. 266 L. *rin*, E. *jīn*) BT II, III, VII, VIII, IX, XIII, Tot., HT X, etc.; ‘(Buddhist) monk’ Clauson 1972: 569a-b; Poppe 1955a: 41; Kara 2001: 114; Tömörtogoo 2018: 251.

töböd ‘Tibet’ cf. OldT. *töpüt* ‘Tibet’ Kül Tegin (South 3, East 4, North 12), Bilge Kagan (North 3, East 5); Uyg. *töpüt tili* / *töpütčä* ‘Tibetisch’ BT XXVI; Tömörtogoo 2018: 253.

törö- ‘come to be’ < OldT, Uyg. *törö-* ‘entstehen’ BT I, II, VIII, XIII, Tot; ‘to come into existence, to be created’ Clauson 1972: 533a; deriv. **töröl** ‘rebirth’; Tömörtogoo 2018: 254-255.

tusa ‘profit, benefit, favour, assistance’ < Uyg. *tuso* ‘Nutzen, Vorteil, Hilfe’ BT I, II, III, V, VIII, IX, XIII, Tot; ‘benefit, advantage’ Clauson 1972: 554 b-555 a (used mainly together *asig* as binomen: *asig tuso*).

ulus ‘state, dynasty, government; people’ < OldT, Uyg. *ulus* ‘Reich, Land, Bereich, Stadt, Hauptstadt’ BT I, II, III, V, VII, VIII, IX, XIII, Tot., etc.; ‘country’ Clauson 1972: 152b-153a; Kara 2001: 116; Tömörtogoo 2018: 269.

uqa- ‘to dig, understand, learn of’ < Uyg. *uk-* ‘verstehen, begreifen, erkennen; einsehen’ BT I, II, III, VII, VIII, IX, XIII, Tot., HT X; ‘to understand sth.; to find out; to hear’ Clauson 1972: 77b-78a; deriv. **uqa’u:-** ‘to explain, make under stand, agitate’, **uqa’a:tan** ‘learned people, a man of great intellect’; Tömörtogoo 2018: 273.

uruq ‘relative; pedigree, lineage, descent’ < Uyg. *urug* ‘Samen, Same, Saat, Nachkommen’ BT VII, IX, XIII, Ern. 2, etc.; ‘progeny, descendants; clan’ Clauson 1972: 214b-215a; deriv. **uruqu:d** ‘(pl.) seeds’; Poppe 1955a: 42; Tömörtogoo 2018: 271.

vačirabani ‘the name of the yakṣa’ < Uyg. *vačirapani* << Skr. *vajrapāṇi* ‘einen Vajra in der Hand habend’ BT VIII, XIII, XXVIII, Tot., KuP.

viyangirid ‘prophecy’ < Uyg. *viyakrit*, *viraykit* ‘Prophezeiung’ BT 3, 8, 9, Lob, HamiZus, ShogaitoAbhidharma, Suv 394.1; cf. Uyg. *viyakrit* in *viyakritlig* TorSt. (Multi language Inscription from Beijing Chinese, Mongolian, Uyghur); Kara 2001: 118.

yirtinčü ‘universe, world’ < Uyg. *yirtinčü* / *yertinčü* ‘Welt, Erde’ BT I, II, III, V, VII, VIII, IX, XIII, Tot., etc.; ‘the world’ Clauson 1972: 961b; Poppe 1955a: 39 (under *ertinčü*); Kara 2001: 118; Tömörtogoo 2018: 110.

yonqor ‘falcon’ → *šinqor* ?

yorči- ‘to go to and fro, travel’ cf. Uyg. *yorı-* ‘gehen, wandeln’ BT II, V, VII, VIII, IX, etc.; ‘to walk, march’ Clauson 1972: 957 a and *yorıt-* ‘to make march, to make walk’ Clauson 1972: 960b-961a; Kara 2001: 118; Tömörtogoo 2018: 129.

Abbreviations and Literature

AYS IV → Tokyürek 2018

AYS VI → Ayazlı 2012

AYS VII → Çetin 2012

AYS X → Gulcalı (forthcoming 2019)

BT I → Hazai & Zieme 1971

BT II → Röhrborn 1971

BT III → Tezcan 1974

BT V → Zieme 1975a

BT VII → Kara und Zieme 1976

BT VIII → Kara und Zieme 1977

BT XIII → Zieme 1985

BT IX→ Tekin 1980a

BT XXVI → Kasai 2008

BT XXXVII → Wilkens 2016

BUi II → Tekin 1980b

CT: Common Turkic

DLT: Dīwān luġāt at-Turk (→ Clauson 1972:)

DTS → Nadelyayev, V. M. et alii

Ern. 1 → Zieme 1975b

Ern. 2 → Molnár & Zieme

Hami XIV → Geng & Klimkeit & Laut
 HamiZus → Geng & Klimkeit 1988
 HamKP → Hamilton 1971
 HamTouen → Hamilton 1986
 HT III → Ölmez & Röhrborn
 HT IV → Toalster 1977
 HT V → Dietz 2015
 HT IX → Aydemir
 HT VII → Röhrborn 1991
 HT X → Mirsultan
 InsIduq → Geng & Hamilton
 Ir.: Iranian
 K → Karlgren
 KB Kutadgu Bilig
 KuP → Devrez (forthcoming)
 OldT: Old Turkic
 OTWF → Erdal 1991
 Per.: Persian
 PoppeComp → Poppe 1955b
 Pull. → Pulleyblank
 ShogaitoAbhidharma → Shogaito 2008
 Sitata → Röhrborn & Róna-Tas 2005
 Skr.: Sanskrit
 SUK → Yamada 1993
 Suv → Kaya 1994
 TMEN I-IV → Doerfer 1963~1975
 Tot. → Zieme & Kara

Aalto, Pentti, 1951: “Ayayqa tegimlig”, *Studia Altaica, Festschrift für Nikolaus Poppe*, Wiesbaden: 1-14.

Ayazlı, Özlem, 2012: *Altun Yaruk Sudur VI. Kitap*, TDK, Ankara.

Aydemir, Hakan, 2013: *Die Alttürkische Xuanzang-Biographie IX*, Harrassowitz: Wiesbaden.

Clauson, Sir Gerard, 1962: *Turkish and Mongolian Studies*, London.

_____, 1972: *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish*, Oxford.

- Çetin, Engin, 2012: *Altun Yaruk Yedinci Kitap*, Adana.
- Devrez, Ceyda Özcan, (forthcoming 2019): *Eski Uyğurca Kuanşı im Pular İncelemesi (Metin-Çeviri-Açıklamalar-Sözlük)*, TDK, Ankara.
- Dietz, Siglinde, Mehmet Ölmez, Klaus Röhrborn, 2015: *Die alttürkische Xuanzang-Biographie V*, Harrassowitz: Wiesbaden.
- Doerfer, Gerhard, 1963~1975: *Türkische und mongolische Elemente im Neupersischen*, I-IV, Wiesbaden.
- Erdal, Marcel, 1991: *Old Turkic Word Formation. A Functional Approach to the Lexicon*, I-II, Wiesbaden.
- _____, 1993a: "Around the Turkic 'apple'", *Journal of Indo-European Studies* 21: 27-36.
- _____, 1993b: "Die türkisch-mongolischen Titel *elxan* und *elçi*", (ed.) B. Kellner-Heinkele, *Altaica Berolinensia. The concept of sovereignty in the Altaic world. PLAC, 34th meeting, Berlin, 1991*, Wiesbaden: Harrassowitz. 81-99.
- Geng Shimin & James Hamilton, 1981: "L'Inscription ouïgoure de la stèle commémorative des Iduq qut de Qoco", *Turcica* 13: 10-54.
- Geng Shimin & H.-J. Klimkeit, in Zusammenarbeit mit H. Eimer und J.P. Laut, 1988: *Das Zusammentreffen mit Maitreya. Die ersten fünf Kapitel der Hami-Version der Maitrisimit*, 1-2, Wiesbaden.
- Geng Shimin, H.-J. Klimkeit, & J.P. Laut, 1992~1993: "'Der Gang zum Bodhi-Baum', Das 14. Kapitel der Hami-Handschrift der Maitrisimit", *Materialia Turcica* 16: 25-47.
- Gulcalı, Zemiire, (forthcoming 2019): *Altun Yaruk Sudur X. Kitap*, TDK, Ankara.
- Grønbech, Kaare, & John R. Krueger, 1993: *An Introduction to classical (Literary) Mongolian*, 3rd corrected edition, Wiesbaden.
- Hamilton, James Russel, 1971: *Manuscrits ouïgours de Touen-Houang. Le Conte Bouddhique du bon et du mauvais prince en version ouïgoure*, Paris.
- _____, 1986: *Manuscrits ouïgours du IXe-Xe siècle de Touen-hoang, Tom I-II*, Paris.
- Hazai, Georg, & Peter Zieme 1971: *Fragmente der uigurischen Version des "Jin'gangjing mit den Meister Fu"*, Berlin.
- Hirakawa Akira, 1997: *A Buddhist Chinese-Sanskrit Dictionary*, Tokyo.
- Kałużyński, S., 1962: *Mongolische Elemente in der jakutischen Sprache*, Warszawa.
- Kara, Georg, 1981: "Weiteres über die uigurische Nāmasaṃgīti", *Altorientalische Forschungen* 8: 227-236, xv-xviii.
- _____, & P. Zieme, 1976: *Fragmente tantrischer Werke in uigurischer Übersetzung*, Berlin.
- _____, & P. Zieme, 1977: *Die uigurischen Übersetzungen des Guruyogas „Tiefer Weg“ von*

- Sa-skya Paṇḍita und der Mañjuśrīnāmasaṃgīti*, Berlin.
- Kara, Gy., 2001: “Late Mediaeval Turkic Elements in Mongolian”, *De Dunhuang à Istanbul*, hrsg. von L. Bazin, P. Zieme, Turnhout: 73-119.
- Karlgren, Bernhard, 1957: *Grammata Serica Recensa*, Stockholm.
- Kasai Yukiyo, 2008: *Die uigurischen buddhistischen Kolophone*, Turnhout.
- Khabtagaeva, Baiarma, 2009: *Mongolic Elements in Tuvan*, Wiesbaden.
- La Vaissière, Étienne de, 2018: “The Historical Context to the Khüis Tolgoi Inscription”, *Journal Asiatique* 306(2): 153-157.
- Lessing, F. D. (ed.), 1960: *Mongolian-English Dictionary*, Los Angeles.
- Li Yong-Sōng, 2004: *Türk dillerinde Sontakılar*, İstanbul.
- Maue, Dieter, 2018: “Signs and sounds”, *Journal Asiatique* 306(2): 129-139.
- _____, (forthcoming 2019): “The Brāhmī Script on the Bugut Stele”, *Journal Asiatique* 307(1).
- Mirsultan, Aysima, 2010: *Die alttürkische Xuanzang-Biographie X*, Harrassowitz: Wiesbaden.
- Molnár Ádám, Peter Zieme, 1989: “Ein weiterer uigurischer Erntesege”, *Altorientalische Forschungen*, 16: 140-152.
- Nadelyayev, V. M., D. M. Nasilov, E. R. Tenişev, & A. M. Şçerbak, 1969: *Drevnetyurkskiy slovar’*, Leningrad.
- Nakamura Hajime, 1976: *Bukkyogo dai jiten*, I-III, Tokyo [中村元: 佛教語大辞典]
- Ölmez, Mehmet, 1994: “Uygurca Xuanzang-biyografisindeki Çince alıntılar”, *Türk Dilleri Araştırmaları* 4: 109-143.
- _____, 2007: “On Mongolian *asara*- “to nourish” and Turkish *aşa*- “to eat” From Middle Mongolian to Modern Turkic Languages”, *Türk Dilleri Araştırmaları*, 17: 237-247.
- _____, 2013: “Moğolların Gizli Tarihi ve Sözvarlığı Üzerine”, *Bengü Beläk. Ahmet Bican Ercilasun Armağanı*, ed. Bülent Gül, Ankara: 377-384.
- _____, 2017: “Eski Uygurca İkillemeler Üzerine”, *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı – Belleten*, 65-2: 243-311.
- _____, 2018: “The Khüis Tolgoi inscription: On the discovery, the whereabouts, condition of the stones, and our expedition.” In: *Journal Asiatique* 306.2: 125-127.
- _____, (forthcoming 2019): “Short History of Bugut Inscription”, *Journal Asiatique* 307(1).
- Ölmez, Mehmet und Klaus Röhrborn, 2001: *Die alttürkische Xuanzang-Biographie III*, Harrassowitz: Wiesbaden.
- Poppe, N. N., 1941: *Kvadratnaja pis'mennost'*, Moskva & Leningrad.
- Poppe, Nicholas, 1955a: “The Turkic Loan Words in Middle Mongolian”, *Central Asiatic Journal* I: 37-42.

- _____, 1955b: *Introduction to Mongolian Comparative Studies*, Helsinki.
- Pulleyblank, Edwin G., 1991: *Lexicon of reconstructed pronunciation in Early Middle Chinese, Late Middle Chinese and Early Mandarin*, Vancouver.
- Röhrborn, Klaus, 1971: *Eine uigurische Totenmesse. Text, Übersetzung, Kommentar*, Berlin.
- _____, 1991: *Die alttürkische Xuanzang-Biographie VII*, Wiesbaden.
- _____, 2010: **Uigurisches Wörterbuch**. Sprachmaterial der vorislamischen türkischen Texte aus Zentralasien. Neubearbeitung I: Verben. Band 1: *ab- - äzüglä-*, Stuttgart.
- _____, 2015: **Uigurisches Wörterbuch**. Sprachmaterial der vorislamischen türkischen Texte aus Zentralasien. Neubearbeitung II: Nomina – Pronomina – Partikeln. Band 1: *a – asvık*, Stuttgart.
- _____, 2017: **Uigurisches Wörterbuch**. Sprachmaterial der vorislamischen türkischen Texte aus Zentralasien. Neubearbeitung II: Nomina – Pronomina – Partikeln. Band 2: *aş – äzüik*, Stuttgart.
- _____, & András Róna-Tas, 2005: *Spätformen des zentralasiatischen Buddhismus. Die altuigurische Sitātapatrā-dhāraṇī*, Göttingen.
- Shōgaito Masahiro, 2008: *Uigurubun Abidaruma Ronsho-no Bunkengakuteki Kenkyū / ウイグル文アビダルマ論書の文献学的研究 / Uighur Abhidharma Texts: A Philological Study*, Kyōtō.
- Tekin, Şinasi, 1980a: *Maitrisimit Nom Bitig*, I-II, Berlin.
- _____, 1980b: *Buddhistische Uigurica aus der Yüan-Zeit*, Budapest.
- Tezcan, Semih, 1974: *Das uigurische Insadi-Sutra*, Berlin.
- Tokyürek, Hacer, 2018: *Altun Yaruk Sudur IV. Tegzinç*, TDK, Ankara.
- Toalster, John Peter Claver, 1977: *Die uigurische Xuan-Zang-Biographie 4. Kapitel mit Übersetzung und Kommentar*, Justus-Liebig-Universität Gießen (unpublished dissertation).
- Tömörtogoo, Domiyn, 2014: *Mongol helnij ügijn бүтэйн тол'*, Ulaanbaatar.
- _____, 2018: *Mongol helnij ügijn гаралын тайлбар тол'*, Ulaanbaatar.
- Tumurtogoo, Domiyn, 2010: *Mongolian Monuments in 'Phags-pa Script*, Taipei.
- Tuna, Osman Nedim, 1972: “Osmanlıcada Moğolca Ödünç Kelimeler”, *Türkiyat Mecmuası* 17: 209-250.
- _____, 1976: “Osmanlıcada Moğolca Ödünç Kelimeler”, *Türkiyat Mecmuası* 18: 281-314.
- Uzunkaya, Uğur (forthcoming), *Eski Uyğurca Ārya-sarva-durgati-parisodhana-uṣṇīṣavijayā-nāma-dhāraṇī (Metin-Çeviri-Açıklamalar-Dizin)*.
- Vovin, Alexander, 2018: “An Interpretation of the Khüis Tolgoi Inscription”, *Journal Asiatique*

306(2): 141-151.

_____, (forthcoming 2019): “Groping in the Dark: The First Attempt to Interpret the Bugut Brāhmī Inscription”, *Journal Asiatique* 307(1).

Wilkens, Jens, 2016: *Buddhistische Erzählungen aus dem alten Zentralasien Edition der altuigurischen Daśakarmaphāvadānamālā*, 1-3, Turnhout.

Wogihara Unrai, 1979: *Sanskrit-Chinese-Japanese dictionary*, Tokyo.

Yamada Nobuo, 1993: *Sammlung uigurischer Kontrakte*, I-III, (ed.) J. Oda, H. Umemura, P. Zieme, & T. Moriyasu, Osaka.

Zieme, Peter, 1975a: *Manichäisch-türkische Texte*, Berlin.

_____, 1975b: “Ein uigurischer Erntesege”, *Altorientalische Forschungen*, 3: 109-143.

_____, 1985: *Buddhistische Stabreimdichtungen der Uiguren*, Berlin.

_____, & G. Kara, 1978: *Ein uigurisches Totenbuch*, Nāropas Lehre in uigurischer Übersetzung von vier tibetischen Traktaten nach der Sammelhandschrift aus Dunhuang British Museum Or. 8212 (109), Budapest.

논 문 투 고 일 : 2018년 10월 30일
논 문 심 사 일 : 2018년 11월 15일
논문게재결정일 : 2018년 11월 30일

An Etymological Dictionary of the Mongolic Languages: Some Preliminary Observations

Pavel Rykin *

Abstract

An Etymological Dictionary of the Mongolic Languages: Some Preliminary Observations

Pavel Rykin *

The article provides a brief overview of the state of the art in Mongolic etymological studies and presents a new approach to the compilation of an etymological dictionary of the Mongolic languages, using the methodology of modern comparative historical linguistics and taking into account all the available language materials of historical and contemporary forms of Mongolic.

Keywords : etymological dictionaries, Mongolic, comparative historical linguistics

1. Introduction

Although the Mongolic languages have been studied for more than 200 years in its own right or within the framework of comparative Altaistics, they still lack an etymological dictionary based on modern linguistic methodology. It should be considered a serious gap in Mongolic historical linguistics, as it substantially hinders the study of historical development of the Mongolic languages as well as their old areal contacts with neighboring language families, notably Turkic and Tungusic, for which, by contrast, there exist good etymological and/or comparative dictionaries of a general character, such as the *Comparative Dictionary of Turkic Languages* by Radloff (1893~1911), the *Etymological Dictionary of Turkic Languages*, an ongoing work edited

* Institute for Linguistic Studies, Russian Academy of Sciences, St. Petersburg / pavryk@yandex.ru

by Severtjan et al. (1974~present), and the *Comparative Dictionary of Tungusic Languages*, published under the general editorship of Cincius (1975~1977). Language materials for historical and modern Mongolic varieties are extensively used in longstanding debates around the so-called ‘Altaic hypothesis’, but the lack of a dictionary comprising Mongolic etymological and comparative data makes it difficult to use them in a complete and fully reliable way.

In this paper, I am going to give a brief overview of the state of the art in Mongolic etymological studies as well as to present a new approach to the compilation of an etymological dictionary of the Mongolic languages, using the methodology of modern comparative historical linguistics and taking into account all the available language materials of historical and contemporary forms of Mongolic.

2. Previous research

While there are currently no etymological dictionaries of all the Mongolic languages or even of any particular Mongolic language/dialect, several general works have been published so far that include etymological and/or comparative material to some extent, as well as a large number of minor contributions dealing with various aspects of Mongolic etymology. The pioneer of a purely scientific approach to the etymological study of Mongolic vocabulary was Gustav John Ramstedt who proposed a great deal of Mongolic etymologies put in a broader ‘Altaic’ context (see e.g. Ramstedt 1902; 1906b; 1909; 1912; 1916~20; 1951a, b). The results of Ramstedt’s decades-long research were summarized in his posthumously published *Einführung in die altaische Sprachwissenschaft* (1952~1966), which contains a significant number of etymologies, many of which, however, should be considered too bold and not quite satisfactory. In his *Kalmückisches Wörterbuch* (1935), Written Mongol cognates (often with morphemic divisions) and external etymologies of most of the Kalmuck words were for the first time given in a systematic manner, but the Written Mongol forms of the dictionary are in many cases artificial, and the etymological comparisons are not always persuasive.

The dialectological dictionaries of Mongghul (Smedt & Mostaert 1933) and Ordos (Mostaert 1941~44), published by Mostaert roughly at the same time as Ramstedt’s Kalmuck dictionary, are based on similar principles. They provide dialectal words with their Written Mongol or, occasionally, Middle Mongol cognates (whenever really attested) and in some cases include Chinese, Tibetan and Turkic etymologies. This tradition was carried on by the *Mongolian-English Dictionary*, edited by Lessing (1960), where Standard Khalkha cognates are given for each

Written Mongol word and sources of borrowings are often indicated (mainly for late loanwords of Chinese, Tibetan, and Manchu origin). But since etymological analysis of all inherited Mongolic vocabulary lay outside the scope of these dictionaries, the etymologies cited in them are presented in a rather sketchy manner and only in cases when they are self-evident.

A significant contribution to Mongolic comparative historical studies was made by the researchers of the Russian school, most notably Vladimircov (1911; 1925; 1929a, b; 1930) and Poppe (1924–1925; 1925; 1927a, b; 1951; 1955a, b; 1956; 1958; 1959; 1962; 1965; 1966; 1972; 1976; 1977; 1982), both of whom proposed a number of reliable and well-founded Mongolic etymologies that are for the most part still relevant today. Poppe's *Vergleichende Grammatik der altaischen Sprachen* (1960) is distinguished by a rigorous methodology and should be counted among the best works on Altaic studies over their history. However, both Poppe and Vladimircov proceeded from the idea of the genetic relationship of the 'Altaic' languages, which strongly influenced the nature of most of their conclusions and etymological comparisons. Some of their views (e.g., the theory of primary long vowels in Proto-Mongolic, the explanations of the development of Proto-Mongolic **VhV* and **VgV* groups) have definitely become obsolete by now.

An especially important place in Mongolic etymological studies is held by the works of the Hungarian scholars Lajos (Louis) Ligeti (1950; 1960; 1970; 1971), Györgi Kara (1965; 1976; 1981; 1997; 2001; 2002; 2009), and András Róna-Tas (1965; 1966; 1974; 1975; 1976; 1986; 1987; 2005). They rely upon a systematic and highly balanced methodology of etymological research, that is based on a clearly formulated idea of distinguishing between the hypothetical common 'Altaic' heritage and early borrowings in Turkic, Mongolic, and Tungusic languages, with a special emphasis on the study of early language contact between the three language families. In his methodologically important article *Le dictionnaire étymologique et la langue mongole* (1965), Kara proposed a rigorous approach to the structure and content of a Mongolic etymological dictionary, expressing the view that several chronological layers of borrowings (Turkic, Tungusic, Chinese, Tibetan, and Russian) should be identified in Mongolic, and putting forward a number of reliable criteria for their identification. Unfortunately, brilliant etymological publications by Ligeti, Kara, Róna-Tas, their colleagues and students (see, e.g., Khabtagaeva 2009; 2017; Kempf 2010; 2015) have not led to the compilation of a full-fledged etymological dictionary of the Mongolic languages, although in what concerns accuracy of internal reconstructions and reliability of external comparisons, they can be regarded as exemplary.

At present, etymological investigations into Mongolic vocabulary are also successfully conducted in Northern Europe. First of all, seminal works of Juha Janhunen (1996; 1999; 2010;

2016; 2017a, b) should be mentioned here, in particular his analytical essays on Proto-Mongolic and Para-Mongolic (Janhunen 2003a, b), without reference to which cannot manage any modern work on Mongolic comparative historical studies. The doctoral dissertation of Rybatzki (2006), and a number of his other publications (Rybatzki 1994; 1996; 2003a, b; 2011a, b; 2013; 2015; 2017a, b; 2018; Rachewiltz & Rybatzki 2010) are also of great importance, as well as the impressive monograph by Svantesson et al. (2005), highlighting the main synchronic conditions and diachronic changes of phonological systems in the Mongolic languages. It should be noted that Rybatzki has been working for many years on his own research project named *Etymological dictionary of Middle Mongol*, parts of which have been published in his dissertation and numerous articles (e. g. Rybatzki 2003b; 2011a; 2017a; 2018), but as far as I know, this project is not yet completed.

The *Etymological Dictionary of the Mongolic Languages* in three volumes, the first two of which have been published in Russia some years ago (Sanžeev et al. 2015; 2016), in spite of its name, is not an etymological dictionary in the commonly accepted sense of the word. In fact, it seems better to regard it as preliminary materials for a comparative dictionary of three Central Mongolic languages, Khalkha, Buryat, and Kalmuck. It gives real or artificial (as in Ramstedt's Kalmuck dictionary) Written Mongol forms as headwords, their reconstructed protoforms, mostly not distinct from the latter but provided with morphemic divisions, as well as some brief etymological data, referring to related forms in non-Mongolic languages, without any analysis. A draft version of the dictionary has been compiled as early as 1973 but for several reasons remained unpublished for more than 40 years. It does not contain any data on Middle Mongol, Preclassical Written Mongol and all the peripheral groups of the Modern Mongolic languages, while including a number of later areal borrowings of Post-Proto-Mongolic origin, mainly Tibetan and Chinese. Proto-Mongolic reconstructions of the dictionary and the very principles of its compilation are now seriously outdated, and therefore it is of little value for etymological studies based on modern linguistic methodology.

The most recent attempt to create an etymological dictionary of one of the Mongolic languages has been made by the Mongolian scholar D. Tumurtogoo, a renowned specialist in Mongolic historical linguistics (Tömörtogoo 2018). His work, summarizing the results of the author's decades-long research, has been published as an etymological dictionary of Modern Standard (Literary) Mongolian, but in fact it has a broader scope. The structure of the dictionary entries is as follows: (1) headwords that are arranged alphabetically according to their Cyrillic spelling; (2) Written Mongol cognates (real or artificial); (3) morphemic divisions of the latter (whenever applicable); (4) source(s) of borrowing (if any); (5) some examples of the use of

the cognate stem in Middle Mongol and Preclassical Written Mongol sources (if any); (6) Khalkha, Ordos, Buryat and Oirat comparative data. The main methodological problem of the dictionary is the vagueness of the criteria for selection of vocabulary items: along with commonly used Modern Standard Mongolian vocabulary, including a large number of late lexical borrowings of the modern (Chinese, Tibetan, Manchu loanwords) and contemporary (Russicisms and borrowings from the European languages) periods, the dictionary contains many Proto-Mongolic or Middle Mongol lexical stems or word shapes, which are either unattested in the modern literary language or attested only as archaisms or reading pronunciations. The author does not express his opinion on the nature of early Turko-Mongolic and Manchu-Mongolic lexical parallels, in many cases leaving the direction of borrowing undetermined, unlike his treatment of later loans. Finally, it should be noted that the dictionary provides only Central Mongolic (Khalkha, Ordos, Buryat and Oirat) comparative data, as well as selected Middle Mongol/Preclassical Written Mongol examples, but completely ignores cognates in other branches of the Mongolic languages and even in two other members of the Central Mongolic branch, Khamnigan and Khorchin.

Arguably the closest approximation to the genuine etymological dictionary of Mongolic is the comparative supplement to Hans Nugteren's doctoral dissertation on phonology of the Mongolic languages of Qinghai and Gansu (Nugteren 2011: 263-546). It contains about 1350 Proto-Mongolic lexical items attested in these languages, providing them with comparative data from Middle Mongol, Written Mongol and other Modern Mongolic languages and in some cases giving short etymological comments that explain the origin or irregular phonetic developments of some forms. By the degree of completeness, accuracy and reliability of the selected language materials, this work is actually the best. However, as noted by the author himself (Nugteren 2011: 25), it does not cover all of the old vocabulary that survives in the Qinghai-Gansu languages. In addition, its focus is on the lexicon of the Mongolic languages of the Shirongolic branch, while materials of other historical and modern Mongolic varieties, except for Written Mongol, Khalkha, Buryat, and Kalmuck, are cited not in an exhaustive and systematic way. For instance, the author did not take into account a number of modern publications of Middle Mongol and Preclassical Written Mongol sources (e.g., Tumurtogoo (ed.) 2006; 2010; Saitô 2006; Saitô (ed.) 2008; Yoshida & Chimedodoruji 2008, Apatóczy 2009), significantly expanding our knowledge of the vocabulary of the earliest historically documented Mongolic idioms. Some inconsistencies are also present in the notation used by the author for representing Mongolic phones. But in general the importance of Nugteren's comparative supplement cannot be overestimated, and it should be definitely relied upon while working on a Mongolic etymological dictionary.

3. Methodology

Our approach to the to the compilation of an etymological dictionary of the Mongolic languages is based on the comparative method, implying a careful study of sound correspondences between genetically related languages and revealing sound changes that have taken place between a protolanguage and its descendant languages. Particular emphasis will be placed on distinguishing between pure Mongolic vocabulary and early lexical borrowings in Proto-Mongolic that can be divided into several chronological layers.

The dictionary as conceived by me will mostly include primary (i.e. non-derived) Proto-Mongolic noun and verb stems, whose cognates can be found in all or most of the historical and modern Mongolic languages. It should be emphasized that due to long-term intensive language contact between Mongolic and neighboring language families throughout history, it is now rather difficult to separate pure Mongolic vocabulary (words etymologized uniquely on Mongolic soil) from early lexical borrowings, primarily from Turkic, Iranian and Chinese, made at the Pre-Proto-Mongolic or Proto-Mongolic stage and long since naturalized in the Mongolic languages. Such old borrowings are also to be included into the dictionary with a reference to their origin, both direct, if an item was borrowed immediately from a language (e.g. **ulus* ‘people, nation; country, state’ ← OUyg *ulus* id.), or ultimate, if it was borrowed via some other language(s), for example, from Tocharian, Sogdian, or Middle Chinese via Turkic (e.g. **nom* ‘doctrine, religion; scripture, book’ ← OUyg *nom* ‘doctrine, religion; book, scripture; dharma’ ← Sogd *nwm(h)* ‘law, canon’ (? ← Syr) ← Gr *νόμος* ‘law’).

As for the criteria for the selection of lexemes to be included into the dictionary, they are based on the idea that in order to establish the Proto-Mongolic origin of a given stem, the latter either should have a wide distribution in the Modern Mongolic languages, notably occurring in two or more peripheral branches, or has to be documented in Middle Mongol or Preclassical Written Mongol sources (Janhunen 2003a: 3). I will use a combination of both of these criteria in such a way that a lexical stem to be selected for the dictionary has to meet one of the following minimum requirements: (a) its cognates can be found in the Central Mongolic languages (Khalkha, Buryat, Oirat (or Oirat-Kalmuck), Khamnigan, Ordos, and Khorchin) as well as at least two peripheral branches: Dagur, Moghol or Shirongolic (Eastern Yugur, Mongghul, Mangghuer, Baoan, Kangjia, and Dongxiang); (b) its cognates are attested in Middle Mongol/Preclassical Written Mongol as well as at least two Modern Mongolic branches. The fulfilment of either of these requirements will make it possible to sort out genuine inherited Proto-Mongolic vocabulary from later Post-Proto-Mongolic innovations characteristic of

intermediate protolanguages (such as Proto-Central-Mongolic), as well as from lexical isoglosses uniting particular Middle Mongol monuments with any given Modern Mongolic language (e.g. Arabic and Persian loanwords specific to the Arabic-Mongol-Turkic dictionary *Muqaddimat al-Adab* with borrowed vocabulary of modern Moghol).

A highly important task to be set within our approach is to present all the language materials in a uniform and consistent notation that includes a combination of original orthographies and standard academic transcriptions for historical forms of Mongolic and IPA-based phonemic transcription for all the Modern Mongolic varieties. As sources for language materials, the latest and most reliable publications will be used, e.g. the volumes from the so-called ‘Hohhot series’ containing lexical data on Dagur and the Shirongolic languages that were published in the 1980s and early 1990s. For most Modern Mongolic languages, a single dictionary will be taken as the primary source, but in some cases (e.g. when a given etymon is absent in the primary source) additional publications may be consulted as well.

4. The contents and structure of the dictionary entries

The dictionary entries are arranged according to a uniform scheme. As headwords, the reconstructed Proto-Mongolic forms are given, listed alphabetically and provided with their English meanings. The entry itself consists of four main data blocks. The block [A] contains data on historical Mongolic varieties: Middle Mongol (represented separately by Eastern and Western Middle Mongol sources), Preclassical Written Mongol, Classical Written Mongol, and Written Oirat. Middle Mongol and Preclassical Written Mongol materials are given both in standard academic transcription and the original script. For Written Mongol and Written Oirat, only standard academic transcription is used. Forms in ‘Phags-pa script are taken from Tumurtogoo (ed.) (2010), documents in Chinese script are cited from their most reliable publications, such as Kuribayashi & Choijinjab (2001) for the *Secret History of the Mongols*, Kara (1990) for the *Zhiyuan yiyu*, Kuribayashi (2003) and Mostaert (1977) for the *Huayi yiyu*, Apatóczy (2009) (in a transcription slightly corrected by us) for the *Yiyu*, my own materials for the the *Dada yu/Beilu yiyu*, *Dada guan zazi* and the appendices to the Sino-Mongol glossary of the Bureau of Translators. As for sources in Arabic script, Poppe (1938) and Saitô (ed.) (2008) are quoted for the *Muqaddimat al-Adab*, Melioranskij (1904), Poppe (1938) and Weiers (1972b) for Ibn Muhanna, Poppe (1927~1928) and Saitô (2006) for the ‘Leiden manuscript’, Ligeti (1962; 1963) for the ‘Istanbul manuscript’, Golden (ed.) (2000) and Ligeti & Kara (2012)

for the Rasûlid Hexaglot. Materials of Preclassical Written Mongol are mainly taken from Tumurtogoo (ed.) (2006) and occasionally from Yoshida & Chimedodoruji (2008). The primary source for Classical Written Mongol is the dictionary of Kowalevski (1844~1849), augmented if necessary by Lessing (ed.) (1960). Written Oirat is cited after Krueger (1978~1984).

The block [B] lists the Modern Mongolic cognates deriving from the given etymon, which are represented in a unified IPA-based phonemic transcription according to the system adopted in Svantesson et al. (2005). Materials of the Central Mongolic languages are taken from the following sources: Pjurbeev (ed.) (2001~02) for Khalkha, Šagdarov & Čeremisov (2010) for Buryat, Ramstedt (1935) and if necessary Muniev (1977) for Kalmuck, Yu Wonsoo (2011) and selectively Janhunen (1990) for Khamnigan, Mostaert (1941~44) for Ordos, Sun Zhu (ed.) (1990) and occasionally Chaganhada (1995) for Khorchin. The main source for Dagur is Engkebatu et al. (1984), additional forms from the Tachen (Yu Wonsoo et al. 2008) and Hailar (Poppe 1930) dialects are incidentally quoted as well. Moghol is cited after Böke (1996) bringing together materials published by Ramstedt (1906a), Weiers (1972a), and Ligeti (1955a, b; 1964). For the Shirongolic languages, the volumes from the ‘Hohhot series’ are primarily consulted: Bulučilayu et al. (1985) for Eastern Yugur, Qasbayatur et al. (1986), augmented if necessary by Li (1988) and Faehndrich (2007), for Mongghul, Čenggeltei (1991) and occasionally Dpal-Idan-bkra-shis & Slater et al. (1996) for Mangghuer, Chen et al. (1987) for Baoan and additionally Buhe & Liu (1982) for the Dahejia (or Jishishan) subdialect of Baoan, Siqinchaoketu (1999) for Kangjia, Böke et al. (1983) and selectively Ma & Chen (2001) for Dongxiang.

The block [C], marked by the symbol ♦, includes etymological comments which can consist of two parts: the first one describes the morphological structure of the word in question, its semantic and phonological properties, the second indicates the direct and ultimate sources of a borrowed stem and its possible attribution to a particular chronological layer of borrowings.

The dictionary entry ends with the block [D] that lists the main bibliographic references pointing to the literature concerning the etymology of the given Proto-Mongolic stem.

As an illustration, I give a draft version of the dictionary entry on the Proto-Mongolic nominal stem **dehel*/**degel*/**debel* for which until now no satisfactory etymology has been suggested.

dehel*/debel*/**degel* ‘outer garment, outwear’

- [A] EMMo: SHM *de’el* 迭額勒 / 經額勒, also *degel* 迭格勒 in *degel*+*tü* 迭格勒禿 ‘dressed, clothed’; Ph —; ZY *dēl* 迭兒 ‘wadded and fur-lined coat’; HY *de’el* 迭丁延, also in the NP *nekei de’el* 捏克迭丁延 ‘fur coat’, *juja’an de’el* 主札安迭丁延 ‘wadded and

fur-lined thick coat'; DGZ *de'el* 迭延 = *degel* 𐠳𐠦𐠳, also in the NP *nekei de'el* 捏克迭延 = *nekei degel* 𐠳𐠦𐠳 𐠳𐠦𐠳 'fur coat', *juǎ'an de'el* 主札安迭延 = *juǎyan degel* 𐠳𐠦𐠳 𐠳𐠦𐠳 'wadded and fur-lined thick coat'; XHY I *de'el* 迭延 in the NP *de'el huquta* 迭延呼呼塔 = *degel uquta* 𐠳𐠦𐠳 𐠳𐠦𐠳 'garment bag', *de'el qančun* 迭延侃純 = *degel qančun* 𐠳𐠦𐠳 𐠳𐠦𐠳 'a garment's sleeve'; YY *de'el* 得額兒, also *dēl* 得兒 in the NP *dēl jāxa* 得兒扎哈 'collar', *jāyatu dēl* 扎阿禿得兒 'collared garment'; DY *de'el* 磔燕, also in the NP *yike xančuitai de'el* 一克干卒太磔燕 (read 干 *gān* instead of 汗 *hàn* and 卒 *cù/cùi* instead of 𐠳 / 垂 / 垂 *chúi*) 'large-sleeve garment'.

WMMo: MA *dēl* 𐠳𐠦𐠳, IM *debel* 𐠳𐠦𐠳 / *dēl* 𐠳𐠦𐠳 ~ 𐠳𐠦𐠳, AL *dēl* 𐠳𐠦𐠳, RH *dēl* 𐠳𐠦𐠳,

VdI *debel* 𐠳𐠦𐠳 in the VP *debel emüsümü* 𐠳𐠦𐠳 𐠳𐠦𐠳 'he gets dressed'.

PWMo *degel* 𐠳𐠦𐠳.

WMo *debel/debil/degel*; WOir *debel/degel*.

- [B] Kh *te:l̥*; Ord *te:l̥*; KhorCh *ty:l̥*; Bur *degəl*; KhamJ *tykyl̥*; Kalm *dewl̥*; Dag *ty:l̥*; EYu *ti:l̥*; Mgl *te:l̥*; MgrDS *tier*; Bao — ; Kgj — ; Dgx *tien*; Mog —.

- [C] ♦ Most of the cognates in the Mongolic languages (EMMo; WMMo: MA, IM, AL, RH; Kh; Ord; Khor; Dag; EYu; Mgl; Mgr; Dgx) come from PM **dehel*, some of them (WMo: IM, VdI; WMo; WOir; Kalm) go back to PM **debel*. The Buriat and Khamnigan forms with intervocalic **g* could be interpreted as Written Mongol borrowings (reading pronunciations), but cf. SHM *degel*, which makes a strong case for reconstructing PM **degel* as a separate protoform. The **-h-/*-b-* or **-h-/*-b-/*-g-* alternations in the same stems point to an earlier (Pre-Proto-Mongolic) intervocalic **p* (cf. Janhunen 1999: 122–123, 127–128; 2017; Nugteren 2011: 76–78; Rykin 2018: 321–322), i.e., PM **dehel/*debel/*degel* < PPM **depel*. It is derived from the verb variant of the noun-verb root (for this morphosyntactic class of lexical items see Kara 1997) **dehe* 'top, summit'/**dehe-* 'to be above or on top' < **depe(-)* by adding the suffix **-l* forming deverbal nouns (on it see Poppe 1974: § 159; Godziński 1985: § 58; Orlovskaja 2010: 83–84; Tömörtogoo 2011: 2.11212). Cf. also PWMo *degelbür* '(Kopf)bedeckung' (Cerensodnom & Taube 1993: 156) < **dehe-lbUr*. The root **dehe/*dehe-* is often regarded as etymologically related to PT **yeg* < **deg* 'better', 'best' (Sevortjan et al. 1989: 165–166; cf. Clauson 1972: 909b), but this assumption is undermined by the presence of **-p-* in the Pre-Proto-Mongolic form. Cf. other derivatives of this root: (a) denominal: **dehe+dü* 'higher, upper', **dehe+gši* 'upward(s)', (b) deverbal: **dehe-ji* 'the best or choicest part', **dehe-r+e* 'above, upper'. The largest number of derivatives are attested only in the better documented

Central Mongolic languages. To sum up, **dehel* (**debel*/**degel*) < **dehe-l* ‘(a piece of clothing) that covers the top (part of the body)’, lit. ‘what is above’. Cf. semantically similar formations in some other languages: Russian *верхняя одежда*, German *Oberkleidung/Überkleidung*, Chinese *shàngyī* 上衣, all meaning ‘outer garment’, lit. ‘upper garment’.

- [D] Literature: Poppe 1955: 62, 98; 1960: 49; Cincius 1972: 9; Coloo 1992: 138–139; Qaserdeni et al. 2008: 480.

5. Conclusions

To conclude, the compilation of a Mongolic etymological dictionary would meet a longstanding and deeply felt need within Mongolic historical linguistics. Few attempts have been made so far to create etymological or comparative dictionaries of the Mongolic languages, all of them either involving incomplete and/or contradictory materials, or using an outdated and inconsistent methodology, or covering data not from all the main Mongolic languages. By contrast, the approach as presented by me is aimed at bringing together data from all possible sources (including the latest publications) and using modern linguistic methodology. I take a skeptical attitude towards the so-called ‘Altaic hypothesis’ that suggests a common genetic origin for Turkic, Mongolic, and Tungusic, and strongly believe, following the researchers of the Hungarian school (see e.g. Kara 1965; Ligeti 1971; Róna-Tas 1974), that first of all it is necessary to distinguish between pure Mongolic vocabulary and early lexical borrowings in the Mongolic languages, which can be divided into several chronological layers with their specific distinctive features. A detailed study of these layers can make a significant contribution to the early history of linguistic as well as cultural contacts between the peoples of Central and Northeast Asia. A consistent application of such a stratified approach to the analysis of Proto-Mongolic vocabulary will also be able to create a serious counterbalance to all sorts of pseudo-etymological research based on nationalist ideology, which are gaining increasing popularity in today’s Mongolia and China. Thus, the realization of the tasks set within our project will have not only a purely scientific but also a broader social and cultural significance, contributing to a deep and objective understanding of the relationship between language, culture and society of the Mongolic peoples in the historical perspective.

Abbreviations

- AL — the Mongol-Persian and Arabic-Mongol glossary *Kitāb Majmū‘Turjumān Turkī wa-‘ajamī wa-Muğālī* by Xalīl b. Muḥammad b. Jūsuf al-Qunawī (?) (1343)
- Bao — Baoan
- Bur — Buriat
- Dag — Dagur
- Dgx — Dongxiang
- DGZ — the Sino-Mongol glossary *Dada guan zazi* 韃靼館雜字 (the latter half of the 15th cent.)
- DY — the Sino-Mongol glossary *Dada yu* 韃靼語/*Beilu yiyu* 北虜譯語 (between 1567 and 1603)
- EMMo — Eastern Middle Mongol
- EYu — Eastern Yugur
- Gr — Greek
- HY — the Sino-Mongol glossary *Huayi yiyu* 華夷譯語 (1389)
- IM — the Arabic-Mongol glossary *Kitāb Ḥilyat al-Insān wa Ḥalbat al-Lisān* by Ġamāl al-Dīn ibn al-Muhannā (early 14th cent.)
- Kalm — Kalmuck
- Kgj — Kangjia
- Kh — Khalkha
- KhamJ — Khamnigan according to Janhunen 1990
- KhorCh — Khorchin according to Chaganhada 1995
- MA — the Arabic-Persian-Turkic-Mongol dictionary *Muqaddimat al-Adab* (14th cent.)
- Mgl — Mongghul
- MgrDS — Mangghuer according to Dpal-ldan-bkra-shis & Slater, et al. 1996
- Mog — Moghol
- NP — noun phrase
- Ord — Ordos
- OUyg — Old Uyghur
- Ph — Mongolian monuments in ’Phags-pa script (13th–14th cent.)
- PM — Proto-Mongolic
- PT — Proto-Turkic
- PWMo — Preclassical Written Mongol

- RH — the Arabic-Persian-Turkic-Greek-Armenian-Mongol dictionary Rasūlid Hexaglot by al-Malik al-Afḍal al- ‘Abbās b. ‘Alī (between 1363 and 1377)
- SHM — the *Secret History of the Mongols* (mid-13th cent.)
- Sogd — Sogdian
- Syr — Syriac
- VdI — the Arabic-Persian-Turkic-Mongol dictionary *Šāmil al-Luġa* by Ḥasan b. Ḥusain b. ‘Imād al-Qarāḥiṣārī (late 15th–early 16th cent.)
- VP — verb phrase
- WMMo — Western Middle Mongol
- WMo — Written Mongol
- WOir — Written Oirat
- XHY I — appendix (*xuzeng* 續增) I to the Sino-Mongol glossary of the Bureau of Translators (the latter half of the 15th cent.?)
- YY — the Sino-Mongol glossary *Yiyu* 譯語 from the *Dengtan bijiu* 登壇必究 (1598)
- ZY — the Sino-Mongol glossary *Zhiyuan yiyu* 至元譯語 (alias *Menggu yiyu* 蒙古譯語) from the *Shilin guangji* 事林廣記 (1264 or 1330)

References

- Apatóczy, Ákos Bertalan 2009. *Yiyu* 譯語 (*Beilu yiyu* 北虜譯語): *An Indexed Critical Edition of a Sixteenth-century Sino-Mongolian Glossary*. Languages of Asia 5. Folkestone: Global Oriental.
- Böke 1996. *Moyol kelen-ü sudulul / Mogeleyu yanjiu* 莫戈勒語研究 [Studies of Moghol]. Kökeqota: Öbör Mongyol-un yeke suryayuli-yin keblel-ün qoriy-a.
- Böke et al. 1983. *Düngsiyang kelen-ü üges / Dongxiangyu cihui* 东乡语词汇 [Dongxiang vocabulary]. Mongyol töröl-ün keke ayalyun-u sudulul-un čuburil 009. Kökeqota: Öbör Mongyol-un arad-un keblel-ün qoriy-a.
- Buhe 布和 & Liu, Zhaoxiong 刘照雄 1982. *Bao'anyu jianzhi* 保安语简志 [Concise grammar of Baoan]. Zhongguo shaoshu minzu yuyan jianzhi congshu 中国少数民族语言简志丛书. Beijing 北京: Minzu chubanshe 民族出版社.
- Bulučılayı et al. 1985. *Jėgiin Yuyur kelen-ü üges / Dongbu Yuguyu cihui* 东部裕固语词汇 [Eastern Yugur vocabulary]. Mongyol töröl-ün keke ayalyun-u sudulul-un čuburil 017. Kökeqota: Öbör Mongyol-un arad-un keblel-ün qoriya.
- Čenggeltei 1991. *Mongyor keke ba Mongyol keke / Tuzuyu he Mengguyu* 土族语和蒙古语 [Monguor and Mongolian]. Mongyol töröl-ün keke ayalyun-u sudulul-un čuburil 013.

- Kökeqota: Öbör Mongyol-un arad-un keblel-ün qoriya.
- Cerensodnom, Dalantai & Taube, Manfred (1993). *Die Mongolica der Berliner Turfansammlung*. Berliner Turfantexte 16. Berlin: Akademie Verlag.
- Chaganhada 查干哈达 1995. *Mengguyu Ke'erqin tuyu yanjiu* 蒙古语科尔沁土语研究 [Studies on the Khorchin dialect of Mongolian. Beijing 北京: Shehui kexue chubanshe 社会科学出版社.
- Chen, Naixiong 陈, 乃雄 et al. 1987. *Boo an kele ba Mongyol kele / Bao'anyu he Mengguyu* 保安语和蒙古语 [Baoan and Mongolian]. Mongyol töröl-ün kele ayalun-u sudulul-un čuburil 010. Kökeqota: Öbör Mongyol-un arad-un keblel-ün qoriy-a.
- Cincius, Vera Ivanovna 1972. 'Zadači sravnitel'noj leksikologii altajskix jazykov'. In: Cincius, Vera Ivanovna (ed.) *Očerki sravnitel'noj leksikologii altajskix jazykov*. Leningrad: Nauka, pp. 3–14.
- Cincius, Vera Ivanovna (ed.) 1975–1977. *Sravnitel'nyj slovarj tunguso-man'čžurskix jazykov: Materialy k étimologičeskomu slovarju*. T. 1–2. Leningrad: Nauka.
- Clauson, Gerard 1972. *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish*. Oxford: Oxford University Press.
- Coloo, Javzany 1992. 'O nekotoryx nazvanijax mongol'skoj odeždy'. In: Tenišev, Ėdxjam Raximovič (ed.) *Mongol'skij lingvističeskij sbornik*. Moskva: S. n., pp. 135–148.
- Dpal-Idan-bkra-shis & Slater, Keith, et al. 1996. *Language Materials of China's Monguor Minority: Huzhu Mongghul and Minhe Mangghuer*. Sino-Platonic Papers 69. Philadelphia PA: University of Pennsylvania.
- Engkebatu et al. 1984. *Dayur kelen-ü üges / Dawo'eryu cihui* 达斡尔语词汇 [Dagur vocabulary]. Mongyol töröl-ün kele ayalun-u sudulul-un čuburil 005. Kökeqota: Öbör Mongyol-un arad-un keblel-ün qoriy-a.
- Fachndrich, Burgel R. M. 2007. *Sketch Grammar of the Karlong Variety of Mongghul, and Dialectal Survey of Mongghul*. PhD Thesis. University of Hawai'i.
- Godziński, Stanisław 1985. *Język średniomongolski: Słowotwórstwo. Odmiana wyrazów. Składnia*. Warszawa: Wydawnictwa Uniwersytetu Warszawskiego.
- Golden, Peter B. (ed.) 2000. *The King's Dictionary: The Rasūlid Hexaglot: Fourteenth Century Vocabularies in Arabic, Persian, Turkic, Greek, Armenian and Mongol*. Handbuch der Orientalistik. Abt. 8: Zentralasien 4. Leiden & Boston & Köln: Brill.
- Janhunen, Juha 1990. *Material on Manchurian Khamnigan Mongol*. Castrenianumin toimitteita 37. Helsinki: Vammalan Kirjapaino Oy.
- Janhunen, Juha 1996. 'Prolegomena to a Comparative Analysis of Mongolic and Tungusic. In:

- Stary, Giovanni (ed.) *Proceedings of the 38th Permanent International Altaistic Conference (PIAC), Kawasaki, Japan: August 7–12, 1995*. Wiesbaden: Harrassowitz, pp. 209–218.
- Janhunen, Juha 1999. ‘Laryngeals and pseudolaryngeals in Mongolic: Problems of phonological interpretation’. *Central Asiatic Journal* 43.1: 115–131.
- Janhunen, Juha 2003a. ‘Proto-Mongolic’. In: Janhunen, Juha (ed.) *The Mongolic Languages*. Routledge Language Family Series 5. London & New York: Routledge, pp. 1–29.
- Janhunen, Juha 2003b. ‘Para-Mongolic’. In: Janhunen, Juha (ed.) *The Mongolic Languages*. Routledge Language Family Series 5. London & New York: Routledge, pp. 391–402.
- Janhunen, Juha 2010. ‘The Holy Shamaness: Some Additional Notes on a Turko-Mongolic etymology’. In: Hämäläinen, Riku & Pesonen, Heikki & Rahkala, Mari & Sakaranaho, Tuula (eds.) *Pilgrimage in Life: Studies in Honour of Professor René Gothóni*. Helsinki: Maahenki, pp. 175–186.
- Janhunen, Juha 2016. ‘On the phonological correspondences in two Sino-Turko-Mongolic etyma’. In: Kurpaska, Maria & Wicherkiewicz, Tomasz & Kanert, Maciej (eds.) *Thesaurus gentium & linguarum: A Festschrift to Honour Professor Alfred F. Majewicz*. Poznań: Jeżeli P to Q, pp. 157–164.
- Janhunen, Juha 2017a. ‘Issues of comparative Uralic and Altaic Studies (1): The case of Proto-Mongolic *x’. *Journal of the Center for Northern Humanities* 10: 97–104.
- Janhunen, Juha 2017b. ‘Issues of comparative Uralic and Altaic Studies (2): Medial *p in Pre-Proto-Mongolic’. In: Németh, Michał & Podolak, Barbara & Urban, Mateusz (eds.) *Essays in the History of Languages and Linguistics: Dedicated to Marek Stachowski on the Occasion of His 60th Birthday*. Kraków: Księgarnia Akademicka, pp. 297–305.
- Kara, György 1965. ‘Le dictionnaire étimologique et la langue mongole’. *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae* 18.1: 1–32.
- Kara, György 1976. ‘Mongol’skij, deresün’ — tjurkskij jez’. *Sovetskaja tjurkologija* 3: 41–43.
- Kara, György 1981. ‘L’ancien ouigour dans le lexique mongol’. *Journal Asiatique* 269.1/2: 317–323.
- Kara, György 1990. ‘Zhiyuan yiyu: Index alphabétique des mots mongols’. *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae* 44.3: 279–344.
- Kara, György 1997. ‘Nomina-verba mongolica’. *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae* 50.1/3: 155–162.
- Kara, György 2001. ‘Late Mediaeval Turkic Elements in Mongolian’. In: Bazin, Louis & Zieme, Peter (eds.) *De Dunhuang à Istanbul: Hommage à J. R. Hamilton*. Silk Road Studies 5. Turnhout: Brepols, pp. 73–119.

- Kara, György 2007. 'A Few Remarks on Letter A in O. Süxbaatar's *Mongol xelnii xari ügiin toli*'. *Mongolian Studies* 29: 111–122.
- Kara, György 2009. *Dictionary of Sonom Gara's Erdeni-yin Sang: A Middle Mongol Version of the Tibetan Sa skya Legs bshad: Mongol-English-Tibetan*. Brill's Inner Asian Library 23. Leiden & Boston: Brill.
- Kempf, Béla 2010. 'Mongolic *čilagun* : Turkic *tāš*'. *Turkic Languages* 14.1: 103–112.
- Kempf, Béla 2015. 'An etymological dictionary of the Buryat language'. *Acta Linguistica Petropolitana / Trudy Instituta lingvističeskix issledovanij RAN* 11.3: 209–226.
- Khabtagaeva, Bayarma 2009. *Mongolic Elements in Tuvan*. *Turcologica* 81. Wiesbaden: Harrassowitz.
- Khabtagaeva, Bayarma 2017. *The Ewenki dialects of Buryatia and their relationship to Khamnigan Mongol*. *Tunguso-Sibirica* 41. Wiesbaden: Harrassowitz.
- Kowalewski, Joseph Étienne. *Dictionnaire mongol-russe-français*. T. 1–3. Kasan: Imprimerie de l'Université.
- Krueger, John R. 1978–1984. *Materials for an Oirat-Mongolian to English Citation Dictionary*. Pt. 1–3. Publications of the Mongolia Society. Bloomington, IN: The Mongolia Society, Indiana University.
- Kuribayashi, Hitoshi 栗林, 均 2003. "Kai yakugo" (*košhubon*) *Mongoru-go zen tango gobi sakuin* 「華夷訳語」(甲種本)・モンゴル語全単語・語尾索引 / *Word- and Suffix-Index to Hua-yi Yi-yü, based on the Romanized Transcription of L. Ligeti*. Tōhoku Ajia Kenkyū Sentā sōsho 東北アジア研究センター叢書 10. Sendai 仙台市: Tōhoku Daigaku Tōhoku Ajia Kenkyū Sentā 東北大学東北アジア研究センター.
- Kuribayashi, Hitoshi 栗林, 均 & Chojinjab 确精扎布 2001. "Gencho-hishi" *Mongorugo zen tango, gobi sakuin* 「元朝秘史」モンゴル語全単語・語尾索引 / *Word- and Suffix-Index to The Secret History of the Mongols, based on the Romanized Transcription of L. Ligeti*. Tōhoku Ajia Kenkyū Sentā sōsho 東北アジア研究センター叢書 4. Sendai 仙台市: Tōhoku Daigaku Tōhoku Ajia Kenkyū Sentā 東北大学東北アジア研究センター.
- Lessing, Ferdinand D. (ed.) 1960. *Mongolian-English Dictionary*. Berkeley & Los Angeles: University of California Press.
- Li, Keyu 李, 克郁 1988. *Mongghul Qidar Merlong / Tu Han cidian* 土汉词典 [Mongghul-Chinese dictionary]. Xining 西宁: Qinghai renmin chubanshe 青海人民出版社.
- Ligeti, Louis 1950. 'Mots de civilization de Haute Asie en transcription chinoise'. *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae* 1.1: 141–188.
- Ligeti, Louis 1955a. 'Le lexique moghol de R. Leech'. *Acta Orientalia Academiae Scientiarum*

- Hungaricae* 4.1/3: 119–158.
- Ligeti, Louis 1955b. ‘O mongol’skix i tjurkskix jazykax i dialektax Afganistana’. *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae* 4.1/3: 93–117.
- Ligeti, Louis 1960. ‘Les anciens éléments mongols dans le mandchou’. *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae* 10.3: 231–248.
- Ligeti, Louis 1962. ‘Un vocabulaire mongol d’Istanboul’. *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae* 14.1: 3–99.
- Ligeti, Louis 1963. ‘Notes sur le vocabulaire mongol d’Istanboul’. *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae* 16.2: 107–174.
- Ligeti, Louis 1964. ‘Les voyelles longues en moghol’. *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae* 17.1: 1–48.
- Ligeti, Louis 1970. ‘Le tabghatch, un dialecte de la langue sien-pi’. In: Ligeti, Louis (ed.) *Mongolian Studies*. Bibliotheca Orientalis Hungarica 14. Amsterdam: Grüner, pp. 265–308.
- Ligeti, Louis 1971. ‘Altajskaja teorija i leksikostatistika’. *Voprosy jazykoznanija* 3: 21–33.
- Ligeti, Louis & Kara, György 2012. ‘Vocabulaires mongols des polyglottes de Yemen’. *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae* 65.2: 137–221.
- Ma, Guozhong 马, 国忠 & Chen, Yuanlong 陈元龙 2001. *Dongxiangyu Hanyu cidian* 东乡语汉语词典 / *Dunxian kielien khidei kielienni lugveqi* [Dongxiang–Chinese dictionary]. Lanzhou 兰州: Gansu minzu chubanshe 甘肃民族出版社.
- Melioranskij, Platon 1904. ‘Arab filolog o mongol’skom jazyke’. *Zapiski Vostočnogo Otdelenija Imperatorskogo Russkogo Arxeologičeskogo Obščestva* 15.2/3: 75–172.
- Mostaert, Antoine 1941–44. *Dictionnaire ordos*. T. 1–3. Peking: Fu Jen Catholic University Press.
- Mostaert, Antoine 1977. *Le matériel mongol du Houa i i iu* 華夷譯語 de Houng-ou. 1. Édité par I. de Rachewiltz, avec l’assistance de A. Schönbaum. Mélanges Chinois et Bouddhiques 18. Bruxelles: Institut Belge des Hautes Études Chinoises.
- Muniev, Bembja Jalykovič 1977. *Kalmycko-russkij slovar’*: 26 000 slov / *Xal’mg-ors tol’*: 26 000 ügmüd. Moskva: Russkij jazyk.
- Nugteren, Hans 2011. *Mongolic Phonology and the Qinghai-Gansu Languages: Proefschrift ter verkrijging van de graad van Doktor aan de Universiteit Leiden*. Landelijke Onderzoekschool Taalwetenschap / Netherlands Graduate School of Linguistics 289. Utrecht: LOT.
- Orlovskaja, Marija Nikolaevna 2010. *Očerki po grammatile jazyka drevnix mongol’skix tekstov*. Moskva: Vost. lit.

- Pjurbeev, Grigorij Cèrènovič (ed.) 2001–02. *Bol'shoj akademičeskij mongol'sko-russkij slovar' / Mongol-oros dëlğèrèngiüi ix tol'*. T. 1–4. Moskva: Academia.
- Poppe, Nikolaj Nikolaevič 1924–1925. 'Čuvašskij jazyk i ego otnošenje k mongol'skomu i tjurkskim jazykam'. *Izvestija Rossijskoj Akademii nauk. VI serija* 18: 289–314; 19: 23–42, 405–426.
- Poppe, Nikolaj Nikolaevič 1925. 'Mongol'skie ètimologii'. *Doklady Rossijskoj Akademii Nauk. Ser. B* : 19–22.
- Poppe, Nicholas 1927a. 'Die Nominalstammbildungsuffixe im Mongolischen'. *Keleti Szemle* 20: 89–126.
- Poppe, Nikolaj Nikolaevič 1927b. 'Mongol'skie čislitel'nye'. In: *Jazykovednye problemy po čislitel'nyx I: Sbornik statej*. Leningrad: Izd. In-ta literatur i jazykov Zapada i Vostoka pri LGU, pp. 97–119.
- Poppe, Nicholas 1927–1928. 'Das mongolische Sprachmaterial einer Leidener Handschrift'. *Izvestija Akademii nauk SSSR* 12/14: 1009–1040; 15/17: 1251–1274; 1: 55–80.
- Poppe, Nikolaj Nikolaevič 1930. *Dagurskoe narečie*. Materialy Komissii po issledovaniju Mongol'skoj i Tannu-Tuvinskoj narodnyx respublik i Burjat-Mongol'skoj ASSR 6. Leningrad: Izd-vo AN SSSR.
- Poppe, Nikolaj Nikolaevič 1938. *Mongol'skij slovar' Mukaddimat al-Adab*. T. 1–3. Trudy Instituta vostokovedenija Akademii nauk SSSR 14. Moskva–Leningrad: Izd-vo AN SSSR.
- Poppe, Nicholas 1951. 'Remarks on The Vocalism of The Second Syllable in Mongolian'. *Harvard Journal of Asiatic Studies* 14.1/2: 189–207.
- Poppe, Nicholas 1955a. *Introduction to Mongolian Comparative Studies*. Mémoires de la Société Finno-Ougrienne 110. Helsinki: Suomalais-Ugrilainen Seura.
- Poppe, Nicholas 1955b. 'The Turkic Loan Words in Middle Mongolian'. *Central Asiatic Journal* 1.1: 36–42.
- Poppe, Nicholas 1956. 'The Mongolian Affricates *č and *č̣'. *Central Asiatic Journal* 2.3/4: 204–215.
- Poppe, Nicholas 1958. 'Einige Lautgesetze und ihre Bedeutung zur Frage der mongolisch-türkischen Sprachbeziehungen'. *Ural-Altaische Jahrbücher* 30.1/2: 93–97.
- Poppe, Nicholas 1959. 'On the Velar Stops in Intervocalic Position in Mongolian'. *Ural-Altaische Jahrbücher* 31: 270–273.
- Poppe, Nicholas 1960. *Vergleichende Grammatik der altaischen Sprachen*. Bd. 1. Porta Linguarum Orientalium. Neue Serie 4. Wiesbaden: Harrassowitz.
- Poppe, Nicholas 1962. 'The Primary Long Vowels in Mongolian'. *Journal de la Société*

- Finno-Ougrienne* 63.2: 1–19.
- Poppe, Nicholas 1965. *Introduction to Altaic Linguistics*. Ural-Altaische Bibliothek 14. Wiesbaden: Harrassowitz.
- Poppe, Nicholas 1966. ‘On Some Ancient Mongolian Loan-words in Tungus’. *Central Asiatic Journal* 11.3: 187–198.
- Poppe, Nicholas 1972. ‘On Some Mongolian Loan Words in Evenki’. *Central Asiatic Journal* 16.2: 95–103.
- Poppe, Nicholas 1976. ‘Ancient Mongolian’. In: Heissig, Walther & Krueger, John R. & Oinas, Felix J. & Schütz, Edmond (eds.) *Tractata Altaica: Denis Sinor sexagenario optime de rebus altaicis merito dedicata*. Wiesbaden: Harrassowitz, pp. 463–478.
- Poppe, Nicholas 1977. ‘On Chuvash-Mongolian Linguistic Contacts’. *Journal of the American Oriental Society* 97.2: 111–114.
- Poppe, Nicholas 1982. ‘On Some Mongolian Adverbs of Turkic Origin’. *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae* 36.1/3: 405–411.
- Qasbayatur et al. 1986. *Mongyor kelen-ü üges / Tuzuyu cihui* 土族语词汇 [Monguor vocabulary]. Mongyol töröl-ün keke ayalun-u sudulul-un čuburil 014. Kökeqota: Öbör Mongyol-un arad-un keblel-ün qoriya.
- Qaserdeni & Bayanbayatur & Farudi & Engkebayatur 2008. *Erten-ü mongyol keke* [Old Mongolian]. Bükü ulus-un degedü suryayuli-yin jıyaqu materiyl. Kökeqota: Öbör Mongyol-un yeke suryayuli-yin keblel-ün qoriya-a.
- Rachewiltz, Igor de & Rybatzki, Volker 2010. *Introduction to Altaic Philology: Turkic, Mongolian, Manchu*. With the collaboration of Hung Chin-fu. Handbook of Oriental Studies / Nandbuch der Orientalistik. Sect. 8: Central Asia 20. Leiden & Boston: Brill.
- Radloff, Wilhelm 1893–1911. *Versuch eines Wörterbuch der Türk-Dialekte*. Bd. 1–4. Sanktpeterburg: Imperatorskaja Akad. Nauk.
- Ramstedt, Gustav John 1902. ‘Das Schriftmongolische und die Urgamundart phonetisch verglichen’. *Journal de la Société Finno-Ougrienne* 21.2: 1–56.
- Ramstedt, Gustav John 1906a. ‘Mogholica: Beiträge zur kenntnis der moghol-sprache in Afghanistan’. *Journal de la Société Finno-Ougrienne* 23.4: 1–20.
- Ramstedt, Gustav John 1906b. ‘Ueber mongolische pronomina’. *Journal de la Société Finno-Ougrienne* 23.3: 1–20.
- Ramstedt, Gustav John 1909. ‘Ëtimologija imeni Ojrat’. In: Rudnev, Andrej Dmitrievič (ed.) *Sbornik v čest’ semidesjatiletija Grigorija Nikolaeviča Potanina*. Zapiski Imp. Russkago Geografičeskago Obščestva po Otdeleniju Ètnografii 34. S.-Peterburg: Tip. Kiršbauma, pp.

547–558.

- Ramstedt, Gustav John 1912. 'Zur verbstammbildungslehre der mongolisch-türkischen sprachen'. *Journal de la Société Finno-Ougrienne* 28.3: 1–86.
- Ramstedt, Gustav John 1916–20. 'Ein anlautender stimmloser labial in der mongolisch-türkischen ursprache'. *Journal de la Société Finno-Ougrienne* 32.2: 1–10.
- Ramstedt, Gustav John 1935. *Kalmückisches Wörterbuch*. Lexica Societatis Fenno-Ugricae 3. Helsinki: Suomalais-Ugrilainen Seura.
- Ramstedt, Gustav John 1951a. 'Alte türkische und mongolische Titel'. *Journal de la Société Finno-Ougrienne* 55.2: 59–82.
- Ramstedt, Gustav John 1951b. 'Kleine altaistische Beiträge'. *Journal de la Société Finno-Ougrienne* 55.2: 31–39.
- Ramstedt, Gustav John 1952–1966. *Einführung in die altaische Sprachwissenschaft*. Bd. 1–3. Mémoires de la Société Finno-Ougrienne 104/1–3. Helsinki: Suomalais-Ugrilainen Seura.
- Róna-Tas, András 1965. 'Notes on the Terminology of Mongolian Writing'. *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae* 18.1: 119–147.
- Róna-Tas, András 1966. *Tibeto-Mongolica: The Tibetan Loanwords of Monguor and the Development of the Archaic Tibetan Dialects*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Róna-Tas, András 1974. 'Obščee nasledie ili zaimstvovanija? (K probleme rodstva altajskix jazykov)'. *Voprosy jazykoznanija* 2: 31–45.
- Róna-Tas, András 1975. 'The Altaic Theory and the History of a Middle Mongolian Loan Word in Chuvash'. In: Ligeti, Louis (ed.) *Researches in Altaic Languages: Papers read at the 14th Meeting of the Permanent International Altaistic Conference Held in Szeged, August 22–28, 1971*. Bibliotheca Orientalis Hungarica 20. Budapest: Akadémiai Kiadó, 1975, pp. 201–211.
- Róna-Tas, András 1976. 'On the Meaning of "Altaic"'. In: Heissig, Walther & Krueger, John R. & Oinas, Felix J. & Schütz, Edmond (eds.) *Tractata Altaica: Denis Sinor sexagenario optime de rebus altaicis merito dedicata*. Wiesbaden: Harrassowitz, pp. 549–556.
- Róna-Tas, András 1986. *Language and History: Contributions to Comparative Altaistics*. Studia uralo-altaica 25. Szeged: S. n.
- Róna-Tas, András 1987. 'Altajskaja teorija i istorija srednemongol'skix zaimstvovanij v čuvašskom jazyke'. In: *Čuvaškij jazyk: istorija i etimologija*. Čeboksary: S. n., pp. 6–15.
- Róna-Tas, András 2005. 'Turko-Mongolian Etymologies: Turkic *yarp*'. In: Grivelet, Stéphane & Meserve, Ruth I. & Birtalan, Ágnes & Sary, Giovanni. *The Black Master: Essays on Central Eurasia in Honor of György Kara on His 70th Birthday*. Wiesbaden: Harrassowitz,

- pp. 95–101.
- Rybatzki, Volker 1994. ‘Bemerkungen zur türkischen und mongolischen Metallterminologie’. *Studia Orientalia* 73: 193–251.
- Rybatzki, Volker 1996. ‘Fish in the Secret History of the Mongols’. *International Journal of Central Asian Studies* 1: 1–19.
- Rybatzki, Volker 2003a. ‘Middle Mongol’. In: Janhunen, Juha (ed.) *The Mongolic Languages*. Routledge Language Family Series 5. London & New York: Routledge, pp. 57–82.
- Rybatzki, Volker 2003b. ‘Names of the Months in Middle Mongol’. In: Sárközi, Alice & Rákos, Attila (eds.) *Altaica Budapestinensia MMII: Proceedings of the 45th Permanent International Altaistic Conference, Budapest, Hungary, June 23–28*. Budapest: S. n., pp. 256–290.
- Rybatzki, Volker 2006. *Die Personennamen und Titel der mittelmongolischen Dokumente: Eine lexikalische Untersuchung*. Publications of the Institute for Asian and African Studies 8. Helsinki: Yliopistopaino Oy.
- Rybatzki, Volker 2011a. ‘Classification of Old Turkic loanwords in Mongolic’. In: Ölmez, Mehmet, & Aydın, Erhan & Zieme, Peter & Kaçalin, Mustafa S. (eds.) *Ötüken’den İstanbul’a: Türkçenin 1290 Yılı (720–2010): 3–5 Aralık 2010, İstanbul: Bildiriler / From Ötüken to Istanbul: 1290 Years of Turkish (720–2010): 3rd–5th December 2010, Istanbul: Papers*. İstanbul: Büyükşehir Belediyesi, pp. 185–202.
- Rybatzki, Volker 2011b. ‘Mongolische Lehnwörter bei Maḥmūd al-Kāšgarī?’. In: Develi, Hayati & Kaçalin, Mustafa S. & Ölmez, Mehmet & Çulha, Tülay. *Maḥmūd al-Kāšgarī’nin 1000. Doğum Yıldönümü Dolayısıyla Uluslararası Dīvānu Luġāti’t-Türk Sempozyumu 5-7 Eylül 2008, İstanbul / The Dīvānu Luġāti’t-Türk International Symposium: In Commemoration of Maḥmūd al-Kāšgarī’s 1000th Birthday, 5th-7th September 2008, Istanbul*. Türk Dilleri Araştırmaları Dizisi 63. İstanbul: Eren, pp. 367–380.
- Rybatzki, Volker 2013. ‘Some Mongolic words in Özbek (i): Words beginning with a-, â-, e-, b-, p-, d-, t-’. In: Şirin User, Hatice & Gül, Bülent (eds.) *Yahm Kaya Bitigi: Osman Fikri Sertkaya Armağanı*. Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, pp. 1–22.
- Rybatzki, Volker 2015. ‘Mongolic words in Özbek (ii): Words beginning with č-, j-, y-’. *Acta Linguistica Petropolitana / Trudy Instituta lingvističeskix issledovanij RAN* 11.3: 380–398.
- Rybatzki, Volker 2017a. ‘How to say ‘to fuck’ and other things in Middle Mongol’. In: Németh, Michał & Podolak, Barbara & Urban, Mateusz (eds.) *Essays in the History of Languages and Linguistics: Dedicated to Marek Stachowski on the Occasion of His 60th Birthday*. Kraków: Księgarnia Akademicka, pp. 581–602.

- Rybatzki, Volker 2017b. 'Mongolic words in Özbek (iii): Words beginning with γ -, x - (x -), q -'. In: Sertkaya, Osman Fikri & Eker, Süer & Şirin, Hatice & Uçar, Erdem (eds.) *Prof. Dr. Talât Tekin Hatıra Kitabı*. C. 2. İstanbul: Çantay, pp. 915–957.
- Rybatzki, Volker 2018. 'Some Medical and Related Terms in Middle Mongᠣl'. In: Apatóczky, Ákos Bertalan & Atwood, Christopher P. & Kempf, Béla (eds.) *Philology of the Grasslands: Essays in Mongolic, Turkic, and Tungusic Studies*. Languages of Asia 17. Leiden: Brill, pp. 273–307.
- Šagdarov, Lubsan Doržievīč & Čeremisov, Konstantin Mixailovič 2010. *Burjaad-orod toli / Burjatsko-russkij slovar'*. T. 1–2. Ulan-Ude: Respublikanskaja tipografija.
- Saitō, Yoshio 2006. *The Mongolian Words in Kitāb Majmū' Turjumān Turkī wa-'ajamī wa-Muḡalī: Text and Index*. Kyōto: Shoukadoh.
- [Saitō, Yoshio (ed.)] 2008. *The Mongolian Words in the Muqaddimat al-Adab: Romanized Text and Word Index (as of January 2008)*. The Japan Society for the Promotion of Science: Grant-in-Aid for Scientific Research (B); № 17320061, 2005–2007. Tōkyō: S. n.
- Sanžeev, Garma Dancaranovič & Orlovskaja, Marija Nikolaevna & Ševernina, Zoja Vasiljevna 2015. *Ėtimologičeskij slovar' mongol'skix jazykov*. T. 1: A–E. Moskva: IV RAN.
- Sanžeev, Garma Dancaranovič & Orlovskaja, Marija Nikolaevna & Ševernina, Zoja Vasiljevna 2016. *Ėtimologičeskij slovar' mongol'skix jazykov*. T. 2: G–P. Moskva: IV RAN.
- Sevortjan, Ėrvand Vladimirovič et al. 1974–. *Ėtimologičeskij slovar' tjurkskix jazykov*. Moskva: Nauka.
- Siqinchaoketu 斯钦朝克图 1999. *Kangjiayu yanjiu 康家语研究 [A study of Kangjia]*. Zhongguo xin faxian yuyan yanjiu congshu 中国新发现语言研究丛书. Shanghai 上海: Yuandong chubanshe 远东出版社.
- Smedt, Albrecht de & Mostaert, Antoine. *Le dialecte monguor parlé par les Mongols du Kansou occidental*. 3e pt.: *Dictionnaire monguor-français*. Pei-p'ing: Imprimerie de l'Université Catholique.
- Sun Zhu 孙竹 (ed.) 1990. *Menggu yuzu yuyan cidian 蒙古语族语言词典 [Dictionary of the languages of the Mongolic language family]*. Xining 西宁: Qinghai renmin chubanshe 青海人民出版社.
- Svantesson, Jan-Olof & Tsendina, Anna & Mukhanova Karlsson, Anastasia & Franzén Vivan 2005. *The Phonology of Mongolian*. The Phonology of the World's Languages. Oxford: Oxford University Press.
- Tömörtogoo, Domijn 2011. *Mongol xēlnij bičigijn durasxaluudyn ügijn bütēcijn xar'cuulsan sudalgaa (Uigurjīn mongol, dörvöljīn, arab, xitad üsègeër tēmdēglēsēn mongol xēlnij*

- durasxaluud* [Comparative study of the word structure in the written monuments in Mongolian (Monuments of the Mongolian language in Uighur-Mongolian, Phags-pa, Arabic, and Chinese scripts)]. Ulaanbaatar: S. n.
- Tömörtogoo, Domijn 2018. *Mongol xělnij ügijn garalyn tajlbar tol* (Ėrděm šinĵilgěenij xěréglěgděxüün) [An Etymological Dictionary of the Mongolian Language (Research Materials)]. Ulaanbaatar: Admon Print.
- Tumurtogoo, Domijn (ed.) 2006. *Mongolian Monuments in Uighur-Mongolian Script (XIII–XVI Centuries): Introduction, Transcription and Bibliography*. With the Collaboration of G. Cecegdari. Language and Linguistics Monograph Series A-11. Taipei: Institute of Linguistics, Academia Sinica.
- Tumurtogoo, Domijn (ed.) 2010. *Mongolian Monuments in 'Phags-pa Script: Introduction, Transliteration, Transcription and Bibliography*. With the Collaboration of G. Cecegdari. Language and Linguistics Monograph Series 42. Taipei: Institute of Linguistics, Academia Sinica.
- Vladimircov, Boris Jakovlevič 1911. 'Tureckie elementy v mongol'skom jazyke'. *Zapiski Vostočnago Otdelenija Imp. Russkago Arxeologičeskago Obščestva* 20: 153–184.
- Vladimircov, Boris Jakovlevič 1925. 'Mongolica. I. Ob otnošenii mongol'skogo jazyka k indo-evropejskim jazykam Srednej Azii'. *Zapiski Kollegii vostokovedov* 1: 305–341.
- Vladimircov, Boris Jakovlevič 1929a. *Sravnitel'naja grammatika mongol'skogo pis'mennogo jazyka i xalxaskogo narečija: Vvedenie i fonetika*. Leningradskij Vostočnyj Institut imeni A. S. Enukidze 33. Leningrad: Izd. Leningradskogo Vostočnogo Instituta imeni A. S. Enukidze.
- Vladimircov, Boris Jakovlevič 1929b. 'Zametki k drevnetjurkskim i staromongol'skim tekstam'. *Doklady Akademii Nauk SSSR. Ser. B* 16: 289–296.
- Vladimircov, Boris Jakovlevič 1930. 'Arabskie slova v mongol'skom'. *Zapiski Kollegii vostokovedov* 5: 73–82.
- Weiers, Michael 1972a. *Die Sprache der Moghol der Provinz Herat in Afghanistan (Sprachmaterial, Grammatik, Wortliste)*. Abhandlungen der Reinisch-Westfälischen Akademie der Wissenschaften 49: Materialien zur Sprache und Literatur der Mongolen von Afghanistan 1. Opladen: Westdeutscher Verlag.
- Weiers, Michael 1972b. 'Ein arabisch-mongolischer Wörterspiegel aus der Bibliotheca Corsini in Rom'. *Zentralasiatische Studien* 6: 7–61.
- Yoshida, Jun'ichi 吉田順一 & Chimedodoruji チメドルジ 2008. *Harahoto shutsudo mongoru bunsho-no kenkyū* ハラホト出土モンゴル文書の研究 / *Study on the Mongolian documents*

found at Qaraqota. Tōkyō 東京: Yūzankaku 雄山閣.

Yu Wonsoo 2011. *A Study of the Mongol Khamnigan Spoken in Northeastern Mongolia*. Altaic Language Series 4. Seoul: Seoul National University Press.

Yu Wonsoo & Kwon Jae-il & Choi Moon-Jeong & Shin Yong-kwon & Borjigin Bayarmend & Luvsandorj Bold 2008. *A Study of the Tacheng Dialect of the Dagur Language*. Altaic Language Series 2. Seoul: Seoul National University Press.

논 문 투 고 일 : 2018년 10월 30일
논 문 심 사 일 : 2018년 11월 15일
논문게재결정일 : 2018년 11월 30일

Собственная / несобственная сочетаемость ментальной лексики бурятского языка (на примере слова *бодол* «мысль, мнение, предположение»)*

Любовь Дашиинимаевна Бадмаева**

Abstract

Own / improper combination of mental vocabulary of the buryat language (on the example of the word *bodol* «thought, opinion, assumption»)

Liubov D. Badmaeva**

This paper discusses the problems of lexical semantics of the Buryat language based on the analysis of the compatibility of names and predicates of the intellectual sphere. The aim of the work is to identify the features of the compatibility of the indicated names and predicates both between themselves (their own compatibility) and with other units (improper compatibility) of the vocabulary. Examples of the nominal group are synonymous words such as, for example, *bodol* “thought, opinion, assumption”, *hanal* “opinion; consideration, thought; voice”, *shebshelge* “thoughts; sadness; magic”, *oylgoso* “consideration, acumen”, *duradhal* “proposal”. Examples of intellectual predicates may be such groups of synonymous words as *bodozho oylgokho*, *ukhaldikha*, *onihyni olokho* “think of”, *bodokho*, *hanaasharkhakha*, *hanakha*, *tukhaylkha*, *toolokho* “think”, *oylgokho*, *oylgolsokho* “to understand”. For cases of improper combinability of the words, being analyzed can be attributed, for example, *bodolgo bodokho* “thinking over a task, to reflect”, literally “consideration, reasoning, opinion + to think”. As cases of improper compatibility are considered in this work such combinations as *bodolgo giylgekhe* “to think, to reflect”, literally “consideration, reasoning, opinion + to force to run”, *bodolgodo khatakha* “muse on fall to thinking”, literally “to dry out from reasoning”. The task of such vocabulary analysis includes also an attempt to identify invisible, intangible tools and

* Работа выполнена в рамках государственного задания ФАНО России (проект XII.193.1.5 «Ментальность монгольских народов в зеркале языка», № АААА-А17-117021310266-8).

** Институт монголоведения, буддологии и тибетологии / lbadm@gmail.com
(Institute for Mongolian, Buddhist and Tibetan Studies, Siberian Branch, Russian Academy of Sciences)

products of human mental activity such as objects of the mental state, places of the mental actions and states. The verbalization specifics of the above concepts is also the task of this analysis. The actual material of the research is the vocabulary of the relevant dictionary entries and their contextual data from the Buryat Corpus.

Keywords : Buryat, mental vocabulary, verbalization peculiarity, semantics, combinability

В данной работе рассматриваются проблемы лексической семантики бурятского языка на основе анализа лексико-синтаксической сочетаемости отдельной словарной единицы из группы имен и предикатов интеллектуальной сферы. В данном случае нами рассматриваются собственная и несобственная виды сочетаемости (Кретов и др. 2004: 61) слова *бодол* в значении «мысль, мнение, предположение». Целью работы является выявление особенностей сочетаемости одного из названных имен и предикатов как между собой (собственная сочетаемость), так и с другими единицами (несобственная сочетаемость) словарного состава.

Примерами слов из группы ментальных имен могут быть синонимичные слова как, напр., *бодол* «мысль, мнение, предположение», *бодолго* «соображение, рассуждение, мнение», *һанал* «мнение; соображение, мысль; голос», *шэбиэлгэ* «думы; печаль; магия», *ойлгосо* «соображение, сообразительность», *дурадхал* «предложение». Примерами предикатов интеллектуальной сферы могут быть синонимичные слова как, напр.: *бодожо ойлгохо*, *ухаалдиха*, *онһһинь олохо* «додуматься», *бодохо*, *һанаашархаха*, *һанаха*, *тухайлха*, *тоолохо* «думать»; *ойлгохо*, *ойлголсохо* «понимать».

К случаям собственной сочетаемости анализируемых слов можно отнести напр., *бодолго бодохо* «думать над задачей, размышлять», досл. «соображение, рассуждение, мнение + думать», к случаям несобственной сочетаемости - такие как, *бодолго гүйлгэхэ* «думать, размышлять», досл. «соображение, рассуждение, мнение + заставлять бежать», *бодолгодо хатаха* «задуматься», досл. «в рассуждении сохнуть».

В задачи анализа указанной лексики входит также попытка определения на рассматриваемом материале бурятского языка невидимых, неосознаваемых инструментов и продуктов мыслительной деятельности человека, объектов ментального состояния, мест ментальных действий, состояний и выявления специфики их вербализации. Фактическим материалом проводимого исследования служит лексика из соответствующих словарных изданий и их контекстные данные из Бурятского корпуса, далее – БК (Бурятский корпус

// Электронный ресурс). Сбор корпусных данных для нашего анализа производился путем сплошной выборки ввиду отсутствия в нем на данное время семантической разметки. Общее число выбранных контекстов составляет около 500 единиц. Общая частотность слова *бодол* в БК с объемом в более 2,5 миллиона словоупотреблений равна цифре - 1779. Надо сказать, что данное слово активно встречается и в парных лексемах, напр. *һанал бодол* со значением «мысли; мечты», которые в наше рассмотрение не входят. Мы озадачены анализом однословной словарной единицы, которая при предварительном рассмотрении ее употребительности показала наибольшую частотность по сравнению с такими ментальными именами как *һанал* «мнение» - 714, *шэбишлэгэ* «думы, мысли, размышления» - 7, *ойлгосо* «понимание» - 323.

Наш анализ показывает, что количество собственной сочетаемости ментальных имен и предикатов значительно меньше, чем случаи несобственной сочетаемости. В выбранном материале собственная сочетаемость рассматриваемого слова встречается лишь 14 раз. Следует отметить, что мы берем во внимание основное значение корневой формы. Слово *бодол* в указанной сочетаемости встречается 1 раз с ментальным предикатом *һанаха* «думать, помнить», по 2 раза - с *шэбишэхэ* и *бодохо*¹⁾, оба со значением «думать», по 3 раза – с *тааха* «угадать» (*таагаадхиха* «быстро угадать», *ойлгохо* «понимать» и *мэдэхэ* «знать» (*мэдуулхэ* «дать знать»). Рассмотрение видовых форм ментальных предикатов целесообразно при анализе временных признаков действий, выражаемых ими, напр. видовые формы глаголов *таагаадхиха* «быстро угадать», *мэдэжэрхихэ* «быстро узнать, быстро понять» свидетельствуют о быстроте, скоростном течении ментального действия.

Далее представим примеры²⁾:

1. *Бодохо бодолоо бодыи даа, Тунгалаг* /Ц.-Д. Хамаев, Найдал, 1967/³⁾ | «Думу свою (над мыслью своей) думай».
2. *Түүхын хуудаһа ираһандал, Түбиэн бодолоо шэбишэнэл: «Хэды үе зониие хүндэлжэ,...* /Ц. Дамдинжапова, Элдин дэлхэйгээ энхэрэе, 2007/ | «Как будто перелистывая страницы истории, Тубшэн думу свою думает: «Сколько поколений людей почитая...».
3. *Лодон Хорлын нэрэ һурагуй хургануудаа хүдэлгэн, дэгэлэйнгээ энгэр шэмхэлхыень хараад, бодолыень таагаадхиба.* /Г.-Д. Дамбаев, Эжын хоёр, 1982/, | «Лодон, увидев, как Хорло быстро перебирая пальцами, тербит

1) *бодол орохо*, *бодол түрэхэ*, *бодолдо эзлэгдэхэ* (Цыденжапов 1992: 24).

2) Дословные переводы на русский язык выполнены автором статьи.

3) В косых скобках даются выходные данных примеров из БК.

передний край своей одежды, сразу угадал её мысли».

4. *Уужам дэлим сээжэ соогоо*

Үйдхар гомдолоо багтаан ядаа хэн,

Үнэнийэ сэсэн бодол соогоо

Үрэтэй юумэ шэлэн иэбишээ хэн. /Х. Намсараев, Домогто шүлэглэл, 1953/, |
«Еле помещая свою печаль в широкой своей груди, размером в «дэлим», в истинно мудром уме своем, думал, избрав нечто плодотворное».

В первых трех примерах ментальные действия, выражаемые данными глаголами направлены на ментальный объект. В последнем примере под обозначением слова *бодол* можно понимать инструмент, которым совершается ментальное действие. Наряду со сказанным, данное ментальное действие совершается внутри невидимого некоего предмета, которое обозначается словом «*бодол*». Представляется, что здесь под обозначением *бодол* можно понимать «ум» человека. Как можно видеть, встретившийся материал с собственной сочетаемостью дает ограниченный набор характеристик и признаков ментальных действий.

Рассмотрение несобственной сочетаемости слова *бодол* дает более 80 случаев различных ментальных действий в соответствии корневым значениям, сочетающихся с ними, нементальных предикатов. В свою очередь отдельные случаи могут подразделяться внутри своей группы в результате формоизменения в предикате, напр. *бодол абаха*, досл. «взять мысль» и *бодолдо абтаха*, досл. «быть взятым мыслью», добавляя таким образом еще два десятка единиц.

Ниже представим список слов, с которыми *бодол* может находиться в несобственной сочетаемости. Слова данного списка не входят в группы ментальных предикатов. Сначала укажем все найденные формы слова *бодол*, сочетающиеся с тем или иным словом из списка предикатов: *бодолдо* / *бодолхоо* / *бодолтойгоор* / *бодолые* / *бодолтой* / *бодолоо* / *бодолоор*⁴⁾:

1. *абаха* «брать», *абтаха* страд. от *абаха* «быть взятым (или полученным, принятым); быть купленным; быть снятым (или убраным)»; 2. *айха* «испугаться, пугаться»; 3. *алгасаха* «рассеиваться, отвлекаться»; 4. *багтаха* «помещаться, вмещаться, входить»; 5. *бажууха* «сжимать, сдавливаться, стискивать; комкать, мять»⁵⁾;

4) Для того, чтобы избежать чрезмерного увеличения объема статьи списки слов здесь и далее размещены по горизонтали

5) *бајууқи, бајууқи* «жать, прижимать, выжимать» (Ковалевский 1844: 62).

6. *баригдаха* страд. от *бариха* «быть взятым (или схваченным, задержанным)», *баригдашаха* интенс. вид от *баригдаха*; 7. *барлаха* «печатать; делать оттиск, тискать, оттискивать»; 8. *булиха* «превосходить (*по силе*); побеждать, осиливать, одолевать; заглушать»; 9. *буляагдаха* побудит. от *буляаха* «быть отбираемым (или отнимаемым); быть лишённым; *перен.* попадать *под чьё-л.* влияние; поддаваться *чему-л.*»; 10. *буляалгаха* побудит. от *буляаха* велеть отобрать; быть отбираемым (или отнимаемым); быть лишённым; 11. *бурьялха* «бурлить, клокотать; пениться, переливаться через край»; 12. *бусалгаха* «кипятить»; 13. *бэдэрхэ* «искать»; 14. *бэлүүлхэ* побудит. от *бэлхэ* «осуществлять, реализовывать, претворять в жизнь»; 15. *гагнагдаха* страд. от *гагнаха* «запаиваться, припаиваться»; 16. *гараха* «выходить», *гаргаха* страд. от *гараха*; 17. *гүйлгэхэ* побудит. от *гүйхэ* «заставлять бежать; скакать»; 18. *дабтаха* «повторять»; 19. *дадаха* «привыкнуть, привыкать»; 20. *дилдэхэ* «быть побежденным»; 21. *дорюун болгохо* «делать крепким, бодрым»; 22. *доторьоонь дулаасуулха* «греть изнутри»; 23. *дуулгаха* «извещать, сообщать; рассказывать» (исходное значение «дать услышать»); 24. *дүүжэндэхэ* «качать, качаться»; 25. *дэгжэхэ* «расти, развиваться; увеличиваться»; 26. *дэмжэхэ* «поддерживать»; 27. *ерэхэ* «приходить», *ерэгдэхэ* страд. от *ерэхэ*; 28. *залирха* «прекращаться, приостанавливаться; утихать (о боли); угасать; догорать (о вечерней заре); меркнуть»; 29. *зобоохо* побудит. от *зобохо* «причинять страдание, мучить, терзать; беспокоить, тревожить»; 30. *зура сохихо* (в «Бурятско-русском словаре» Шагдарова Л.Д., Черемисова К.М. отсутствует): нареч. сост. *зура сохин*; *зура сохин орохо* «врезаться, стремительно въехать (*на коне*); бросаться (*в глаза*)»; 31. *зурагас гэхэ* гл. сост. *зурагад гэхэ* «сверкнуть, блеснуть; промелькнуть, мелькнуть»; 32. *манарха* «туманиться»; 33. *манатаха* «туманиться, покрываться (или застилаться) туманом»; 34. *мартаха* «забываться, исчезать из памяти», *мартагдашаха* интенс. вид от страд. *мартагдаха* «быть забытым», *мартуулха* побуд. от *мартаха*; 35. *мунсадаха* «колотушка, пестик»; 36. *мухарюулха* побудит. от *мухариха* «катиться, кататься, скатываться»; 37. *муихарха* (закручиваться, скручиваться, крутиться; виться); 38. *ногогорхо* «успокаиваться»; 39. *нюуха* «скрывать»; 40. *нажуулха* побудит. от *нажаха* «вызывать дремоту»; 41. *налаха* «расходиться, разобщаться; отделяться, отставать, отбиваться; отпаиваться; пропадать, погибать; рушиться; уничтожаться, распадаться, приходить в упадок»; 42. *намаргаха* побудит. от *намарха* уст. «вызывать смуту»; расстраивать, путать, запутывать», *намаргажархиха* окончат. вид от *намаргаха*; 43. *ноготохо* «пьянеть»; 44. *ондоо болгохо* «изменить, поменять»; 45. *орохо* «входить», *оруулха* побудит. от *орохо*, *ороодхихо* интенс. вид от *орохо*; 46. *орьёлхо* «подниматься клубами; бить фонтаном, бурлить»; 47. *сахилишаха* «сверкать; то и дело сверкать (о молнии)»; 48. *соморжуулха* побудит. от

сомордохо «быть собранным; облеγχаться; упрощаться»; 49. *сошохо* «пугаться, вздрагивать»; 50. *сүлөөрхэ* «освобождаться»; 51. *таараха* «соответствовать, совпадать; подходить, годиться, быть впору»; 52. *табиха* «ставить, класть»; 53. *таһалдаха* «обрываться», *таһалха* «обрывать»; 54. *турушаха* «испытывать, пробовать»; 55. *туугдаха* «быть гонимым»; 56. *түрэхэ* «рожать, рождаться», *түрүүлхэ* побудит. от *түрэхэ*, *түрэшэхэ* интенс. вид от *түрэхэ*; 57. *унтарха* «гаснуть, тухнуть, потухать»; 58. *униаха* «читать»; 59. *ургаха* «расти»; 60. *үзүүлхэ* побудит. от *үзэхэ* «показывать, демонстрировать; давать посмотреть», *үзэгдэхэ* страд. от *үзэхэ* «быть видимым, виднеться; наблюдаться»; 61. *үйрэхэ* «рассыпаться; измельчаться; скучиваться»; 62. *үлгэдэгдэхэ* «быть укачиваемым (в люльке)»; 63. *үлхэлдэхэ* «аккуратненько нанизываться»; 64. *үргэлжлүүлхэ* побудит. от *үргэлжлэхэ* «продолжать»; 65. *үрэгдүүлхэ* вероятно, неправильная побудит. от *үрэгтэрдэхэ* «обгачивать рашпилем»; 66. *хааха* «закрывать»; 67. *хадагалха* «отдавать (или сдавать) на хранение»; 68. *хайраха* «обжигать; прожигать, прижигать; жарить, поджаривать»; 69. *халиха* «переливаться через край (посуды)»; 70. *хандаха* «обращаться к кому-л.; прибегать к чему-л.; обращаться, обходиться с кем-л.; относиться к кому-л.; устремляться, направляться»; *хандуулха* побудит. от *хандаха*; 71. *харагдаха* «быть видимым, виднеться», *харуулха* побудит. *хараха* «смотреть, видеть»; 72. *харбаха* «стрелять (из лука)»; 73. *хатаха* «сохнуть»; 74. *хаха орошохо* «крепко засесть (в голове)»; 75. *хахадлаха* «доходить до половины чего-л.; делить на половины, делить пополам»; 76. *хахасаха* «расставаться»; 77. *хойнотохо* «опаздывать, отставать»; 78. *холодохо* «отдаляться»; 79. *худхуулха* побудит. от *худхаха* «мешать, смешивать»; 80. *хухалха* «ломать»; 81. *хүдэлгэхэ* «приводить в движение, двигать»; 82. *хүрмүүлхэ* побудит. от *хүрмэхэ* «плести, сплетать»; *хүрмэлдэхэ* взаимн. от *хүрмэхэ* «сплетаться, переплетаться»; 83. *хэлэхэ* «говорить, сказать»; 84. *иунгаишаха* интенс. вид от *иунгаха* «нырять»; 85. *иэнгэхэ* «впитываться, впитаться, всасываться»; 86. *ээлэгдэхэ* страд. от *ээлхэ* «находиться во владении кого-л.; заниматься. захватываться; охватываться»; 87. *эрьехэ* «кружиться, обходить кругом, возвращаться»; 88. *эһэхэ* «закисать, заквашиваться, бродить, подниматься (о тесте)».

В представленном списке глаголов произведена их группировка по близости / сходству значений, далее же проведена группировка по аналогии действий, выражаемых данными глаголами. Результаты данных двух группировок сведены в более крупные отдельные группы, значения которых выражают то, что нами ниже обозначено в виде тематических рубрик. Ввиду разных видов двух группировок в укрупненных группах наблюдаются пересечения их элементов.

1. Влияние / воздействие на органы / части тела, функциональные системы человеческого организма: органы слуха (*дуулгаха*), дыхания (*амиень хааха*), зрения (*униаха, харуулха*); говорения (*хэлэхэ*).
2. Аналогия с физическими действиями: означаемое словом *бодол* может быть поделено на две равные части (*хахадлаха*), может быть сломано (*хухалха*) или оборвано (*таһалха*). По значениям глаголов, включенных в данную можно говорить о членимости, делимости ментального объекта по сходству с физическим.
3. Аналогия проявления скорости в ментальных действиях: в значении рассматриваемых предикатов можно увидеть скорость действий (*мартагдашаха, иунгашаха*). Она может быть, как быстрой, так и замедленной, кроме этого, действие может продолжаться в течение длительного периода времени. О глаголе *мартагдашаха* следует сказать, что он соответственно относится к характеристике памяти, являющейся также способностью нервной системы человека.
4. Аналогия контакта с природной стихией (вода): нырять (*бодолдоо иунгашаха*).
5. Аналогия с действиями физических явлений природы: сверкать о молнии (*сахилха*); туманиться (*манарха*), угасать (*залирха, унтарха*).
6. Аналогия с воздействием физическими (профессиональными: столярные, военные) инструментами или иными вещами: мысли могут опутать подобно сети, могут производить действия подобные обработке рашпилем или стрельбе из лука (*хүрмэхэ, үрбдүүлхэ, харбаха*). Здесь ментальный объект уподобляется человеку (который стреляет напр., из лука), что видно по использованию вышеназванных инструментов, напр., «*Мүнөө намда ербэ», — гэнэн уур орьёлооной бодол улаан согоор хайруулһандал уураг толгойень харбаба* | «Сейчас пришел ко мне» - такая **мысль** от бурления гнева **выстрелила** в его голову подобно ожогу раскаленным углём /Ц.-Д. Хамаев, *Наранай хэлтэрхэй*, 1978/.
7. Изобразительные слова: сверкать (*сахилха* от *сахилгаан* «молния»; *зурагас гэхэ*, от *зураха* «присовать, чертить»).
8. Влияние на эмоциональное состояние человека: вызывание эмоций – смена настроений, появление страха(*сошохо*).
9. Аналогия с действием воспроизведения потомства у живых организмов: рождаться, рожать (*түрэхэ, түрүүхэ*). Здесь у ментального объекта проявляется статус живого организма (Кретов и др. 2004: 62).
10. Действия с отрицательным / положительным воздействиями: алкоголизирующее

воздействие - опьянение (*ногтохо*); насильное воздействие – (*булягдаха*); эффект согревания (*дулаасуулха*).

11. Действие с подразумеванием размера: соответствовать, быть впору (*таараха*), помещаться (*багтаха*), действие подобно переливу через край посуды (*халиха*). Данная рубрика может пересекаться через свои языковые факты с четвертой, поскольку, по глаголу *халиха* можно видеть текучесть ментального объекта.
12. Действие с физической реализацией: реализовываться, приобретать некое тело (*бэелүүлхэ*). Здесь есть пересечение с первой рубрикой, проявляющееся в том, что в ней глагол *харуулха* говорит о телесности ментального объекта как будто это физический и видимый объект, напр., *Дичигмаа Минжурай нюдэндэ бэшэ, бодолдонь харагдана* | Дичигма **видится** не в глазах Минжура, а в его мыслях /Тумунов, *Ноёрхоо хэригэн тала*, 1949/. Телесность мысли может иметь вес, который давит человека, напр., *Жаргал шимэнүүд бодолдо дарагдан, модон гэрэй сонходо гансаарханаа зогсоно* | Жаргал, **придавленный** такими **мыслями**, стоит один одинёшенек у окна деревянного дома /Д. Эрдынеев, *Энэ наһан*, 1968/.
13. Проявление форм мысли по виду физического действия: как нечто круглое, которое может катиться (*мухарюулха*); как нечто продолговатое, которое может скручиваться / закручиваться (*мушхарха*).
14. Аналогия противоположных действий, иначе - оппозиции: рассеиваться, отвлекаться (*алгасаха*) – реализовываться, приобретать некое тело (*бэелүүлхэ*); входить (*орохо*) – выходить (*гараха*).
15. Действия по взятию, захвату мысли: похоже на то, как обозначенный ментальный объект берут руками, на что указывают исходные значения самих глаголов - *абаха*, *бажууха*. Кроме этого, через данные глаголы усматривается и подтекст, указывающий на соответствующий размер ментального объекта, который может поместиться в руке при захвате ею. Глаголом *баригдаха* в рассмотренном контексте совершается обратное действие в отношении ментального объекта (пример ниже).
16. Аналогия с процессом созревания, брожения (*эхэхэ*). Данная рубрика пересекается с третьей, в языковых фактах которой усматривается скорость ментального действия ввиду того, что созреванию / брожению необходимо определенное время, которое может быть по протяжённости как быстрым, так и долгим.

Далее приведем примеры по выделенным группировкам. В некоторых из них ранее уже даны примеры для уточнения их пересечений.

1. Энэ *бодол* Намжалай баяртайнь ямар нэгэн ойлгогдошоогүй, сэдхэл уяруулма гуниг нилээжэ, сээжэ соонь багтажа ядан дүүрээд, амишень *хаахадал гэбэ* | Эта мысль вместе с радостью Намжила, соединяясь в непонятную, трогающую душу грусть, как будто, не вмещаясь в его груди, чуть не **перекрыла** его дыхание /К. Цыденов, *Бусахал даа хабар*, 1964/. Данный пример по глаголу *багтаха* пересекается с одиннадцатой рубрикой, которая связана с выражением размера ментального объекта.
2. 10 жэлэй дотор энэ найгама ой соо, минии *бодалые хухалха* гэжэ асарханишь, намтай хатуу шэрүүн булад зүрхэтэй зон ушарнад, минии сэдхэлые булад шэнги болгоо... | В течение 10 лет в этом качающемся лесу, куда меня привезли, чтобы **сломать** / **переменить** мои воззрения, мне встречаются люди сильные, с сердцем как сталь, которые укрепили мою душу /Г. Цыденжапов, *Арадай хубүүн*, 1958/.
3. Тугаархана эдэнэй үгэдэ ээрсэгэй нооһондол нэгэ жэсгдэхэнээр орёогдон монсогойрогшо *бодалынь*, хэлэхэ гэнэн хүсэлынь *мартагдашаба* | Пока их не было его мысли, только недавно как будто ровненько намотанные на веретено, и силы высказать всё, вдруг **забылись** /С. Цырендоржиев, *Хурьгэнэйдөө*, 1977/.
4. Энэ хүнindөө бодол табижа, юмэ бэишэжэ хоноод, үүрэй нэбишэндэ талада гаража, толгойгоо нэргээн, уһа руу шунгаһандал, элдэб найхан *бодолдоо шунгашиоод* ябаһан Алдар Балданай буу үргэлөөд, гүрөөһэ шэрээд орохые харахадаа: «Буузын үнэрэй хаанаһаа анхилдагынь ойлгосотой, — гэжэ баталаад, зорёон дээрэнэ орошохо гэнэн аад: — Хожом нураха байна. | Всю эту ночь, посвятив ее думам, писал, утренней прохладой вышел в степь, чтобы освежить голову, шел Алдар, как будто **нырнул** в свои мысли как в воду... /Ц.-Д. Хамаев, *Найдал*, 1967/.
5. Энэ хирэдэнь һанагдаагүй түргөөр толгойдонь *бодол сахишаба* | В это пору неожиданно быстро **сверкнула** мысль в его голове /Ц.-Д. Хамаев, *Эрмэг дээрэ*, 1978/.
6. Энэ асуудалыһегүйгөөр досоонь хүлгэишэнхэй, толгойнь элдэб заха эхигүй *бодолоор хүрмүүлжэ* эрьеишэнхэй, нюдэээ шанга шангаар сабишалан нууна хаям | И без этого вопроса внутри у него – смятение, голова его пошла кругом от мыслей, которые **опутали** её, и сидит он, часто-часто моргая глазами /С. Цырендоржиев, *Үбгэдтэ - мэндэ*, 1977/.
7. Дахин нэжэжэ *бодол зурагас гэбэ* һанаандам | Снова мысль сомнения **мельзнула** (подобно черте) в голове /З. Гомбожабай, *Гэнэ*, 1964/.
8. Иимэ *бодолшоо айһан сошоһондоо* Хурьганай үдэишлэн ерэхэдэ, хүнжэл дороо

- уйлажа, үхээн амиды хоёрой хоорондо юмэ, хүдэлэнгүй хэбтээ нэн | Испугавшись от такой мысли, при визите Хурьгана, который пришел попроситься, она лежала, чуть жива, плача под одеялом /Б. Санжин, Б. Дандарон, *Заяанай зам*, 1966/.
9. «Малаа хараад, үри бэеые үдхөөд, гэртээ нанаа амар нуугаа наа дээрэ» гэгэнишь **бодол түрэнэ** | **Рождается** и такая мысль – лучше было бы спокойно жить дома, разводить скот, детей растить. /Б. Санжин, Б. Дандарон, *Заяанай зам*, 1966/.
 10. «Тезд би түрэнэн хүбүүгээ хэндэишь муушалан хэлэжэ шадахагүйб», — гэгэн **бодолдо** Хорло **буляагдамсаараа**, гэнтэ гомдодоһониинь хүрөөд, уйлаха дураниинь хүрэйсбэ | «Но я не смогу ни перед кем оговаривать своего родного сына» - подумав так, Хорло, **поддалась** своей мысли (как только мысль захватила её), вдруг ей стало обидно и захотелось плакать /Г.-Д. Дамбаев, *Эжсын хоёр*, 1982/.
 11. *Тигээд энэ бодолхоо халин, тэрэ холын үдэрнүүдые альган дээрээ хаража байбаб гээ* | Затем сказал, **переливаясь** через край от этой мысли, что те далекие дни он видит, как на ладони /З. Гомбожабай, *Тэрэ гэгээр*, 1968/.
 12. «Хэнэй даабаряар намтай унтаһан болонош?» – гэжэ сахилгаан шэнгээр зуралзан толгойдонь ороһон **бодолоо бэелүүлэн асуухадань**, Хо хүсэд залд гэгэн шэнги болоод, торгон халаадайнгаа захые мэрин, юун гэжэ харюусахаяа яаралтайгаар бэдэржэ эхилбэ янзатай | Когда он спросил, разом мелькнувшую как молния в его голове мысль (**придав ей тело**), – «По заданию кого, ты находишься со мной?» - (на это вопрос) Хо, как будто испугавшись, беребила край своего шелкового халата, по её виду (было видно, что она) - в поисках быстрого ответа» /Ц. Цырендоржиев, *Алтанай болзор*, 2007/.
 13. *Хүн бүхэн өөрынгөө бодол досоогоо мухарюульһаар* | Каждый про себя всё еще **перекапывал** свои мысли /В. Гармаев, *Гаржаамын таабари*, 1992/.
 14. *Тэрэнэй толгойдо нэгэ бодол сахилгаан түргөөр орожо, бүхы сэдхэл зүрхэ, эрмэлзэлыень эзэлбэ* | В его голову **вошла** одна мысль со скоростью молнии, которая завладела его душу и чаяния /Д. Эрдынеев, *Энэ наһан*, 1968/.
 15. *Арьяшка шал ногтошоһон янзатай, уралаа һанжуулаад, үргээз нула табяад, ямаршьеб хүхюүгүй бодолдо абтаһандал дуугай нууна* | Арьяшка сидит как будто совсем опьянел, губы свесил, подбородок опустил, **будто охвачен** какой-то невеселой мыслью /Д.-Д. Дугаров, *Хаанабиш минии һолонго*, 1971/. Здесь можно усмотреть как мысль совершает хватательное движение как будто у нее есть руки.
 16. *Эндэнэй хэдэн хоногто унтараад шахуу ябаһан бодолынь мүнөө дахин энэнэ* |

Мысль, которая (у него) в эти несколько дней почти угасла, сегодня же снова стала **созревать** /Ж. Тумунов, *Ноёрхоо һэриһэн тала*, 1949/. Данный пример может служить одновременно подтверждением пятой рубрики, где речь идет об аналогии с действиями физических явлений природы.

Выше нами дано описание несобственной сочетаемости ментального имени *бодол* соответственно с нементальными глаголами, через которые сделана попытка выявления особенностей мыслительных действий. Далее на рассматриваемом материале проведено выявление специфических признаков ментального объекта посредством рассмотрения несобственной сочетаемости посредством синтаксических связей с неглагольными словарными единицами, находящимся в ближайшем окружении к искомому имени. В данном случае ближайшие окружения выполняют синтаксическую функцию определений к слову *бодол*.

Ниже представлен список слов и словосочетаний, через которые может быть выявлено языковое выражение признаков ментального продукта, означаемого словом *бодол*. Укажем встретившуюся парадигму данного слова: *бодолтой, бодолые, бодолоо, бодолдо, бодолын, бодолойнгоо, бодолоор, бодолдонь, бодолһоонь*. В нижнем списке указаны, выявленные признаки, где это было возможно:

1. без начала и конца: *элдэб заха эхигүй*; 2. веселые, подходящие: *толгой соонь хяхуун зохид* – эмоции; 3. пустые: *хиш* – пространственность; 4. гневные: *уур, уур орьёлооной* – эмоции; 5. длинные, тянущиеся: *ута унжагай* – форма; 6. загадочные: *таамаг* «загадочный; таинственный; гадательный, предположительный, априорный; наугад» - эмоции; 7. идущие: *ябаһан* – движение; 8. интересные: *һонин* – эмоции; 9. истинные: *үнэн*; 10. красивые: *һайхан* – эстетика; 11. множество: *олон, олон табан* – количество; 12. наивные: *гэнэхэн* – характер; 13. начатые: *эхилһэн*; 14. невозможно разгадать: *таахаар бэшэ*; 15. необратимо широкие: *сухарисагүй уужам* – пространственность; 16. неожиданные: *хүлэгдээгүй*; 17. неправильные: *буруу*; 18. очень грубые, жесткие, шершавые: *гайтай иэрүүн* – признак физического предмета; 19. плохие: *муу, мухай, өөдэгүй муухай*; 20. почти угасшие (идущие): *унтараад шахуу ябаһан* – признак физического явления как свет; 21. правильного пути: *зүб мүрэй*; 22. прозорливые / далекие: *саагуур, холо*; 23. простенькие, незначительные: *ахирхан*; 24. противоположные: *хариша*; 25. ранние/старинные: *үнинэйнгөө*; 26. рассеянные: *төөрюу задагай* - *төөрюу* «блудливый; рассеянный»; *задагай* «открытый настежь, распахнутый, раскрытый, обнажённый» - пространственность;

27. ревностные: *айхабтар жүтөөрхүү* – эмоции; 28. обладающие чистыми крыльями: *арюун далига* – чистота и способность летать; 29. сильные: *хүсэтэ*; 30. скрытые: *далда*; 31. спокойные: *даруу* – характер; 32. спутанное множество: *бусайдаһан олон*; 33. страшные: *аймшагтай, аймшагтай сошордолтой, айдаһатай*; 34. тяжелые: *хүндэ, хүндэхэн*; 35. ум: *хара*; 36. хранящиеся в душе: *сэдьхэлдээ хадагалжа ябаһан*; 37. чрезвычайно быстрый (ум): *булгархай хурдан* (булгархай «вывихнутый, вывернутый; вывих»; 38. чрезвычайно глубокие: *айхабтар гүнзэгь*.

Представляется, что из данного списка такие признаки как *хара* и *булгархай хурдан* в сочетании с *бодол* образуют выражения, означающие в рассмотренных контекстах «ум, разум, рассудок», т.е. инструмент мыслительной деятельности, напр.:

Гансал бээ мүнхэлхын тулада

Галабай хараал шэнгэбэб гэжэ

Хан Чэнгэс хара бодолдоо

Хаанаһаа тиихэдэ хабиуулха бэлэй |

Только для своего увековечения

Впитал я проклятие кальпы

Хан Чингис в свой (холодный) разум

Как бы он это втиснул бы (поместил бы) /Д.Улзытуев, *МОНГОЛ*, 1972/.

Вероятно, к бурятскому выражению *хара бодол* в данном случае подходит русское – холодный разум / холодный рассудок, поскольку для носителя бурятского языка не характерно выражение *хүйтэн бодол* / *хүйтэн ухаан бодол*». Если сравнить с тем, употребляет ли носитель халха-монгольского языка выражение *хүйтэн бодол*, то «Монгольский корпус» (Монгольский корпус // Электронный ресурс) длиной более чем 1 миллион слов показывает лишь единичное его использование со значением «холодная мысль»: *Хяслантай юм ишг мөнөөхөн хүйтэн бодол мөлхөн ирж хамаг биеийг нь хүллээ* / Эта **холодная мысль** пришла как будто ползком через преграды и связала всё его тело. /Намжимын Сүхбат (1963-2002: *Хөшөө* (1989)/. Подобное различие говорит о разности в языковой категоризации данных понятий у носителей монгольских языков и русского.

Булгархай хурдан бодолтой Будамишуу мэргэн хүбүүе бүхы буряад аймагууд
бултадаа манай гэлсэдэг | Смекалистого и чрезвычайно быстрого ума парня как
Будамшу, буряты всех округов называют своим /Ц. Шагжин, *Будамишуу хүбүүн*,

1987/. Здесь *булгархай* «вывихнутый, вывернутый», выражающий признак инструмента мыслительной деятельности, говорит о пластичности, «бессуставности», беспрепятственности мыслительного процесса.

На основании значений слов вышеприведённого списка можно говорить о признаках ментальных продуктов. Мысли могут иметь формы, линейные размеры (*ута унжагай*). Такие признаки как *сухарисагүй уужам*, *айхабтар гүнзэгы*, *хи* дают пространственную характеристику ментальному продукту. Мысли могут иметь вес (об этом уже говорилось выше при описании предикатов; *хүндэ*, *хүндэхэн*), который в комплексе с глаголом *дарагдаха* можно рассматривать как показатель негатива конкретного ментального продукта. В некоторых словах наблюдается прямое указание с отрицательной характеристикой ментальных продуктов (*муу*, *муухай*, *ахирхан*). Мысли могут быть связаны с эмоциями (*һонин*, *хүхюун зохид*, *уур*, *уур орьёлооной*, *таамаг*, *аймишагтай*, *сошордолтой*, *айдаһатай*), с эстетическими представлениями (*һайхан*), могут быть истинными и ложными (*үнэн*, *буруу*, *зүб мүрэй*). Также продукты ментальной деятельности могут давать описание характера человека (*гэнэхэн*, *даруу*, *айхабтар жүтөөрхүү*). Мыслям присуждается признак физического предмета, который бывает шершавым / шероховатым (*шэрүүн*), неся негативную семантику. Ментальные продукты могут иметь крылья - *арюун далига*, здесь имеется подтекст о том, что они могут летать, а через такой признак, выражаемый словом *ябаһан*, могут ходить как будто они имеют ноги. Мысли могут быть прозорливыми (*саагуур*, *холо*), сильными (*хүсэтэ*), скрытыми (*далда*), хранящимися в душе (*сэдьхэлдээ хадагалжа ябаһан*). Последнее говорит о месте нахождения ментальных продуктов.

В том же материале при проведении поиска места нахождения ментальных объектов / продуктов / инструментов обнаруживается определённый ряд таких обозначений. Рассмотренный материал показывает, что названные выше объекты / продукты могут находиться: 1) в словах - *үгэнүүд*, 2) в голове - *толгой*, *тархи* 3) в силе (людей) - *хүсэл*; 4) в осколочке мысли - *хэлтэрхэйхэн*, 5) у человека (вообще) - *хүн*; 6) внутри (человека) - *досоо*, *зосоо*; 7) в душе - *сэдьхэл*; 8) в уме - *ухаан*; 9) у людей (вообще) - *зон*. Далее представлены примеры: 1. *бодолтой үгэнүүд* «умные / толковые слова» /Д. Сультимов, *Ябаһан хүн яһа зууха*, 2006/; 2. *бодол анханһаа тоомгүй, салиндайхан хүбүүнэй толгойдо түрэжэ* «мысль, родившись, в изначально шаловливой, в бестолковой голове парня» /С. Цырендоржиев, *Удын халуунаар*, 1977/; 3. *бодол советскэ солдадуудай, тэдэниие хүтэлбэрилһэн офицернүүдэй бүхы хүсэлые* эзэлнэ «мысль (идея) полностью захватывает

все силы советских солдат и их офицеров» /Ж. Тумунов, *Нойрһоо һэриһэн тала* - II, 1949/; 4. *үнэн бодолой хэлтэрхэйхэн* «осколочек истинной идеи/ мысли» /Ц.-Д. Хамаев, *Найдал*, 1967/; 5. *айхабтар гүнзэги бодолтой* хүн «человек с чрезвычайно глубокими мыслями / умом» /Ж. Тумунов, *Нойрһоо һэриһэн тала* - II, 1949/; 6. *Бабуудай досоогоо олохон бодолтой* һуугаа һэн «Бабудай сидел со множеством мыслей внутри себя» /Д. Эрдынеев, *Энэ наһан*, 1968/; 7. *сэдьхэлдээ хадагалжа ябаһан бодолоо* «свои мысли, хранящиеся в душе» /Ж. Тумунов, *Нойрһоо һэриһэн тала*, 1949/; 8. *соиордолтой бодол* *Сибирцевэй ухаанда зурагас гэбэ* «страшная мысль мелькнула в уме Сибирцева» /Д.-Д. Дугаров, *Хара булган*, 1969/; 9. *худал үгэ таараха бодолтой...* зон «люди с мыслями, распространять лживые слова» /С. Норжимаев, *Гурбан һогоон*, 2007/.

В заключение можно сделать некоторые выводы. Полезным и перспективным представляется прослеживание контекстов тех словарных единиц, с которыми ментальные имена находятся в несобственной сочетаемости с целью выявления частотности каждого из их значений, напр. *бажууха* «сжимать, сдавливать, стискивать; комкать, мять», а также — этимологических данных. Для анализа сочетаемости лексического материала важны контексты как минимальные, так и контексты больше, чем последние. В нашем анализе достаточными явились в большинстве случаев контексты ближайших окружений, синтаксически связанные, а также контексты предложений в количестве от одного до трёх.

Литература

- Бурятский корпус // http://web-corpora.net/BuryatCorpus/search/?interface_language=ru
 Ковалевский О.М. Монгольско-русско-французский словарь. Т. 2. Казань, 1844.
 Кретов А.А., Борискина О.О., Васильева Н.Е. «Полет» мысли и методика исследования криптоклассов. Вестник ВГУ, Серия “Лингвистика и межкультурная коммуникация”, 2004, № 1. С. 61-65.
 Монгольский корпус // http://web-corpora.net/MongolianCorpus/search/index.php?interface_language=ru
 Цыденжапов Ш.Р. Бурятско-русский фразеологический словарь. Улан-Удэ, 1992.

논 문 투 고 일 : 2018년 10월 30일
 논 문 심 사 일 : 2018년 11월 15일
 논문게재결정일 : 2018년 11월 30일

Национально-культурная специфика языковой картины мира бурят(аксиологический аспект)

Галина Александровна Дырхеева *

Abstract

National and cultural specifics of the Buryat language picture of the world drill(axiological aspect)

Galina Alexandrovna Dyrkheeva *

The article is about the Buryat values system, the features of its transformation in the conditions of amplifying growth of the number of Buryat-Russian bilinguals and loss of mother tongue. On the basis of the results of free associative experiment data, which was held among Buryat bilinguals in native and Russian languages, comparison to materials of “The Russian associative dictionary”, data of the earlier conducted ethno psychological research it was attempted to show degree of stability of Buryat valuable system. There were revealed basic valuable components of the Buryat language picture of the world. It is shown that influence of Russian language mainly affected on a “real” environment of Buryats. And we can say that so far force of the influence of the national language code is rather high. Respectively, it is supported a national and cultural originality of the Buryat language consciousness.

Keywords : values, associative experiment, language consciousness, Buryat language, bilingualism

Проблема межкультурных коммуникаций признается наиболее актуальной в гуманитарных науках конца XX - начала XXI вв., что объясняется расширением границ и информационных пространств в современном мире, активизацией интеграционных процессов. В то же

* Институт монголоведения, буддологии и тибетологии Сибирского отделения Российской академии наук Россия / An5dag1@mail.ru
(Institute for Mongolian, Buddhist and Tibetan Studies of Siberian Branch of Russian Academy of Sciences Russia)

время как реакция на эти процессы наблюдаются этнокультурная дифференциация, повышенный интерес к своей истории, культуре, возрождение религии, обычаев и традиций и, несомненно, интерес к изучению содержания системы ценностей того или иного народа. Таким образом, идет усиление влияния на указанные глобализационные процессы таких субъективных параметров, как оценка, настроение, чувства, эмоции, интенции и т.д., анализ и учет которых крайне необходимы при рассмотрении межнационального взаимодействия и, в крайнем случае, этнических конфликтов.

Как отмечает В.И. Карасик (2000: 108), «ценностная картина мира конструируется на основе анализа прецедентных для данной культуры текстов, значений слов и фразеологических единиц, формульных моделей этикетного поведения, а также при помощи ассоциативных экспериментов и опроса информантов». То есть, способов выявления ценностной языковой картины мира достаточно много и они разнообразны.

Общеизвестно, что для выражения оценочности-эмотивности используются различные языковые средства: эпитеты, сравнения, гиперболы, метафоры. Однако наиболее явно оценочность проявляется на уровне лексики, а именно таких прилагательных как *хороший, плохой, красивый, бедный*... В связи с этим в ходе изучения ядра языкового сознания бурят-билингвов (Дырхеева 2016) была сделана попытка не только раскрыть содержание некоторых ценностных фрагментов бурятской ЯКМ (*человек, дом, семья, здоровье* и др.), но и выявить особенности изменения в структуре ценностных ориентаций, связанные как с социально-культурными трансформациями, так и с переходом на другой, русский, язык общения.

Поскольку материалом для анализа послужили результаты свободного ассоциативного эксперимента, то основная задача была выявить типы и виды реакций, их ценностные лингвокультурологические значения.

Материалом для анализа послужили результаты свободного ассоциативного эксперимента, вошедшего как часть в лингвистический тест на основе 84 слов-стимулов, включающих слова как различных тематических групп (персоналии, цвета, реалии др.), так и частей речи (существительные, прилагательные, глагол) и представленных на двух языках – бурятском и русском, поскольку очевидно, что язык и сознание неразделимы, именно в языке зафиксированы особенности мышления, когнитивные стили, устойчивые стереотипы и т.д. Основная задача эксперимента была выявить типы и виды реакций, их ценностные лингвокультурологические значения. В эксперименте участвовали 200 испытуемых (100 – буряты, заполнившие анкеты на бурятском языке, 100 – буряты, заполнившие анкеты на русском языке), бурятско-русские билингвы в возрасте от 18 до

65 лет. Выбор слов-стимулов был обусловлен как задачами психолингвистического исследования, так и возможностью использовать их в дальнейшем в различных сравнительных лингвокультурологических исследованиях. Всего на бурятском языке выявлено 3227 разнообразные реакции, на русском – 3617.

Предварительный, внешний, анализ полученных результатов позволил в целом отметить равные объемы и наполненность семантических полей на обоих языках.

Как показал анализ, для бурятского языкового сознания самыми важными словами-реакциями, например, обозначающие оценочные характеристики, являются: *хайн* ‘хороший, добрый’ (23), *сэбэр* ‘чистый’ (16), *хүнэй* ‘человеческий’ (15), *сагаан* ‘белый’ (11), *бураад* ‘бурятский, бурят’ (10), *хайхан* ‘красивый’ (9), *хара* ‘черный, темный’ (9), *гоё* ‘нарядный, красивый’ (9), *дээдэ* ‘верхний’ (7), *үндэр* ‘высокий’ (6), *дулаан* ‘теплый’ (6), *ехэ* ‘большой’ (6), *муу* ‘плохой’ (6), *түргэн* ‘быстрый’ (6), *холо* ‘далеко, далекий’ (6), *шэнэ* ‘новый’ (6). (В скобках указаны количество или частота встречаемости слова). Вхождение цветолексем *сагаан* и *хара* отчасти можно объяснить многозначностью.

Соответственно, самые частые оценочные слова-реакции бурят на русском языке: хороший (17), чистый (11), добрый (11), любимый (11), новый (11), родной (11), белый (10), большой (10), веселый (9), дорогой (9), светлый (9), красивый (8), святой (8), старый (8), вечный (7), священный (7), интересный (6), один (6), самый (6), сильный (6), яркий (6), верный (5), плохой (5).

Слово *хайн* ‘хороший, добрый’ является реакцией на слова: *бэеын элүүр* ‘здоровье’, *үгэ* ‘слово’, *нүхэр* ‘друг’ и др. *Хороший* входит в гнезда таких слов-стимулов как: добрый, желать, друг, вспоминать, здоровье, слово, человек и т.д.

Максимальное вхождение *добрый*, возможно, объясняется тем, что бурятское *хайн* имеет два значения: хороший и добрый. Можно также отметить, что на бурятском и на русском языках исходные слова-стимулы совпали: добрый, здоровье, друг, слово.

Однако далее заметны достаточно существенные отличия. Так, среди русских ассоциатов отсутствуют *хүнэй* ‘человеческий’ (28/43), *түргэн* ‘быстрый’ (14/29), *бураад* ‘бурятский, бурят’ (12/21), *дулаан* ‘теплый’ (11/28), *хара* ‘черный, темный’ (11/20), *шанга* ‘сильный’ (11/13), *холо* ‘далеко, далекий’ (10/21), *шэнэ* ‘новый’ (9/15), *залуу* ‘молодой’ (9/13), *ондоо* ‘другой’ (8/28), *улаан* ‘красный’ (8/23), *үндэр* ‘высокий’ (8/8), *шара* ‘желтый’ (7/23), *дээдэ* ‘верхний’ (7/7). А среди бурятских, соответственно, *родной* (15/60), *любимый* (14/33), *мой* (12/24), *святой* (10/22), *старый* (9/18), *дорогой* (9/13), *вечный* (8/14), *священный* (8/9), *один* (7/14), *умный* (7/11), *веселый* (7/11), *интересный* (7/8). Можно предположить, что такое распределение ближе к ассоциативным результатам по русскому

языку: *большой, хороший, старый, умный, сильный* (Уфимцева 2003: 159).

Данное различие между результатами эксперимента, представленными бурятами на русском и бурятском языках, связано, в первую очередь, с языковыми стереотипами, закрепленными за соответствующими словами, которые, в том числе, определяются системно-структурными особенностями языка, и только во вторую очередь национальными различиями в представлении о мире. Далее, как отмечает В.М. Егодурова, наблюдаются существенные различия в семантической структуре многозначных слов, которые «связаны со специфическими особенностями ассоциативных связей между их основными и производными значениями. Характер ассоциативных связей слов, на основе которых возникают переносные значения, связан с национальным языковым мировидением и потому имеет значительные различия... Особенности семантики полисемии русских и бурятских слов, на наш взгляд, отражают одну из типичных черт ментальности носителей русского языка – эмоциональность, носителей бурятского языка, как правило, меньшую эмоциональность, сдержанность» (Егодурова 2007: 70-71). Например, максимальное вхождение слова *добрый*, скорее всего, объясняется тем, что бурятское *хайн* имеет два значения: хороший и добрый. Кроме того, например, слово *буряад* ‘бурятский, бурят’ как и многие другие слова можно рассматривать и как существительное и как прилагательное, а слова типа *хайн* ‘хороший, добрый, хорошо’ – как прилагательное и наречие. Отнесение того или иного слова к оценочно-качественной группе в данном случае определялось конкретно рассмотренными случаями, которые показали, что в данном эксперименте оно чаще встречается в функции определения.

Несовпадение семантических полей некоторых слов, в частности, влияет и на типы реакций, например, для бурятского слова *бодохо*, имеющего два омонимичных значения ‘думать’ и ‘вставать’, характерно преимущество смежных реакций. Соответственно, реакции испытуемых представлены на оба значения и разнятся с реакциями на русское слово ‘думать’, среди которых преобладают реакции типа ‘думать о будущем’. Причем для бурятского варианта оказалась нехарактерной группа реакций типа ‘думать о будущем, о здоровье, о семье, о хорошем, о близких и т.д.’ Такие реакции чаще приводятся на многозначное парное к *бодохо* слово *hanaха* ‘вспоминать, думать’.

Общеизвестно, что главной ценностью у всех народов является *человек*. Это слово занимает первую позицию в ядре ЯС большинства подвергшихся ассоциативному анализу языков среди персоналий. Эта ассоциативная группа также дает представление о ценностях бурятской культуры.

Как видно, в первой группе реакций-персоналий при общем совпадении самых частых

слов *человек* и *друг* (по данным Н.В. Уфимцевой (2009), в русском ЯС эти понятия также являются самыми важными) имеются достаточно существенные отличия. Так, можно отметить появление в русскоязычной группе личного местоимения *я* (*мой, моя, моё*), а также такого понятия как *Бог*. И, если *я* также входит в самую частотную группу по данным «Русского ассоциативного словаря» (1994), и его появление можно объяснить влиянием русского языка на бурятское языковое сознание, то выделение слова *бог*, скорее всего, связано с тем, что среди слов-стимулов были заданы такие специфичные регионализмы как *дацан, сэржэм* и *Будда*. Можно также отметить, что показателем важности для бурят родовых отношений является сохранение в этой группе слов *мама, близкие* и *отец*, которые отсутствуют как самые важные в русском языковом сознании. Характерно также то, что в отличие от русского языкового сознания в двуязычном бурятском сознании отсутствуют такие слова с пейоративной окраской как *дурак* (занимающее, по данным РАС, третье место в списке русских реакций-реалий) и *мужик*.

Эксперимент также показал, например, следующую специфику среди реакций-персоналий определения «мужчины» - *эрэ хүн*: на первом месте в бурятском варианте стоит реакция «отец» - *аба, эсэгэ, баабай* (лексемы различных диалектов); на втором – *бэһэ, бэһэтэй, бүһэтэй* «пояс, опоясанный». Внешний признак, наличие кушака, практически, стало в бурятском языке и культуре определением мужчины: *бэһэтэ хүн* - «мужчина». В варианте ответов на русском языке первое место занимает определение «сила, сильный», на втором – «отец, папа». Если особенностью русских вариантов реакций является наличие таких внешних определений «мужчины» как *красивый, красавец*, то для бурят значимыми являются национально-культурные определения: *хазаартай* «конь, аргамак», *эмээлтэ* «оседланный», *мэргэн* «меткий стрелок». При этом чаще оцениваются его деловые качества: *ажалиша* «труженик», *ангууша* «охотник», *хүдэлмэри* «работа», *машина, род* (*продолжатель рода*), *агнуури* «промысел, охота». На русском языке представлены только две деятельностные характеристики: *работяга* и *продолжатель рода*. Можно также отметить, что в обоих языках, практически, не представлены какие-либо отрицательные характеристики «мужчины». Так, стереотипами мужского поведения в русской и других культурах считаются, в том числе: трус, скряга, пустомеля, гуляка и т.д. Для бурятской же языковой культуры, и это отмечается другими авторами, характерна даже такая оценка «мужчины» как *эрдэни* «драгоценность».

Очевидно, что национально-культурная специфика ассоциаций наиболее наглядно проявляется в словах религиозной тематики (в нашем случае: *бурхан* ‘бог’, *Будда, сэржэм, дацан* ‘буддийский храм’, *нирвана*). Так, наиболее частой реакцией на слова

бурхан и *Будда* является *багша* ‘учитель’, практически, не встречающаяся на русском языке в словах-реакциях ‘бог’ и ‘Будда’. Очевидно, во-первых, что, несмотря на длительный период запрета, религиозное сознание бурят оказалось достаточно устойчивым, ассоциативные поля данных слов разнообразны и свидетельствуют о высоком уровне рефлексий респондентов. Хотя можно также отметить, что, если для слов *бурхан* и *нирвана* характерны почти совпадающие коэффициенты стереотипности на бурятском и русском языках (равные соотношению числа различных реакций к общему числу всех ответов) и показывающие, соответственно, «богатство» ассоциативных реакций на обоих языках, то слова *Будда*, *дацан* и *сэржэм* имеют существенную разницу по данному показателю, причем в пользу русского языка. Возможно, это объясняется активацией этих слов в современном быту, как бурят, так и проживающих в регионе русских и, соответственно, принимающих иногда участие в совершении бурятских обрядов, поскольку качественный анализ ассоциативных полей указанных слов показывает, что некоторые реакции на русском языке являются комментариями-описаниями: *сэржэм* ‘брызгать богу, брызгать вверх, поклонение местности, окропить землю, почитание богов, просьба к всевышнему’ и т.д. Во-вторых, реакция *багша* ‘учитель’ на слова *бурхан* и *Будда* является одним из наиболее ярких ценностных ориентиров, как для бурят, так и для монгольских народов вообще, которые связаны с приверженностью буддийской религии. Так, например, одной из наиболее частых реакций на образную характеристику ‘умный, как’ также является учитель – *багша* (Дырхеева 2008: 7).

Несомненно, что вхождение *учителя (багша)* в высокочастотную группу и на русском и на бурятском языках подтверждает общеизвестную характеристику такой этнической особенности бурят как стремление к получению образования и, соответственно, поддержку авторитета *учителя*.

Возможно, также религиозной принадлежностью бурят к традиционной буддийской культуре объясняются расхождения в русском и бурятском языковом сознании таких ценностей как *ум*, *деньги*, *книга*, *учитель*..., а также практически, в отсутствии среди самых частотных отрицательных оценочных реакций как среди реакций-реалий, так и среди реакций-персоналий и качеств-оценок.

Как показал анализ, важным для бурятского языкового сознания оказалось микрополе «общество»: *зон* и *арад* ‘народ’, а также понятие *айлшан* ‘гость’. Здесь можно отметить, что для монголоязычных народов характерны такие психологические черты как эмоциональная сдержанность (саморегуляция), рассудительность. При этом они открыты, искренне расположены к общению, гостеприимны. «Гостеприимство у бурят - не только

яркое проявление традиционных норм поведения и морали, но и общая черта национального характера, формировавшегося на протяжении многих веков. Встреча и прием гостей - это своего рода ритуал, всем участникам которого следует соблюдать строго определенные и отработанные веками нормы поведения». (<http://www.ethnomuseum.ru/gostepriimstvo-u-buryat>), поэтому очевидно вхождение в высокочастотную группу слова *айлиан* 'гость'

Таким образом, проведенный краткий ассоциативный анализ небольшой группы слов не просто дает представление о ценностях бурятской народа, она показывает специфику ее становления и особенности изменения в условиях двуязычия. Анализ также показал, что имеются совпадения реакций бурятских респондентов на родном и русском языках и данных по РАС, представленных Н.В. Уфимцевой (2011: 236) о языковом сознании русских, которые подтверждают наличие такого общего круга ценностей как *дом, жизнь, родина, друзья, работа, мир, любовь*. То есть независимо от этнокультурной принадлежности система общечеловеческих культурных ценностей стабильна. Можно также отметить по тесту на бурятском языке, что за редким исключением на слова-стимулы давались ответы или слова-реакции также на бурятском языке. То есть сила влияния национального языкового кода, равная соотношению числа реакций бурятских слов к общему числу ответов, достаточно высокая. Также подтвердилось, что ценностная ориентация – ключевой компонент национального характера.

Библиография

- Дырхеева Г.А. О ядре языкового сознания бурят-билингвов» // Вопросы психолингвистики. 2016. № 30, стр.54-63.
- Дырхеева Г.А. Образные сравнения и национально-культурная специфика языкового сознания (на примере бурятско-русского двуязычия) // Вестник БГУ. Серия Филология. 2008. - Вып.10. - Улан-Удэ, 2008. – С.3-9.
- Егодурова В.М. Бурятский язык в сравнении с русским как средство выражения этнической идентификации // Проблемы становления и развития национального самосознания: сб.ст. отв.ред. В.В. Башкеева [Серия Русский национальный текст]. Вып.3. Улан-Удэ: Изд-во Бурятского государственного университета, 2007. С. 69-74.
- Карасик В.И. Ценностная картина мира: межкультурный аспект // Языковое сознание: содержание и функционирование. XIII Международный симпозиум по психолингвистике и теории коммуникации. Тезисы докладов. Москва, 1–3 июня 2000 г. / Редактор Е.Ф. Тарасов. – М., 2000. С. 108-109.

Русский ассоциативный словарь / Ю.Н. Караулов, Ю.А. Сорокин, Е.Ф. Тарасов, Н.В. Уфимцева, Г.А. Черкасова. - Книга 1. - М., 1994. - 224 с.

Уфимцева Н.В. Русские: опыт еще одного самопознания // Этнокультурные исследования языкового сознания. Сб.ст. Отв.ред. Н.В. Уфимцева. М., 2003. Изд.2. С. 139-163.

Уфимцева Н.В. Образ мира русских: системность и содержание // Язык и культура. – № 4, 2009. – С. 98-111.

Уфимцева Н.В. Языковое сознание: динамика и вариативность. – М.: Институт языкознания РАН, 2011. – с. 252. <http://www.ethnomuseum.ru/gostepriimstvo-u-buryat>

논 문 투 고 일 : 2018년 10월 30일
논 문 심 사 일 : 2018년 11월 15일
논문게재결정일 : 2018년 11월 30일

Национальная нормализация наименований географических объектов в Российской Федерации: государственные языки в национальных республиках и языки с официальным статусом*

Игорь Александрович Дамбуев**

Abstract

National standardization of geographical names in Russia: official languages in national republics

Igor Aleksandrovich Dambuev**

The paper deals with national standardization of geographical names in national republics of the Russian Federation on the materials of officially adopted guidelines for Russian rendering of geographical names and the database of the State catalogue of geographical names. The particularity of the national standardization of geographical names in the Russian Federation is that it comprises national republics with their own official languages along with Russian. The standardization of indigenous geographical names in Russian from the second half of the 20th century is based on guidelines for Russian rendering of geographical names worked out for different languages. The study of modifications in some guidelines shows that the Russian rendering of indigenous names gets closer and sometimes coincides with their indigenous writing.

Keywords : national standardization; geographical name; toponym; official language; orthography

* Исследование выполнено при финансовой поддержке РФФИ в рамках научного проекта № 18-012-00170 «Нормализация топонимов в Российской Федерации на современном этапе: социолингвистический аспект».

** Федеральное государственное бюджетное учреждение науки Институт монголоведения, буддологии и тибетологии Сибирского отделения Российской академии наук / igor_dambuev@mail.ru (Institute for Mongolian, Buddhist and Tibetan Studies of the Siberian Branch of the Russian Academy of Sciences)

Деятельность по нормализации географических названий осуществляется во многих странах мира. Использование нормализованных географических названий способствует обеспечению точного и эффективного управления и коммуникаций. Особенную значимость она приобретает в многонациональных странах с несколькими государственными и/или официальными языками. В последние десятилетия особое внимание на международном уровне стало уделяться топонимам коренных народов. На пятой Конференции ООН по стандартизации географических названий в 1987 г. было рекомендовано «всем странам, имеющим группы аборигенного населения, приложить особые усилия по сбору их географических названий», а также «утверждать для официального использования на картах и в других документах письменную форму таких названий в каждом возможном и приемлемом случае» (Resolutions 2012: 111). На восьмой и девятой Конференциях (2002, 2007 гг.) была признана необходимость регистрации и использования географических названий национальных меньшинств, групп коренного населения в целях сохранения и придания нового импульса развитию культуры меньшинств и коренных народов (Resolutions 2012: 111-112).

Группой экспертов ООН по географическим названиям предложено выделять национальную и международную стандартизацию географических названий. Под национальной стандартизацией понимается «стандартизация географических названий в пределах территории национального образования, например, государства» (Glossary 2002: 148). Под международной стандартизацией – «деятельность, направленная на достижение максимально практической унификации в передаче устной и письменной форм всех географических названий посредством проведения национальной стандартизации и принятия международных правил, устанавливающих соответствие между различными языками и системами письменности» (там же). Таким образом, национальная стандартизация является конечной целью стандартизации географических названий внутри страны и отправным пунктом для начала проведения международной стандартизации.

В 1997 г. в Российской Федерации (РФ) был принят Федеральный закон №152-ФЗ «О наименованиях географических объектов», заложивший правовые основы деятельности в области присвоения наименований географическим объектам и их переименования, а также нормализации, употребления, регистрации, учета и сохранения наименований географических объектов как составной части исторического и культурного наследия народов Российской Федерации. В данном законе были отражены и переосмыслены основные принципы государственной политики в области наименований географических объектов, разработанные в советский период. Будучи преемником советского законодательства

в данной сфере, он стал основой нового российского законодательства.

С целью единообразного и устойчивого употребления географических названий Федеральной службой государственной регистрации, кадастра и картографии (Росреестр) осуществляется работа по созданию и ведению Государственного каталога географических названий (ГКГН). ГКГН ведется с 2002 г. и к настоящему времени в него занесена «выявленная по нормативным актам, топографическим картам масштаба 1:100000, по словарям и справочникам, и иным источникам информация о наименованиях 786000 географических объектов» (Report 2017: 3). Ежегодно проводится работа по согласованию реестров наименований географических объектов на территории субъектов РФ с территориальными управлениями Росреестра, в результате которой выявляются расхождения в наименованиях географических объектов в реестрах ранее согласованных с органами государственной власти субъектов РФ и проводятся дополнительные мероприятия по устранению выявленных расхождений. В связи с тем, что в РФ существует один государственный язык для всей страны – русский, в ГКГН заносятся нормализованные географические названия на русском языке.

Национальная нормализация географических названий в РФ имеет свою специфику. Она заключается в том, что в состав РФ входят национальные республики, которые вправе устанавливать свои государственные языки согласно Конституции РФ. Таким образом, в настоящее время статус государственного языка имеют следующие языки народов РФ (Таблица 1):

<Таблица 1> Государственные языки в субъектах РФ.

Субъект	Язык	Языковая семья
Бурятия	бурятский	монгольская
Калмыкия	калмыцкий	монгольская
Адыгея	адыгейский	северокавказская
Дагестан	аварский, агульский, даргинский, лакский, лезгинский, рутульский, табасаранский, цахурский, чеченский, азербайджанский, кумыкский, ногайский, татский,	северокавказская, тюркская, индоевропейская
Ингушетия	ингушский	северокавказская
Кабардино-Балкария	кабардино-черкесский, карачаево-балкарский	северокавказская, тюркская

Субъект	Язык	Языковая семья
Карачаево-Черкесия	абазинский, кабардино-черкесский, карачаево-балкарский, ногайский	северокавказская, тюркская
Чечня	чеченский	северокавказская
Республика Алтай	алтайский	тюркская
Башкортостан	башкирский	тюркская
Саха (Якутия)	якутский	тюркская
Татарстан	татарский	тюркская
Тыва	тувинский	тюркская
Хакасия	хакасский	тюркская
Чувашия	чувацкий	тюркская
Республика Крым	крымско-татарский, украинский	тюркская, индоевропейская
Северная Осетия	осетинский	индоевропейская
Республика Коми	коми-зырянский	уральская
Марий Эл	марийский	уральская
Мордовия	мокшанский, эрзянский	уральская
Удмуртия	удмуртский	уральская

Помимо государственных языков существуют и языки с официальным статусом (Таблица 2):

<Таблица 2> Языки с официальным статусом в субъектах РФ.

Субъект	Язык	Языковая семья
Забайкальский край	бурятский	монгольская
Пермский край	коми-пермяцкий	уральская
Ханты-Мансийский АО	мансийский, ненецкий, хантыйский	уральская
Ямало-Ненецкий АО	ненецкий, селькупский, хантыйский	уральская
Карелия	вепсский, карельский, финский	уральская
Республика Алтай	казахский	тюркская
Саха (Якутия)	долганский, чукотский, эвенкийский, эвенский, юкагирский	тюркская, чукотско-камчатская, тунгусо-маньчжурская, юкагино-чуванская

Топонимия России имеет разное языковое происхождение. В связи с этим в России всегда существовала потребность в нормализации иноязычных географических названий в русском языке. Уже в XVIII в. в работах В.Н. Татищева и М.В. Ломоносова поднимаются важные лингвистические вопросы, связанные с правильным установлением и написанием географических названий. Однако только в советский период передача географических названий с национальных языков на русский язык была поставлена на научную основу. Во многом это было следствием советской национальной политики, развитием национальных языков и созданием письменностей национальных языков на основе кириллицы.

Во второй половине XX в. были изданы инструкции по передаче географических названий со следующих национальных языков на русский язык, в которых основным методом передачи была практическая транскрипция (Таблица 3):

<Таблица 3> Инструкции по передаче географических названий с национальных языков на русский язык

Субъект	Язык	Языковая семья
Бурятская АССР	бурятский	монгольская
Калмыцкая АССР	калмыцкий	монгольская
Азербайджанская ССР	азербайджанский	тюркская
Казахская ССР	казахский	тюркская
Киргизская ССР	киргизский	тюркская
Туркменская ССР	туркменский	тюркская
Узбекская ССР	узбекский	тюркская
Башкирская АССР	башкирский	тюркская
Каракалпакская АССР	каракалпакский	тюркская
Татарская АССР	татарский	тюркская
Тувинская АССР	тувинский	тюркская
Чувашская АССР	чувашский	тюркская
Якутская АССР	якутский	тюркская
Горно-Алтайская АО	алтайский	тюркская
Карачаево-Черкесская АО, Дагестанская АССР	ногайский	тюркская

Субъект	Язык	Языковая семья
Хакасская АО	хакасский	тюркская
Абхазская АССР	абхазский	северокавказская
Дагестанская АССР	аварский, даргинский, лезгинский, лакский, табасаранский, кумыкский	северокавказская, тюркская
Эстонская ССР	эстонский	уральская
Коми АССР	коми-зырянский	уральская
Марийская АССР	марийский	уральская
Мордовская АССР	мокшанский, эрзянский	уральская
Удмуртская АССР	удмуртский	уральская
Ханты-Мансийский НО	мансийский	уральская
Ненецкий НО	ненецкий	уральская
Ямало-Ненецкий НО, Красноярский край	селькупский	уральская
Ханты-Мансийский НО, Ямало-Ненецкий НО	хантыйский	уральская
Армянская ССР	армянский	индоевропейская
Белорусская ССР	белорусский	индоевропейская
Латвийская ССР	латышский	индоевропейская
Таджикская ССР	таджикский	индоевропейская
Украинская ССР	украинский	индоевропейская
Северо-Осетинская АССР, Юго-Осетинская АО	осетинский	индоевропейская
Эвенкийский НО, Амурская область, Иркутская область, Читинская область, Сахалинская область, Красноярский край, Хабаровский край, Бурятская АССР, Якутская АССР	эвенкийский	тунгусо-маньчжурская
Якутская АССР, Камчатская, Магаданская область, Хабаровский край, Чукотский АО	эвенский	тунгусо-маньчжурская

Субъект	Язык	Языковая семья
Хабаровский, Приморский края	нанайский	тунгусо-маньчжурская
Корякский НО	корякский	чукотско-камчатская
Чукотский НО	чукотский, эскимосский	чукотско-камчатская, эскимосско-алеутская
Грузинская ССР	грузинский	картвельская

Многие инструкции переиздавались в целях дальнейшего совершенствования практики русской передачи географических названий с национальных языков, в результате чего вносились изменения, связанные с передачей отдельных звуков и их сочетаний, написанием многословных названий.

С созданием нового российского законодательства в области наименований географических объектов эти инструкции потеряли свою юридическую силу. В связи с чем в настоящее время ведутся работы по обновлению ряда инструкций. Как было отмечено в докладе российской делегации на Конференции ООН по стандартизации географических названий, прошедшей в Нью-Йорке в 2017 г., «В период 2012–2017 гг. проводились работы по обновлению содержания инструкций по русской передаче географических названий Республики Башкортостан, Республики Бурятия, Республики Татарстан, Республики Алтай, Республики Тыва, а также Республики Мордовия, Северная Осетия – Алания, Калмыкия, Коми, Ханты-Мансийского автономного округа – Югры, мансийских и ногайских наименований. Ведутся работы по обновлению инструкций по русской передаче географических названий с ряда других языков народов Российской Федерации» (Report 2017: 5).

Анализ изменений в доступных нам изданных инструкциях по разным языкам свидетельствует о тенденции приближения русской передачи национальных топонимов с их национальным написанием. Например, в инструкциях по русской передаче тувинских топонимов наблюдается тенденция отражать долготу гласных в тувинских топонимах, в инструкции 2016 г. рекомендуется отражать также фарингализованность гласных звуков. Передача отдельных звуков и сочетаний звуков осуществляется по принципу максимального сближения русской передачи с национальным написанием топонимов (Таблица 4).

<Таблица 4> Изменения в передаче тувинских топонимов на русский язык

Инструкции по передаче тувинских топонимов			
	1964	1975	2016
отражение долготы гласных	— Тээли → Тэли	+	+
		Тээли → Тээли	Тээли → Тээли
отражение фарингализованности гласных	— Каык-Хөл → Как-Холь	— Каык-Хөл → Как-Холь	+
			Каык-Хөл → Каык-Холь
передача звуков: ы после шипящих	ы → и Чыраа-Бажы → Чира-Бажи	ы → ы Чыраа-Бажы → Чыраа-Бажы	ы → ы Чыраа-Бажы → Чыраа-Бажы
передача звуко сочетаний	йө → ё йү → ю йы → и Хайыракан → Хаиракан	йө → йо йү → йу йы → йы Хайыракан → Хайыракан	йө → йо йү → йу йы → йы Хайыракан → Хайыракан

В инструкциях по русской передаче алтайских топонимов отмечаем изменения в передаче долготы гласных звуков, в написании сложных топонимов, в передаче некоторых звуков и звуко сочетаний, которые также максимально сближают русскую передачу с национальным написанием топонимов (Таблица 5).

<Таблица 5> Изменения в передаче алтайских топонимов на русский язык

Инструкции по передаче алтайских топонимов			
	1959	1977	2013
отражение долготы гласных	— Ээр-Меес → Эрмес	— Ээр-Меес → Эрмес	+
			Ээр-Меес → Ээр-Меес
написание сложных топонимов	Ак-Тал → Актал	Ак-Тал → Актал	Ак-Тал → Ак-Тал
передача звуков: ы после шипящих	ы → и Балыкчы → Балыкчи	ы → ы Балыкчы → Балыкчы	ы → ы Балыкчы → Балыкчы
передача звуко сочетаний	йа → я йо → ё йö → ё йу → ю йү → ю йы → и ја → я, дя Јабаган → Ябаган	йа → я йо → йо йö → йо йу → ю йү → ю йы → йы ја → я, дя Јабаган → Ябаган	йа → йа йо → йо йö → йё йу → йу йү → йю йы → йы ја → дья Јабаган → Дьябаган

Изменения в правилах передачи национальных топонимов на русский язык в инструкциях, изданных в разные годы, привело к тому, что в настоящее время в ГКГН, а также в реальном употреблении находятся формы, кодифицированные согласно разным инструкциям.

Что касается инструкций по передаче на русский язык географических названий с монгольских языков, таких как бурятский и калмыцкий, то обновленных инструкций мы не обнаружили. Однако изменения в написании топонимов на материале ГКГН позволяют сделать следующие выводы.

Отмечается тенденция сохранять в русской передаче долготу гласных в калмыцких топонимах, хотя согласно советской инструкции «долгота гласных в русской передаче не отражается» (Инструкция 1965: 5): *Теегин Герл* → *Теегин Герл*, *Теегин Нур* → *Теегин Нур*, *Ницэн* → *Ницян*, *Улан Зуух* → *Улан Зуух* и т.д. В большей степени это характерно для названий населенных пунктов.

Отмечается тенденция раздельного написания составных топонимов в русской передаче, как и в калмыцком языке, хотя согласно советской инструкции «калмыцкие названия как населенных пунктов, так и физико-географических объектов, состоящие из двух или более слов, включая и транскрибированные номенклатурные термины, пишутся через дефис» (Инструкция 1965: 8): *Шин Бээдл* → *Шин Бядл*, *Алtn Булг* → *Алtn Булг*, *Баh Тугtn* → *Бага Тугтун* и т.д.

Нормализация бурятских топонимов Республики Бурятия в последние годы свидетельствует о тенденции исправления искажений транскрипции в некоторых названиях и приближения к национальной форме: река *Бага-Жадо* → *Бага-Жодо* (бур. *жодоо* ‘пихта’), река *Барун-Хакир* → *Барун-Хахир* (бур. *хахир* ‘скудный, вытоптаный (о пастбище)’), падь *Бугатой* → *Бугатай* (бур. *бугатай* ‘с изюбром, изюбриный’), ручей *Малый Бугатай* → *Малый Бугатай*, гора *Душэ-Тологой* → *Душэ-Толгой* (бур. *толгой* ‘голова; вершина’), озеро *Саган-Таром* → *Саган-Тором* (бур. *тоором* ‘озерко; островок земли, покрытый солончаками’), гора *Гомбоев-Годзогор* – *Гомбоев-Гозогор* (бур. *гозогор* ‘заостренный, торчащий’) и др.

В то же время, остается большое количество названий, где варьируется передача букв: *Баян-Ундер* и *Баян-Ундэр* (бур. *үндэр* ‘высокий; возвышенность’); *Бузыр-Жалга* и *Бузар-Жалга* (бур. *бузар* ‘грязный, нечистый’); *Булак* и *Булаг* (бур. *булаг* ‘ключ, источник, родник’); *Бунхэн* и *Бунхан* (бур. *бунхан* ‘небольшая часовня’); *Добатай* и *Дабатай* (бур. *дабаатай* ‘гористый; имеющий перевал’); *Дорхита* и *Дархита* (бур. *дархи* ‘валежник, бурелом’); *Далон-Мадон* и *Модон-Заха* (бур. *модон* ‘дерево’); *Жимыгыр*, *Жимэгэр* и

Жэмэгэр (бур. *жэмэгэр* ‘сжатый’); *Мундугур*, *Мунду-Гэр*, *Мундыгыр* и *Мундэгэр* (бур. *мундэгэр* ‘выпуклый’); *Куку-Ундэр* и *Хүхэ-Ундэр* (бур. *хүхэ* ‘синий, голубой’) и т.д.

В большом количестве названий, образованных от местных географических терминов, отсутствует единообразие в написании: *Альтерак*, *Альтрик* и *Ольтректа* (бур. *олтирог* ‘островок’); *Булук*, *Булык*, *Бульк*, *Булак* и *Булаг* (бур. *булаг* ‘ключ, источник, родник’); *Андальтей-Гол*, *Андолита*, *Андольте*, *Ехэ-Ондельта* и *Ондольто* (бур. *ондоли* ‘родник; наледь с пустотами на поверхности родника’) и т.д., хотя известна рекомендация о необходимости «сохранения единообразия в написании названий, составной частью которых являются местные географические термины» (Руководство 1985: 6).

Также отмечаем многочисленные случаи вариантного написания и нарушения слитного и дефисного написания названий: *Хангарул*, *Хан-Гар-Ула* и *Хонгор-Ула* (бур. *хонгор* ‘светло-рыжий’, *уула* ‘гора’); *Баянгол* и *Баян-Гол* (бур. *баян* ‘богатый’, *гол* ‘река; долина реки’); *Харашибирь* и *Хара-Шибирь* (бур. *хара* ‘черный’, *шэбэр* ‘чаща, густой лес’); *Бун-Хан* и *Бунхан* (бур. *бунхан* ‘усыпальница; небольшая часовня’) и т.д., при том, что как правила бурятской орфографии (Буряад 2009: 131), так и инструкция по передаче бурятских географических названий на русский язык (Инструкция 1979: 8), рекомендуют писать бурятские названия, состоящие из двух и более слов, через дефис.

Нормализация географических названий необходима в современном обществе. В то же время, общие принципы при передаче национальных названий на русский язык могут быть разными. С одной стороны, можно следовать принципу, сформулированному С.Л. Бергом: «не гонясь за миражами точного воспроизведения всех особенностей и оттенков иноязычных слов, нужно на их основе создавать полноценные русские слова, которые отвечают правилам русского письма, подчиняются законам русского языка и могут без насилия войти в русский обиход» (Берг 1965: 116). С другой стороны, можно максимально сохранять иноязычные особенности заимствуемых в русский язык названий, где в пределе будет отказ от практической транскрипции и сохранение подлинного написания, что облегчается, например, использованием кириллического алфавита народами РФ. Альтернативный подход предлагает А.А. Реформатский: «что не перечит норме и возможностям своего языка, пусть сохранится в транскрипции и пусть это выглядит не вполне как свое, так как чужие имена собственные все-таки остаются в той или иной степени «варваризмами» в составе своей лексики, что важно подчеркнуть и в их орфографии» (Реформатский 1965: 10). Мы считаем, что выбор принципов при нормализации географических названий должен определяться в результате систематических долгосрочных исследований в области употребления географических названий и анализа

кодификационных процессов на основе лингвистически обусловленных факторов, влияющих на становление и развитие топонимических систем.

Библиография:

- Берг С.Л. О чуждых русскому языку звукосочетаниях и буквосочетаниях в географических названиях при их передаче по-русски // Орфография собственных имен. М.: Наука, 1965. С. 104-116.
- Буряад хэлэнэй бэшгэй дүрим. Правила орфографии и пунктуации бурятского языка / Л.Д. Шагдаровай ниитэ редакция. 2-дохи заһагд., нэмэгд.хэблэл. Улаан-Үдэ: «Бэлиг» хэблэл, 2009. 168 х.
- Инструкция по передаче на картах географических названий Калмыцкой АССР / сост. Г.Г. Кузьмина. М.: ГУГК, 1965. 19 с.
- Инструкция по передаче на картах географических названий Тувинской АССР / сост. С.А. Тюрин. М.: ГУГК, 1964. 31 с.
- Инструкция по русской передаче алтайских географических названий в Республике Алтай [Электронный ресурс] // Электронный фонд правовой и нормативно-технической документации. URL: <http://docs.cntd.ru/document/430565300> (дата обращения: 18.05.2018).
- Инструкция по русской передаче географических названий Горно-Алтайской автономной области / сост. Г.И. Донидзе. М.: Наука, 1977. 39 с.
- Инструкция по русской передаче географических названий Бурятской АССР / ред. Г.Г. Кузьмина. М.: ГУГК, 1979. 23 с.
- Инструкция по русской передаче географических названий Тувинской АССР / сост. Г.Г. Кузьмина. М.: ГУГК, 1975. 28 с.
- Реформатский А.А. Орфография собственных имен // Орфография собственных имен. М.: Наука, 1965. С. 5-10.
- Руководство по сбору и установлению географических названий на топографических картах и планах. М.: Издательство «Наука», 1985. 54 с.
- Свод правил по русской передаче тувинских наименований географических объектов в Республике Тыва / сост. К.-М.А. Симчит. Кызыл: ОАО «Тываполиграф», 2016. 12 с.
- Glossary of Terms for the Standardization of Geographical Names. New York: UNO, 2002. 261 p.
- Report of the Russian Federation. 11th United Nations Conference on the Standardization of Geographical Names. New York, 8–17 August 2017 [Электронный ресурс] // United Nations Group of Experts on Geographical Names. URL: <http://unstats.un.org/unsd/geoinfo/>

UNGEgn/docs/11th-uncsgn-docs/E_Conf.105_51_CRP.51_5_Report%20of%20Russian%20Federation_ru.pdf (дата обращения: 18.05.2018).

Resolutions adopted at the ten United Nations Conferences on the Standardization of Geographical Names (2012) [Электронный ресурс] // United Nations Group of Experts on Geographical Names. URL: http://unstats.un.org/unsd/geoinfo/ungegn/docs/RES_UN_E%20updated_1-10%20CONF.pdf (дата обращения: 18.05.2018).

논 문 투 고 일 : 2018년 10월 30일
논 문 심 사 일 : 2018년 11월 15일
논문게재결정일 : 2018년 11월 30일

Семантическая характеристика конструкций с глаголами речи в бурятском языке*

Надежда Баировна Даржаева**

Abstract

Semantic characteristic of Buryat constructions with verbs of speaking

Nadezhda Bairovna Darzhayeva**

The article reports the results of the study of the semantics of Buryat polypredicative constructions with verbs of speaking. Complement clauses are represented in three structural types of constructions: participial in case, participial with postposition and bifinite. Moreover, each type specializes in expressing a message of a certain level of abstraction: bifinite constructions introduce direct speech; participial constructions with the accusative case convey indirect speech; participial constructions with postposition name the theme of a message. Bifinite constructions are analyzed in terms of the accuracy of retelling direct speech, the possibility of expressing emotion, etc. In participial-case constructions the semantics of the main predicate is important: the verbs of speaking of a definite semantics can govern the accusative case of the participial. In participial constructions with postpositions the subject of the message is expressed by the postpositions *tuhai*, *tuhaida*, *tushaa* 'about'; since their task is to generalize the content of communication of any volume and present it in the most compact form, in the overwhelming majority of cases they are combined with nouns ('talk about things'), the participial constructions are less common.

Keywords : Mongolian languages, Buryat syntax, complement clauses, constructions with *gezhe*

* Статья выполнена в рамках государственного задания (проект XII.193.1.5. Ментальность монгольских народов в зеркале языка, номер госрегистрации № АААА-А17-117021310266-8 ("Mentality of the Mongolian peoples in the mirror of language").

** Федеральное государственное бюджетное учреждение науки Институт монголоведения, буддологии и тибетологии Сибирского отделения Российской академии наук / dnadezhda@mail.ru (Institute for Mongolian, Buddhist and Tibetan Studies of the Siberian Branch of the Russian Academy of Sciences)

Группа глаголов речи включает в себя значительное число единиц, различающихся смысловыми оттенками. Центральным и самым нейтральным из них является глагол *гэ*- ‘говорить’; остальные глаголы передают дополнительные характеристики речи, например, по типу информирования (*хэлэ*- ‘говорить’, *хөөрэ*- ‘рассказывать’, *дуулга*- ‘сообщать’, *дуугар*-, *үгэл*- ‘промолвить’), роли в коммуникации (*асуу*-, *нура*- ‘спросить’, *харюуса*- ‘ответить’, *ханда*- ‘обратиться’, *нэмэ*- ‘добавить’, *арса(лда)*- ‘спорить, отказываться’), внешним особенностям (*гиша*- ‘визжать’, *шэбэнэ*- ‘шептать’, *зандар*- ‘кричать, браниться’), либо же называют речевые проявления интеллектуальной, эмоциональной, волевой и т.п. деятельности (*магта*- ‘хвалить’, *гонгино*- ‘жаловаться, капризничать’, *хонцрхо*- ‘интересоваться’ и т.д.) (ср. Русская Грамматика 1980, т. 2, с. 485).

С такими глаголами возможны три структурных типа зависимой части: конструкции с *гэжэ*, вводящие прямую речь; конструкции косвенной речи - причастно-падежные с винительным падежом зависимого сказуемого; и послеложные конструкции, называющие тему сообщения (с послелогами *тухай*, *тушаа* ‘о’).

1. Конструкции прямой речи с *гэжэ*

Относительно конструкций прямой речи ставится вопрос, заполняет ли прямая речь объектную валентность главного глагола, т.е. можно ли рассматривать прямую речь как аналог придаточного предложения, подобно косвенной речи, и относятся ли такие построения к уровню сложного предложения или к уровню текста (ср. «direct quote complement», т.е. «дополнение – прямая речь» в Givón 1990: 551; Cristofaro 2011). Мы рассмотрим эти конструкции в том числе из системных соображений, поскольку они явным образом послужили базой для грамматикализации скрепы *гэжэ* в качестве изъяснительного союза.

Из всех глаголов речи только сам глагол *гэ*- ‘говорить’ может вводить прямую речь непосредственно:

(1) - *Үгы-ы, дууһ-ые-нь хуур-аа-гүй-б, - гэ-бэ Ардан.*

neg конец-acc-poss3 жарить-prs-neg-1sg говорить-pst[3sg/pl] A.

‘Не-ет, я не всё поджарил, сказал Ардан’.

Со всеми остальными глаголами речи необходимо использовать глагол *гэ*- как

вспомогательный: самая частотная форма - деепричастие одновременности *гэ-жэ* ‘говоря’
 - уже грамматикализована как текстовая скрепа и как изъяснительный союз.

- (2) *Бу хуса, хэбтэ! — гэжэ Чэмэд зандар-ба.*
 neg лаять:imp лежать:imp comp Ч. кричать-pst[3sg/pl]
 ‘Перестань лаять, лежи! – Чэмэд прикрикнул’.

Поскольку в этих конструкциях воспроизводится прямая речь, формы финитного сказуемого перед *гэжэ* могут быть любыми, содержать сколько угодно частиц и т.д. В этом структурном типе употребляются все глаголы речи. Скрибник Е.К. в своей статье «Бурятские полипредикативные конструкции со скрепой *гэжэ*» достаточно подробно описала использование этой скрепы в трех структурно-семантических типах конструкций: с прямой речью на уровне текста, в изъяснительных и целевых на уровне полипредикации. Теме путей грамматикализации инфинитных форм от глагола речи *гэ-* ‘говорить, сказать’ в монгольских языках посвящены работы Hashimoto, K. (2004), Baranova V. (2015), Bembeev E.V. (2016), Brosig B. (in press).

В бурятском сложном (полипредикативном) предложении роль грамматикализованных инфинитных форм от служебного глагола говорения *гэ-* велика: во-первых, с их помощью образуются новые конструкции, во-вторых, большая их часть выступает в изъяснительных конструкциях, однако они широко используются и в обстоятельственных.

2. Конструкции не прямой речи (причастно-падежные).

С глаголами речи также используется винительный падеж причастного сказуемого зависимой части. Здесь могут использоваться разные временные формы причастий, т.к. с глаголами речи нет ограничений на временные характеристики зависимой части (рассказывать можно и о прошлом, и о будущем), хотя чаще всего встречается, разумеется, форма причастия прошедшего времени на *-hAn*. В бурятских конструкциях косвенной речи категория лица ожидаемо переориентируется с исполнителя на говорящего, пересказывающего чужую речь (использование третьего лица вместо первого: “Я пришла” > “Кто-то сказал, что она пришла”); но кроме того за счёт использования инфинитных форм и показателей притяжания в качестве личных маркеров модально-временные и лично-числовые характеристики зависимой части сдвигаются в относительный

план (не прошедшее время, а предшествование, не 1 лицо, а моносубъектность). Приведем примеры с разными формами причастий, разносубъектные и моносубъектные:

- (3) *ямар хун-үүд-тэй уулза-һан-аа хөөрэ-бэ.*
 какой человек-pl-com встречаться-рс.pst-refl рассказывать-pst[3sg/pl]
 ‘Рассказал, с какими людьми встретился’.
- (4) *удаадахи эшелон-оор яба-хая хөөрэ-бэ.*
 следующий эшелон идти-cvb рассказывать-pst[3sg/pl]
 ‘Рассказала, что поедет следующим эшелоном’;
- (5) *Бугуулида-жа яба-даг-аа абьяастай халуунаар хөөрэ-нэ.*
 бросать аркан-cvb аух-рс.hab-refl слишком горячо рассказывать-prs[3sg]
 ‘(Он) с жаром рассказывает о том, как (обычно) бросал аркан’.

3. Конструкции с зависимой частью - темой сообщения

Тему сообщения при глаголах речи оформляют послелого *тухай*, *тухайда*, *тушаа* ‘о; о том, что’; поскольку их задача - обобщить содержание коммуникации любого объёма и представить его в максимально компактном виде, в подавляющем большинстве случаев они сочетаются с существительными (‘говорить о делах’), причастные конструкции встречаются реже (напр., из ста первых употреблений послелога *тухай* в Бурятском корпусе 80 - это сочетания с именами, и только 20 - с сентенциальными компонентами, т.е. причастными конструкциями):

- (6) *Энэ үедэ минии үби-өөр хубүүн-эй үбдэ-һэн тухай*
 этот время мой болезнь-ins сын-gen болеть-рс.pst pstp
намда дуулг-аа-гүй.
 мне сообщать-рс.prs-neg[3sg/pl]
 ‘(Он) не сообщил мне о том, что в это время моей болезнью заболел сын’.

Из названных трёх послелогов самый частотный - это *тухай* (около 3600 употреблений в Бурятском корпусе), *тухайда* и *тушаа* встретились примерно по 150 раз. Возможные семантические различия между ними еще подлежат выяснению.

Анализ распределения самых частотных глаголов речи по структурным типам показал, что семантика глагола предопределяет структуру конструкции. Например, базовые глаголы речи *хэлэ*- ‘говорить’, *хөөрэ*- ‘рассказывать’, *дуулга*- ‘сообщать’ употребляются во всех трех структурных типах, различающихся уровнем абстрагирования. Эти глаголы реализуют валентность содержания речи в конструкциях с гэжэ и причастно-падежных: в первом типе содержание речи представлено полно, однако во втором – информация подана как объект. Отсюда, только глаголы с валентностью объекта могут управлять причастием в винительном падеже. А такие глаголы, как *дуугар*- ‘молвить’, *нэмэ*- ‘добавить’, *үгэл*- ‘молвить’, предполагают, что говорящий произносит короткие фразы, а иногда несколько слов. Таким образом, они реализуют валентность содержания только в конструкциях с придаточным изъяснительным со скрепой *гэжэ*. Также ведут себя глаголы речи с внешними характеристиками: *гиина*- ‘кричать’, *шэбэнэ*- ‘шептать’, *зандар*- ‘ругать’ и т.д. Глаголы речи, различающиеся ролью в коммуникации, *асуу*-, *хура*- ‘спрашивать’ реализуют валентность содержания речи и объекта в конструкциях с *гэжэ* и причастием в винительном падеже. Валентность темы у них реализуется на уровне простого предложения в сочетаниях имени и послелога *тухай* ‘о, об’: *тэрэ ном тухай асууба* ‘спросил про ту книгу’. Остальные глаголы, кроме *хонирхо*- ‘интересоваться’, также употребляются в конструкции с гэжэ. Глагол *хонирхо*- может управлять причастием в орудном падеже под влиянием русского языка, например:

- (7) директор-ай ямар ном унша-даг-аар-нь хонирхо-бо
 директор-gen какой книга читать-pc.hab-ins-poss3 интересоваться-
 pst[3sg/pl]

<Табл. 1> Распределение глаголов речи по структурным типам

Глаголы речи	Причастно-падежная конструкция	Причастно-послеложная конструкция	Конструкция с гэжэ
хэлэ- ‘говорить’	+	+	+
хөөрэ- ‘рассказывать’	+	+	+
дуулга- ‘сообщить’	+	+	+
дуугар- ‘сказать’	-	-	+
үгэл- ‘сказать’	-	-	+
нэмэ- ‘добавить’	-	-	+
гиина- ‘визжать’	-	-	+

Глаголы речи	Причастно-падежная конструкция	Причастно-последняя конструкция	Конструкция с гэжэ
шэбэнэ- ‘шептать’	-	-	+
зандар- ‘ругаться’	-	-	+
асуу-, хура- ‘спрашивать’	+	N + тухай	+
харюуса- ‘отвечать’	-	-	+
ханда- ‘обращаться’	-	-	+
магта- ‘хвалить’	-	-	+
гонгино- ‘жаловаться’	-	-	+
һонирхо- ‘интересоваться’	Participle in instrumental case	┴	+

В заключение приведём сведения о частоте употребления разных типов сентенциальных дополнений при глаголах речи. Ведущим типом здесь являются придаточные с гэжэ (например, в Бурятском корпусе на них приходится 43 из первых 100 употреблений глагола хэлэ- ‘говорить, сказать’), далее следуют причастно-падежные (3 случая из 100) и причастно-последельные (1 случай) конструкции; во всех остальных случаях используются именные дополнения, напр. ‘скажи правду/об этом’, либо наречия - ‘говори потише’.

Библиография:

- Бембеев Е.В. Об употреблении дицендиального глагола гих: квантитативный анализ (на материале текстов эпоса Джангар) // Известия СОИГСИ. №4. 2017. С. 65-76.
- Бертагаев Т.А., Цыдендамбаев Ц.Б. Грамматика бурятского языка. Синтаксис. Москва: Восточная литература, 1962.
- Грамматика русского языка. Синтаксис. Москва, 1982.
- Скрибник Е.К. Бурятские полипредикативные конструкции с показателем гэжэ // Показатели связи в сложном предложении. – Новосибирск, 1987.
- Baranova V. Grammaticalization paths of the verb gi- ‘say’ in Kalmyk // Mongolica Pragensia 15/2, 2015.
- Cristofaro, Sonia. Utterance Complement Clauses. In Matthew S. Dryer & Martin Haspelmath (eds.) *The World Atlas of Language Structures Online*. Munich: Max Planck Digital Library, 2011, chapter 128. Available online at <http://wals.info/chapter/128>. Accessed on

2013-05-26.

Givón, Talmy. *Syntax*. Amsterdam/Philadelphia: Benjamins, 2001 [1990].

Hashimoto, K. Metarepresentational Motivation: The Grammaticalization of the Verb of Saying ge- in Mongolian. In: Tsukuba English studies. Vol.22. University of Tsukuba, Tsukuba, pp. 35-49, 2004.

Список глосс

V- глагол, глагольная основа

N- имя

A- прилагательное

L- лексема

NOM- неопределенный падеж

GEN- родительный падеж

ACC- винительный падеж

DAT- дательный-местный падеж

ABL- исходный падеж

INS- орудный падеж

COM- совместный падеж

SG- ед. число

PL- мн. число

INTENS- интенсивное действие

SOC-совместн. действие

PST- прошедшее время

PRS-настоящее время

FUT- будущее время

PCL- частица

PSTP- послелог

REFL- притяжание

POSS-личн. притяжание

CVB- деепричастие

PC- причастие

PASS- страдательный залог, пассив

논 문 투 고 일 : 2018년 10월 30일
논 문 심 사 일 : 2018년 11월 15일
논문게재결정일 : 2018년 11월 30일

О принципах составления бурятского словообразовательного словаря

Харанутова Дарима Шагдуровна*

Abstract

The principles of compiling the Buryat word-formation dictionary

Kharanutova Darima Sh.*

The article is devoted to the problems of developing a word-formation dictionary of the Buryat language. The paper notes that the structuring of word-formation nests of single-root words is determined by the word-formation features of the language. The questions of the development of a vocabulary, the construction of a dictionary entry are raised. A variant of the lexicographic presentation of the material in the Buryat dictionary of words is proposed.

Keywords : derivational nest, Buryat language, dictionary entry, step principle, graphically-formant principle

Современная лексикография располагает значительным по объему и разнообразию материалом, представленным в словообразовательных словарях, построенных по гнездовому принципу, когда определяется производящая основа словообразовательного гнезда, устанавливаются словообразовательные структуры дериватов (производных слов) и демонстрируются их связи с производящими. Словообразовательное гнездо – это упорядоченная совокупность однокоренных слов в соответствии с их деривационными связями и взаимоотношениями. Словообразовательные гнезда являются важной лингвистической классификацией словарного состава, отражающей объективные характеристики слов – объединения по общей мотивирующей базе (Казак 2004: 10)

В монголоведении создание словообразовательных словарей остается важной теоретической

* Бурятский государственный университет / dkharanutova@mail.ru
(Buryat state university)

и практической задачей, несмотря на имеющийся «Словообразовательный словарь калмыцкого языка», составитель Д.А. Сусеева (Сусеева 1997). Автором использован опыт составления «Школьного словообразовательного словаря русского языка» А.Н. Тихонова (Тихонов 1978), который является автором «Словообразовательного словаря русского языка» (Тихонов 1985), остающегося одним из авторитетных деривационных словарей.

Калмыцкое словообразовательное гнездо образовано согласно ступенчатому принципу, постулируемому в словообразовательном словаре русского языка: дериваты, образованные непосредственно от вершины гнезда, находятся на первой ступени, производные от них - на второй ступени и т.д.

Несмотря на единый подход к структурированию, имеются значительные расхождения в моделировании гнезд, связанные с разноструктурностью русского и калмыцкого языков, поскольку структурирование словарного фонда языка гнездовым способом предопределяется системным подходом к описанию словообразовательной системы языка. Отсюда и вытекают особенности объединения однокоренной лексики гнездовым способом, в частности, в калмыцком словаре дается более широкое понимание производности, применяется этимологический критерий. В отличие от русского языка калмыцкие словообразовательные гнезда возглавляют не только свободные корневые морфемы, но и связанные, так как данное явление частотно для монгольских языков. Например:

Ивт - *ивт* — *день* `насквозь`

- *ивт* — *л(х)* `проходить насквозь`

- *ивт-р(х)* `проходить насквозь` - *ивтр-кэ* `сквозной, пронизываемый`

- *ивт-лһн* `сквозное проникновение`

(Сусеева 1997: 129).

Как отмечает Д.А. Сусеева, «словообразовательные гнезда в монгольских языках, наряду с универсальными признаками, имеют особенные, связанные с грамматическим строем монгольских языков, и специфические, связанные с национальными чертами каждого конкретного языка» (Сусеева 1997: 4). На наш взгляд, имеющиеся расхождения в понимании словообразовательного гнезда русского и калмыцкого языков не дают возможности развернуться полностью калмыцкому словообразовательному гнезду.

Оценивая значимость калмыцкого словообразовательного словаря, принимая во внимание выдвигаемые Д.А. Сусеевой принципы построения и наполнения калмыцких гнезд, выскажем некоторые соображения по поводу лексикографической подачи

материала в бурятском словообразовательном словаре.

Составление словаря такого типа потребовало разработки основных принципов его построения, что оказалось невозможным без тщательного изучения проблем словообразования бурятского языка, имеющих прямое или косвенное отношение к словарю, и специального исследования ряда вопросов, связанных с созданием теоретической базы словаря (Харанутова 2012, 2014 и др.).

Проблема лексического состава гнезд решена при помощи толковых словарей бурятского языка, в работе над словником используются все издания Бурятско-русских словарей, начиная от Бурят-монгольско-русского словаря, составитель К.М. Черемисов (БРМС 1951). В основном, лексическая база словаря базируется на Бурятско-русском словаре, составители Л.Д. Шагдаров, К.М. Черемисов (БРС 2006, БРС 2008).

Особые трудности при структурировании однокоренных слов вызывают вопросы размещения однокоренных дериватов в гнездах, возглавляемые словами разных частей речи. В качестве вершин словообразовательных гнезд предлагается использовать наиболее употребительные бурятские слова. При выявлении таких слов мы опирались на алфавитно-частотный словарь Г.А. Дырхеевой, где предложен список словоформ, составленный по произведениям классика бурятской литературы Х. Намсараева и сопровождающийся количественными характеристиками (результат морфологического анализа списка словоформ представлен на компакт-диске) (Дырхеева 2005).

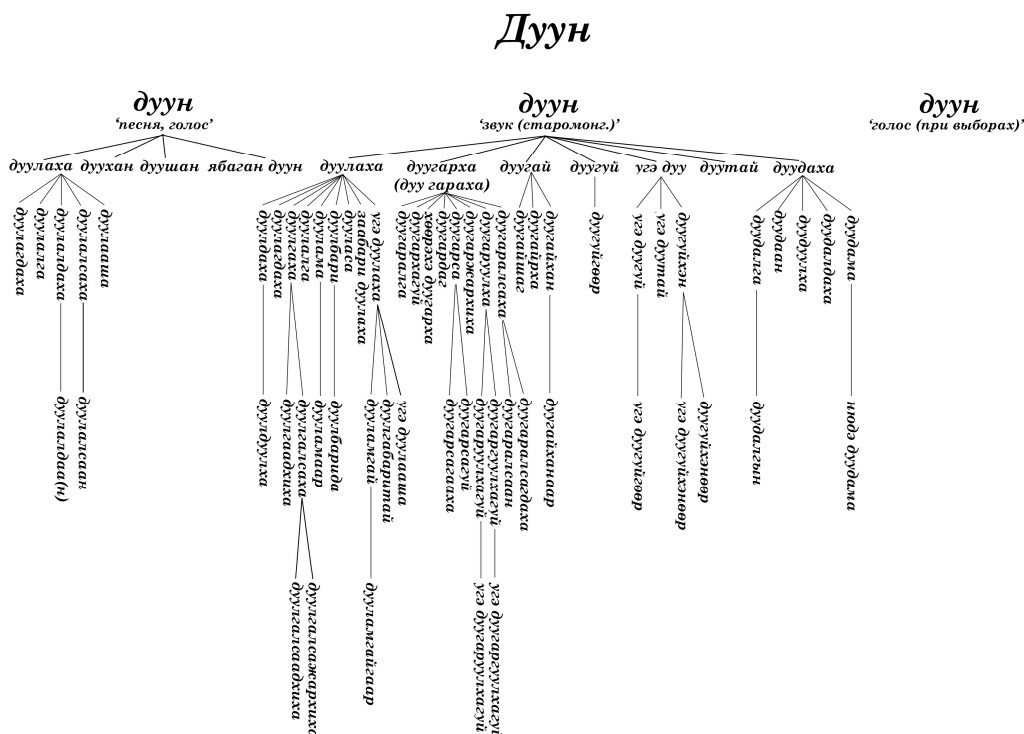
Структурирование однокоренной лексики бурятского языка требует несколько иного подхода, нежели в русском языке, в первую очередь, при моделировании словообразовательного гнезда необходимо учитывать, что структурирование дериватов напрямую связано с особенностями словообразовательной системы языка. Известно, что деривационная система русского языка основана на способности слова к поступенчатому развертыванию, хотя, понятно, что ступенчатость организации гнезда – понятие относительное, ведь существуют понятие чересступенчатого словообразования, не прямой и неединственной мотивации, понятие «эллиптических моделей». По мнению А.А. Аминовой, словообразовательное гнездо русского языка напоминает «ромашку», (Аминова 1995: 43), так как деривационное развитие идет и по горизонтали, и по вертикали, в связи с чем, ступенчатый способ наиболее приемлем для структурирования.

При моделировании же бурятских гнезд ступенчатым способом обнаруживается вытянутость (удлиненность) по вертикали, так как бурятские словообразовательные цепи обрываются уже на третьей, реже четвертой ступени, а кодериваты выстраиваются в обширные парадигмы. В отличие от словообразовательной системы русского языка, где

вершина гнезда традиционно расположена слева от совокупности своих производных, бурятское словообразовательное гнездо, неравномерно расширяясь по вертикальным и горизонтальным осям, строится на специфических семантических основаниях, имеет гроздевую структуру – напоминает дерево с ветвями и гроздьями (подр. Харанутова 2012: 128-141).

Многозначительный термин «гроздья, гроздевая структура» часто применяется синтаксистами, исследующими сложноподчиненные предложения и сложные синтаксические целые, он используется в некоторых работах В.В. Виноградова. На наш взгляд, этот термин в полной мере применим к бурятскому словообразованию.

Данная особенность бурятского языка была проиллюстрирована нами на примере словообразовательного гнезда *дуун* (Харанутова 2012: 138).

В нашем случае вершина находится в центре, при моделировании гнезда «просится» поворот вокруг оси – вершины словообразовательного гнезда. И тогда все встает на свои места: результатом развития по вертикали является последовательная производность (ветви, в русском языке - цепочки), результатом развития по горизонтали является образование гроздей (веера дериватов, в русском языке - парадигмы) одного яруса.

Графически бурятское словообразовательное гнездо представлено из переплетений словообразовательных гроздей и словообразовательных ветвей однокоренных слов, скрепляющим началом выступает слово, являющееся вершиной гнезда (или стволом дерева), в нашем примере – это *дуун*. При этом отметим, бурятское гнездо ведет себя больше как парадигмальное образование, где парадигматический план представлен обширными гроздьями и развитие идет как бы вширь. То есть, в бурятском языке доминирует горизонтальное построение, структура гнезда имеет тенденцию к расширению (на одном ярусе оказываются дериваты из одной или нескольких гроздей), превалирует двух-, трех- или четырехъярусность.

Соответственно, способ подачи словообразовательных гнезд бурятского языка будет несколько иной, чем в словаре А.Н. Тихонова. За основу берется алфавитный порядок (начально-алфавитный): словарные статьи в соответствии с вершинами словообразовательных гнезд должны располагаться строго по алфавиту.

Вершина словообразовательного гнезда (исходное слово словообразовательного гнезда) выделяется полужирным курсивом, в нашем случае – *дуун*. Следует отметить, что в бурятском словообразовательном словаре переводом на русский язык снабжается только вершинное слово¹⁾.

Если вершинное слово многозначное, значения слов даются под римскими цифрами курсивом без полужирности, например:

Дуун

I . *дуун* `звук`

II . *дуун* `песня, голос`

III. *дуун* `голос (при голосовании на выборах)`

Дериваты гнезда выстраиваются в столбик. Слова, образованные непосредственно от вершины гнезда, пишутся с прописной буквы и будут иметь одиночную нумерацию (1, 2, 3, 4 и т.д.), например: I.1. *дуулаха*, I.2. *дуухан*, I.3. *дуушан*, I.4. *ябаган дуун*; II.1. *дуулаха*, II.2. *дуугарха*, II.3. *дуугай*, II.4. *дуугүй*, II.5. *дуутай*, II.6. *дуудаха*, II.7. *үгэ дуу*.

Дериваты, образованные от слов с одиночной нумерацией, становятся обладателями дробной нумерации (1.1., 1.2, 1.3.; 4.1., 4.2., 4.3. и т.д.), при этом в деривате каждого узелка выделяется производящая основа для последующего деривата. Например:

1) Планируется снабдить переводами каждый дериват в Словаре лексико-словообразовательных гнезд бурятского языка.

I. дуу(н)

I.1. дуу/ла/-ха

I.1.1. дуула/гда/-ха

I.1.2. дуула/лга/

I.1.3. дуула/лда/-ха

I.1.3.1. дуулалд/аан/

I.1.4. дуула/лса/-ха

I.1.4.1. дуулалс/аан/

Или

II.2. дуугар-ха

II.2.1. дуугар/уул/-ха

II.2.1.1. дуугаруул-ха/гуй/

Дериватор, при помощи которого образуется производное слово, отмечается в словообразовательной структуре слова косыми линиями «/».

В связи с агглютинативностью бурятского языка на одном деривационном шаге могут присоединяться два и более однотипных аффикса, что не характерно для русского языка. В связи с этим, в словаре применяется знак «-», являющийся показателем того, что слово образовано коалицией суффиксов (на одном деривационном шаге присоединилось несколько суффиксов одновременно).

Например:

I.1. дуулаха

I.1. 9. үгэ дуулаха

I.1. 9.2. (үгэ) дуул/га-бари-тай/

В словарной статье представлен ход образования нового слова. Предлагается *графически-формантный* способ, который позволит графически выразить все элементы, при помощи которых образуются слова. Такой способ подачи позволит легко ориентироваться и запоминать особенности деривационного процесса. В словаре каждый дериватор (формант словообразования, средство, при помощи которого образовано слово) имеет свое обозначение.

Приведем некоторые из них:

Аффиксальный способ — ^

Неаффиксальные способы:

+ – сложение слов, основ

// – контаминация

= – лексико-семантический.

Такой способ представления позволит легко ориентироваться и запоминать способ словообразования деривата.

Например:

Дуун

I. дуу(н)

^ I.1. дуу/ла/-ха

^ I.1.1. дуула/гда/-ха

^ I.1.2. дуула/лга/

^ I.1.3. дуула/лда/-ха

^ I.1.3.1. дуулалд/аан/

^ I.1.4. дуула/лса/-ха

^ I.1.4.1. дуулалс/аан/

Или

^ I.1. дуулаха

+ I.1. 9. үгэ дуулаха

^ I.1. 9.2. (үгэ) дуул/га+бари+тай/

На наш взгляд, эта система подачи словарной статьи однокоренных дериватов бурятского языка удобна, понятна для пользователя. С другой стороны, графически-формантный способ подачи словарной статьи позволит с максимальной полнотой отобразить словообразовательную активность бурятских слов, парадигмальность бурятского словообразовательного гнезда, воспроизвести деривационную выводимость вторичных образований, показать непрерывность бурятского деривационного механизма.

ЛИТЕРАТУРА

1. Аминова А.А. Производный глагол в сопоставительном аспекте (на материале русского и татарского языков) / А.А. Аминова. – Казань: Изд-во Казанского ун-та, 1993. – 187 с.
2. БРМС – Бурят-монгольско-русский словарь / сост. К.М. Черемисов. – М.: Гос. изд-во

- иностр. и нац. словарей, 1951. – 852 с.
3. БРС 2006 – Бурятско-русский словарь: в 2 т. Т. 1: А-Н / Л.Д. Шагдаров, К.М. Черемисов. – Улан-Удэ: Изд-во ОАО «Респ. тип.», 2006. – 636 с.
 4. БРС 2008 – Бурятско-русский словарь: в 2 т. Т. 2: О-Я / Л.Д. Шагдаров, К.М. Черемисов. – Улан-Удэ: Изд-во ОАО «Респ. тип.», 2008. – 708 с.
 5. Дырхеева Г.А. Морфологическая структура слова в бурятском языке: лингвостатистическое описание (на материале художественного текста) / Г.А. Дырхеева, О.С. Ринчинов. – Улан-Удэ: Изд-во БНЦ СО РАН, 2005. – 98 с.
 6. Казак М.Ю. Интегративная теория словообразовательного гнезда: грамматическое моделирование; квантитативные аспекты; потенциал; прогнозирование / М.Ю. Казак. – Белгород, 2004. – 298 с.
 7. Сусеева Д.А. Словообразовательный словарь монгольского и калмыцкого языков / Д.А. Сусеева. – Элиста: Калм. кн. изд-во, 1985. – 244 с.
 8. Сусеева Д.А. Словообразовательный словарь калмыцкого языка: на калм. и рус. языках / Д.А. Сусеева. – Элиста: Калмиздат, 1997. – 312 с.
 9. Тихонов А.Н. Словообразовательный словарь русского языка. Т. 1: А-П. – 2-е изд., стереотип. – М.: Рус. яз., 1990. – 856 с.
 10. Тихонов А.Н. Словообразовательный словарь русского языка. Т. 2: Р-Я. – 2-е изд., стереотип. – М.: Рус. яз., 1990. – 887 с.
 11. Тихонов А.Н. Школьный словообразовательный словарь русского языка / А.Н. Тихонов. – М.: Изд-во «Просвещение», 1978. – 727 с.
 12. Харанутова Д.Ш. Словообразование бурятского языка: монография / Д. Ш. Харанутова. – Улан-Удэ : Изд-во Бурят. госуниверситета, 2012. – 270 с.
 13. Харанутова Д.Ш., Сусеева Д.А., Ц. Өнөрбаян. Монгольское словообразование: структура и способы / Д. Ш. Харанутова, Д. А. Сусеева, Ц. Өнөрбаян; отв. ред. Г. А. Дырхеева. – Улан-Удэ: Изд-во БНЦ СО РАН, 2012. – 261 с.
 14. Харанутова Д. Ш. О гроздевой структуре бурятского словообразовательного гнезда / Д. Ш. Харанутова // Актуальные проблемы современного монголоведения и алтаистики. – Элиста: Изд-во Калмыцкого госуниверситета, 2014. – С. 320-322.

논 문 투 고 일 : 2018년 10월 30일
 논 문 심 사 일 : 2018년 11월 15일
 논문게재결정일 : 2018년 11월 30일

ҮГИЙН БУРУУ ХЭРЭГЛЭЭНИЙ АСУУДАЛД

- Цахим шуудан, харилцааны хэрэгслийн бичвэрийн хэлний
жишээгээр -

Батбуяны Золжаргал*

Abstract

ISSUE OF THE INAPPROPRIATE USAGE OF A WORD

- Example of E-communications and other communication facilities -

ZOLJARGAL Bathuyan*

Radio, television, newspaper articles and nowadays e-mails, mobile phone announcements, and text messages which are written form of oral language must follow Mongolian language norms. But there are inappropriate use of words such as language distorting and excessive use of foreign words. Language is a main tool for our daily communication. Therefore, we aimed to express that a language is living and the most important thing that constitutes a culture of the nation. For this purpose we explained the current situation of inappropriate use of the media, e-mail, mobile news and advertising language which influenced negatively to young people and children. Our research is based on certain examples, facts and we aimed to explore how to avoid this distortion and solve the problems using methods of analysis, synthesis for the research.

Keyword : applied linguistic, usage of word, foreign words, stylistics

Удиртгал

Хувь хүний ярианы хэлийг журамлах боломж хомс учир бичгийн хэлийг эрхэмлэх нь аль ч улс үндэстний баримталдаг жишиг юм. Хэл шинжлэлийн ухаанд “зөв бичих зүй, зөв дуудах зүй, хэлзүй, найруулга зүйн тогтсон хэм хэмжээтэй, сайтар боловсорсон хэлийг

* ШУА-ийн Хэл зохиолын хүрээлэнгийн эрдэм шинжилгээний ажилтан / Zolushzol@icloud.com
(Institute of Language and Literature, Mongolian Academy of Science)

бичгийн хэл” хэмээн тодорхойлдог (Ганболд, 2017: 155). Радио, телевиз, сонин нийтлэл болон сүүлийн үед цахим шуудан, гар утсаар түгээдэг зар мэдээ, мессеж зэргийн хэл нь аман бичгийн хэл болох бөгөөд эдгээр нь монгол хэлний тогтсон хэм хэмжээг мөрдөх ёстой боловч үгийг зохисгүй хэрэглэх, хэлийг гажуудуулах, харь үгийг ихээр хэрэглэх болжээ. Иймээс бид энэхүү судалгаагаараа, хэл нь бидний өдөр тутмын харилцааны хамгийн гол хэрэглүүр болохын хувьд тухайн үндэстний сэтгэлгээг бүрэлдүүлэгч амьд шинжтэй, соёлыг бүрэлдүүлэгч хамгийн гол зүйл болох талаар тодорхой баримтад тулгуурлан тайлбарлах зорилго тавьж, энэхүү зорилгодоо хүрэхийн тулд, манай өнөөгийн хэвлэл мэдээллийн хэрэгслийн болон цахим шуудан, гар утасны мэдээ, зар сурталчилгааны хэлний үзүүлж буй сөрөг нөлөөллөөс эх хэлний дархлаа гүйцэд суугаагүй залуус, хүүхэд багачуудад шууд нөлөөлж, буруу хандлага хэвших нөхцөлийг бүрэлдүүлдэг болсныг тодорхой жишээ, баримтаар тайлбарлах, энэ гажуудлаас хэрхэн зайлсхийж, зөв голдрилд нь оруулж болох талаар эрэл хайгуул хийх зорилт тавьж, судалгаандаа ажиглалтын болон анализ, синтезийн аргыг хослуулан хэрэглэнэ.

Яагаад энэ сэдвийг сонгосон бэ? Зорилго, хэрэгцээ

Монголын телевиз, сонин сэтгүүл, радио зэрэг олон нийтийн хэрэгслийн зар сурталчилгааны үг хэллэг, найруулгын талаар олон эрдэмтэн судлаачид судалж, эрдэм шинжилгээ болон хэрэглээнд нэвтрүүлсэн байдаг хэдий ч цахим шуудан, харилцааны хэрэгслээр зар сурталчилгаа, мэдээ мэдээллийн хэлний судалгааг төдийлөн сонирхон судалсан нь ховор. Цахим шуудан болон харилцааны хэрэгслээр илгээж буй зар сурталчилгаа, мэдээ мэдээллийн үг хэллэг, найруулга, түүний онцлог, нийгэмд үзүүлэх нөлөө зэргийг судлан үзэхэд эх хэлний наад захын хэрэглээний түвшин ямар байгааг эндээс харж болно гэж бодож байна. Иймээс энэ сэдвийг сонгож, өчүүхэн ажиглалт хийсэн юм.

Хэдийгээр цахим шуудан, харилцааны хэрэгслээр ирж буй зар сурталчилгаа, мэдээ зангийг жижиг зүйл хэмээн орхиж болох боловч уншаад үзэхээр монгол хэлний хэм хэмжээ, хэрэглээний найруулга зүй, үгийн зохистой хэрэглээ, харь үгийн хэрэглээ болон эх хэлний боловсролын түвшин хэр зэрэг байгааг харж болох тул энэ сэдвийг хөндөн судлах нь чухал юм.

Сүүлийн үед телевизийн зар сурталчилгааг хүмүүст хүрэх нь өмнөх жилүүдээс буурсан ба ийм зар сурталчилгаа нь өртөг өндөр, сонин сэтгүүлийн зар сурталчилгаа цаг хугацааны хувьд хүнд хүрэх нь хүртээмжтэй бус, сонин уншигчдын тоо цөөрч байгаатай холбогдуулсан интернет болон цахим шуудан, харилцааны хэрэгслээр зар сурталчилгаа илгээх болсон нь: хямд өртөгтэй, илүү олон хүнд хүрдэг, илгээлтийн тоо хязгааргүй,

хугацаа хэмнэдэг, уншигчдыг илрүүлэн хянадаг гэх мэт давуу талуудтай тул энэ талын зар сурталчилгаа илүү хөгжих төлөвтэй болж байгаа юм.

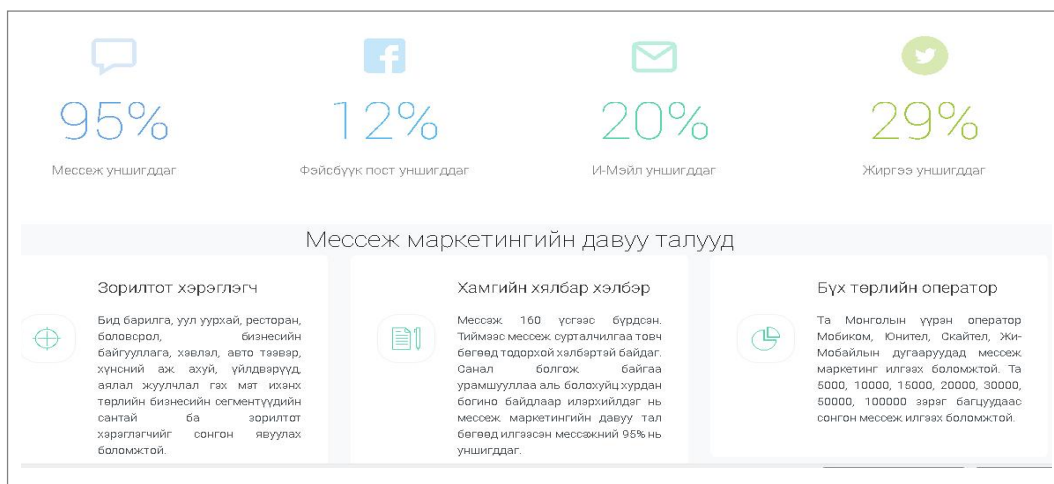
Зар сурталчилгааны хэлбэр:

- Телевизийн зар сурталчилгаа
- Сонин, сэтгүүлийн зар сурталчилгаа
- Гадна талбайн самбар, гэрэлт самбар
- Радио, богино долгионы зар сурталчилгаа
- Цахим шуудангийн зар сурталчилгаа
- Харилцааны хэрэгсэл
- Танилцуулга, тараах материал байгаагаас бид *цахим шуудан, харилцааны хэрэгслээр* илгээгддэг цахим захидал, мессеж зарын хэлэнд шинжилгээ хийсэн билээ.

Цахим шуудангийн зар сурталчилгааны давуу тал нь: хүлээн авагчдын цахим шууданд инбокс (inbox) хайрцагт шууд орох, хурдан, мэйл илгээснээс хойш 10 хоногт илгээсэн статистик үзүүлэлтийг гаргадаг бөгөөд хэрэглэгчдийн тоо, захидлыг нээсэн тоо, график үзүүлэлтийг гаргах, зорилтот хэрэглэгчтэй, үнэ хямд, сурталчилгааны оновчтой шийдэл, загвар зэрэг нь энэ төрлийн сурталчилгааг сонгоход хамгийн ихээр нөлөөлдөг зэргийг дурдсан байна.

Иймээс цахим шуудан, харилцааны хэрэгслээрх зар сурталчилгаа олон хүнд хүрдэг учир бичвэрийнх нь хэлийг судлах нь чухал юм.

Харилцааны хэрэгслээр илгээдэг зар сурталчилгааны давуу тал

Зар сурталчилгааны хэл, найруулгын талаар судалсан байдал

Зар сурталчилгаа нь хэл шинжлэлийн чухал бөгөөд сонирхолтой сэдэв байсаар ирсэн бөгөөд энэ талаар судалсан эрдэмтэд цөөнгүй. Жишээлбэл: Э.Сонинтогос “телевизийн зар сурталчилгааны хэлний онцлог”, Ж.Бат-Ирээдүй “Монгол зар сурталчилгааны хэлний тухай асуудалд”, О.Шинэбаяр “Зар сурталчилгаа дахь хэлний соёл, хэрэглээний асуудалд”, Б.Магсаржав “Хэлний засаглалтай зар сурталчилгаа холбогдох нь, Д.Уянга “Телевизийн реклам, рекламн хэл найруулгад хийсэн зарим ажиглалт, дүгнэлт” гэх мэт нэрлэвэл цөөнгүй байдаг.

Гэвч цахим шуудан, харилцааны хэрэгслээр илгээгддэг зар сурталчилгааны үг хэллэг, найруулгын талаар анхааран судалсан зүйл ховор байна.

Зар сурталчилгааны хэл нь:

- Маш тодорхой
- Товч
- Ойлгомжтой
- Маш богино хугацаанд хүний оюун санаанд бууж чадах
- Хүний анхаарал татаж чадах
- Үнэн
- Хэт шинэ биш байх шаардлагатай.

Зар сурталчилгааны бичвэрийг үүрэг, бүтэц, төрөл, хэрэглээгээр нь доорх мэт ангилж болмоор байна.

Үүрэг	Бүтэц	Төрөл	Хэрэглээ
Анхаарал татах Сонирхол татах Итгэл үнэмшил	Гарчиг, уриа	Бичгэн	Цахим шуудан, харилцааны хэрэгсэл (гар утас)
Хүсэл өдөөх Үйлдэлд хүргэх	Үндсэн эх - бичвэр Цуурай мөр	Аман, хосолсон	Радио, телевиз

Хэрэглээний найруулга зүй гэж юу вэ?

Хэрэглээний найруулга зүй бол утга зохиолын хэлний хэм хэмжээ, найруулах ур маягийг өдөр тутмын ярианы хэл, бичгийн хэрэглээнд ашиглах аргыг судалдаг найруулга зүйн үндсэн хэсгүүдийн нэг юм. Хэрэглээний найруулга зүй нь зохион найруулах онолын

эш үндэст тулгуурлан дүрслэх хэв маяг болон найруулгын чухал хэрэглүүр болох ойролцоо үг зэргийг ярианы болон бичгийн эх, илтгэл олон нийтийн хэвлэл мэдээллийн хэрэгсэлд зохистойгоор хэрэглэх аргад сургах, төлөвшүүлэх зорилготой (Баттөгс, 2017: 7).

Хэрэглээний найруулга нь өөрийн гэсэн тодорхой хэм хэмжээ онцлогтой, хэлний яруу илэрхийлэх арга хэрэгслийг ярианы хэлний хэв маягт тулгуурлан тухайн нөхцөл байдалд тохируулан зүй зохистой хэрэглэх ярианы найруулгын нэгэн хэсэг юм.

Цахим шуудан болон харилцааны хэрэгслийн зар сурталчилгааны хэл нь хэрэглээний найруулга зүйн нэг судлагдахуун бөгөөд хэл найруулгыг нь ажиглавал *ярианы найруулгын сайжруулсан бичгийн төрөл* гэж хэлж болно.

Цахим шуудан, харилцааны хэрэгслийн бичвэрт хийсэн ажиглалт

Хувь хүний ярианы хэлийг журамлах боломж хомс байдаг тул аливаа улс орон бичгийн хэлийг эрхэмлэдэг. Хэл шинжлэлийн ухаанд, зөв бичих зүй, хэл зүй, найруулга зүйн тогтсон хэм хэмжээтэй, сайтар боловсорсон хэлийг “бичгийн хэл” хэмээн тодорхойлдог.

Өдөр тутам бидэнд ирдэг цахим шуудан болон гар утасны мессеж зар, мэдээллийн хэлийг ажиглахад эх хэлний боловсрол, үгийн утга, хэрэглээ, мэдлэг боловсрол ямар түвшинд байгааг харах нэгэн өнцөг болж байгаа юм.

Цахим шуудан, харилцааны хэрэгслээр ирж буй бичвэрийг ажиглавал доорх мэт байна. *Өгүүлбэрийн зорилго, аялгын хувьд:*

- Асуух өгүүлбэр: Ямар нэгэн хариу шаарддаггүй, зөвхөн анхаарал татахад чиглэсэн байна. Жишээлбэл: “Ойрын хугацаанд Та гэр ахуйн цахилгаан бараа, тавилга, компьютер, гар утас худалдан авахаар төлөвлөж байна уу?”, “Юнителийн 4G LTE-тэй хамт зуныг зугаатай өнгөрөөмөөр байна уу?”, “Та хаашаа аялах вэ? Аялалд гарахын өмнө “Сэрүүн богцоо” авсан уу?” гэх мэт асуусан өгүүлбэрүүд байх бөгөөд хэн нэгнээс хариулт шаардлагагүй, харин ч бусдад санал болгох, сэдэл өгөх үүднээс ингэж асуусан өгүүлбэр илгээдэг байна.
- Нэрлэсэн өгүүлбэр: “Өнөөдөр “Аутизм”-ыг таниулах дэлхийн өдөр”, “эх орны брэнд Эвсэг”, “заавал ирэх зад хямдралтай шөнийн худалдаа” гэх мэтээр өгүүлэхүүнгүй нэрлэсэн өгүүлбэр олон байна.
- Анхааруулсан өнгө аястай: “Бүртгэлийн тоо хязгаартай тул та яараарай” гэсэн нь болох гэж буй үйл ажиллагаа хугацаатай, хязгаартайг сануулж, нөгөө талаар уриалан дуудсан, өдөөсөн шинжтэй байна.

- Сэрэмжлүүлсэн өнгө аястай: “Уб хотод усархаг бороо орж байгаа тул үер, усны аюулаас урьдчилан сэргийлнэ үү” гэх мэтээр болох болзошгүй аюулаас урьдчилан сэргийлсэн, сэрэмжлүүлсэн мэдээллийг хүргэж байна.
- Уриалсан өнгө аястай: “Төрт ёсны уламжлалаа дээдэлж, түвшин амгалан сонгуульдаа оролцъё” гэх мэтээр аливаа нийтээр оролцох ажил үйлст идэвхжүүлсэн, уриалан дуудсан мессэжүүд байна.
- Хэлц үгээр утга илтгэсэн: “Дулаан явбал мянган лан, өвлийн малгай ороолт бээлий тал үнээр” гэх мэт.

Түгээмэл алдаа, түүнийг залруулах нь

Найруулга зүйн шаардлагыг доктор, профессор Ц.Сүхбаатар “хэлж, ярьж, бичиж, туурвиж байгаа зүйл нь *ойлгомжтой, сонирхолтой, яруу сонсголонтой, гоо зүйн хэм хэмжээг харгалзан үзсэн* байх ёстой” (2004: 147) гэжээ.

Найруулгын үндсэн шаардлага, хэл найруулгын дүрэм горимыг зөрчсөний үр дагаврыг найруулгын алдаа гэдэг.

Цахим шуудан, харилцааны хэрэгслээрх бичвэрийн найруулгад ажиглалт хийж, улмаар түүнийг хэрхэн залруулах тал дээр санал дүгнэлтээ гаргахыг зорилоо. Бидний судлагдахууны хувьд найруулгын болон найруулгын бус алдаанууд түгээмэл байсан бөгөөд тэдгээрийг доор жишээгээр үзүүлж, боломжтой хувилбаруудыг оруулав.

а. Өгүүлбэрийн гишүүдийн байр солигдоход...

Цахим шуудан болон харилцааны хэрэгслээр ирсэн мессэж заруудаас өгүүлбэрийн гишүүдийн байр, дэс дарааны алдаа нэлээд ажиглагдаж байна. Үгийн байр гэдэг зүйл утга санаа илэрхийлэхэд онцгой чухал үүрэгтэй тул хэл шинжлэлийн хөгжилд хэлний нэгж хийгээд өгүүлбэр дэх үгийн байрыг онцлон үздэг “*байриил хэл*” шинжлэл хэмээх бие даасан чиглэл бий болсон юм.

“...12:00 болон 13:00 цагуудад сууж үзэн, *талбөргүй түвшингээ тогтоолгоорой*” гэсэн өгүүлбэрт “*Талбөргүй түвшин*” гэж бичсэн байх ба англи хэлний мэдлэгийн түвшингээ аль зэрэгт байгаагаа шалгуулах хэрэгтэй бөгөөд энэ нь “талбөргүй түвшин” гэж тусдаа түвшин байдаг гэсэн ойлголтыг өгч байна. Тэгвэл “талбөртэй түвшин” гэж бас байх нь ээ. Үүнийг “түвшингээ талбөргүй тогтоолгоорой” гэсэн бол зохимжтой болох байжээ.

Барилгын компаниас ирсэн байрны танилцуулгад: “оновчтой өрөөний зохион байгуулалттай” гэсэн өгүүлбэр байна. Тодотголын байрыг буруу газар хэрэглэснээр “оновчтой өрөө” гэдэг ойлголтыг бий болгож байна, “оновчтой өрөө” гэж байдаг бол “оновчгүй өрөө” гэж бас байх болно, утга нь юу гэсэн үг болохыг ухаж ойлгоход амаргүй юм. Үүнийг харин “өрөөний оновчтой зохион байгуулалт”

гэсэн бол хялбар ойлгогдох болов уу.

б. Үг сонгохуйн алдаа буюу үг буруу сонговол...

“ажилбарын өмнө, ажилбарын дараа” гэсэн үг байна. “Ажилбар” гэх үг нь зөв бичих зүйн алдаатай бөгөөд “ажиллавар” гэсэн үгийг ийн бичжээ. “Монгол хэлний тайлбар толиудад “1. Эд эрхтэнд гараар болон мэсээр хийх эмчилгээний арга, 2. Гараар болон мэсээр анагаах өвчин, эмгэг, эмчилгээний аргыг судалдаг анагаахын салбар ухаан” гэсэн байна. “Цонхонд хийсэн мэс ажиллавар” ч юм шиг хүнд санагдаж болох юм. Үүнийг ажиллагааны өмнө ба ажиллагааны дараа гэсэн бол илүү тохиромжтой.

Тус цахим шууданд “Цонх болон амлагаа, тавцанг арчилж цэвэрлэхэд илүү хялбар” гэснийг “арчилж цэвэрлэх” бус “арчиж цэвэрлэх” гэвэл илүү зохистой болох байв. Толь бичигт “арчлах” гэдэг үгийг: “1. Арчлах үйлийн нэр, юмыг хайрлаж тордох байдал, арчилгаа сайтай, арчилгаа тордлого, арчилгаа маллагаа, 2. Өвчтэй хүнийг сувилах нь, арчилгаа сувилгаа” гэсэн байхаас үзэхэд хүн болон амьд амьтан, ургамлыг арчлан хамгаалах, сувилахад энэ үгийг хэрэглэж, харин цонх тавцан зэрэг эд зүйлийг “арчиж цэвэрлэх” гэж хэрэглэвэ илүү оновчтой юм.

“Цонх” Констракшны зар сурталчилгааны бичвэрт “Жавартай өвлийн жаргалтай цонх” гэсний “жаргалтай” гэх үг монгол хэлний толиудад: “жаргал бүхий; жаргалтай хүн, жаргалтай гэр бүл, жаргалтай амьдрал, жаргалтай газар, жаргалтай нас, үе” гэх мэт утгыг

зааж, хүнтэй холбоотой бодит болон хийсвэр зүйлтэй хамт хэрэглэгддэг. “Жаргалтай цонх” гэх үү эсвэл “жаргалтай гэр бүл” гэх үү? амьгүй зүйлийг жаргалтай гэснээс өөр тодотгол хэрэглэсэн бол илүү оновчтой найруулга болох байжээ.

Мөн бүтээгдэхүүний танилцуулгадаа: “Энэ тавцан нь таны гэрт чимэг болж, *сонгодог уур амьсгалыг бүрдүүлэхээс (бүрдүүлэхээс)* гадна дулаан техникийн *хамгийн өндөр чанарыг таны гал голомтын үеэс үеийг хамтдаа туулах урлагын (урлагийн) бүтээл юм*” гэжээ. “Сонгодог уур амьсгал” гэдэг нь магадгүй орчуулгын үг байж болох юм. “Классик” гэдэг үгийг шууд хуулбарлан орчуулсан байж болно. “Хамгийн өндөр чанар” бус “сайн чанар” гэвэл болно.

Цонхны тавцан “урлагийн бүтээл” болно гэдэг нь “хэтэрсэн гоёл” болжээ. Хэтэрхий содон, яруу дүрслэх гэж чамирсанаас гоо зүйн алдаа гарах нь элбэг тохиолдож байна.

Цахим шуудангаар ирсэн нэгэн сурталчилгаанд “Таны оффисын хажууд дэлхийд алдартай “Ажисен Рамен”, “Хот Пот” халуун тогоо сүлжээ хоолны ресторан, “Тэгээнтэн Энтертайнмент” кино театр, “Гранд Фарм” эмийн сан, “Тэгээ караоке” автомат тоглоомын газар, худалдаа үйлчилгээ, банк санхүүгийн байгууллага гээд жилийн дөрвөн улиралд *хүний урсгал* үл тасрах бизнес орчин хүлээж байна” гэсэн бичвэрт “Хүний урсгал” гэсэн үг байна. Монгол сэтгэлгээнд олон хүн байнга ирж очдог, олон хүн холхисон газар орныг “хүний хөл тасрахгүй” гэж хэлдэг болохоос “хүний урсгал” гэдэггүй, урсгал гэдэг үг нь “аль нэгэн чигт урсан хөдлөх байдал, урсаж байгаа нь” (Монгол хэлний тайлбар толь) гээд голын урсгал, замын урсгал, цахилгааны урсгал, агаарын урсгал, салхины урсгал гэх мэтээр хэрэглэдэг. Тиймээс “хүний урсгал үл тасрах” гэснийг “хүний хөл үл тасрах” гэж бичих нь илүү тохиромжтой байжээ.

Мөн энэ захидалд, танд оффис хэрэгтэй байна уу, хотын төв цэгээс 2-хон км-т байрлах гэгээнтэн цогцолборт оффис таныг хүлээж байна” гэх мэтчилэн “оффис” гэх харь үгийг хэрэглэсэн байна. “Оффис” гэдэг нь “албан газар, албан тасалгаа” гэсэн утгатай. Энэ үгийг орлож чадахуйц монгол үг байсаар байхад харь үг хэрэглэдэг болсныг хязгаарлах шаардлагатай байна.

Хэл сэтгэхүйн холбооноос үүдэж учир шалтгааны үнэлгээ гарч ирдэг. Цахим шуудан болон харилцааны хэрэгсэлд ирж буй бичвэрүүдийг ажиглахад зарим нь хүний анхаарлыг татах гэж, сонин содон болгох гээд улам дордуулсан, бусдыг илт доромжилсон даажигнасан өнгө аястай болгосон зүйл цөөнгүй байна. Жишээлбэл:

Text Message
Ня 4-р сар 2 11:25

Unegui gutaI huvtsas taraj bn
gne.Araichde zarim baraa
4900-8900han tugrug bolsn ym
baiha kkk.Ungursun 4/1.Ta
hojimdogui! 4.2nd 22:00 hurtel.
S.Outlet.88084240

Text Message
Лх 5-р сар 3 18:18

Black&White: Havriin buh hymdral
1n zereg zuwhun unuudur.Arai I
denduu hymdarche! 4.9-19.9T
Unegui gutaI huvtsas taraaj bn. S-
Outlet: 5/3nd
12:00-24:00.88084240

Дээрх мессеж зарын бичвэр нь “үнэгүй гутал хувцас тарааж байна гэнэ. Арай ч дээ, зарим бараа 4900-8900 төгрөг болсон юм байх аа ккк. Өнгөрсөн 4 сарын 1. Та хожимдоогүй!” гэж бичсэн байх ба “үнэгүй хувцас гутал тарааж байна” гэсэн өгүүлбэр нь зар сурталчилгааны журам дахь мэдээлэл үнэн байх гэсэн шаардлагад нийцээгүй, хоёрт, “ккк” гэж бичсэн нь тоглосон, үгүйгэсэн аястай, гуравт, “өнгөрсөн 4 сарын 1” гээд хуурсан, даажигнасан өнгө аясыг илэрхийлсэн нь хэтэрхий содон, өвөрмөцөөр илтгэх гээд гоо зүйн алдаа гаргаж байна. Олон нийтэд түгээж буйгаараа харилцааны хэрэгслээр ирж буй сурталчилгааны бичвэрт “ккк” гэж бичсэн нь тохиромжгүй байгаагаас гадна үл хүндэтгэсэн, албан ёсных гэхээс илүүтэй хувийн харилцааг илэрхийлсэн өнгө аястай болсон байна.

Хүний анхаарлыг татах гээд

“Та 100000 төгрөгийн эрхийн эзэн боллоо” нэртэй цахим захиаг хараад хэн ч гайхах, баярлах сэтгэл төрөх нь мэдээж. Харин захианы агуулгыг уншвал “Дэлхийн усны өдөр”-г зориулан нэгэн компанийн бараа 100000 төгрөгөөр хямдарсан байх жишээтэй. Хэн нэгний анхаарлыг татаж, өөрсдийн байгууллагын сурталчилгааг илгээдэг бас нэгэн менежментийн арга ч юм шиг, нэг бодлоор хүний сэтгэхүйгээр тоглож байгаа хуурмаг зүйл ч гэмээр.

Цахим шуудан, харилцааны хэрэглээр (гар утасны мессеж) 200 гаруй бичвэрийг

түүвэрлэн авч ажиглалт хийсэн болно.

Эдгээрийг агуулгаар нь: *зар сурталчилгаа*, *мэндчилгээ* (баяр наадмын, ерөнхийлөгчийн г.м), *сэрэмжлүүлэг* (цаг агаарын, цагдаагийн газрын г.м), *уриалга* (үйл ажиллагаанд идэвхтэй оролцохыг, сонгуулийн г.м), *зааварчилгаа* (гар утасны үйлчилгээний, шинээр нэвтэрч байгаа зүйлийн) гэж ангилж болмоор байна.

Эдгээрийн бичвэрийн эхийг ихэвчлэн захиалагчид өгдөг бөгөөд илгээгч тал найруулга, үг хэллэгийн хувьд өөрчлөх эрх хомс, харин захиалагч тал тухайн илгээгч талаар бичвэрийг хийлгэвэл тэд найруулан бичдэг байна.

Харь үгийн хэрэглээ

Цахим шуудан болон харилцааны хэрэгслээр ирж буй зар сурталчилгаа, мэдээллийн бичвэрийн үгийн сангийн онцлогийг ерөнхийд нь ажиглахад:

- Утга зохиолын ба аман ярианы бүхий л найруулгын оновчтой хэллэгийг ашигладаг.
- Харин албаны хэл төдий л өргөн хэрэглэдэггүй.
- Харь үг хэрэглэх нь элбэг. Жишээлбэл: *big sale, super sale*
- Орчуулгын үг хэллэг хэрэглэдэг. Жишээлбэл: *maui том хямдрал - big sale*
- Харь үгийн хэрэглээ их.

Бидний түүвэрлэн судалсан нийт зар сурталчилгааны бичвэрийн 52.6% нь харь үг хэрэглэсэн байна.

Харь үгийг хэл найруулгад оруулан найруулж болох хэдэн тохиолдол байдаг бөгөөд эдгээр нь:

- а. Мэргэжлийн үг хэллэг (атом, молекул...)
 - б. Улс орны нэр, байгууллага, оноосон нэр
 - с. Олон улсын дундын шинж чанартай үг хэллэг (фестиваль, театр, симпозиум)
- зэрэг үгийг орчуулахгүй хэрэглэж заншсан байдаг.

Эрдэмтэн Д.Отгонсүрэн “Тадаад хэлний боломжтойг нь эх хэлний дүйх үгээр орчуулан найруулгынхаа өвөрмөц шинжид нийцүүлэн найруулах учиртай” гэжээ. Гэтэл зар сурталчилгааны үг хэллэгт орчуулан хэрэглэж болохоор, монгол үг нь байсаар байхад

харь үгийг ихээр хэрэглэж байна. Жишээлбэл: хямдралтай, хямдарсан, хөнгөлөлттэй үнэ гэхийн оронд sale гэх үгийг хэрэглэх болсон байна. Нийт зар сурталчилгааны бичвэрийн 66% нь “хямдралтай, хямдарлаа, хөнгөлөлттэй, хөнгөлүүлэн аваарай” гэсэн үгийг, 34% нь “off, sale, big sale, super sale, classic sale” гэсэн харь үгийг, мөн “bodit sale, ontsgoi sale” гэсэн холимог хэлбэртэйгээр хэрэглэсэн байна.

Мөн “маш том хямдрал зарлалаа” гэсэн өгүүлбэрийн маш том хямдрал гэдэг нь “big sale” гэсэн үгийн орчуулга бололтой. Монгол хэлэнд том гэдэг нь “юмны овор дүр ба хэмжээгээр их байдал”-ыг илтгэдэг бодит зүйлийг дүрсэлдэг тэмдэг нэр. Гэтэл хямдрал гэсэн хийсвэр нэрэнд зохимжтой эсэх нь эргэлзээтэй юм.

Text Message
Бя 12-р сар 9 13:15

SHIRT SHOP: Shine jil ehellee - Buh erchudde zoriulan brandiin kostumnuuddaa MASH tom hymdral zarlалаа. 50%-70% classic SALE. Bodit hymdraliig meder. [88084240](tel:88084240)

Газрыг инч-ээр (inch) хэмждэг болсон гэвэл...?

Мя 7-р сар 11 15:12

Ever numiig evsheelgen tataj tavisан sum tani mergen baig Gazriin inch evhen hurtsлах uysan huleg tani hurdan baig Devjeegee hotolзуулан deveh buh tani davaатай baig. Ta saihan naadaарай. Ta ayalгуут mendчилгее ilgeeh бол 1435 dugaart zalгаарай. Une: 1min-100tug.

Эвэр нумыг эвшээлгэн татаж тавьсан сум тань мэргэн байг

Газрын инч эвхэн хурцлах уясан хүлэг тань хурдан байг

Дэвжээгээ хотолзуулан дэвэх бөх тань даваатай байг. Та сайхан наадаарай. Та аялгуут мэндчилгээ илгээх бол 1435 дугаарт залгаарай.” гэсэн үүр телефоны компаниас ирсэн наадмын мэнчилгээн дэх “инч” (inch=2,54см) гэдэг хэмжүүрээр газар хэмждэг болсон гэхээр хачирхалтай

ч юм шиг, харамсалтай ч юм шиг санагдана.

Монголчууд газрыг хэмжихдээ хүн малын явдлаар (хоногийн газар, сарын газар, жирэмсэн эмийн шээх газар), нүүдэл суудлаар (саахалтын газар, суман газар), бэлчээрээр (морины аргамжааны газар 25-50м, хонины бэлчээрийн газар 1-2км), газрын хэмжүүрээр (газар - 180 хос алд, мод газар - 1,06км, бээр газар - 1,5-2км, өртөө газар - 30 км) гэх мэтчилэн уламжлалт хэмжээ заасан үг хэллэгээр хэмждэг. Гэтэл энэ мэндчилгээнд буй инч (inch 2,54см) буюу монгол хэмжүүрээр бол “хуруу” (2см)-тай дөхөж очно. Монгол

наадамд хурдан морины уралдаанд азарга 22-24км, их нас 24-26км, соёолон 18-20км, хязаалан 15-17км, шүдтэн 12-14км, даага 10-12км-ийн зайнд уралддаг. Ийм хол замыг яаж хуруу хүрэм хэмжээгээр хэмжинэ гэж бодож олсон нь эмгэнэлтэй.

Мя 9-р сар 19 10:49

Энэ бичвэрт: нийт үгийн тоо - 20, үүнээс харь үг - 10 (*BSB, MEGASALE, Sony, home theater, PS4, Elecrtolux, dollar, Toshiba, super*) байгаа нь эх хэлний цэвэр ариун байдал алдагдаж, харь үгийн хэрэглээ ихэссэнийг илтгэж байна.

BSB MEGASALE: Sony zuragtand home theater, PS4 belgend, Electrolux avaad 50 hurtelh dollar butsaan avch, Toshiba sugalaanii super aztan болоорoi. [77220272](https://www.youtube.com/watch?v=77220272)

Харь үгийг махчлан орчуулж монгол хэлнээ шууд хуулбарлан авсан үг, хэллэгийг орчуулгын үг гэдэг.

Жишээлбэл: *big sale - том хямдрал, black Friday - хар баасан гараг* гэх мэт.

“Хар баасан гараг” гэвэл монголчуудын хувьд тийм ч таатай хүлээн авах үг биш, монголчууд “хар өдөр” гэвэл ямар нэгэн гунигтай, харуусалтай, тааламжгүй үйл явдал болсон өдрийг хэлдэг. Гэтэл энэ өдөр дэлгүүрүүд хамгийн их хямдралтай өдрөө ингэж нэрлэх болжээ. АНУ-д Талархлын өдрийн маргаашийн хямдралтай баасан гарагийг ийнхүү хэлдэг байна. Энэ өдөр машины түгжрэл, хүмүүсийн бөөгнөрөл хамгийн их байдаг тул ийнхүү нэрлэснийг манайхан шууд хуулбарлан орчуулжээ.

ДҮГНЭЛТ

Хэдийгээр зар сурталчилгаа нь хүний анхаарлыг татах, шинэ содон, сонирхолтой байх хэрэгтэй боловч аливаа юм хэм хэмжээтэй байвал гажуудал гарахгүй тул эх хэлнийхээ цэвэр ариун байдлыг хамгаалж, нийтийн хэлний боловсролд сайнаар нөлөөлөхүйц үг хэллэгтэй, зөв зохистой найруулгатай бичих нь чухал юм.

Судалгаанд хамрагдсан нийт 200 цахим шуудан, харилцааны хэрэгслээрх зар сурталчилгаа, мэдээ мэдээллийн чанартай бичвэрүүдийн 42% нь харь үг байх бөгөөд орчуулгын үг ч цөөнгүй байгаа нь монгол хэл, соёлын дархлаа сулрах аюултай. Тиймээс орчуулж болох үг бүрийг монгол хэлнээ дүйцүүлэн орчуулж хэрэглэх нь шаардлагатай байна.

НОМ ЗҮЙ

Баттөгс Ш., “Хэрэглээний найруулга зүй ба найруулах эрдэмт суралцах нь”, Улаанбаатар хот, 2017 он, 156 хуудас.

Ганболд Б., “Зарим үгийн буруу хэрэглээг журамлах асуудалд”, Хэрэглээний хэл шинжлэл сэтгүүл, 2018 он, Уб хот, 155-159 тал.

Сонинтогос Э., “Телевизийн зар сурталчилгааны хэл найруулга” (Монголын телевизүүдийн жишээн дээр), Улаанбаатар хот, 2011 он, 138 хуудас.

Сүхбаатар Ц., “Монгол хэлний найруулга зүй”, Улаанбаатар хот, 2004 он.

Шинэбаяр О., “Зар сурталчилгаан дахь хэлний соёл, хэрэглээний асуудалд”, Монгол хэлний хэрэглээ, уран сайхны эхийн шинжлэл, Улаанбаатар хот, 2012 он, 78-87 тал.

논 문 투 고 일 : 2018년 10월 30일
논 문 심 사 일 : 2018년 11월 15일
논문게재결정일 : 2018년 11월 30일

МОНГОЛ ХЭЛ ИНТЕРНЭТ ХЭЛ ШИНЖЛЭЛИЙН СУДЛАГДАХУУН БОЛОХ НЬ

Д.Боролзой*

Abstract

Mongolian language is Internet linguistics' object

D.Borolzoi*

Mongolian evolving process is happening today. It is noted how social network sites and online journalism are depended of Mongolian language. Websites for public are official news media. Therefore, Mongolian language norm must be obeyed in these official websites. Whereas, social network sites are private communication tools. Thus, Mongolian language norm must not be obeyed in these social network sites. Also, this article describes how the internet is analyzed and how the internet affects the evolution of the Mongolian language. Mongolian language is internet linguistics' object. Internet research in Mongolia is developing successfully.

Keywords : Mongolian language, Internet, Internet linguistics, online journalism, social network, language norm

Удиртгал

Аливаа хэл нь байнга хөгжин хувьсаж өөрчлөгдөж байдаг “амьд организм” билээ. Монгол хэл ч бас энэхүү хэлний хөгжлийн түүхэн үйл явцыг тойрч биш дайрч өнгөрсөөр өнөөг хүрлээ. Энэ үйл явц өнөөдөр ч өрнөж байна. Эдүгээ техник технологийн дэвшил,

* ШУА-ийн Хэл зохиолын хүрээлэнгийн Хэл шинжлэлийн салбарын эрдэм шинжилгээний ажилтан / borolzoid@gmail.com

(Research worker of Linguistic sector, Institute of Language and Literature, Mongolian Academy of Sciences)

нийгэм цаг үеийн өөрчлөлтөөс шалтгаалсан монгол хэлний хувирал өөрчлөлт нэлээд идэвхтэй өрнөж буй орчин нь интернэт болжээ. Интернэт хэмээх зүйл нь мэдээлэл авахаас гадна хүмүүс хоорондын харилцааны маш том талбар юм.

Энэхүү интернэтийн орчинд өрнөж буй монгол хэлний хувьсал өөрчлөлтийг нийгэм хэл шинжлэл болоод сэтгэц хэл шинжлэлийн талаас нь голчлон судалдаг. Мөн энэ харилцааны орчинг судлах хангалттай хэрэглэгдэхүүн бий болсон тул хэл найруулга, үгийн сан, хэл зүй, зөв бичих зүй зэрэг олон талаас нь судлах боломжтой болжээ. Нэгэн үе үүнийг “блогийн хэл”, “интернэтийн хэл” гэх мэтээр муушаан ярьж хэлийг зөвхөн бохирдуулж байгаа талаас нь ярьж байсан бол одоо монгол хэл нь интернэт хэл шинжлэлийн судалгааны баттай нэгэн объект болсон байна.

Судалгааны зорилго

Дэлхийн болоод монголын хэл шинжлэлд үүсэн бий болоод удаагүй байгаа хэл шинжлэлийн нэгэн шинэхэн салбар бол “интернэт хэл шинжлэл” юм. Дэлхийн олон улсад энэ чиглэлийн судалгаа амжилттай хөгжиж байгаа бөгөөд Монголд ч гэсэн энэ талаарх судалгааг идэвхтэй хийдэг болжээ.

Дэлхийн олон хэлний нэгийн хувьд монгол хэл шинжлэлд энэ чиглэлийн судалгааг илүү нарийвчлан хийхийг хэл шинжлэлийн ухаан биднээс шаардаж байна. Энэ илтгэлээр “интернэт хэл шинжлэл” хэмээх шинэхэн чиглэлийн судалгаа Монголд хэрхэн хөгжиж байгаа талаар тодорхой харуулахыг зорив.

Судалгааны асуулт

Уг илтгэлээр дараах асуултад хариулт өгөх зорилготой байна. Үүнд:

1. Интернэтийн хэлийг судлах чухал шаардлага юу вэ?
2. Монголд интернэт хэл шинжлэлийн судалгаа хэрхэн хөгжиж байна вэ?
3. Интернэтийн монгол хэлэнд нөлөөлж байгаа сөрөг талууд юу байна вэ?
4. Монголын интернэт хэл шинжлэлийн судалгааны хөгжлийн чиг хандлага ямар байна вэ?

Судалгааны арга

Уг илтгэлд баримт цуглуулах, харьцуулан жиших, задлан шинжлэх, тайлбарлах, ерөнхийлөн дүгнэх зэрэг судалгааны аргыг хэрэглэсэн болно.

Судалгааны хэрэглэгдэхүүн

Интернэт орчны монгол хэлний судалгааны хамрах хүрээ нь мэдээллийн вэб хуудсууд болон орчин үеийн хүмүүсийн хэрэглээний салшгүй хэсэг болсон нийгмийн сүлжээний төрөл бүрийн сайтуудын хэлний баримтууд судалгааны чухал эх хэрэглэгдэхүүн болно.

Интернэтийн хэлийг судлах чухал шаардлага

Интернэт хэмээх зүйл нь өнөө цагт мэдээлэл, харилцааны хүчирхэг хэрэгсэл болохынхоо хувьд нийгмийн сэтгэл зүй, хүмүүсийн харилцаа, ялангуяа хэлэнд үзүүлэх нөлөө нь багагүй болжээ. Жилээр биш сар, өдрөөр өөрчлөгдөн хувьсаж байгаа энэхүү мэдээллийн технологийн хурд дунд монгол хэлэнд үзүүлж байгаа нөлөө нь ч тун хурдтай байна. Түүнчлэн интернэтийн монгол хэлэнд үзүүлж байгаа нөлөөг дутуу үнэлэн огт анхаарахгүй өнгөрч болохгүй бөгөөд шүүмжлэхээс илүүтэйгээр орчин цагийн монгол хэлний хөгжил хувьсалд болж байгаа бодит нөхцөл байдлыг хүлээн зөвшөөрч монгол хэл шинжлэлийн судалгааны нэгэн чухал объект болгон анхааралтайгаар нарийвчлан судлах нь чухал байна.

Мэдээллийн энэ их урсгал мэдээж хэлээр дамжина. Монгол улсын төрийн албан ёсны хэл бол монгол хэл билээ. Монгол хэлээр дамжиж байгаа энэ их мэдээллийн урсгалд эх хэл маань ч тодорхой хэмжээгээр бохирдох, эвдрэх, бас нөгөө талаар өөрчлөгдөн хөгжих нэгэн хөрс суурь нь болж байна. Интернэт орчин дахь олон нийтийн монгол хэлний хэрэглээг хянах боломж муутай бөгөөд тэр хэрээрээ монгол хэлэнд нөлөөлж байгаа нөлөө нь бас хяналтгүй, судалгаа багатай, чиг баримжаагүй байна гэж хэлж болно.

Интернэтийн орчинд монгол хэл маань мөхөөд байна уу, хөгжөөд байна уу? гэдэг асуудал урган гарч байна. Мэдээж бүх зүйл хоёр талтай байдаг. Нэг талаар монгол хэлийг улам баялаг агуулгатай, хөгжил хөдөлгөөнтэй, найруулгын олон өнгө төрхтэй болгох талаасаа хөгжүүлж байгаа боловч нөгөө талаар монгол хэлийг эвдэх, бүх нийтэд буруу

үлгэр дууриал болохын хувьд мөхөөх тал нь давамгайлах хандлагатай байгааг ч мөн хүлээн зөвшөөрөх ёстой. Ийнхүү монгол хэлний энэхүү хувьсал өөрчлөлт нь хэл шинжлэлийн судлагдахуун болохоос гадна олон нийтийн дунд байгаа интернэт нь монгол хэлийг “мөхөөж” байгаа эсвэл “хөгжүүлж” байгаагийн алин болох тухай асуултад эрдэм шинжилгээний үндэслэлтэй хариулт өгөх шаардлага байгаа нь интернэт хэл шинжлэлийн судалгааны нэгэн чухал зорилт болно.

Дэлхийн интернэт хэл шинжлэлийн судалгааны товч тойм

“Интернэтийн хэл хэрэглээг судлах ажил 1980-аад оны сүүл үеэс АНУ-д эрчимтэй хөгжиж эхэлсэн. 1984 онд Наоми Барон “Харж хүлээн авдаг хэл” (Visual Language) гэх цахим сэтгүүлд “Компьютерт суурилсан харилцаа хэлний өөрчлөлтөд нөлөөлөх нь” гэх сэдвээр өгүүлэл нийтлүүлсэн нь энэ талаар гарсан судалгааны ажлын анхны бүтээл болох юм. 1990-ээд оны эхээр (CMC) computer mediated communication буюу компьютерт суурилсан харилцаа гэх нэр томъёо түгээмэл хэрэглэгдэх болж компьютерийн орчны харилцаа, түүний хэл хэрэглээг судлах ажил өрнөсөнтэй холбоотойгоор 1995 онд харилцаа холбооны томоохон цахим сэтгүүл болох “Компьютерт суурилсан харилцаа” (Journal of Computer – Mediated Communication) хэмээх сэтгүүлийн анхны дугаар хэвлэгдсэн” (Энхмаа, 2015: 10) байна.

Харин Английн хэл шинжлэлч, профессор Дэвид Кристал “Интернэт хэл шинжлэл” (Internet linguistics) хэмээх судалгааны энэхүү шинэ чиглэлийг үүсгэсэн бөгөөд “Хэл ба интернэт” (David Crystal, 2001), “Интернэт хэл шинжлэл” (David Crystal, 2011), “Интернэтийн хэлний нэр томъёоны тайлбар толь” (David Crystal, 2004) зэрэг бүтээлүүдийг туурвижээ. Өмнө нь судлаачид хэлний стандарт алдагдаж интернэт хэлний ирээдүйд муугаар нөлөөлнө гэсэн бол Дэвид Кристал харин үүнийг хэл шинжлэлд гарсан хувьсгал гээд хэлний олон хувилбар бий болж, хүний бүтээлч сэтгэлгээг нэмэгдүүлнэ хэмээн интернэтийг сайшаажээ. Тэрбээр “интернэт нь хэл хэрэглээг нэг талаар асар ихээр өөрчлөхийн зэрэгцээ нөгөө талаар хөгжүүлэхэд гол үүрэг гүйцэтгэж байна... ..ярианы хэл, бичгийн хэлний шинж чанарыг тус тус гарган үзүүлж интернэтийн хэл нь ярианы хэл, бичгийн хэлний шинжийг зарим талаар зэрэг хадгалсан байдаг ч өөрийн өвөрмөц онцлогтой байдаг учир түүний давуу тал, хэлний хөгжилд нөлөөлөх нөлөө өндөр болохыг өгүүлсэн. Тухайлбал интернэтийн харилцаа нь чөлөөтэй, албадлагын бус шинжтэй, харилцан идэвхтэй, заавал хэл зүйн болон бусад дүрэмд захирагдах албагүй, баялаг

шинжтэй байдаг” (Энхмаа, 2015: 13) гэжээ.

Хамгийн түгээмэл хэл болохын хувьд англи хэлээр өрнөж буй цахим орчны хэлний хувьсал хөгжлийн асуудлаар судлаач Дэвид Кристалаас гадна Наоми Бэрон (Naomi S Baron, 2008), Сюзан Херринг (Computer mediated communication linguistics, Social and cross-cultural perspectives, 1996), Рой Петер Кларк (Roy Peter Clark, 2009), Шерри Төркл (Sherry Turkle, 1995) зэрэг маш олон судлаачид интернэт хэл шинжлэлийн судалгааг хөгжүүлжээ. “Өрнө дахины эрдэмтэд интернэт харилцааг доорх байдлаар өргөн хүрээнээс нарийсган авч үзэн судалж байна.

- Интернэт (Internet) – харилцааны өргөн хүрээтэй орчин, орон зай
- Компьютерт суурилсан харилцаа (CMC) – Интернэтийн орчинд компьютер болон бусад хэрэгслээр харилцах харилцаа
- Компьютерт суурилсан дискурс (CMD) – Интернэтийн орчинд цахим хэрэгслээр дамжин бичвэрийн тусламжтай явагдах харилцаа
- Компьютерт суурилсан харилцан яриа (CMCs) – Интернэтээр явагдах харилцан ярианд нийгэм, сэтгэл зүй, хэлшинжлэлийн үүднээс дүгнэлт хийх. Энэ яриа нь интернэтийн орчны шинж чанар, харилцааны хэлбэрээс хамаарна.
- Нэг цагт зэрэг харилцах эсвэл ижил бус цагт харилцах текстэн харилцаа (synchronous and asynchronous discourse)” (Энхмаа, 2015: 20).

Интернэт хэл шинжлэлийн дээрх судалгаануудыг анзаарахад ихэвчлэн цахим орчин дахь хүмүүсийн харилцааны текстэд дүн шинжилгээ хийсэн, гарч буй хувирал хөгжлийг нь нээн илрүүлсэн буюу хэлний талаас нь анхаарсан прагматик судалгаа байна. Энэ мэтчилэн интернэтийн орчны хэлний өнөөгийн хөгжлийн байдал нь цахим харилцаанд идэвхтэй оролцож байгаа улс орон болгоны л хэлэнд тохиолдож байгаа асуудал учраас өөр олон улс орнуудад энэ талаарх судалгаа өргөн цар хүрээтэй хийгджээ. Тухайлбал, Орос улсад л гэхэд энэ талаар сүүлийн хэдэн жил олон арван эрдэм шинжилгээний бүтээлийг туурвин гаргажээ. “Тэдгээр бүтээлд ихэнхдээ интернэтийн хэлний үйл ажиллагааны онцлог, интернэтээр ижилсэх байдал үүсэх, хувь хүний бодит бус ертөнцийг сүлжээгээр дамжуулан илтгэх арга, интернэт дэх хэлэхүйн үйл ажиллагааны явц зэргийн талаар судалсан. Орос улсын интернэтийн хэлний судалгаа нь ихэвчлэн онолын үүднээс интернэтийн харилцааг тайлбарлахад чиглэгдсэн бөгөөд өрнө дахины судалгааны байдлыгтайлбарлан, интернэт хэлшинжлэлийн нэр томьёо, ухагдахууныг орос хэл рүү орчуулан тайлбарлахад чиглэгдэж байна” (Энхмаа, 2015: 20). Интернэт хэл шинжлэлийн чиглэлээр Е.И.Горошко, Е.Н.Галичкина, М.С.Рыжков, Л.А.Шестак, О.В.Лутвинова,

Т.Н.Колокольцева, Б.Я.Шарифуллин, Е.Б.Штукарева зэрэг Оросын эрдэмтэд судалжээ. Мөн түүнчлэн интернэтийн хэлний талаарх судалгаа ханз үсэг хэрэглэдэг Япон, Хятад зэрэг улсуудад ч идэвхтэй өрнөж байгаа бөгөөд интернэт хэл бичигт нь нөлөөлж байгааг хүлээн зөвшөөрч судалсаар байна.

Тухайлбал, интернэт нь хятад хэлэнд хэрхэн нөлөөлж байгаа тухайд жишээлбэл: 1. Хятад хэлэнд олон нутгийн аялгуу байдаг учраас интернэтийн орчин нь хүмүүст өөр өөрийн нутгийн аялгуугаар ярих боломж олгодог байна. 2. Англи хэлний нөлөөгөөр хятад хэлний интернэтийн хэлэнд англи хэлний үг хэллэг хэрэглэх, англи хэлний авиаг дуурайж хятад дүрс үсгээр орлуулж хэрэглэдэг байна. (cool-ku) 3. Латин үсгээр хятад хэлний ханз үсгийг товчилж эхний үсгээр бичих (gg-gege залуу) болон англи хэлний үгийг товчилж хэрэглэх (gf-girlfriend, cu-see you) 4. Тооны дуудлагыг ашиглах (8147-bu yao sheng qi-уурлах хэрэггүй) гэх мэт байна. Мөн Wechat хэмээх олон нийтийн сүлжээгээр өвөрмонголчууд монгол хэлээр латин үсгээр галиглан бичин харилцах нь элбэг болсон бөгөөд галиглахдаа монгол бичгийн хэлний онцлогтой бчидэг нь харагддаг. (sain yabuju iregsen u? Abu chini sain u?)

Монгол дахь интернэт хэл шинжлэлийн судалгааны товч тойм

Монголд 2010 оноос интернэт хэл шинжлэлийн чиглэлээр анхны өгүүлэл, илтгэлүүд гарч эхэлснээр энэ чиглэлийн дагнасан судалгаа хөгжиж эхэлжээ. Өөрөөр хэлбэл энэ харилцааны орчинг судлах хангалттай судалгааны хэрэглэгдэхүүн бий болж эхэлсэн тул хэл найруулга, үгийн сан, хэл зүй, зөв бичих зүй зэрэг олон талаас нь судалж байна.

Монгол хэлэнд өрнөөд байгаа энэ асуудлыг нэг хэсэг “блогийн хэл”, “интернэтийн хэл” гэх мэтээр муушаан ярих төдий л байлаа. Хэлийг бохирдуулж байгаа талаас нь шүүмжлэхээс биш шинжлэх ухаанчаар судлах талаар хараахан учир дутагдалтай байсан гэж хэлж болно. Гэвч техник технологийн дэвшил, хөгжлөөр дэлхий нийттэй үргэлж хөл нийлүүлэн алхаж байдгийн хувьд монголчуудын дунд цахим хэрэглээ нэвтэрсэн тэр үеэс л монгол хэлэнд тохиолдох болсон цахим орчны монгол хэлний хэрэглээний талаарх судалгаа бусад улс орнуудтай харьцуулахад хожуу ч гэлээ анхлан хийгдэж эхэлсэн байдаг. Энэ талаар доктор Б.Энхмаа “2011 онд ШУА-ийн ХЗХ-ийн эрдэм шинжилгээний ажилтан Д.Боролзой “Интернэт монгол хэлний аюулгүй байдалд нөлөөлөх нь” хэмээх эрдэм шинжилгээний өгүүлэл бичсэн нь энэ талаар хийгдсэн судалгааны ажлын эхлэл гэж үзэж болно. Тус өгүүлэлд интернэт хэрэглээний давуу тал болоод дутагдалтай талыг монгол

хэлний аюулгүй байдалтай холбон тайлбарлаж, улмаар интернэтийн орчин дахь монгол хэлний асуудлыг судлах нь монгол хэлшинжлэлийн хувьд шинэлэг хандлага болохыг дурьдаад энэ талаар өөрийн ажиглалт судалгааг хийж, тодорхой дүгнэлтийг гаргасан байна. Тэрээр тус судалгаандаа интернэт гар утасны мессеж, цахим шуудан, чат, компьютерийн орчин, вэб сайтуудаар дамжин монгол хэлэнд нөлөөлж байгааг дараах байдлаар тайлбарлажээ. Үүнд: Гадаад хэл болон бичгийн нөлөө, гадаад үг үгийн санд нэвтэрч нөлөөлөх, үг зүйн талаар нөлөөлөх (намайг-нааг г.м.), хэл найруулгын талаас нөлөөлөх гэх мэтээр тус бүрд нь авч үзэж, тодорхой жишээ баримтуудыг харуулжээ” (Энхмаа, 2015: 28) хэмээн бичжээ. Зохиогч дээрх өгүүллийг 2011 онд бус 2010 онд “Хэл зохиол судлал” сэтгүүлд нийтлүүлсэн бөгөөд энэхүү өгүүллийн санаагаар анх “Хүрэлтогоот-2010” эрдэм шинжилгээний бага хуралд “Интернэтийн орчин дахь монгол хэлний байдал” (2010.10.30) сэдэвтэй илтгэл хэлэлцүүлж байсныг ташрамд дурдъя.

Харин “*интернэт хэл шинжлэл*” (internet linguistics) хэмээх хэлшинжлэлийн энэхүү шинэ чиглэлийн далбаан доор яг тухайлан судлаагүй боловч зарим нэг судлаачид цахим орчны монгол хэлэнд тохиолдоод байгаа энэхүү үзэгдэлд анхаарал хандуулж байсан байдаг. Тухайлбал, доктор О.Самбуудорж “Одоо үед бичиг үсэг хэрэглэж буй монгол хэлт ард түмний бичгийн хэлний шинэ маягийн соёлын холбооны бас нэг онцлог бол, латин үсэг хэрэглэн интернэтээр харилцах байдал нэлээд бий болсон байна. Гэхдээ тэдний хэн нь ч латин үсгийг уншин, латин үсгээр тодорхой зүйл бичиж чадах боловч, нэгдсэн дүрэм хараахан үгүй тул, өөр өөрийн бичгийн хэлний дүрмийг баримтлах, эсвэл Монгол улсын кирил үсгийн дүрмийг баримталж бичих байдал нэлээд ажиглагдаж байгаа болно” (Самбуудорж, 2005: 39) гэсэн байна.

Доктор Г.Гэрэлмаа “Хэрэглээний хэл шинжлэл” хэмээх нэгэн сэдэвт бүтээлийг 2012 онд хэвлүүлжээ. Уг бүтээлдээ интернэтийн хэлийг сүүлийн үед хэрэглээний хэл шинжлэлийн нэг тусгай салбар болгон үзэж байгааг дурдаад интернэтийн орчин дахь монгол хэлийг хэрэглэгчдийн байдлыг дараах хоёр бүлэгт хуваан үзжээ. Энэ нь нэгдүгээрт, монгол хэлээр мэдээлэл цацагчдын үг хэл, хоёрдугаарт, санал буюу *comment* (тайлбар, сэтгэгдэл) бичигчдийн үг хэл г.м. Нэгдүгээр бүлэгт багтагсдын хэл найруулгын алдаа хоёрдугаар бүлгийнхнээс харьцангуй боловсронгуй /зарим сайтыг эс тооцвол/ хэлний хэм хэмжээнд нийцүүлэн мэдээллээ тавьдаг. Харин хоёрдугаар бүлгийнхэн бол хэлний хэм хэмжээ гэдгийг гол төлөв мартагсад бөгөөд тэд өөрийн хэлж болох боломжтой бүх бүдүүлэг үг хэллэгийг ашиглахыг хичээдэг” (Гэрэлмаа, 2012: 117) гээд “интернэтийн хэл, хэрэглээний үүргээ гүйцэтгэж буй боловч хэлний хэм хэмжээнд нийцэхгүй эх хэлний ариун байдалд сөргөөр нөлөөлж болох тул сайт болон блог ажиллуулагчид /admin/ мэдээллээ хэлний хэм

хэмжээнд нийцүүлэн үлгэр жишээ болохуйцаар хийх, санал бичигчдийн этгээд үг хэллэгтэй саналыг хүлээн авахгүй байх зохион байгуулалт хийвэл эерэг нөлөөтэй” (Гэрэлмаа, 2012: 118) хэмээн өөрийн саналыг дэвшүүлжээ.

Доктор Б.Энхмаа “Интернэтийн хэл шинжлэл” хэмээх нэгэн сэдэвт бүтээлийг 2015 онд хэвлүүлсэн байна. Уг бүтээл нь интернэт хэл шинжлэлийн судалгааны талаар Монголд анх удаа гарсан нэгэн сэдэвт бүтээл бөгөөд интернэтийн хэлийг голдуу нийгэм хэл шинжлэлийн буюу хэлний хэрэглээний талаас нь судалсан тухайгаа “...судлаачид интернетийг шинжлэх ухааны гайхамшигт нээлт гэхээсээ илүү нийгмийн үзэгдэл, нийгмийн харилцааны орчин гэж үздэг бөгөөд интернетийн орчны хэл хэрэглээтэй холбоотой асуудлыг нийгэм хэлшинжлэлийн ухаантай холбон авч судалдаг. Өөрөөр хэлбэл интернетийг нийгмийн үзэгдэл болохын хувьд нийгэм хэлшинжлэлийн үүднээс авч үзэж болох ба, хүмүүсийн хоорондох харилцааны нарийн үйл явц учир сэтгэц хэлшинжлэлийн үүднээс ч судалж үздэг байна” (Энхмаа, 2015: 9) гэжээ. Тус бүтээл нь гурван бүлэгтэй бөгөөд нэгдүгээр бүлэгт интернэт хэл шинжлэлийн үүсэл хөгжлөөс эхлээд Англи, Орос, Хятад, Япон зэрэг улсын интернэтийн хэлний судалгааны өнөөгийн байдлыг тоймлон өгүүлэхийн хамт энэ талаарх үзэл баримтлал, онцлог шинжийн талаар дэлгэрэнгүй өгүүлжээ. Хоёрдугаар бүлэгтээ Монгол улсын интернэтийн хэлний онцлог болох олон нийтийн цахим харилцааны хэлбэрүүд, латин үсгийн хэрэглээ гэх мэтээр хэрэглээний талаас нь авч үзсэн бол гуравдугаар бүлэгт монгол хэл ба Монгол улсын интернэтийн хэлний өнөөгийн нөхцөл байдал, түүнд нөлөөлөх нийгмийн хүчин зүйлсүүдийн талаар жишээ баримт татан судалсан шинэхэн байгаа энэ чиглэлийн судалгааны даацтай бүтээл болжээ.

Интернэтийн монгол хэлэнд нөлөөлж байгаа орчнууд

Интернэтийн орчинд болж буй монгол хэлний хувьсал хөгжлийг судлахдаа дан ганц “интернэт орчин” гэлгүй “цахим орчин” хэмээн нэрлэх нь энэхүү гар утасны мессежийн харилцаанд интернэт орчинд тохиолдож буйтай мөн адилхан асуудал өрнөөд буйг нь хэлсэн хэрэг юм. Өөрөөр хэлбэл энэ нь интернэтээс гадна компьютерт суурилсан харилцаа (computer mediated communication) хэмээх бас нэгэн өөр харилцааг хэлж буй хэрэг юм. Интернэт нь дэлхий нийтийг хамарсан хэрэглээ болж түгэхээс өмнө буюу 1990-ээд оны эхээр компьютерт суурилсан харилцаа хэмээх нэр томьёо бий болж, энэ талаарх судалгаа хийгдэж иржээ. Тэгэхээр интернэтээс ч өмнө буюу компьютерийн хэрэглээгээр, мөн гар

утсаар мессеж бичиж харилцах болсноор цахим орчны хэлний хувьсал хөгжлийн асуудал эхэлсэн юм.

1) Гар утас, компьютерийн орчин

Интернэтийн хамгийн хүчтэй хэрэгсэл болох нийгмийн сүлжээ хүчээ авахаас өмнө компьютерийн хэрэглээ, гар утасны мессежээр хэлэнд бий болоод байгаа өнөө цагийн “зовлон бэрхшээл” болох цахим орчны монгол хэлний хувьсал хөгжлийн асуудал бий болж эхэлжээ.

Интернэтэд шууд холбогдох боломжтой болтлоо хөгжсөн өнөөгийн ухаалаг утас бий болохоос өмнөх утсаар ярихаас гадна хоорондоо харилцах боломжийг олгодог байсан үйлчилгээ бол мессежийн үйлчилгээ юм. Өнөөгийн цахим орчинд өрнөөд буй монгол хэлний хөгжил, хувьслын эхэн үеийн тодорхой жишээг харуулах орчин бол гар утасны мессежийн хэрэглээний орчин юм. Мессеж гэдэг нь аливаа хүн бусдад хүргэх мэдээллээ 90-160 тэмдэгтэд багтаан текстэн хэлбэрээр бичиж илгээдэг бөгөөд энэхүү хязгаарлагдмал хэмжээнээс нь болоод мөн л богино хэмжээнд аль болох олон утга санаа, мэдээлэл буюу үгийг дамжуулах хэрэгцээ үүсэн бий болдог. Богино хэмжээнээс гадна хурдан шуурхай бичих хэрэгцээ шаардлага байдаг нь мессежийн хэрэглээнд утга санаа, сэтгэл хөдлөлөө илэрхийлэхдээ үгийг товчлох, хураах, дүрс ашиглах зэрэг хэрэгцээг бий болгодог байна.

Монголчуудын гар утсаарх мессежийн бичгийн харилцаанд гадаад үгийг хэрэглэх нь түгээмэл байдаг. Ж: hi, bye, lol г.м. Мөн байнга идэвхтэй давтан хэрэглэдэг үгсийг товчлох /бну-байна уу/, /снү-сайн уу/ г.м. Тэрчлэн сэтгэлийн хөдөлгөөнөө илэрхийлэх /кк-инээж байгааг илэрхийлэх/. Мессежийн хэрэглээнд кирилээр бичих технологийн боломжийг бүрэн шийдээгүйгээс латин үсгийг ашиглан бичих нь одоо ч түгээмэл байна.

2) Цахим сэтгүүл зүйн орчин

Аливаа шинэ зүйл бий болохдоо дэвшилтэт зүйлийг авчрахын хамтаар бас өөрийн шинэ зовлон бэрхшээлийг үүсгэх нь бий. Үүний нэгэн тодорхой жишээ бол цахим сэтгүүл зүй юм. Цахим сэтгүүл зүйн (Online journalism) орчинд монгол хэлний эвдрэл, басхүү хөгжил хувьсалд нөлөөлөх зүйл арвин тохиолдож байна. Мэдээллийн технологийн хувьсгалаас шалтгаалан анхлан радио, тэгээд сонин, сүүлдээ телевизүүд голлох үүрэгтэй мэдээллийн хэрэгслүүд байсан бол сүүлийн үед цахим сэтгүүл зүй улам эрч хүчээ аван илүү олныг хамарч байна.

Нэг талаас мэдээллийг хүлээн авах, нөгөө талаас түүнд оролцох боломж олгодгоороо цахим мэдээллийн хэрэгсэл бусдаасаа ялгардаг. Энэ нь мэдээллийн хэрэгсэл талаас мэдээ

мэдээллийг нийтлэх, хүлээн авагч буюу уншигч талаас “comment” буюу “сэтгэгдэл” бичих маягаар оролцож байна гэсэн үг юм. Ийм учраас олон нийтийн хэлний боловсролд хүчтэй нөлөөлж байдгийн хувьд цахим орчинд хэвлэн нийтлэх нь яг л бичмэл, хэвлэмэл ном хэвлэл нь бичгийн хэлний ямар хэм хэмжээг баримтлах ёстой байна, түүнийг баримтлах ёстой байдаг. Өөрөөр хэлбэл албан ёсны харилцаа болохын хувьд хэвлэлийн редакциуд үүнд хариуцлагатай хандах ёстой. Харин цахим орчинд энэ талын асуудлыг үл тоосон, хариуцлагагүй ханддагаас болж зөв бичгийн дүрмийн алдааг баримтлахгүй бичих, бичгийн хэлний хэм хэмжээг сахихгүй байх, гадаад үгийг замбараагүй хэрэглэх явдал элбэг байна. Олон нийтэд мэдээлэл түгээдэг хэвлэл мэдээллийн хэрэгсэл болохын хувьд цахим сэтгүүл, хэвлэмэл сонин сэтгүүл ч яг адилхан монгол хэлний бичгийн хэлний хэм хэмжээг ягштал баримтлах үүрэгтэй билээ.

УИХ-аас шинээр батлан гаргаж 2015 оны 7 сарын 1-нээс хэрэгжиж эхэлж буй “Монгол хэлний тухай хууль”-д ч энэ талын харилцааг зохицуулсан заалт байдаг. Тухайлбал, уг хуулийн 19-р зүйлийн 1-д “Олон нийтийн хэвлэл мэдээллийн хэрэгсэл, хэвлэн нийтлэх үйл ажиллагаа эрхэлдэг байгууллага дараах үүрэг хүлээнэ” гээд 19.1.1-д “монгол хэлний зөв бичих дүрэм, орчин цагийн утга зохиолын монгол хэлний хэм хэмжээг чанд баримтлах”, 19.1.2-т “сэтгүүлч, хэвлэл мэдээллийн ажилтны мэргэжлийн ур чадварын шалгалтад монгол хэл, бичгийн мэдлэгийн шалгуур тогтоосон байх” гэсэн байна.

Мэдээллийн нь сайтуудын тухайд олон нийтийн хэвлэл мэдээллийн хэрэгсэл болохынхоо хувьд тодорхой дэг журамтай, хуульд захирагддаг, монгол хэлний бичгийн хэлний хэм хэмжээг баримтлах ёстой “албан ёсны харилцаа” явагддаг орчин байдаг бол харин сайтад сэтгэгдэл бичих, нийгмийн сүлжээнд хүмүүс хоорондоо харилцах нь харьцангуй хувийн шинж чанартай, бичгийн хэлний хэм хэмжээг заавал чанд баримтлах шаардлагагүй “хувийн харилцаа”-ны орчин юм. Тийм учраас албан ёсны харилцааг зохицуулах, удирдах боломжтой бол хувийн харилцааг удирдах боломж болоод шаардлага аль аль нь байхгүй.

3) Нийгмийн сүлжээний орчин

Хэдийгээр мэдээлэл түгээдэг ч гэлээ олон нийтийн мэдээллийн хэрэгслээс ялгаатай хувийн харилцааны орчин бол “соошл нэтворк” (social network, social media) буюу “нийгмийн сүлжээ” юм. Ердөө арваадхан жилийн өмнө бид өдөр тутмын мэдээллээ радио, телевиз, өдөр тутмын сонин, сэтгүүлээс авч байсан бол харин өнөөдөр нийгмийн сүлжээ нь мэдээлэл, харилцааны хамгийн хамгийн том сүлжээ болон өргөжин хөгжиж, дэлхийн хэмжээнд хамгийн олон хүнийг хамарсан харилцаа холбоо, мэдээ мэдээллийн хэрэгсэл

болон хувирчээ. Нийгмийн сүлжээ нь үнэхээр богино хугацаанд олныг хамарч чадсан байдаг. Тухайлбал, нийгмийн сүлжээ нь 50 сая хэрэглэгчидтэй болохын тулд ердөө 4 жилийг зарцуулсан бол энэ хэмжээний хэрэглэгчтэй болохын тулд радио 38 жил, телевиз 13 жилийг зарцуулжээ.

Нийгмийн сүлжээний вэб сайтуудад агуулагдаж буй мэдээ мэдээллүүд нь зүгээр нэг “амьгүй харилцаа” биш эсрэгээрээ хүмүүсийн хоорондын идэвхтэй “амьд харилцаа”-гаар үүсдэг харилцаа холбооны шинэ үзэгдэл юм. Мөн хуучны мэдээ мэдээллийн хэрэгслийг (телевиз, радио, сонин, сэтгүүл) нэг дор нэгтгэсэн учир нэг дор олон хэрэглэгчдэд хүрч массад нөлөөлөх боломжтойгоороо мэдээллийн хүчтэй хэрэгсэл юм. Энэ хэрээрээ ч өнөө цагт нийгмийн сэтгэл зүйд, хэлний хувьсал хөгжилд шууд нөлөөлж байна. Тухайлбал, телевиз болон сонины мэдээг үзсэн тухайн уншигч, үзэгчид нь л хардаг бол нийгмийн сүлжээ буюу жишээ нь, Фэйсбүүк, Твиттерт хэдий хэмжээний хэрэглэгчид хүрээлж байна тэр бүрт мэдээллээ бусадтай хуваалцаж түгээж чаддаг. Ингэснээр хэрэглэгчдийг өөрсдийг нь мэдээллийн сүлжээнд идэвхтэй оролцуулж байна гэсэн үг юм.

Монголчууд ч гэсэн нийгмийн сүлжээний энэхүү хурдтай хөгжлөөс хоцроогүйгээр барахгүй хэдийн идэвхтэй оролцогчид болсон билээ. Өнөөдөр Монгол улсад нийгмийн сүлжээг идэвхтэй ашиглах явдал улам нэмэгдсээр байгаа бөгөөд хувь хүмүүсээс гадна төрийн бус байгууллагууд, улс төр, боловсрол гэх мэт салбарын төрийн байгууллагууд, бизнесийн салбарынхан түлхүү ашигласаар байна. Улс төрийн салбарынхан ихэвчлэн твиттерийг, бизнесийнхэн фэйсбүүкийг түлхүү хэрэглэж байгаа бол телевизээр гарсан мэдээлэл, сонинд гарсан нийтлэлүүд ч цахим хувилбарт шилжиж нийгмийн сүлжээний хэрэгслүүдээр олон мянган хүнд хүрч байна. Орон зай, цаг хугацааны хувьд нийгмийн сүлжээнд хүн бүр өөрийн хүссэн мэдээллээ хурдан шуурхай түгээх боломжтой хэдий ч мэдээлэллийн үнэн зөв, алдаатай эсэхэд нь хяналт тавих ямар ч боломжгүй байдаг нь түүний сул тал болно. Тийм учраас хяналт багатай энэ орчинд монгол хэлний эвдрэлд нөлөөлөх муу нөлөө нь харьцангуй их байна.

Интернэт монгол хэлний хэм хэмжээнд нөлөөлж байгаа тухайд

1) Зөв бичих зүй

“Аливаа авианы бичиг дэх зөв бичих дүрмийн нийлбэр цогцыг зөв бичихзүй гэнэ” (Орчин цагийн монгол хэл, 2008: 85). Харин зөв бичих дүрэм гэдэг нь олон нийтийн хувьд заавал даган мөрдөж байх ёстой хэм хэмжээ билээ. Бүх нийтээр мөрдөх зөв

бичгийн дүрэм, баримтлах бичгийн хэлний хэм хэмжээ байдаг боловч интернэтийн орчны монгол хэлний хэрэглээнд тэр хэм хэмжээг мөрдөхгүй, баримтлахгүй байх нь элбэг билээ. Эдгээр асуудлыг энгийн олон нийт шүүмжлэн хэлэлцдэг боловч хэрхэн засаж залруулах, цаашид хэрхэх талаар оновчтой шийдэлд хүрэлгүй өнөөг хүрэв.

Гэхдээ энэхүү интернэтийн орчинд буй “эх хэлний доройтол”-ыг нийгмийн эмх журамгүй байдал, олон нийтийн эх хэлний боловсролтой шууд холбон буруутгах боломжгүй. Учир нь интернэт орчны харилцаа бол өөрийн гэсэн онцлогтой, өвөрмөц хэрэгцээ шаардлагатай байдаг учраас өөрийн гэсэн “зөв бичгийн дүрэмтэй” бөгөөд үүнийг нь басхүү шууд буруутгаж болохгүй юм. Энэ онцлогийн талаар доктор О.Самбуудорж “Интернэт орчин бол биднээс мэдээллийг хурдан шуурхай бичиж, богино хугацаанд дамжуулахыг шаарддаг. Үүнээс үүдэн яарч буруу бичих, товчлон буруу бичих, эх хэлний боловсролын тааруугаас буруу бичих байдал бий болж байна. Хувь хүмүүсийн хооронд янз бүрийн товчлох арга байж болдог. Жишээ нь, байна > бна, тийн > тн, сайн уу > сн уу гэх мэт. Гэхдээ утгын болон нэгдмэл зарчмыг нь алдагдуулахгүй бичиж байх нь чухал байгаа юм” (Самбуудорж, 2013: 8) хэмээсэн байна.

Гэхдээ цахим орчинд л бол нийтээрээ зөв бичгийн дүрмийн алдаатай бичдэг, алдаатай байх ёстой мэтээр ойлгодог нь ташаа ойлголт юм. Цахим орчны харилцааг ерөнхийд нь хоёр хэсэгт хуваан авч үзэж байгаа билээ. Энэ нь нэгдүгээрт мэдээллийн нь сайт, хоёрдугаарт нийгмийн сүлжээ болно. Мэдээллийн сайтууд нь олон нийтийн хэвлэл мэдээллийн хэрэгсэл болохынхоо хувьд тодорхой дэг журамтай, хуульд захирагддаг, монгол хэлний бичгийн хэлний хэм хэмжээ, зөв бичгийн дүрэм баримтлах ёстой “албан ёсны харилцаа”-ны орчин байдаг бол харин сайтад сэтгэгдэл бичих, нийгмийн сүлжээнд хүмүүс хоорондоо харилцах нь харьцангуй хувийн шинж чанартай байдаг учраас дээрх шаардлагуудыг төдийлөн хангахгүй байх нь бий.

2) Интернэт орчин ба кирил бичиг

Монголд үндсэндээ одоо кирил бичиг, латин бичиг, монгол бичиг гэсэн гурван бичгийг хэрэглэж байна гэж хэлж болно. Гар утасны мессежийн хэрэглээг үл тооцон цахим орчинд монголчуудын голлон хэрэглэж байгаа бичиг бол кирил юм. Хэдийгээр гар утасны мессежийн хэрэглээнд кирил үсгээр бичих техникийн боломжтой болсон боловч анх хэрэглэж дадсанаараа латинаар галиглан бичих нь түгээмэл байсан хэвээр байна. Энэ орчинд хэрэглэгч хувь хүн болгон тогтсон стандарт дүрэм баримтлахгүй өөрийн гэсэн латин “хэллэгээр” галиглан бичдэгээс олон янзын буруу гажуу бичлэг үүсэх, энэ нь цаашлаад бүх нийтийн эх хэлний боловсролд сөргөөр нөлөөлөх шалтгаан болж байна.

Харин Монголд анх интернэт нэвтэрснээс хойших монголчуудын цахим орчны бичгийн харилцаанд латин үсгийн хэрэглээ өндөр байлаа. Цахим орчинд кирилээр бичих технологийн боломж сайжирснаар кирилээр бичих хэрэглэгчид нэмэгдсээр байна. Үүнд техник технологийн боломж сайжирснаас гадна хэрэглэгчдийн хандлага өөрчлөгдсөнөөс шалтгаалж байна гэж ойлгож болно. Эх монгол хэлээрээ зөв сайхан бичих хүмүүсийн идэвх зүтгэл нэмэгдсэнээс гадна кирилээр бичих нь уншигчдад төвөггүй, амар хялбар байдагтай холбоотой байна. Эдүгээ кирилээр бичих техникийн боломжгүй гадаадад байгаа хэрэглэгчдээс бусад нь бараг зуун хувь кирилээр бичихийг эрмэлзэх болсон нааштай хандлага сүүлийн үед цахим орчинд ажиглагдах нь их боллоо.

Цахим орчинд бичгийн хэлний хэм хэмжээг баримтлахыг уриалсан, дэмжсэн нааштай хандлагууд байгаа боловч кирилээр бичихдээ зөв бичгийн дүрмийн алдаатай бичих нь харин элбэг хэвээр байна. Үүнийг нэгдүгээрт, үнэхээр олон нийтийн монгол хэлний боловсрол дутуу болон техникийн боломжоос шалтгаалж гаргадаг “санаандгүй алдаа” (Зарим төхөөрөмжид Ө, Ү үсэг байдаггүйгээс эдгээр үсгийг О, У үсгээр орлуулан бичдэг. Ж: өлөн-олон, сусэг-сүсэг, хун-хүн г.м.), хоёрдугаарт, хэрэглэгчдийн албаар гаргадаг “санаатай алдаа” хэмээн хоёр ангилж болно. Тухайлбал, санаатай алдааны жишээнд ярианы хэлний өнгө аяс илэрхийлсэн олон үгийг нийлүүлэн бичих алдааг нэрлэж болно. Ж: явжийна-явж байна, янзлаал-янзлаад, унтсийн-унтсан юм г.м. Гэхдээ дээрх жишээнүүд нь нийгмийн сүлжээн дэх олон нийтийн бичгийн хэлний хэрэглээний байдал бөгөөд сайт буюу хэвлэл мэдээллийн хэрэгслүүдэд дээрх нийгмийн сүлжээнүүдийн хэл хэрэглээний байдал нь сөргөөр нөлөөлөх хандлага элбэг байгааг үгүйсгэж болохгүй юм. Албан ёсны сайт гэдэг бол цаасан сонины нэгэн адил хэлний хэмжээг чанд мөрдөх ёстой билээ. Жишээлбэл, www.factnews.mn сайтын нэгэн мэдээний гарчиг нь “Их аварга Д.Дагвадорж ресторанд торгуулынхан мөнгийг төлж тамхи татжээ”¹⁾ гэж байх бөгөөд “торгуулынх нь” гэхийг “торгуулынх” нь хэмээн албан ёсны сайтад хувийн харилцааны орчинд буй хандсан энэ мэт жишээ олон бий.

3) Интернэт орчин ба латин бичиг

Цахим орчны харилцаанд монголчуудын хамгийн өргөнөөр хэрэглэдэг бичиг бол латин галиг юм. Латин галиг үсгийг монгол хэлэнд ашиглах тухайд төрийн зүгээс хэд хэдэн бодлого, баримт бичгүүдийг гаргажээ. Тухайлбал, Монгол Улсын Их хурлаас 2003 онд “Латин үсгийн үндэсний хөтөлбөр”-ийг баталсан байдаг. Уг латин үсгийн хөтөлбөрийн гол зорилго нь мэдээллийн технологийн эрин үед дэлхий нийтээрээ хэрэглэх болсон латин

1) <http://factnews.mn/c02>

үсгээр монгол үгийг тэмдэглэх боломж бүрдүүлж орчин үеийн мэдээлэл, харилцааны технологийн ололтыг ашиглан монгол кирил үсгийг латин үсэгтэй хослуулан хэрэглэх, хооронд нь хөрвүүлэх орчин нөхцөлийг хангахад оршиж байжээ. Өөрөөр хэлбэл монголчуудын амьдралд латин үсгийг хэрэглэх бодит шаардлага үүссэнээс уг хөтөлбөрийг баталжээ.

Латин үсгийн хэрэглээний талаар гаргасан дараагийн нэг чухал ажил бол дээр дурдсан “Баримт бичиг: Монгол кирил цагаан толгойн үсгүүдийг романчлах” MNS 5217:2003 стандарт юм. Үүнийг Стандарт, хэмжил зүйн үндэсний зөвлөлийн 2003 оны 12 сарын 25-ны өдрийн 70 тоот тогтоолоор баталж 2004 оны 1 сарын 1-нээс өдрөөс эхлэн мөрдөхөөр тогтжээ.

Латин үсэг дэлхий дахинд улам түгэн дэлгэрсээр байгаа энэ цаг үед монгол үгийг латинаар тэмдэглэх тухайд элдэв маргаан, үл ойлголцолгүй нэгэн мөр хамгийн эвтэйхэн хувилбараар шийдвэл тун чухал билээ. Гэвч нэгдсэн стандарттай байсан ч түүнийгээ даган хэвшүүлэх соёл монголчуудад тун дутмаг байдаг. Гэхдээ албан ёсоор даган мөрдөх учиртай латин стандартад дутагдалтай талууд ч байдаг нь үүнд нөлөөлдөг биз ээ.

Монгол кирил үсгийг латинчилахад тулгардаг, хэрэглэгчдийн дунд олон янзаар бичдэг, маргалддаг, олон нийтийг үл ойлголцоход хүргэдэг цөөхөн хэдэн үсэг байдаг нь ө, ү, х, в, ц үсгүүдийг латинаар хэрхэн бичих вэ гэдэг асуудал юм. Дээрх 2003 оны стандартад дараах үсгүүдийг:

ө – o’

ү – u’

х – x, kh

в – v

ц – c гэж тэмдэглэхээр тогтоосон байдаг.

Энэ бол төрийн зүгээс баталж өгсөн стандарт албан ёсны стандарт юм. Гэвч хэрэглээ бол арай өөр байсаар өнөөг хүрсэн бөгөөд цахим орчинд дээрхийг хэрэглэгчид маш олон янзаар бичсээр байна. Тухайлбал, ө > o, u хэмээн 2 янзаар (Ж: өлөн > olon, ulun, өнөөдөр > onoodor, unuudur), ү > u хэмээн (Ж: үргээлэг > urgeeleg), х > x, kh, h хэмээн 3 янзаар (Ж: ходоод > xodood, хулан > khulan, хугацаа > hugatsaa), в > v, w хэмээн 2 янзаар (Ж: овоо > ovoo, ваар > waar), ц > c, ts хэмээн 2 янзаар (цэцэг > cecceg, цэцэрлэг > tsetserleg) тус тус тэмдэглэсээр ирэв.

Дээрх галигийн дутагдалтай тал нь хэрэглээнд ovoo гэвэл овоо юм уу, өвөө юм уу,

өлөн гэхийг *ulun*, *olon* гэж бичих үү, аль эсвэл *х* үсгийг латины *х* (икс) нь зөв юм уу, *kh* (хоёр үсгийн нийлбэр) нь зөв юм уу гэх мэтээр олон янзын үл ойлголцол маргаан дагуулах нь бий. Ийнхүү хэл шинжлэлийн эрдэмтдийн болон болон зарим иргэдийн боловсруулсан латин галигууд нийтэд хэвшээгүй, албан ёсны болоогүй учраас дур дураар бичсэн хэвээр л байлаа. Энэхүү дур дураар бичсэнийг нь бусад хүмүүс ч төвөггүй ойлгодог учраас ямар нэгэн төвөгшөөх асуудал гардаггүй нь энэхүү эмх цэгцгүй байдлыг улам дэврээсээр байсан гэж хэлж болно.

Латинаар галиглах стандартыг мөрдөхгүй байгаагаас зарим нь бүр нэг үсгийг хоёр гурван янзаар тэмдэглэх, үгийг бол бүүр олон янзаар бичиж байгаа нь яавч зөвтгөх зүйл биш билээ. Жишээ нь, Мөнхөө гэсэн хүний нэрийг зургаан янзаар (*Monhoo*, *Munhuu*, *Munkhuu*, *Monkhoo*, *Monxoo*, *Munxuu*), Чингис хааныхаа нэрийг доод тал нь дөрвөн янзаар (*Chinggis*, *Chingges*, *Genghis*, *Qingis*) бичиж байгааг иргэн А.Баярхүү анзааран бичжээ. Энэ нь гадны улс орон, хүмүүстэй харьцахад төвөг удахаас гадна эхийг компьютерт таниулах гэх мэтэд хүндрэл учруулдаг юм.

Монгол кирил үсгийг латинчлахад дээрх мэт олон маргаантай асуудал байсан учраас 2003 оны стандартыг сайжруулах үүднээс шинээр дахин нэг стандарт 2012 онд баталсан нь одоогоор албан ёсны байгаа болно. Энэ бол Стандартчиллын үндэсний зөвлөлийн хурлаар баталсан “Монгол кирил үсгийн латин хөрвүүлэг MNS 5217:2012” стандарт юм. Үүгээр 2003 оны стандартыг сайжруулахыг оролдсоныг өмнө авсан жишээтэй харьцуулан харвал:

2003 он	2012 он
ө – о’	ө – ö
ү – u’	ү – ü
х – х, kh	х – kh
в – v	в – v
ц – c	ц – ts

Дээрх харьцуулалтаас харвал ө болон ү үсгийг галиглахдаа өмнөх шиг’ гэсэн нэмэлт тэмдэглэгээгүйгээр шууд герман хэлний “умлаут”-тай үсэг буюу дээрээ нэмэлт тэмдэглэгээтэй ö, ü галигаар, ц үсгийг ts-гээр, х үсгийг нэгэн мөр kh-ээр шийдсэн нь өмнөхөөсөө сайжирсан гэж үзэж болох болно.

Дээрх албан ёсны латин галигийн стандартаас гадна сэтгүүлч Ч.Мөнхбаярын 1999 онд зохиогчийн эрх авсан “Монгол латин үсэг” гэж байдаг бөгөөд энэ нь “албан ёсны хувилбараас ялгаатай нь, давхар үсгээс (лигатур) гадна, тэмдэгт (диакрит) үсгийг санал

болгосон, олон хувилбар дэвшүүлсэн, лигатураар бичигддэг авиаг нэг янзаар бичих зарчмыг гаргаж ирсэн” (Мөнхбаяр) зэрэг онцлогтой ажээ. Мөн нийтлэлч Баабарын энгийн олон нийтэд санал болгосон “Латин үсгийн монгол галиг” (Баабар) гэж бий. Энэ нь:

A-A, Б-B, В-W, Г-G, Д-D, Е-Ye, Ё-Yo, Ж-J, З-Z, И-I, Й-I, К-K, Л-L, М-M, Н-N, О-O, Ө-Q, П-P, Р-R, С-S, Т-T, У-U, Y-V, Ф-F, Ы-Yi, Ъ-, Ь-, X-X, Ц-Ts, Ч-Ch, Ш-Sh, Ш-Shch, Э-E, Ю-Yu, Я-Ya

гэсэн санал бөгөөд латин q үсгээр монгол хэлний ө-г, v үсгээр ү үсгүүдийг орлуулах санал нь элдэв нэмэлт тэмдэг тэмдэглэгээг хэрэглэхгүйгээр шийдсэн нь хэрэглэхэд илүү хялбар, энгийн байх гэсэн онцлог давуу талуудтай байна.

Кирил үсэг		Латин үсэг		Хөрвүүлэх жишээ	
Том	Жижиг	Том	Жижиг	Латин үсгээр	Кирил үсгээр
А	а	A	a	Avarga, khalbaga, aav	Аварга, халбага, аав
Б	б	B	b	Baga, sambar	Бага, самбар
В	в	V	v	Avarga, vagon, sav	Аварга, вагон, сав
Г	г	G	g	Gazar, geree, khereg	Газар, гэрээ, хэрэг
Д	д	D	d	Dadlaga, akhmad	Дадлага, ахмад
Е	е	Ye	ye	Yeeven, yerööl	Еэвэн, ерөөл
Ё	ё	Yo	yo	yorool, oyodol	Ёроол, оёдол
Ж	ж	J	j	Juulchin, ajil, Jon	Жуулчин, ажил, Жон
З	з	Z	z	Zam, azarga, baaz	Зам, азарга, бааз
К	к	K	k	Kino, kilometr, akademi	Кино, километр, академи
И	и	I	i	Ishig, bichig, khani	Ишиг, бичиг, хань
Й	й	I	i	lim, eejin	Ийм, ээжийн
Л	л	L	l	Lam, alag, mal	Лам, алаг, мал
М	м	M	m	Mal, khamar, nam	Мал, хамар, нам
Н	н	N	n	Nar, khana, ünen	Нар, хана, үнэн
О	о	O	o	Oron, bolovsrol, toono	Орон, боловсрол, тооно
Ө	ө	Ö	ö	Ödör, öndödör, ööröösöö	Өдөр, өнөөдөр, өөрөөсөө
П	п	P	p	Puujin, aparat	Пуужин, аппарат
Р	р	R	r	rashaan, radio, sar	Рашаан, радио, сар
С	с	S	s	Sar, asar, etses	Сар, асар, эцэс
Т	т	T	t	Tamga, tatlaga	Тамга, татлага
У	у	U	u	Uran, nuruu	Уран, нуруу
Ү	ү	Ü	ü	Ünen, türgen, tergüün	Үнэн, түргэн, тэргүүн
Ф	ф	F	f	Foto, fond	Фото, фонд
Х	х	Kh	kh	khavar, nökhör, ekh	Хавар, нөхөр, эх
Ц	ц	Ts	ts	Tsatsag, tsetseg	Цацаг, цэцэг
Ч	ч	Ch	ch	Chimeg, chadal, ach	Чимэг, чадал, ач
Ш	ш	Sh	sh	Shashin, aash	Шашин, ааш
Щ	щ	Sh	sh	Shedrin, Shors,	Щедрин, щорс
Ъ	ъ	I	i	Oriyo, suriya, gariya,	Орьё, суръя, гаръя
Ы	ы	Y	y	Khaany, akhyn	Хааны, ахын
Ь	ь	I	i	Khari, bari	Харь, барь
Э	э	E	e	Ezen, ene, emeel	Эзэн, энэ, эмээл
Ю	ю	Yu	yu	Yum, yuüden	Юм, юүдэн
Я	я	Ya	ya	Yamar, yaduu, aya	Ямар, ядуу, ая

“Монгол кирил үсгийн латин хөрвүүлэг MNS 5217: 2012” стандарт

Ийнхүү монголчууд бидний 1930-аад оноос эхлэн танилцсан латин үсэг нь цахим орчны өнөөгийн харилцаанд маш өргөн хэрэглээтэй байсан хэвээр байна. Монгол улсад англи хэл нь залуучуудын хамгийн их сурдаг гадаад хэл билээ. Үүнийг дагаад залуучууд бүгд латин үсгийг эзэмшсэнээс гадна компьютер, гар утас зэрэг дэвшил нь тэднийг монгол үгийг латин галигаар бичихийг өөрийн эрхгүй шаардаж байна. Латин галигийн ач холбогдлын талаар доктор О.Самбуудорж “Энэ нь бичгийн хэл бүхий одоо үеийн монгол хэлт ард түмний хувьд, зөвхөн тухайн нэг аялгууны бичгийн хэлэнд төдийгүй, нийт монгол хэлт ард түмэнд интернэтээр харьцах зэрэгт хэрэглэвэл зохих латин үсэгт суурилсан нэгдсэн дүрэм хэрэгтэй байгааг харуулж байгаа юм. Ийм байдал нь монгол хэлт ард түмний бичгийн хэлний соёлын холбоонд эерэг нөлөө үзүүлэх нь эргэлзээгүй билээ” (Самбуудорж, 2005: 39) гэсэн байдаг. Дэлхий даяаршихын хамтаар монгол хэлний хэрэглээнд ч цаашид чухал үүрэгтэй байж өсөн нэмэгдэх хэрэгцээ бол латин үсгийн хэрэглээ гэдэг нь маргаангүй билээ.

Интернэт орчны зөв бичгийн түгээмэл алдаа

Интернэт гэдэг зүйл үнэхээр хүчтэй, далайцтай, нөлөөтэй хэрэгсэл гэдэгтэй эдүгээ хэн ч маргахгүй болжээ. Энэ хүчтэй хэрэгсэл сайн дэвшилтэт зүйл дагуулахын хамтаар хор уршиг тарихдаа ч хүчтэй юм. Ийм учраас интернэт дэх мэдээллийн байгууллагууд болон нийгмийн сүлжээний хэрэгслүүд нь олон нийтийн бичиг үсгийн боловсрол, хэлний хэм хэмжээ зөрчигдөхөд, монгол хэлний аюулгүй байдалд томоохон нөлөө үзүүлэгч хэрэгслүүд болжээ.

Өнөөгийн дэлхий ертөнцийн дэг жаягаар бүх зүйл даяаршиж байгаа боловч бидний эх хэл маань л дангааршиж үлдэх ёстой биз ээ. Интернэт гэдэг зүйлийг бид эх хэлээ эвдэх биш цэвэр ариун орчин байлгах нь зүйтэй байна. Нөгөө талаар интернэтийг бүх нийтийн эх хэлний боловсролд муугаар биш харин сайнаар нөлөөлөхөд нь ашиглавал их хэрэгтэй юм. Энэ бол интернэт монгол хэлэнд сайнаар нөлөөлөх давуу тал болно. Гэвч цахим орчинд зөв бичгийн дүрмийн хэм хэмжээг сахихгүй байх нь түгээмэл байна. Ердөө цахим орчинд мэт боловч олон хэрэглэгчтэйн хувьд буруу үлгэрийг нийгэмд үзүүлж байгаа нь харин түүний сөрөг тал нь юм. Эдгээрийг ерөнхийд нь 1. Албан ёсны мэдээллийн хэрэгслийн санамсаргүй гаргадаг алдаа болон 2. Албан ёсны бус харилцаан дахь санаатай гаргадаг алдаа гэж ангилж болох юм. Энэ нь:

Албан ёсны мэдээллийн хэрэгслүүдийн санамсаргүй гаргадаг алдаа:

Орчин үед албан ёсны хэвлэл мэдээллийн хэрэгслийн тоонд мэдээллийн сайтууд зүй

ёсоор орох болжээ. Учир нь мэдээллийн сайтууд гэдэг нь өөрийн гэсэн сурвалжлагч, редакторуудтай бүхэл бүтэн редакци байдаг бөгөөд цаасан дээр хэвлэгддэггүй л болохоос сонин сэтгүүлийн газартай яг адилхан олон нийт, хуулийн өмнө үүрэг хүлээж ажилладаг аж ахуйн нэгж гэсэн үг юм. Бүр сонин сэтгүүлээс ч илүү олон давуу талыг өөртөө агуулж байдаг гэж хэлж болно. Энэ нь нэгдүгээрт сонин сэтгүүлийг нэг удаа л худалдаж аваад түүнийгээ цуглуулахгүй л бол мэдээллийг нь дахин үзэх боломжгүй байдаг бол интернэт орчинд нийтлэгдэж буй мэдээлэл нь хэзээ ч үзэж болохоор нээлттэйгээр архивлагдан хадгалагдаж байдгаараа давуу бол хоёрдугаарт аливаа мэдээллийг үзэх унших хүний тоогоор мэдээллийн вэб сайтууд хамаагүй давуу талтай байдаг. Хамгийн энгийн жишээ авахад л өдөр тутмын Монголын хамгийн том сонины нэг “Өнөөдөр” сонины улирлын захиалгын тоо 7000 орчим байдаг. Худалдан авалт буюу шууд борлуулалтаар 1000~1500 орчим” (Нандинтүшиг) сонин борлогддог бол “Монголын шилдэг нийтлэлчдийн клуб” (www.baabar.mn)-ын нэг нийтлэлчийн нийтлүүлсэн зүйл 7000 хандалтыг ердөө ганцхан цагийн дотор авч чадаж байгаагаар орчин үеийн мэдээллийн хэрэгслийн олон давуу талын ердөө ганцхан давуу байдал нь ийм байгаагаар хичнээн хүчирхэг болох нь харагдана.

Харамсалтай нь, ийм нөлөө бүхий хүчтэй мэдээллийн хэрэгсэл атлаа Монголын мэдээллийн сайтуудын олонхи редакциуд маш хариуцлагагүй, бүдүүлэг алдаанууд гаргасаар байна.

Энэ нь: 1. Сонины редакцийг бодвол илүү хариуцлагагүй, 2. Боловсон хүчний чадавхи тааруу, мэргэжлийн сэтгүүлчид ажилладаггүй зэрэг олон шалтгаануудтай холбоотой.

Жишээлбэл, мэдээнийхээ гарчгийг гэхэд л дараах байдлаар алдаатай бичсэн нь тааралдана.

“Их аварга Д.Дагвадорж ресторанд торгуулыхан мөнгийг төлж тамхи татжээ”²⁾ (Албан ёсны сайтад ярианы хэлээр бичсэн)

“Ц.Элбэгдорж and Си Зиньпин”³⁾ (Англи болон монгол үгийг хольж бичсэн)

Албан ёсны бус харилцаан дахь санаатай гаргадаг алдаа:

Энэ хэсэгт ихэвчлэн нийгмийн сүлжээ хэмээх хүмүүсийн хувийн харилцааны орчинд нийтлэг тохиолдож буй зөв бичгийн дүрмийн алдаа, гажуудлуудын талаар өгүүлэхийг зорив. Зүй нь нийгмийн сүлжээний орчин нь хянах шаардлагагүй олон нийтийн хувийн харилцааны орчин боловч бүх нийтийн эх хэлний хандлагад маш ихээр нөлөөлж байгаа учраас орхиж болохгүй сэдэв юм. Дараах төрлийн “алдаанууд” их төлөв тохиолдоно:

2) <http://factnews.mn/c02>

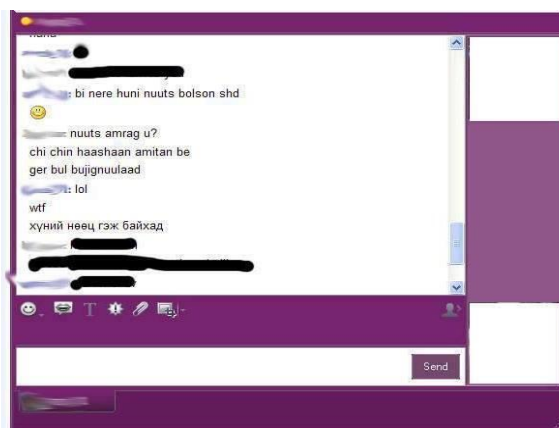
3) <http://zaluu.com/news/index.php?url=http://www.24tsag.mn/content/62245.shtml>

1. Балархай эгшгийг гээхгүй бичих. Ж: намын, хаварын, тараган
2. Техникийн боломжоос шалтгаалсан. Ж: гоя гэж зарим төхөөрөмжид ё үсэг байдаггүйгээс үүнийг я-гаар орлуулж их бичдэг бөгөөд иймэрхүү үгүүдийг ингэж бичиж хэвших, цаашид ингэж дуудаж хэвших гэх мэтээр зөв дуудах хэм хэмжээг ч зөрчихөд хүргэж байна.
ИТХ ын дарга нь т@л@гчидд@а ээлж дараалан шанаа @гч зодуулсан хvmvc хорссондоо нийлж бгаад унагаж элгийн юм ч болох юм даа #дорнод
3. Эггээд хэв маяг илэрхийлэх зорилгоор нэг болон түүнээс дээш тоотой үгийг хооронд нь нийлүүлж бичих. Ж: таоёр > та хоёр, нийлжийгаад > нийлж байгаад, нэг их > нээх
4. Нутгийн аялгаар эггээд хэв маягийг илэрхийлэх. Ж. больчкээч > больчихооч
5. Зай талбай, цаг хэмнэхээс үүдсэн ямар ч тогтолцоогүй товчлох байдал. Ж: бсна > байснаа
6. Нөхцөл, дагаврыг буруу хэрэглэх. Ж: хайр л, хайрл > хайрла

Дээр байгаа жишээнүүдээр мэдээж чөлөөтэй, эрх дураараа монгол хэлээ нийгмийн сүлжээнд хэрэглэж болохыг харуулав. Гэхдээ аливаа зүйл тун хэмжээнээсээ хэтрээд ирэхээрээ бас сөрөг талуудыг үүсгэх нь бий. Өөрөөр хэлбэл хувийн харилцаа, албан харилцаагаа ялгаж салгахаа больсноос үүдэн эх хэлний ядуурал доройтол, эмх замбараагүй байдал газар авч хожим засахад ч бэрх аюул болох вий гэдэг үүднээс үл тоон өнгөрч болохгүй зүйл юм. Дараах энгийн нэгэн жишээнээс харахад л нийгмийн сүлжээ гэдэг хувийн харилцаа албаны харилцааны хэлэнд хэрхэн нөлөөлж болохыг харуулна.

Данс эзэмшигчийн нэр/Account Name:	
ХАТАГТАЙ НЯМСҮРЭН НАМУУН	
Гүйлгээний код/Transaction Code:	
1010 ОРЛОГО БЭЛНЭЭР	
Гүйлгээний утга/Description:	
ЗУЭЭР Л ОРЛОГО	
Гүйлгээний хураамж/Transaction Fee:	Дансны дугаар/Account No:

Энд “Зүгээр л орлого” гэхийг “Зуээр л орлого” хэмээн залуусын өөрсдийн харилцааны хэлний этгээд хэв маягаар бичсэн байна.

“Нөөц” гэдэг үгийг латинаар оновчгүй галигласнаас энэ үгийг “нууц” хэмээн уншсанаар буруу утгаар ойлгогдож байгаа жишээ юм.

Монгол хэл маань зөв бичгийн дүрмийн хүрээнд сэтгэлийн хөдөлгөөнөө илэрхийлж ч чадах, хурдан бичиж ч болох, ярианы найруулгаар бичсэн ч болох, хэлээ эвдэхгүйгээр бусдад өвөрмөц харагдаж ч болох хангалттай боломжтой баялаг хэл, бичиг билээ. Гэхдээ эндээс интернэтийн орчинд монгол хэл маань мөхөөд байна уу, хөгжөөд байна уу? гэдэг асуудал урган гарч байна. Мэдээж бүх зүйл хоёр талтай байдаг. Нэг талаар монгол хэлийг улам баялаг агуулгатай болгох, найруулгын олон өнгө төрхтэй болгох талаасаа хөгжүүлж байгаа боловч нөгөө талаар монгол хэлийг эвдэх, бүх нийтэд буруу үлгэр дууриал болохын хувьд мөхөөх тал нь давамгайлах хандлагатай гэж дүгнэж болохоор байна. Учир нь интернэт олон нийтэд нөлөөлөх маш хүчтэй хэрэгсэл юм. Цаашдаа улам илүү хүчтэй болох нь гарцаагүй.

Интернэт ба зөв дуудах хэм хэмжээ

Ухаант хүмүүн өөрийн эх хэлээрээ яруу төгөлдөр зөв сайхан ярьж чаддаг байх нь эх хэлний боловсролтой нь шууд холбоотой гэдэг. Тиймээс “аман ярианы хэлэнд хамаарах хамгийн чухал хэм хэмжээ нь дуудлагын хэм хэмжээ юм. Хэлний хэм хэмжээнд таарч тохирсон зөв дуудлага нь зөв бичлэгийн нэгэн адил онцгой ач холбогдолтой. Хүний ой ухаанд юуны түрүүд өртөгддөг зүйл бол үгийн дуудлага гэж судлаачид үздэг” (Пүрэвжав, 1996: 21) байна.

“Үгийн зөв дуудахуй бол хэлэнд нэгэнт хэвшин тогтсон, нийтээрээ хүлээн зөвшөөрсөн дуудлага” (Самбуудорж, 2011: 4) юм. Хэдийгээр үгийг зөв дуудах нь албан харилцаа, нийтэд зориулсан илтгэл тавих, уран илтгэхэд маш чухал боловч буруу дуудлага нь

явсаар бичгийн хэлэндээ нөлөөлөх нь бий. Тухайлбал, энэ талаар доктор Э.Пүрэвжав “Ярианы хэл, бичгийн хэл хоёрыг сайтар ялган салгаж ойлговол зохино. Үүнтэй холбогдуулж хэлэхэд монгол ярианы хэлэнд “хэн мэдэхэв”, “яахав”, “яахан” гэсэн маягтай дуудагддаг үгсийг бичгийн хэлэнд “хэн мэдэх вэ”, “яах вэ”, “яах нь” зэргээр бичих хэрэгтэй байна. Алдаа мадагтай дуудлага нь мэдээллийг буруу ойлгуулах, хэлж ярих гэсэн зүйлээ бусдад хүргэж чадахгүй байх гэх мэтэчлэн олон талын муу үр дагавартай” (Пүрэвжав, 1996: 27) гэжээ. Энэ мэтээр сүүлийн үед олон нийтийн дунд үг хэллэгийг буруу хазгай дуудах, дуудлагаараа бичих зэрэг тохиолдол их болжээ.

Интернэт орчинд үгийг ярианы дуудлагаараа бичих явдал их болсон билээ. Харин цахим орчны харилцаанд үгийг этгээд, буруу бичсэнийгээ эргээд яриандаа хэрэглэхдээ буруу дуудах хэв маяг газар авч буйг анхаарахгүй өнгөрч боломгүй. Энэ нь ялангуяа залуус хоорондын аман харилцаанд түгээмэл тохиолдож байгаа нь анзаарагдах болов. Өөрөөр хэлбэл бичлэг нь дуудлагадаа нөлөөлөх байдал ажиглагдаж байна гэсэн үг юм. Энэ нь залуучууд хэл яриандаа нийгмийн сүлжээнд бичгээр харилцдаг шигээ яриагаа хэт чамин болгох, этгээд хэв маяг үзүүлэхээс нь шалтгаалж байна.

Тухайлбал, залуус, тэр дундаа охидын хэл ярианд “гоё” гэдгийг “гоя” (гар утас гэх мэт төхөөрөмж дээр ё үсэг байдаггүй байснаас ё үсгийг я-гаар орлуулан бичдэг байснаас) гэж, “сайн уу” гэхийг “сээнүү” (цахим орчинд сээнүү, seenuu гэх мэтээр бичдэг) гэж, “яадаг юм бэ” гэхийг “аадийн” (Цахим орчинд энэ мэтээр жижиг хүүхдийн ярианы хэлээр бичих нь түгээмэл) гэж дуудах үзэгдэл цөөн биш байгаа нь анзаарагддаг.

“Хэл яриа бол хүн өөрөө юм” гэсэн үг байдагчлан аливаа хүнийг ямар маягийн дуудлагаар ярьж буйгаар нь боловсрол, соёлынх нь хэмжээг тодорхойлж болно гэж үздэг. Ярианы хэлэнд ерөнхийдөө эрхэмсэг, энгийн, хар ярианы гэсэн гурван дуудлагын хэлбэр байдаг бөгөөд “Эрхэмсэг дуудлага бол үг, үеийг бүрэн бүтэн дуудаж, санаагаа төгс илэрхийлэх зорилготой байдаг бол энгийн дуудлага нь бидний өдөр тутмын харилцаанд үүрэгтэй, хэлний тогтсон хэм хэмжээний дагуу хэвийн ярьж хэлэх дуудлага байдаг. Хар ярианы дуудлага бол хэлний тогтсон хэм хэмжээг анхаарахгүй хааш яаш хэлэх дуудлага” (Самбуудорж, 2013: 6) юм.

Энд өгүүлэн буй дээрх жишээ нь интернэт орчны бичгийн харилцааны өнөөгийн хэв маяг, байдал нь залуучуудын яриа, дуудлагад сөргөөр нөлөөлж байгааг харуулж байна. Хэдийгээр цөөн тааралдах жишээ гэж хэлж болох боловч цаашдаа монгол хэлний зөв дуудах хэм хэмжээнд сөргөөр нөлөөлөх хэмжээнд хүрэхийг үгүйсгэж боломгүй. Аливаа хэлэнд зөв дуудах хэм хэмжээг заавал даган биелүүлж байх ёстой. Үүнийг доктор О.Самбуудорж хэлний сахилга бат, хэлний засаг гээд хэрвээ хэлний сахилга батаа гэвээс

“бид аман болон бичгийн хэлний хувьд харилцаж чадахгүйд хүрч, улмаар соёл, боловсролын хувьд доройтох аюултай байдаг” (Самбуудорж, 2014) хэмээсэн байдаг.

Дүгнэлт

Нийгмийн шинжлэх ухааны салбарт хамаардаг томоохон судалгааны чиглэл бол хэл шинжлэл юм. Хүмүүний хэлийг судалдаг шинжлэх ухаан бий болсноос хойш олон олон үзэл баримтлал бий болон нарийсан хөгжсөөр иржээ. Хэл шинжлэл нь орчин үед “Онолын хэл шинжлэл” (Theoretical linguistics), “Тодорхойлох хэл шинжлэл” (Descriptive linguistics), “Хавсарга хэл шинжлэл” (Applied linguistics) гэсэн гурван чиглэлээр хөгжиж байна. Дэлхийн хэл шинжлэлд үүсэн бий болоод удаагүй байгаа нэгэн шинэхэн салбар болох “интернэт хэл шинжлэл” нь хавсарга хэл шинжлийн чиглэлд хамаардаг билээ.

Эдүгээ дэлхийн олон оронд интернэтийн хэл шинжлэлийн судалгааны төвшин мэдээж өндөр байна. Харин Монголд хийгдсэн энэ чиглэлийн судалгаа тооны хувьд цөөн, басхүү шинэ тутам хэвээр байгаа боловч тодорхой амжилтад хүрсэн гэж үзэж болохоор болжээ. Учир нь интернэт орчны хэлний асуудалд монгол хэл шинжээчид анхаарлаа нэгэнт хандуулж эхэлсэн бөгөөд энэ талаар эрдэм шинжилгээний өгүүллүүд цөөнгүй хэвлэгдэж, мөн нэгэн сэдэвт судалгааны бүтээл гарсны хамт дагнасан судлаачидтай ч болсон нь олзуурхууштай байна.

Монгол хэл байнга хувьсан өөрчлөгдөж байдаг хэлний хөгжлийн түүхэн үйл явцыг тойрч биш дайрч өнгөрсөөр өнөөг хүрлээ. Энэ үйл явц өнөөдөр ч өрнөж байна. Харин энэ үйл явц өрнөх нэгэн хөрс нь интернэт орчин болжээ. Монголд интернэтийн хэлний судалгаа амжилттай хөгжиж байна.

Ном зүй

Баабар, Б. Монгол бичигт латин галиг ингэж хэрэглэе.

<http://baabar.niitlelch.mn/content/3794.shtml>

Латин үсгийн үндэсний хөтөлбөр. <http://www.legalinfo.mn/annex/details/3073?lawid=6108>.

Бат-Ирээдүй, Ж. 2011. Твиттер ба монгол твиттерчид.

<http://iregedui.blogspot.com/search/label/Твиттерийн%20тэмдэглэл>

Болд, Л. 2012. *Монгол хэл шинжлэлийн түүхийн асуудлууд*. Уб.

Болд-Эрдэнэ, Б. 2009. *Интернэт сэтгүүл зүй*. Уб.

Интернэт. 2006. Бүрэн хэмжээний гарын авлага. Уб.

Лувсанвандан, Ш. Крилл үсэг авсны учир.

Монгол улсын өрсөлдөх чадварын тайлан 2014. 2015. Уб.

Мөнхбаяр, Ч. Латин үсэг Монгол ба дэлхий дахинд.

http://moenhbayar.blogspot.com/2011/01/blog-post_9324.html

Нандингүшиг, Б. “Хэвлэл мэдээлэл мөнгөнд автагдаж буруу зүйл хийж болохгүй их эмзэг салбар” ярилцлага. <http://www.iikon.mn/lr/omt>

“Орос үсэг дээр үндэслэсэн монгол шинэ үсэг батлах тухай” Ардын Сайд нарын зөвлөл, МАХН-ын Төв хорооны тэргүүлэгчдийн 1941 оны 5-р сарын 9-ний хамтарсан хурлын тогтоол.

Орчин цагийн монгол хэл. 2008. редактор Өнөрбаян Ц, Цог-Очир А, Ариунболд Ү. Уб.

Пүрэжав, Э. 1996. Монгол хэлний хэм хэмжээ. Уб.

Самбуудорж, О. Зөв бичих нь үүрэг хариуцлага мөн.

<http://www.khelzokhiol.mn/news.php?nid=27>

Самбуудорж, О. 2010. Нийтийн эх хэлний боловсролын асуудалд. “Хэл зохиол судлал” ЭШБ. Боть VI (38). Уб.

Самбуудорж, О. 2005. Тод монгол үсгийн бичгийн хэлний тойм, Осака.

Томтогтох, Г. 2009. *Хэл шинжлэлийн удиртгал*. Уб.

Хэвлэл мэдээллийн хэрэгслийн мониторингийн судалгаа. 2013. Монголын хэвлэлийн хүрээлэн. Уб.

Цагаан ном. 2014. *Мэдээллийн технологи, шуудан, харилцаа холбооны салбарын хөгжил*. Уб.

Шинэбаяр, О. Монгол хэлний хэрэглээ, найруулга, уран сайхны эхийн шинжлэл, Уб.

Шинэ латин үсэг батлах тухай МАХН-ын Төв хороо, Сайд нарын Зөвлөлийн 1941. 02.21-ний өдрийн хамтарсан тогтоол.

Энхбат, Д. 2008. Монголд интернэт нэвтрүүлсэн түүх.

<http://www.enkhbat.mn/2008/10/монголд-интернэт-нэвтрүүлсэн-түүх.html>

Энхмаа, Б. 2015. *Интернетийн хэл шинжлэл*. Уб., Соёмбо принтинг ХХК. 161 х.

Эх сурвалж: Монгол улсын өрсөлдөх чадварын тайлан 2014. 2015. Уб.

World Internet Users and 2015 Population Stats. 2015.

<http://www.internetworldstats.com/stats.htm>

https://en.wikipedia.org/wiki/List_of_virtual_communities_with_more_than_100_million_active_users

<http://www.statisticbrain.com/twitter-statistics/>

Талархал

Уг хуралд оролцож илтгэл тавих бололцоо олгосон “Монгол хэлнүүдийн стандартчилал, нормчлол, мэдээлэлжүүлэлт, олон улсын нийтлэг хандлага” монгол хэл шинжлэлийн олон улсын эрдэм шинжилгээний гуравдугаар хурлын зохион байгуулах хороонд талархал илэрхийлье.

논 문 투 고 일 : 2018년 10월 30일
논 문 심 사 일 : 2018년 11월 15일
논문게재결정일 : 2018년 11월 30일

Phonetic Evolving Patterns of Mongolian Language Family^{*}

Jin Shuanglong^{**}

Abstract

Phonetic Evolving Patterns of Mongolian Language Family

Jin Shuanglong^{**}

This paper explains the phonetic evolution of Mongolian language by taking the phonetic phenomenon of Mongolian language as the object. The phonetic evolution of the Mongolian language follows the directional development law of the system, the mutual constraint law of the factors in the system, the visibility of the system development process, and the nonlinear evolution of the factors in the system, which produces the unique evolution of the Mongolian language.

Keywords : directional evolution; constraint evolution; gradual evolution; distributed evolution

There are particular regularities in the phonetic evolving process of the Mongolian languages. After making an analysis on the special phonetic evolvement phenomenon of the Mongolian languages, the thesis gets the following conclusion: directional evolvement, controlling evolvement, gradual evolvement, distributing evolvement and Implication of phonemic loan.

I . Directional evolvement: higher evolvement of bilabial vowels

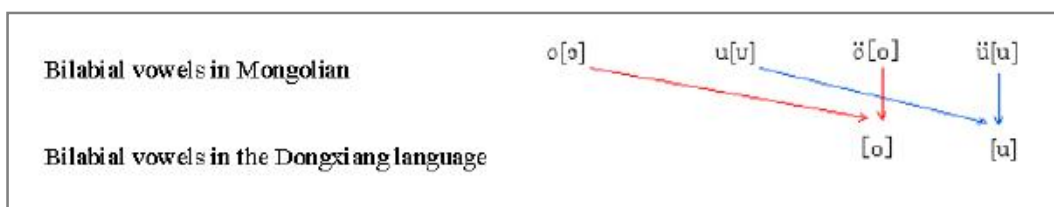
The past the phonetic study of Mongolian language family usually focused on phonemic description. Accurate phonemic description is the basis of studying a phoneme, which, however,

* Staged achievements of national social science fund project titled *Typology Research of the Mongolian Language* / tjinshuanglong@163.com

** Chifeng University

can not make a clear illustration if we study a language from the perspective of historical linguistics. Hence, we should make a clear description of the allophones, which not only helps us to further understand and study Mongolian phonetic history, but reasonably interpret the important role of the developing and evolving process and regularities of Mongolian in the Mongolian languages.

Just as the variant /ɔ/ of the two monophthongs /u/ and /o/, the appearance of phonemic variants in the evolving process of phonemes shows the following two phenomena: one happens in the initial phase of phonemic evolution when one vowel was differentiated into diverse phonemes in different conditions, another is the residual phenomenon of phonemic merger, that is, although several phonemes have been merged into one phoneme because of various external factors, these phonemes would still remain in some dialects before the merger. The free variants /ɔ/ and /ʊ/ for the two vowels phonemes /u/ and /o/ of the Dongxiang language mentioned above belong to the latter phenomenon, which is not an accidental, but an inevitable result of the evolution of Mongolian in the Dongxiang language. However, scholars have different opinions on the number of vowel phonemes in Middle Mongolian. The divergence is between five or seven vowels in Middle Mongolian. In the works *Weiwo Styled Mongolian and Mongolian Phonemes* by Irinchin, *A comparison of the Basic Vowels of Mongolian Language Family* by Hugjilertoo and *A Study of Ancient Mongolian* by Shuangfu, they state that there are five vowels a, e, i, o, u. While his books titled *A Study of Mongolian Phonemic History*, Mengheboyin thinks there are seven vowels a, e, i, o, u, ö and ü in Middle Mongolian. Therefore, the divergence seems to focus on the four bilabials o, u, ö and ü. In my opinion, there are seven Mongolian vowels which are in the evolving phase, whose evolving trace can be found from the languages of the Mongolian languages as well as their dialects. The two bilabial vowels /o/, /u/ are the merging results of the two Ancient Mongolian vowels o[ɔ] and u[ʊ] with the two vowels o[ɔ] and u[ʊ]. The higher directional evolution of the bilabial vowel system in the Dongxiang language results the merger of o[ɔ] and u[ʊ] into [o] and [u]. The existing free variant [ɔ] and [ʊ] of the two vowels /o/ and /u/ are a residual phenomenon. The specific evolving process is showed in the following pic. 1.21.

Pic.1.21 The evolution of the bilabial vowels in the Dongxiang language

In her doctoral thesis *A Study of the Contact between the Mongolian Language and the Dongxiang Language*, Bosarina proposes it is the break-up of the controlling system that causes the harmoniously weakening phenomenon of the vowels in the Dongxiang language. If analyzing from the changing of the bilabial vowels of the Dongxiang language, we found her opinion above is true. The following shows some distinctive features of Mongolian rounded vowels.

Picture 1.24 Distinctive features of Mongolian rounded vowels

	Positive	Negative	Rounded	Unrounded	Higher	Lower
ɔ	+	-	+	-	-	+
ʊ	+	-	+	-	-	+
o	-	+	+	-	-	+
u	-	+	+	-	-	+

The above picture shows that the four vowels ɔ, ʊ, u, o are polymerized from the perspective of “rounded” and “unrounded”, while the four vowels are opposite from the perspective of “positive” and “negative”. In the Dongxiang and Baoan languages etc, as ɔ, ʊ have been merged with u, o, the places of ɔ, ʊ become empty. Therefore, the harmoniously weakening of the positive vowels system causes the weakening of the vowel harmony.

II. Controlling evolvement — controlling pattern of head vowels originating from vowels

Although many scholars of the Dongxiang language have studied the evolution of the Dongxiang vowel /iə/ in Mongolian, they have never inspected the distribution of /iə/. In the Dongxiang language, the phoneme e remains its /e/ sound, sometimes the vowel /e/ corresponds with the phoneme ie, but the condition of $e \rightarrow ie/___$ is unclear. [4] The vowel /e/ corresponds with the phoneme e, sometimes with the phoneme ie, both conditions are unclear. [5] According to Yangumaoshu, the vowel /iə/ was evolved from the vowel /ə/. [6] His study makes a better analysis on the forming of /iə/. But what we are to elucidate is the /iə/ in the Dongxiang language not only corresponds with the phoneme ə in the Mongolian language, but also with the phonemes u, o, j ə, i, a as following:

Pattern 1 ə > iə

Written Mongolian

The Dongxiang language

ə > iə / l__#

tülü-	thuliə-	hot, spicy (spicy mouth) (v.)
egülen	oliən	cloud (v.)
ünügele	unukuliə-	A goat gives birth to a kid (v.)
üile	uiliə	matter, affair (n.)
ebürle	oliə-	tuck into the bosom (v.)
kelen	khiəliən	tongue (n.)
künjile		kontşəliə quilt (n.)
belen	pəliən	rewardless, ready-made (adj.)

ə > iə / k__#

engger	əŋkiə	lappet (n.)
üker	fukiər	bullock (n.)
gem	kiən	illness (n.)

ə > iə / t__ {t → tɕ}

üdesilen	utɕiəʃiliən	evening (n.)
egüden	uitɕiən	door (n.)

ə > iə / th__ {th → tɕh}

temür	tɕhiəmu	iron (n.)
temterikhü-	tɕhiəntɕiəlu-	feel, grope (v.)

ə > iə / s__ {s → ɕ}

singgen	ɕiŋkhiən	shallow (adj.)
iniyedün	ɕiniətun	joke (n.)
segül	ɕiən	tail, tail hair (n.)
sirügün	ɕiərun	coarse (adj.)
seri-	ɕiəri-	waken (v.)

ə > iə / kh__#

eke	əkhiə	(animals') mother (n.)
nüke	nokhiə	companion (n.)

ə > iə / p___#

beri	piəri	concubine (n.)
becñ	piətʂən	Hou, Shen (one of Dizhi) (n.)
nike	niə	one (num.)
negege	niə-	open (v.)

Pattern 2. u > iə

u > iə / p \s \l \m___#

büdügün	piətuŋ	thick (adj.)
sülü	ʂuliə	porridge (n.)
ülü	uliə	no (adv.)
münggü	miəŋku	silver (n.)

Pattern 3 o > iə

o → iə / l___#

ölös-	oliəsi-	starve (v.)
kölörekü	kholiəru-	sweat (v.)

Pattern 4 ɑ > iə / l___

doloγula	toluliə	seven together (n.)
ǰirγaγula	ʂixuliə	six together (n.)

In conclusion, ə > iə / l___# in pattern 1 is easy to explain. The forming of the head vowel /i/ is caused by the restriction of tongue tip consonants /l/, /t/, /th/, /s/, /p/, /k/, /kh/ on Mongolian vowel ə. The pattern 2 u > iə, pattern 3 o > iə and pattern 4 ɑ > iə show two controlling evolution process. In some words of the Dongxiang language, the vowels u, o and ɑ first change into ə, then restricted by tongue tip consonants including /l/, /t/, /th/, /s/, /p/, /k/, /kh/ and forming head vowel [i].

III. Gradual evolvement:

a special phenomenon that r phoneme is reserved

The consonant /r/ is a blade-palatal trill and a voiced sound, appearing in, or at the end of a word.

For example, aruŋ clean(adjective), qhara khäi strong wind(noun), nor khuru-sleepy(verb) täsitar the long scarf winding head(noun).

Many scholars have studied the orientation of phoneme /r/ and er- ended vowel in the Mongolian language. For instance, Buren and Liu Zhaoxiong regard /ə/ as an independent vowel phoneme. Nademude and Ar Yibulaheimai state that /ə/ is combined by the vowel /ə/ and the consonant /r/, and a weakening /r/ does not belong to a single vowel. But they don't regard a weakening /r/ as a variant of the phoneme r. The author have ever made a practical language investigation at Saerbular Town, Huocheng County, Yili Hasarke Autonomous State, Xinjiang Uygur Autonomous Region, and found in the Dongxiang language of Xinjiang Province there is the variant /ɿ/ for the phoneme r.

From the history of the Mongolian, Dongxiang and Baoan languages, /ə/ is not a retroflex vowel, more specifically speaking, is a weakening consonant r. The phoneme [r] is very active in the Dongxiang language of Xinjiang Province, not only appearing in a phoneme, but also at the end of a phoneme. When making a practical investigation in Dongxiang Nationality Autonomous County, Linxia Hui Nationality Autonomous State, Gansu Province, the author found that there are only two consonants /n/ and /ŋ/ appearing at the end of a phoneme in the Dongxiang language of Gansu Province, and the sound /r/ at the end of a phoneme, whose actual pronunciation is the same as the sound /r/ in the International Phonetic Alphabet (IPA), is usually shorter and weak than that in the phoneme, thus recorded as /ɿ/. The author has gathered some words with ɿ phoneme, which are showed as following:

<Table 1.28> Analysis of phoneme [ɿ]

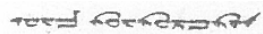
The Dongxiang language in Xinjiang	Actual pronunciation in Xinjiang	Word meaning	The Dongxiang language in Gansu
orɿ	orɿ	dawn (v.)	orɿ
oqhor	oqhoɿ	short (adj.)	oqho
oqhorthu	oqhorthu	shorten (v.)	oqhothu
untur	untuɿ	high (adj.)	untu
thuxorlo	thuxorlo	round (v.)	thuxolo
nor	No ɿ	pool,lake (n.)	no
nor	noɿ	sleeping (n.)	no
nor khuru	noɿ khuru	want to sleep (v.)	no khuru
tʂafar	tʂafarɿ	door slot (n.)	tʂawa
niə tʂuræ	niə tʂuræ	be of one mind (n.)	niə tʂuræ
nur	nurɿ	face (n.)	nu

The Dongxiang language in Xinjiang	Actual pronunciation in Xinjiang	Word meaning	The Dongxiang language in Gansu
par	paɪ	money (n.)	paə
patsar	patsaɪ	city, market (n.)	patsa
teiərgə	teiəɪkə	car (n.)	teiəkə
thuɪkəŋ	thuɪkəŋ	thin (adj.)	thuɪkəŋ
tʃura-	tʃuɪa	stir (v.)	tʃuwa-

The evolving history of phonemes is a gradual process. In the evolving process Modern Dongxiang language of near a thousand years, the disappearance of /r/ sound was also gradual and regional. The gradual changing process should be $r > ɪ > ɔ$, for instance, oqhor > oqhoɪ > oqho. In the Dongxiang language of Xinjiang Province, the author found, in 2009, that the main element in the evolving process of the sound [r] is the sound [ɪ], which provides a more powerful language evidence for the comparative study of language history. And this difference in time and region plays an important role for the study of Mongolian language families lacking of written references. Now, let's take an instance for further elaboration.

The “qəɔtʃhəŋ” is a word in the vocabulary of the Dongxiang language, meaning pigeon, collected in *Vocabulary of the Dongxiang Language* and *The Chinese Dictionary of the Dongxiang Language*. In a book titled *Translation from Chinese to Foreign Languages*, 鸚鵡 可可兒赤干 is pronounced as -kökörČigen

In the twentieth translation of *Lu Long Sai Lue*, 鸚鵡 可合兒赤干[8] is pronounced as kökörČigenne.

Two related words in two language families with completely equivalent meaning are usually called equivalent correspondence of word meaning. When two related words change in meaning because of historical evolution, their meanings are similar but not equivalent; this is called similar correspondence of word meaning. Only equivalent or similar correspondence between two related words can make a comparative study between two family languages. Some scholars thinks that 鸚鵡 in *Translation from Chinese to Foreign Languages* is hühuge, [9] whose Mongolian meaning is cuckoo. After investigation, 可合兒赤干 doesn't mean cuckoo, but pigeon. In *Animals Dictionary*, 鸚鵡 is the explanation for 家鸽, meaning a bird domesticated from wild pigeon.[10] There for 鸚鵡 is 鸽子. In the two ancient works titled *Jing Guang Ming Classic* and *Sacrificial Tiger Raising Stories* written in Huihu characters of Uygur language, there appears a word which is pronounced asüç kögürçäkän, meaning flying pigeons. [11] Hence, from word meaning, the “鸚鵡, 可可兒赤干” in *Translation from*

Chinese to Foreign Languages equally corresponds with ɣoɣotʃhəŋ in the Dongxiang language. While the 鵯鵯 recorded in *Lu Long Sai Lue* nearly correspondence with the pigeon used in the Dongxiang language after being alternatively used. This phenomenon also appears in other dialects or family languages of the Mongolian language. For instance, in Mongolian written language, mangnai means forehead, but meaning the back side of head in oral Balin language. The ɣəku in the Daur language means cuckoo, while the gugu in the Baoan language means pigeon. To conclude, in Middle Mongolian language, “鵯鵯” and “鵯鵯” accurately corresponds with 鸽子 in the Dongxiang language in word meaning.

As confirmed above, “鵯鵯” and “鵯鵯” correspond with “鸽子”. Now let’s make an analysis of “kōkōrcǐgen” in the Mongolian language and “qoɣotʃhəŋ” in the Dongxiang language from the perspective of phoneme correspondence.

The phoneme k in “kōkōrcǐgen” corresponds with the phonemes q and ɣ in the word “qoɣotʃhəŋ” of the Dongxiang language. As a general evolving trend of the phonemes of the Altaic language family, the phoneme *k before the back vowels usually evolves as the phonemes q and x etc. in the language families. [12] Then, Qingertai explains the evolving phenomenon of the phonemes qh and kh in the Middle Mongolian language as follows: according to *Mongolian Mysterious History*, Basibattoo documents and the ancient documents in Weiwur styled Mongolian, qh and q were one phoneme, no difference between them. [13] What we want to illustrate here is that qh and q in Middle Mongolian were one phoneme and could be used alternatively at the beginning. Later, they evolved into two different phonemes, which can be found from the documents such as *Mongolian Mysterious History*.

Therefore, the evolving process of the phoneme kh should be kh>qh>q. And the phoneme ɣ is a weakening phenomenon of the phoneme q. In the Mongolian phoneme system, k and q are two more variable phonemes, for example, in oral Mongolian, the consonant /q/ between two vowels often changes into consonant /ɣ/.

The zero correspondence between r in “kōkōrcǐgen” and “qoɣotʃhəŋ” is analyzed as follows:

Many experts of the Dongxiang language considers that the tongue trilling phoneme r usually correspond with the phoneme r at the beginning of a syllable. While the phoneme r at the end of a Mongolian written syllable usually either loses in the Dongxiang language, or evolves into the phoneme ŋ. In fact, we should understand this loss from some corresponding rules, which is more beneficial to the comparative study.

Let’s first look at the corresponding r phoneme in the Mongolian language and the Dongxiang language.

(1) r: r

Written Mongolian	The Dongxiang language	
aral	arɑŋ	island
učira	otʃhira	see
biširə	pieiəɹə	believe
naran	narɑŋ	sun
bari	pari	grab
bagatur	paturu	strong young man
mori	mori	horse

(2) r: Ø (zero correspondence)

Written Mongolian	Dongxiang language	
Uker	fukio	ox
belčiger	pantʃəØ	grassland
boljumur	puntʃuØ	bird
üjügür	utʃu	point
jiruke	tʃuɹə	hear, feeling, thought

(3) n: ŋ

Written Mongolian	The Dongxiang language	
arʏal	haŋqa	shit
bergen	paŋɹan	sister in-law

What we should pay attention to is the corresponding phenomenon between r and Ø prevails in the Dongxiang language and the Mongolian language. Hence, we think that the r phoneme in “kōkōrcīgen” corresponds with the phoneme Ø in “qoɹotʃhəŋ”.

In the near a thousand years of evolving process from Middle Mongolian to Modern Dongxiang language, the disappearing process of the phoneme r in the Dongxiang language is gradual and regional. The gradual disappearing process should be $r > ɹ > \emptyset$, such as $oqor > oqɹ > oqo$. From the Dongxiang language spoken by the people living in Bayixiang Village, Sarbulark Town, Huocheng County of Xinjiang Uygur Autonomous Region, we found the phoneme ɹ is a key step in the evolving process of the phoneme r. The local people speak “qoɹotʃhəŋ”, where the phoneme r is pronounced as ɹ, to mean “pigeon”, not “qoɹotʃhəŋ”.

Comparing “kōkōrcīgen” with “qoɹotʃhəŋ”, it is found that the syllable ige in Middle Mongolian corresponds with the phoneme ə in the Modern Dongxiang language, which seems

to be strange, after careful study, however, this correspondence rule can also be found between Middle Mongolian and the Modern Dongxiang language. As proposed by Meillet, a French linguist, that while making a comparison between two family languages, what we should focus on is not the similarity of form, but the rules of correspondence. [14] The phenomenon V:<VCV in Mongolian is also manifested in the Dongxiang language as V<VCV which means that the primeval Mongolian VCV had been evolved as a long vowel in Modern Mongolian or earlier Mongolian. For instance, the written Mongolian syllable *ayur* is pronounced as [ʊ : r] in oral Mongolian, and *bayasu* as [pa:s]. Modern Mongolian and the Modern Dongxiang language are two different evolving results of Middle Mongolian, but from the evolving history, they follows some common basic rules of Mongolian evolvement.

The Dongxiang language		Written Mongolian		Oral Mongolian	
nuruŋ	<	niruyu[n]	>	nʊrʊ:	backbone
qhurəu	<	qirayu	>	xerʊ:	frost
qhuturŋ	<	qatayu	>	xatʊ:	hardness
qhurʃuŋ	<	γasiyun	>	kʰʊʃʊn	5 bitterness

In the phenomenon of the above Dongxiang language, it is

.not easy to say that this is a phenomenon the loss of the Mongolian phoneme k in the Dongxiang language, but a correspondence phenomenon of phonetic rules. Therefore, it is right that the syllable “ige” in the Mongolian word “kōkōrcigen” corresponds with the phoneme “ə” in “qəwotʃhəŋ” of the Dongxiang language.

Language experts, after studying, have found that there are clear correspondence between Mongolian and the Dongxiang language, such as ö and o, n and ŋ, Č and tʃh, etc. So it is sure that between “kōkōrcigen” and “qəwotʃhəŋ”, there are correspondences between ö and ə, n and ŋ, Č and tʃh.

When making surveying in Xinjiang and Gansu, we found that in some Dongxiang dialects pigeon is not qəwotʃhəŋ, but qəwotʃhəŋ in which the phoneme r actually is pronounced as qəwotʃhəŋ. In Longquan Town, Wangjiayi, Nalesi and Dashu of Dongxiang Autonomous County, pigeon is also spoken as qəwotʃhəŋ. Therefore, we can surely confirm that the “kōkōrcigen” recorded in Middle Mongolian document, which means pigeon in English, is the original form of the “qəwotʃhəŋ” in the Dongxiang language.

Middle Mongolian k---ö---k---ö--- r---Č---igə---n

The Dongxiang language	q	o	ɣ	o	ɿ	tʂh	ə	ŋ
Dongxiang Dialects	q	o	ɣ	o	o	tʂh	ə	ŋ
	1	2	3	4	5	6	7	8

In the above table, it is easy to find the evolving process of the phoneme *r* from the correspondence of the fifth phoneme, that is $r > \text{ɿ} > \text{o}$.

The phonetic investigation of the word “qoɣotʂhəŋ” in Dongxiang language give us the enlightenment that what phonetic historical evolvement leaves us is just the evolving result, while the process is unknown. However, we can infer some phonetic changes finished long time ago in the light of the phonetic changes being on. We believe that from the living language such as the Dongxiang language, we can find not only the evolving result of the dead language recoded in the Huihu characters of Mongolian, but, more importantly, their evolving process. Making a comparison of the phonetic evolving history is more persuasive than the already finished evolving results. The reservation of the phoneme *r* in the Dongxiang language is a language fact, which will be helpful to make a historic study of the Dongxiang language when found and commanded by us.

IV. Distributing evolvement: the reservation and loss of the consonant

Some Mongolian scholars studying the Mongolian language conclude the evolving rule of the Mongolian consonant *p* as “ $p > w > \text{o}$ ”. The author thinks that the evolvement of the consonant /*p*/ in some vernacular words doesn’t belong to linear evolving process. The consonant /*p*/ in Ancient Mongolian, because of different distributing places, has non-linear change to different directions. The consonant /*p*/ in the vernacular words of the Dongxiang language reserves the original /*p*/ sound, while neighboring with different phonemes; it will change into /*w*/ or zero, changing exclusively into zero at the end of a word. If we use He Da’an’s formula $\alpha > P/ _ C$ [15], we will have the following for formulae: $p > p/ _ p > p/m _ p > w/a _ p > \text{o} / \text{o} _$. He Da’an got his formula $\alpha > P/ _ C$ in the light of generating phonological formula $\alpha > P/ _ C$, whose difference with the latter, however, is the expression of evolvement, but synchronicity. What should be stated here is that zero consonant *o* is used in $p > \text{o} / \text{o} _$, while nowadays most

people like to signify zero consonant with Ø which itself is a symbol of the vowel in the IPA. As the use of Ø to signify zero consonant will always cause misunderstanding, the symbol ○ is used in this thesis. The symbol ○ has also been used in other books, including *Modern Wu Language Study*, by Zhao Yuanren, published by Research Institute of Tsinghua University in 1928, and *A Draft of Chinese History*, by Wang Li, published by Science Press in 1958.

In the vernacular words of the Dongxiang language, only the consonant /p/ appearing at the beginning of a word or behind the consonant /m/ can remain the pronunciation of its original sound. In the latter case, the original /m/ changes into consonants /n/、/ŋ/.

p > p/ at the beginning of a word

Written Mongolian	The Dongxiang language	
boyudai	pautai	wheat (n.)
bügel jǐ	paɣa	frog (n.)
beye	pantɕə-	vomit (v.)
baqa	pəjə	body (n.)
bi	pi	I (pron.)
büdügün	piətun	thick (adj.)
boyoni	poɣoni	short (adj.)
bolay	pula	spring (n.)

p > p/m__ # {n > m}

Written Mongolian	The Dongxiang language	
nembegedegen (<i>Translation from Chinese to Foreign Languages</i>)	niənɐ-	① cover (quilt) ② put on (v.)
simayul	ʃunpən	fly (n.)
embüre	unpərə-	collapse (v.)
omba-	unpa-	swim (v.)

The consonant /p/ in written Mongolian corresponds with the consonant /w/ in the Dongxiang language. While distributing after the phonetic symbols including /a/、/ə/、/u/、/ʉ/, the consonant /p/ will change into /w/.

p > w/a, ə, u, ʉ_____#

Written Mongolian	The Dongxiang language	
qabudartu	qhawithu-	swell (v.)

küpegün	khəwəŋ	① boy ② son (n.)
sibar	ʂuwa	mud (n.)
tabun	thawuŋ	five (num.)
daba-	tawa-	① past, over ② win (v.)
abači	awəitʂi	hunter (n.)
ǰabsar	tʂawa	interspace, gap (n.)
yabu	jawu-	walk (v.) 走 (动)
abayā	awuka	uncle (n.)
ebül	uwən	winter (n.)
kilbar	quwa	easy (adj.)
qabar	qhuwa	鼻 鼻涕 (名)

The consonant /p/ after vowel /o/ will all disappear, and the disappearing process should be $p > w > \emptyset$. The weakening consonant /p/ often changes into /w/, which, when distributing after the vowel /o/, is recorded as /^wo/ by some scholars, because the vowel /o/ in the Dongxiang language sounds distinctively like /w/. As /^wo/ sounds rather like /w/, /w/ merge with /o/ into the vowel /o/, which is $p > \emptyset$ in form, but /w/ integrates with /o/ in fact.

p > o /o _____ #		
Written Mongolian	The Dongxiang language	
ebesün	osuŋ	grass (n.)
ebörle-	oliə-	put into the bosom (bert)
ebčigün	otʂan	chest (n.)
eber	oə	horn (n.)
öberün	oruŋ	I (in citation) (pron)
ebed-	othu-	pain (v.)
ǰöb	tʂo	true (adj.))

Consonants can be differentiated from the friction degree of the airflow through the vocal tract, that is, the degree of airflow impeded. The friction degree of the airflow can be ranked from stronger to weaker as: plosives > affricatives > fricatives > nasals > liquids > glides > approximants (j, w), as glides and approximants have some characteristics of vowels, it can be called semi-vowels. [16] Therefore, it is a normal phenomenon that /w/ merge with /o/ into the vowel /o/.

In the Dongxiang language, the consonant p after consonant r also disappears.

p > ɔ /r ____		
Written Mongolians	The Dongxiang language	
qharban	haroŋ	ten (num.)
yurban	quraŋ	three (num.)
dürben	teiəroŋ	four (num.)

From the above study, it is found that the disappearance of the consonants /p/, /r/ and /k/ in the Dongxiang language didn't happen suddenly, but happening gradually. The phonetic correspondence rules including Grimm's Law and Wiener's Law are a breakthrough of phonetic evolvement study. By using the language material of Indo-European languages, these rules scientifically demonstrated the regularity of phonetic evolvement. On the basis of phonetic correspondence rules, KHarl Verner, a Denmark linguist of the Neo-grammatical school, proposes that there is no exception that doesn't have regularity. [17] Pederson suggests that if there is an exceptional rule regulating a language, there must be exceptional reasons. [18] The scholars of Young Grammatical School hold that phonetic evolvement is a gradually regular change, and phonetics of the same kind usually have the same changing results as long as they have the same phonetic distributions. If there is an exception, another rule must have worked there. Phonetics evolves gradually under a certain rule.

Conclusion

By studying the phonetics of the Mongolian languages, this thesis describes the phonetic system and the phonetic evolvement rules. Supported by the supervisor, the author made an investigation on the Dongxiang language of Xinjiang at Saerbular Town, Huocheng County, Yili Hasarke Autonomous State of Xinjiang Uygur Autonomous Region, from July 10th to August 10th in 2009. Since 2013, the author have made a survey on the Mongolian languages in Dongxiang Nationality Autonomous County, Zhangye City of Gansu Province, Tongren County of Qinghai Province and Daur Nationality Autonomous Banner of Inner Mongolia. After making an analysis of the first hand materials, the author makes an conclusive summary and describes the phonetics of the Mongolian languages with the help of the theories and strategies of linguistics, historical linguistics and experimental phonetics.

The phonetic distribution has been emphasized while describing phonetics, which plays an

important role for the study of the phonetic evolvement of the Mongolian languages. For instance, since the consonant p cannot appear after the vowel o in the vernacular words of the Mongolian languages, the first evolving stage of the consonant p is p-w, and the second stage is w-○ (zero). The change in the second stage is not a loss of the phoneme w, but the phoneme w merging into the phoneme o.

In conclusion, the phonetic evolving rules of the Mongolian languages include directional evolvement, controlling evolvement, gradual evolvement and distributing evolvement.

References

- [1] Ar Yibulamaihei(1988). 'The Phonemes of the Dongxiang Language'. In *Symposium of the Dongxiang Language*. Northwest Nationality Research Institute of Northwest Minzu University, 67-68.
- [2] Huhe.(2009). *Phonetic Experimental Study of the Mongolian Language*. Shenyang: Liaoning Nationality Press.
- [3] Luo C. R. & Wang J.(1957). *An Outline of General Linguistics*. Beijing: Science Press.
- [4] Jiaodaozhengjia.(1982). 'Phonetic Changes of the Dialects of Busan', *Journal of Osaka University of Foreign Studies* (no. 59), 17-35.
- [5] Tongkoukangyi.(1984). 'Review Article: On the Formation and Development of the Mongolian Language.' *Linguistic Research* (3), 117-136.
- [6] Yagumaoshu.(1987). *Phonetic Evolvement Studies of the Mongolian Languages in Gasu and Qianghai Provinces: The Evolvement of the Anterior Unrounded Vowels e and i in the Baoan, Dongxiang and Tuzi Languages*. Published in the Autumn Symposium of Mongolian Society held in Osaka University of Foreign Studies.
- [7] Wu · Manduhu.(1995). *Mongolian Translation*. Shenyang: Liaoning Nationality Press, 191.
- [8] Wu · Manduhu.(1995). *Mongolian Translation*. Shenyang: Liaoning Nationality Press, 536.
- [9] Wu Mandufu.(1995). *Mongolian Translation*. Shenyang: Liaoning Nationality Press, 191.
- [10] Du Yaquan & Du Jiutian(1993). *A Dictionary of Zoology*. Beijing: The Commercial Press, 2253.
- [11] Geng S. M.(2007). *A Course of Ancient Uyghur Language Document*. Beijing: The Ethnic Publication House, 117.
- [12] Litifu Tohutee.(2002). *Introduction to the Altay Linguistics*. Taiyuan: Shanxi Education Press, 484.
- [13] Qinggertai.(1985). 'Historical Evolvement of Mongolian Stops q and k.' *Minority*

Languages of China. 3rd edition.

- [14] Meillet. (2008). *Comparative Methods of Historical Linguistics*. Beijing: World Publication Corporation, 32.
- [15] He D. A. (2004). *Regularity and Direction: Phonologic Structure in Change*. Beijing: Beijing University Press, 17.
- [16] Jiang D. (2002) *Historical Phonetic Changing Pattern of Sino-Tibetan Languages*. Beijing: The Ethnic Publication House, 384.
- [17] Wu A. Q.(2006). *Historical Linguistics*. Shanghai: Shanghai Education Press, 11.
- [18] Pederson. Translated by Qian J. H.(1958). *European Linguistic History of the Nineteenth Century*. Beijing: The Science Press, 291.

논 문 투 고 일 : 2018년 10월 30일 논 문 심 사 일 : 2018년 11월 15일 논문게재결정일 : 2018년 11월 30일

关于若干契丹小字原字结构及合成字组合形式*

彭鞅茹罕**

Abstract

Studies on Structure of the Glyphs and Combination of the Blocks of Khitan Small Script

Peng Daruhan**

The present paper firstly introduced the form of the Khitan small script glyphs and their combination form. Secondly, through the collation and study of the existing materials, the author concluded that the glyphs 𐰽、𐰿、𐰻、𐰼 may be the combination of 𐰺 and 𐰾、𐰽、𐰿、𐰻 respectively and suggested that some glyphs may be possible to be further divided. Thirdly, due to the different discrimination of the glyphs, the combination form (or glyph order) of Khitan small script has also been changed. Taking four-glyph-block as example, originally

①② and ②③ form, now may become ①② or ①②③, which broke the understanding of

the glyph order of Khitan small script “left to right and push down two by two”. Finally, on the basis of dividing a series of glyphs like 𐰻 into two, the author have made the reconstruction of the phonetic value and meaning of a series of blocks containing those glyphs.

Keywords : Khitan small script, glyph, combination form

* 本文系内蒙古自治区民族事务委员会蒙古语言文字科研资助项目《契丹小字拼写规律研究》(MY-YB-2018012)成果；获得内蒙古自治区蒙古语言文字信息化专项扶持项目《中古蒙古语多文种文献语料库建立与数字化平台搭建》(MW-2018-MGYWXXH-2015)资助。

** 彭鞅茹罕，女，蒙古族，内蒙古大学在读博士生，内蒙古民族大学讲师。

内蒙古大学 内蒙古民族大学 / daruhan@163.com

(Inner Mongolia University, Inner Mongolia University for the Nationalities)

契丹文是十世纪初契丹人为记录其契丹语而创制的文字，分大字和小字两种，与汉字一并通行于辽代及金代早期，使用长达200余年。随着辽朝的瓦解和契丹人的消失，契丹文字逐渐成为了死文字，无人能识，无从破解。

契丹文字的重现及其相关研究始于20世纪20年代巴林右旗辽庆陵契丹文帝后哀册的发现，并在20世纪70年代以“契丹文字研究小组”的研究得到了突破性进展，引起了学术界的密切关注。从20世纪90年代至今，因原始资料的陆续出土，契丹文字研究在前辈学者们坚实研究基础上，得到了稳步提升，有了进一步的发展。特别是进入本世纪以来，契丹文字的研究从传统的文字比较研究发展到了今天的传统研究与数字化研究相结合的研究阶段。近年，内蒙古大学学者们对契丹文字进行了信息化处理，创制了契丹大字、契丹小字电脑字库，并创建了契丹大、小字文献数据库及“契丹、女真文综合查询系统”。在2014至2018年间，陆续向国际标准化组织（ISO）提交了契丹大、小字编码方案。

契丹文字研究的几十年中，学者们不断地增减修订契丹大字、契丹小字原字，旨在探索并呈现出契丹文字的原貌。近年，通过学者们对契丹小字原字的辨别及原字组合形式的深入探究，曾经判定的契丹小字原字组合形式（或排列顺序）似乎遇到了挑战，需要我们重新审视原字结构及合成字组合形式。

一、契丹小字原字及其结构

契丹小字是由一到七个¹⁾不等的基本读写单位组合而成的，这种基本的读写单位，其形体是在增减汉字笔画改造而成的，前辈学者们称之为“原字”，西方学者一般将其译为 glyph。原字在组成契丹小字时，因其出现位置的不同而有时代表音素，有时代表音节，《契丹小字再研究》（以下称《再研究》）认为契丹小字是音节兼辅音文字，“原字”就相当于“字母”。

因契丹小字原字来源于汉字，故其基本笔形如同汉字有横、竖、撇、点、折五种。原字一般由1（一、丨）至10个（灬、灬）笔画构成，有独体字（乚、丁、女）和合体字（𠂇、伏、𠂇）两类，合体字还可以按其结构分为：左右结构（伏、𠂇、𠂇）、上下结构（𠂇、𠂇、𠂇）、半包围（𠂇、𠂇、𠂇）、包围（𠂇）四种。

有些契丹小字原字可以单独构成一个字，这样的字学界称为“单体字”，如𠂇、𠂇；有些原字，结合起来构成一个字，学界称之为“合成字”，如𠂇𠂇。有些原字只出现在单体字中，有些原字只出现在合成字中，有些原字既出现在单体字中也出现在合成字中。

1) 在新近发现现在的资料中，研究者们又发现了由八个原字组合而成的契丹小字。

原字是以各种笔画,按各种方式组合而成。契丹小字又是由一到八个原字组合而成的。根据目前发现的契丹小字资料,整理、辨别出契丹小字原字数量,字形是解读契丹小字最基础,最重要的工作。从上世纪70年代开始,学者们就此做了大量的工作。由于每个时段出土资料的不同,契丹小字原字数及字形都有着些许的变化。

“契丹文字研究小组”的《关于契丹小字研究》(1977)、清格尔泰等《契丹小字研究》(1985)根据当时公开的契丹小字资料,总结出了378个契丹小字原字(包括异体字),对其中130个原字进行了识读,并将“原字识读总表”及“原字总表”附于文章及著作之后。

随着契丹文字研究的逐步深入、研究资料的陆续出土,新原字不断出现,曾经制定的“契丹小字原字总表”需进行修订及增减。吉如何、吴英喆(2009)比较各种新旧资料,并充分利用检索统计的方法,对20世纪70年代制定的“原字表”进行了更正及增减,鉴别整理出了437个原字。文中认为234号原字末笔应为竖(丨),而非撇(丿),并将其更正为𐰚,同时对𐰚(198)、𐰚(128)、𐰚(129)进行了字形的更正,认为应分别更正为𐰚、𐰚、𐰚。利用已有资料及检索系统,认为𐰚(256)为𐰚、𐰚(278)为𐰚、𐰚(121)为𐰚、𐰚(209)为𐰚、𐰚(281)为𐰚、𐰚(171)为𐰚(215)、𐰚(364)为𐰚的误抄,建议从原字表中将前者排除。依据数据统计分析,认为𐰚为残体字,𐰚并不可称之为原字,应将其从原字表中排除。最后,对“研究小组”的原字总表进行了修订及增减,以横、竖、撇、点、折的顺序整理出437个原字制定了新的原字总表,为了查阅方便,将原字原来的编号也相应的附在了后边。根据之后发现的资料,吉如何等对原字的更正和删减似乎存在一些问题。

2017年12月,清格尔泰、吴英喆、吉如何所著《契丹小字再研究》出版,对契丹小字原字总表又一次进行了修订及增减,整理出453个原字,并收录300个原字的拟音,为保留1985版原字总表的原字编号,为新增的原字进行了插入式编号,如17号原字𐰚,新增原字𐰚编号为17.1。根据迄今发现的契丹小字资料,为学界整理出了“契丹小字原字字形总表”及“契丹小字原字字音总表”。“字形总表”中包含了原字编号、输入码、笔画数、形近字、拼写形式及形近大字。“字音总表”包括原字编号、原字新旧拟音、拉丁文转写及同音大字。

学界对原字总表的反复修订增减、对原字字形的反复甄别旨在对契丹小字进行更深入、更准确的拟音释义。据最近的观察,整理出来的这453个原字中,似乎有一些原字是可以继续拆分的,也就是说,原来认为是一个的原字或许可能是两个原字组成的合成字。

吉如何、吴英喆(2009)在对契丹小字原字进行再次甄别和“原字总表”的重新制定时,认为𐰚、𐰚并非独体字,而分别是由原字𐰚和𐰚、一和𐰚组成的合成字。

即实先生(2015)在《读谜谈解——补说<回里坚墓志>》一文中曾提出过自己的意见。对𐰚进行解读时说“𐰚、𐰚、𐰚、𐰚等字学界以为都是原字。后来发现《讹志》第25行有𐰚,已将𐰚析为独立原字”,并认为𐰚原字或读[s/sɪ],𐰚余切读时[a]弱化而成[sei]。即实先生虽未为原字𐰚进行确切拟音,但试图将𐰚拆分为𐰚、余两个原字来进行拟音这一想法是具有启发意义的,对我们分析原字的组合排列形式的探究提供了新的视角和思路。

原字 𡗗、𡗘、𡗙、𡗚 常与原字 𡗛 组合成字。刘凤翥(1995)所附志文中将 𡗛 释为“胡靺古”，丰田五郎(1997)参照中古蒙古语，认为契丹语中表示人名“胡靺、胡靺古”的 𡗛 与《蒙古秘史》中的 qutuy 忽秃黑(秘史旁译福神)相对应，并认为 𡗛 并不是两个原字而是源自汉字草书的“福”字，应为一个原字，读 qutuy。Daniel Kane(2009)在 *The Kitan language and Script* 一书中也沿用了丰田五郎的意见，认为 𡗛 并非两个原字，而是一个原字，并将其视为单独一个原字进行了说明。他还认 𡗗、𡗘、𡗙 均为原字 𡗙 的异体字。对照契丹文、汉文墓志，契丹小字 𡗛 与人名“胡睹堇”对应，较之 𡗛 多一个原字 伏。

整理归纳上述各家对原字鉴别的不同意见，我们可得出契丹小字原字不同以往的组合形式。《姑》第25行出现的 𡗛 或与《镇》26行、《清》19行的 𡗛 为一个字，只是原字组合形式的不同。由此可见，𡗗、𡗘、𡗙、𡗚 或为原字 𡗛 分别和原字 𡗛、𡗛、𡗛、𡗛 组合而成，而非一个原字。

如上所述，一些合体字，如 𡗗、𡗘、𡗙、𡗚 等，是可以拆分的话，那么由原字组合而成的合成字结构也会随之发生变化。

二、契丹小字合成字的组合形式

“研究小组”(1977)总结，原字可以单独构成一个字，称之为“单体字”，几个原字结合起来构成一个字，称之为“合成字”。合成字可以由二至七原字组成，其排列次序一般为先左后右二二下推。若有三个、五个或七个原字组成，末一个原字居于下边中间。契丹小字原字具体组合形式有：

(一) 两个原字组合时：一般情况下为 ①②，有时会出现 ①② 的形式，如

𡗛 𡗛 (《查》23)、𡗛 𡗛 (《故》13)。

(二) 三个原字的组合形式：一般为 ①②③ 形式，有时会出现 ①②③ 的形式，如

𡗛 𡗛 𡗛 (《查》17)，𡗛 𡗛 𡗛 (《许》8)。

(三) 四个原字组成的词语：一般以 ①②③④ 形式出现，有时还有 ①②③④ 的形式，如

𡗛 𡗛 𡗛 𡗛 (《弘》4) 𡗛 𡗛 𡗛 𡗛 (《弘》24)。

(四) 五个原字组合时：一般情况下是 $\begin{smallmatrix} \textcircled{1}\textcircled{2} \\ \textcircled{3}\textcircled{4} \\ \textcircled{5} \end{smallmatrix}$ 的形式，有时会有 $\begin{smallmatrix} \textcircled{1} \\ \textcircled{2}\textcircled{3} \\ \textcircled{4}\textcircled{5} \end{smallmatrix}$ 的形式，如

$\begin{smallmatrix} \text{面} \\ \text{立} \\ \text{方} \\ \text{爻} \end{smallmatrix}$ (《详》 10) $\begin{smallmatrix} \text{面} \\ \text{中} \\ \text{化} \\ \text{存} \\ \text{符} \end{smallmatrix}$ (《许》 43)；

(五) 六个原字组合成字时只出现了 $\begin{smallmatrix} \textcircled{1}\textcircled{2} \\ \textcircled{3}\textcircled{4} \\ \textcircled{5}\textcircled{6} \end{smallmatrix}$ 的形式，如 $\begin{smallmatrix} \text{屈} \\ \text{立} \\ \text{力} \\ \text{火} \\ \text{关} \end{smallmatrix}$ (《回》 10)。

(六) 七个原字组合成字时，在现已发现的文献中也只出现了 $\begin{smallmatrix} \textcircled{1}\textcircled{2} \\ \textcircled{3}\textcircled{4} \\ \textcircled{5}\textcircled{6} \\ \textcircled{7} \end{smallmatrix}$ 形式，如 $\begin{smallmatrix} \text{又} \\ \text{中} \\ \text{只} \\ \text{立} \\ \text{力} \\ \text{本} \end{smallmatrix}$ (《完》 4)。

目前学界对契丹小字合成字的排列组合形式基本无异议，对上述这些组合形式是普遍接受的。2016年开始，来自多个不同国家的学者试图对契丹小字进行编码，并陆续提交了两个编码方案。两个编码方案其不同之处在于如何解决契丹小字起始原字为单个原字还是两个原字的不同情况，即 $\begin{smallmatrix} \textcircled{1}\textcircled{2} \\ \textcircled{3} \end{smallmatrix}$ 还是 $\begin{smallmatrix} \textcircled{1} \\ \textcircled{2}\textcircled{3} \end{smallmatrix}$ 。不论哪一个编码方案都是在接受了以上原字组合形式的基础上建立的。

近些年，随着新资料的日益增多，先前的“契丹小字合成字由二至七原字组成，其排列次序一般为先左后右二二下推。若有三个、五个或七个原字组成，末一个原字居于下边中间”这一认识似乎遇到了挑战。我们最近从新资料中发现了由八个原字组合的合成字，其组合形

式为 $\begin{smallmatrix} \textcircled{1}\textcircled{2} \\ \textcircled{3}\textcircled{4} \\ \textcircled{5}\textcircled{6} \\ \textcircled{7}\textcircled{8} \end{smallmatrix}$ ，暂时还没出现 $\begin{smallmatrix} \textcircled{1} \\ \textcircled{2}\textcircled{3} \\ \textcircled{4}\textcircled{5} \\ \textcircled{6}\textcircled{7} \\ \textcircled{8} \end{smallmatrix}$ 形式。

根据前一节对契丹小字原字的辨别及其结构的分析，契丹小字合成字的结构也打破了先前“先左后右二二下推”的认识。

以 $\begin{smallmatrix} \text{斗} \\ \text{茶} \end{smallmatrix}$ 、 $\begin{smallmatrix} \text{斗} \\ \text{伏} \end{smallmatrix}$ 等字为例来观察这一系列原字所组成的合成字的结构。由于 $\begin{smallmatrix} \text{茶} \end{smallmatrix}$ 是由原字 $\begin{smallmatrix} \text{山} \\ \text{余} \end{smallmatrix}$ 组合而成的，那么契丹小字 $\begin{smallmatrix} \text{斗} \\ \text{茶} \end{smallmatrix}$ 的结构不是学界曾经认为的 $\begin{smallmatrix} \textcircled{1}\textcircled{2} \end{smallmatrix}$ 形式，而是由三个原字组合的 $\begin{smallmatrix} \textcircled{2} \\ \textcircled{1}\textcircled{3} \end{smallmatrix}$ 形式，而合成字 $\begin{smallmatrix} \text{斗} \\ \text{伏} \end{smallmatrix}$ 的结构也不是曾经认为的 $\begin{smallmatrix} \textcircled{1}\textcircled{2} \\ \textcircled{3} \end{smallmatrix}$ 而是 $\begin{smallmatrix} \textcircled{1} \\ \textcircled{2}\textcircled{3} \\ \textcircled{4} \end{smallmatrix}$ 的形式。

从以上两个字的组合形式来看，学界一直认为的“先左后右二二下推”的说法遇到了挑战，契丹小字国际标准编码方案的制定也遇到了新的问题。我们似乎要对已总结出的原字进行重新的审视，或许曾经认为是一个原字的原字还可以继续拆分，如 $\begin{smallmatrix} \text{茶} \end{smallmatrix}$ 可拆分为 $\begin{smallmatrix} \text{山} \\ \text{余} \end{smallmatrix}$ 两个

原字。除了上所提及𡗗、𡗘、𡗙、𡗚、可能一些合体字如𡗛、𡗜、𡗝、𡗞、𡗟也值得关注。

如果这些原字也可继续拆分，那么契丹小字原字的组合形式，不只有和^{①②③}的特殊组合形式，^④

可能还会出现^{①②③④}形式，如^𡗛𡗜(《兴》15)。

从上述分析，原字𡗗、𡗘、𡗙、𡗚的拆分是基本可以肯定的。对契丹小字原字的重新辨别，使得之前判定的契丹小字合成字的结构发生了变化，那么，对一些契丹小字的拟音释义也有了新的角度和新的可能性。

三、对相关契丹语词读音的新认识

对上述一系列原字的拆分对有关原字读音的考证提供了重要线索。

前辈学者们通过契丹文、汉文墓志及相关史料将契丹小字^𡗛𡗜释读为契丹人名“胡靺”，^𡗛𡗜为契丹人名“胡睹堇”。丰田五郎认为契丹小字^𡗛𡗜读 qutuy，意为“福”，与中古蒙古语表示“福寿”之义的 qutuy 相近。学界对此字字形仍有争议，有的学者认为^𡗛𡗜是^𡗛、^𡗜两个原字组成的合成字，有的认为这是一个原字构成的单体字，来自汉字“福”字字形，读 qudug。但学界对其意义为“福、寿”是普遍接受的。

根据前文的分析，现在有理由判断契丹小字^𡗛𡗜和^𡗛𡗜是分别由三个原字^𡗛、^𡗜、^𡗜和四个原字^𡗛、^𡗜、^𡗜、^𡗜组合而成的。由于契丹字^𡗜并不是一个原字，而是两个原字^𡗜、^𡗜的组合，那么^𡗛𡗜自然也不是有些学者说的，是一个原字，而是三个原字^𡗛、^𡗜、^𡗜的组合。这样一来，我们就可以换一个角度对其读音进行拟读。《再研究》中沿用了清格尔泰等(1985)对原字^𡗛的拟音 ia，但将^𡗛𡗜作为表示“胡睹古”的特殊词来处理了，因为这里的 ia 音和“胡靺、胡靺古”的起始音 h 音对不上。第二个原字^𡗜读音尚未确定，《再研究》认为这一原字为原字^𡗜的带点字，也表示“三十”。剩下两个原字^𡗜、^𡗜、读 g~ge 和 n，基本无异议。

^𡗛𡗜读音可标记为 ia-?-qu，^𡗛𡗜为 ia-?-qu-n。^𡗜字拆分成^𡗜和^𡗜后，^𡗛𡗜、^𡗛𡗜与人名“胡靺、胡靺古”和“胡睹堇”的对应就更加明显了：^𡗛𡗜，拆分为原字^𡗛 ia、^𡗜?、^𡗜 g~ge，其中最后一个音^𡗜 g~ge 是与“胡靺古”的“古”对应的。^𡗛𡗜，拆分为^𡗛 ia、^𡗜?、^𡗜 g~ge，^𡗜 n，其中末尾两个原字的组合^𡗜 gin~gen 与人名“胡睹堇”的“堇”相对应。至于原字^𡗛 ia 音与“胡靺、胡靺古”起始音的对应，吴英喆认为《辽史》中所见人名“余靺、余都姑”

形式。

- (四) $\begin{smallmatrix} \text{斗} \\ \text{伏} \end{smallmatrix}$ $\begin{smallmatrix} \text{祭} \\ \text{伏} \end{smallmatrix}$ ia-?-qu-n, 在所见资料中均为人名“胡睹堇”之义, 没有“福之”之义的例子。从此可以判断这里的 $\begin{smallmatrix} \text{斗} \\ \text{伏} \end{smallmatrix}$ 并不是属格附加成分。“福之”这一说法应为 $\begin{smallmatrix} \text{斗} \\ \text{不} \end{smallmatrix}$ 的形式, 这也似乎可以证明契丹语中的元音和谐现象。也说明了有些学者认为的 $\begin{smallmatrix} \text{斗} \\ \text{伏} \end{smallmatrix}$ “胡睹堇”为 $\begin{smallmatrix} \text{斗} \\ \text{祭} \end{smallmatrix}$ “胡覩、胡覩古”带属格附加成分的形式这一观点是存在问题的。
- (五) $\begin{smallmatrix} \text{斗} \\ \text{伏} \end{smallmatrix}$ $\begin{smallmatrix} \text{祭} \\ \text{伏} \end{smallmatrix}$ ia-?-qu-n-i, 在《玦》41行出现了 $\begin{smallmatrix} \text{斗} \\ \text{伏} \end{smallmatrix}$ $\begin{smallmatrix} \text{祭} \\ \text{伏} \end{smallmatrix}$ 网 (胡睹堇撰), $\begin{smallmatrix} \text{斗} \\ \text{伏} \end{smallmatrix}$ $\begin{smallmatrix} \text{祭} \\ \text{伏} \end{smallmatrix}$ 带 $\begin{smallmatrix} \text{斗} \\ \text{伏} \end{smallmatrix}$ 这一附加成分的形式笔者暂时还不能做出确切的解释, 有待进一步研究。
- (六) $\begin{smallmatrix} \text{斗} \\ \text{化} \end{smallmatrix}$ $\begin{smallmatrix} \text{祭} \\ \text{化} \end{smallmatrix}$ ia-?-qu-ud, 此字出现两次, 根据《太》20行的 $\begin{smallmatrix} \text{斗} \\ \text{化} \end{smallmatrix}$ $\begin{smallmatrix} \text{祭} \\ \text{化} \end{smallmatrix}$ (四福)、 $\begin{smallmatrix} \text{斗} \\ \text{化} \end{smallmatrix}$ $\begin{smallmatrix} \text{祭} \\ \text{化} \end{smallmatrix}$ (五福), 可推知其为 $\begin{smallmatrix} \text{斗} \\ \text{祭} \end{smallmatrix}$ 之复数形式, 这里选用复数附加成分 $\begin{smallmatrix} \text{化} \\ \text{化} \end{smallmatrix}$ ud, 仍是遵守了元音和谐的原因。
- (七) $\begin{smallmatrix} \text{斗} \\ \text{祭} \end{smallmatrix}$ $\begin{smallmatrix} \text{祭} \\ \text{祭} \end{smallmatrix}$ ia-?-qu-er, 在《宣》11行中有 $\begin{smallmatrix} \text{又} \\ \text{祭} \end{smallmatrix}$ $\begin{smallmatrix} \text{化} \\ \text{祭} \end{smallmatrix}$ $\begin{smallmatrix} \text{斗} \\ \text{祭} \end{smallmatrix}$ $\begin{smallmatrix} \text{祭} \\ \text{祭} \end{smallmatrix}$ 为 $\begin{smallmatrix} \text{斗} \\ \text{祭} \end{smallmatrix}$ (善积福?), 可能是 $\begin{smallmatrix} \text{斗} \\ \text{祭} \end{smallmatrix}$ 的凭借格形式。

四、结论

本文首先介绍了契丹小字原字字形及原字组合形式。其次, 通过对现有资料及文献的整理与研究得出 $\begin{smallmatrix} \text{斗} \\ \text{祭} \end{smallmatrix}$ 、 $\begin{smallmatrix} \text{斗} \\ \text{化} \end{smallmatrix}$ 、 $\begin{smallmatrix} \text{祭} \\ \text{化} \end{smallmatrix}$ 或为原字 $\begin{smallmatrix} \text{斗} \\ \text{化} \end{smallmatrix}$ 分别和原字 $\begin{smallmatrix} \text{化} \\ \text{化} \end{smallmatrix}$ 、 $\begin{smallmatrix} \text{斗} \\ \text{化} \end{smallmatrix}$ 、 $\begin{smallmatrix} \text{祭} \\ \text{化} \end{smallmatrix}$ 、 $\begin{smallmatrix} \text{公} \\ \text{化} \end{smallmatrix}$ 组合而成, 而非一个原字, 并认为原字中的合体字可能也有进一步拆分的可能性。再次, 由于原字判别的变化导致了契丹小字原字组合形式(排列顺序)发生了变化。以四个原字组合而成的契丹小字为

例, 介绍了契丹小字合成字组合形式除了曾经认为的 $\begin{smallmatrix} \text{①} \\ \text{③} \end{smallmatrix} \begin{smallmatrix} \text{②} \\ \text{④} \end{smallmatrix}$ 和 $\begin{smallmatrix} \text{①} \\ \text{②} \end{smallmatrix} \begin{smallmatrix} \text{③} \\ \text{④} \end{smallmatrix}$ 形式, 可能还存在

$\begin{smallmatrix} \text{①} \\ \text{③} \end{smallmatrix} \begin{smallmatrix} \text{②} \\ \text{④} \end{smallmatrix}$ 或 $\begin{smallmatrix} \text{①} \\ \text{②} \end{smallmatrix} \begin{smallmatrix} \text{③} \\ \text{④} \end{smallmatrix}$ 等形式。打破了契丹小字原字排列顺序为“先左后右, 二二下推”的认识。

最后, 在拆分了 $\begin{smallmatrix} \text{斗} \\ \text{祭} \end{smallmatrix}$ 等一系列原字的基础上, 为由这一系列原字组成的契丹小字进行了初步的拟音释义。

附 契丹文墓志名简称及全称对照

《姑》：《耶律迪里姑太保墓志铭》	《完》：《完颜通铜镜镜背铭文》
《镇》：《镇国上将军墓志铭》	《兴》：《兴宗皇帝哀册》
《清》：《萧太山将军永清郡主墓志》	《玦》：《耶律玦敞稳墓志铭》
《查》：《萧查刺相公墓志铭》	《道》：《道宗皇帝哀册》
《故》：《故耶律式铭石》	《奴》：《耶律奴详稳墓志铭》
《许》：《辽国许王墓志》	《显》：《显武将军拔里公墓志铭》
《弘》：《耶律弘用将军墓志铭》	《宣》：《宣懿皇后哀册文》
《详》：《耶律详稳墓志》	《太》：《故太叔祖哀册》
《回》：《萧回链郎君墓志铭》	

参考文献

- [1] 清格尔泰、吴英喆、吉如何：《契丹小字再研究》，呼和浩特：内蒙古大学出版社，2017年。
- [2] 研究小组：《关于契丹小字研究》，呼和浩特：《内蒙古大学学报》，1977年第4期（契丹小字研究专号）。
- [3] 清格尔泰、刘凤翥、陈乃雄、于宝林、邢复礼：《契丹小字研究》，北京：中国社会科学出版社，1985年。
- [4] Daniel Kane, *The Kitan Language and Script*, Leiden (Boston), 2009.
- [5] 丰田五郎：《契丹小字所保留下来的中古蒙古语之痕迹—永福、春秋、数词》，沈阳：《日中合同文字文化研讨会资料》，1997年8月。
- [6] 吉如何、吴英喆：《契丹小字原字字形规范与原字总表》，呼和浩特：《内蒙古大学学报》第41卷，第3期，2009年5月。
- [7] 即实：《读谜谈解—补说《回里坚墓志》》，呼和浩特：《内蒙古大学学报》，2015年第二期，13-20页。
- [8] 刘凤翥：《契丹小字解读五探及其他》，北京：《汉学研究》，1995年？期。
- [9] 李珍华、周长楫，〈汉字古今音表〉（修订本）[M]，中华书局（北京），1999年1月。

논문투고일: 2018년 10월 30일
 논문심사일: 2018년 11월 15일
 논문게재결정일: 2018년 11월 30일

Монгол хэлний үйл үгийн хэвийн дагаврыг зөв хэрэглэх асуудалд

Б. Цэцэнбаатар*

Abstract

On the Correct uses of Verbal Voice Suffixes in Mongolian

B. Sechenbaatar*

Voice may be defined as a verbal category which shows the type of action in relation to the subject. In comparison with some other languages with different typology, the category of voice in Mongolian is characterized by a relatively rich paradigm of morphological forms. In addition to the unmarked active voice, the Mongolian voice system comprises five suffixally marked forms, including passive, causative, reciprocal, cooperative and pluritative voice. Certainly, the voice suffixes have their rules for adding to verbs. However, some incorrect uses of voice suffixes are commonly seen from publications in Inner Mongolian. For instance, the causative and passive suffixes are often incorrectly used. The present other foxes on the phenomenon and emphasizes regular use of the verbal voice suffixes.

Keywords : Correct Uses, Voice Suffixes, Mongolian

Монгол хэлний үйл үг бол үг зүйн хувиллаар маш баялаг үгсийн аймаг юм. Түүнд төлөв, цаг, бие, хэв, байдал зэргийн хэл зүйн айнуудтай бөгөөд тэмдэг үйл үг (үйлт нэр), нөхцөл үйл үгийн хувилалтай байдаг. Үйл хөдөлгөөн хийгээд өгүүлэгдэхүүний хоорондох янз бүрийн харьцааг хэл зүйн аргаар илтгэснийг үйл үгийн хэвийн ай гэж нэрлэдэг бөгөөд түүнд үйлдэх хэв, үйлдүүлэх хэв, үйлдэгдэх хэв, үйлдэлдэх хэв, үйлдэлцэх хэв, үйлдэгцэх хэв гэж байдаг. Үүнд, үйлдэх хэв нь тэг (Ø) хэлбэрээр илэрдгийг гаргавал бусад нь бүр тус тусын тусгай дагавраар илэрдэг байна. Яриангүй, үйл үгийн үндсэнд хэвийн дагавар

* Өвөр Монголын Их Сургууль / 643729706@qq.com
(Inner Mongolia University)

залгаж хэрэглэхэд тогтсон дүрэм горимтой байдаг. Гэтэл манайхны сонин сэтгүүл, ном хэвлэл дээр үйл үгийн хэвийн дагаврыг ташаа буруу хэрэглэх үзэгдэл орчмын жилүүдээс олшрох хандаштай болж байгаа бөгөөд ийм үзэгдэл голдуу үйлдэгдэх хэв болон үйлдүүлэх хэвд холбогдож байна.

Нэг. Үйлдэгдэх хэвийн дагаврыг буруу хэрэглэж байгаа үзэгдэл

Олны мэдээжээр, орчин цагийн монгол хэлний үйл үгийн үйлдэгдэх хэвийг үйл үгийн үндсэнд “-γda/-gde, -da/-de, -ta/-te” дагавар залган илтгэдэг журамтай. Үйлдэгдэх хэвийн дагаврыг ерийн байдалд тусах үйл үгийн үндсэнд залгадаг байна. Жишээлбэл: “тань + гд + х → танигдах, зод + гд + х → зодогдох, мэд + гд + х → мэдэгдэх, үз + гд + х → үзэгдэх, сонс + т (гд) + х → сонстох (сонсогдох), ав + т + х → автах” гэх мэт. Үйлдэгдэх хэвийн дагаврыг хааяа бас эс тусах үйл үгийн үндсэнд залган хэрэглэх үзэгдэл ч бий. Гэхдээ ийм байдалд үг бүтээх үйлдэлтэй хэрэглэгдэнэ. Жишээлбэл: яв + гд + х → явагдах (хурал цуглаан болох, ажил явдал ахицтай болох), суу + гд + х → суугдах (сэтгэл санаанд хоногших) гэх мэт¹⁾. “Үлдэгдэх, хоцрогдох, хүмүүжигдэх” гэх мэтчилэн эс тусах үйл үгийн үндсэнд хэвшсэн шинжтэй хэрэглэгдэх үзэгдэл ч бий (үнэндээ эдгээр нь бүр асуудалтай шиг). Үүнээс үзэхэд, онцгой байдлыг гаргавал “-γda/-gde, -da/-de, -ta/-te” дагаврыг ерөнхийдөө бүр тусах үйл үгийн үндсэнд залгадаг гэсэн дүн гаргаж болмоор байна. Гэтэл үйл үгийн үйлдэгдэх хэвийн дагаврыг алдаа мадагтай хэрэглэх үзэгдэл орчмын үеэс олширч эхэлсэн бөгөөд үүнд дараах мэт гурван зүйлийн байдалтай.

(Нэг). Үйлдэгдэх хэвийн дагавар залгах шаардлагагүй эс тусах үйл үгийн үндсэнд үйлдэгдэх хэвийн дагаврыг залган хэрэглэж байна. Жишээлбэл “усанд дэвтэгдэх, бороонд норогдох, салхинд хийсэгдэх” гэх мэтийн хэллэг зарим хүмүүсийн ярианд нэгэнт энгийн үзэгдэл болоод байна. Үнэндээ, монгол хэлний “дэвтэх, норох, хийсэх” зэрэг нь эс тусах үйл үг болохоор үйлдэгдэх хэвийн хувилалгүй байх нь зүй. Өөрөөр хэлбэл, орчин цагийн монгол хэлэнд ерөөсөө “усанд дэвтэх, бороонд норох, салхинд хийсэх” гэж хэлдэг жамтай. Нэлээд түгээмэл тохиолддог бас нэг жишээ бол “багтагдах” гэдэг үг юм. Жишээлбэл, зарим өгүүлэл зохиолд “үүнд дараах мэт дөрвөн талын агуулга багтагдана” гэх мэтийн хэллэг зөндөө байдаг. Түүнийг “багтана” гэвэл зүйтэй гэдэг нь маш тодорхой.(Хоёр).

1) Үйлдэгдэх хэвийн дагавар үг бүтээх үүрэгтэй хэрэглэгдэх тухайд Өвөр Монголын Их Сургуулийн 1964 онд анх хэвлүүлж, 2005 онд дахин хэвлүүлсэн “Одоо үеийн монгол хэл”-д “нэлээд үг бүтээх шинжтэй байдаг” гэж заагаад “явагдах” гэдэг үгийн жишээ үзүүлсэн байдаг.

Үйлдэгдэх хэвийн дагаврыг давхарлан хэрэглэх үзэгдэл оршиж байна. Жишээлбэл: “ол+д+гд+х→олдогдох, ав+т+гд+х→автагдах”. Энэ хоёр үг яг ёсондоо “олдох, автах” гэж бичигдэх ёстой. Учир нь үйлдэгдэх хэвийн дагаварт “-γda/-gde”-ээс гадна бас нэг “-da/-de, -ta/-te” дагавар байдаг бөгөөд “олдох, автах, дийлдэх (дийлэгдэх), сонстох (сонсогдох), хууртах” гэх мэтийн хэдхэн үгэнд хэрэглэгдсээр буй. Иймээс үйлдэгдэх хэвийн “-da/-de, -ta/-te” дагавар нэгэнт авсан “олд, авт”-д дахин үйлдэгдэх хэвийн “-γda/-gde” дагаврыг давхарлан залгах шаардлагагүй юм. Гэтэл манай сонин сэтгүүлд энэ хоёр үйл үгэнд үйлдэгдэх хэвийн дагаврын адил бус хоёр хувилбарыг давхарлан хэрэглэсэн үзэгдэл хааяа бас харагддагийг дурдууштай. Энд “олдогдох”-ын жишээнээс нэгийг харуулбал:

Нэгэнт олдогдсон бичиг сурвалжид ийм тэмдэглэл байхгүй. (“Өвөг дээдийн нутаг”)

(Гурав). Үйлдэгдэх хэвийн дагавар бүхий үгийг шал ондоогоор ойлгож, ташаа бичих үзэгдэл хаа ганц тохиолдож байна. Үүний жишээнд “ončaliγdaqu” гэдэг сонин бичлэгийг дурдаж болно. Хоёр жишээ үзье.

- а. Холболт сэтгэмжээрээ онцлогдох (ončaliγdaqu) найраг хэлхэж*
- б. Ховор сайхан эрэл сааралтай хайрын шүлэгч буюу. (“Хайрын шүлэгч буюу”)*
- в. Энэ нутгийн байгаль орчин, өвөрмөц соёл уламжлалаараа онцлогдож (ončaliγdaqu) байгаа нь тодорхой. (“Алшаа бол уртын дууны эгшиг шингэсэн торгон энгэр”)*

Дээрх хоёр жишээнээс үзэхэд, “ončaliγdaqu” гэдэг үйл үг “бусдаас өвөрмөц содон харагдах (танигдах, мэдэгдэх ...), гоц ялгарах, чухалчлагдах” гэх зэргийн утга илэрхийлж байх бөгөөд “онцлог +д+х→ онцлогдох” бүтэцтэй үүсмэл үг гэж үзэж болмоор байна. Гэтэл “онцлог” гэдэг жинхэнэ нэр болон “-д” дагаврын нийлбэрээс ийм утга үүсэх бололцоо хараахан үгүй гэж хэлж болно. Энд бид жинхэнэ нэрд “-д” дагавар залган үйл үг бүтээдэг байдлын тухай авч үзье.

- (1). Голдуу хүн амьтны биеийн эрхтнийг заасан, заримдаа бас хувцас хунарыг заасан жинхэнэ нэрд “-д” дагавар залган, тухайн жинхэнэ нэрээр илэрч буй юмнаас барих, татаж чангаах, тэврэх, түших, хазах, цохих зэрэг утгыг илтгэсэн тусах үйл үг үүсгэнэ. Жишээлбэл: “амдах, сүүлдэх, чихдэх, цоровдох, багалзуурдах, шийрдэх, үсдэх, гээгдэх, гөхөлдөх, хүзүүдэх, хонгодох, хөлдөх, борвидох, цавьдах, тахимдах, шилдэх, заамдах, хормойдох, ханцуйдах, бүсдэх, сугадах, өсгийдөх ...” гэх мэт.
- (2). Багаж хэрэгсэл, зэр зэвсэг, биеийн эрхтнийг заасан жинхэнэ нэрд “-д” дагавар

- залган, тухайн жинхэнэ нэрээр илэрч буй юмаар хэрэглүүр болгон үйл хөдөлгөөн хийхийг илтгэсэн тусах үйл үг үүсгэнэ. Жишээлбэл: “хүрздэх, хөгжимдөх, хуурдах, лимбэдэх, шүүрдэх, ташуурдах, мялаадах, нударгадах, савардах, утасдах, сэрээдэх, билүүдэх, буудах, бөмбөгдөх, алгадах, дурандах, урхидах, эмээлдэх ... ” гэх мэт.
- (3). “Сүү, тос, үнс, хөө, оо, саван” зэрэг жинхэнэ нэрд “-д” дагавар залгавал эдгээр зүйлийг түрхэж наалдуулах гэсэн утгатай тусах үйл үг үүсгэнэ. Жишээлбэл: “сүүдэх, тосдох, үнсдэх, хөөдөх, оодох, савандах ... ” гэх мэт.
- (4). Идээний зүйлийг заасан зарим жинхэнэ нэрд “-д” дагавар залган, тухайн идээгээр хооллох утга бүхий эс тусах үйл үг үүсгэнэ. Жишээлбэл: “бууздах, баншдах” гэх мэт. Харин “архидах” гэвэл архийг ихээр уух гэсэн утгатай.
- (5). Зарим жинхэнэ нэрд “-д” дагавар залгавал осол алдаа болох, зүдэрч хөсөрдөх, айж сүрдэх, ашиггүй байдалд орох зэрэг сайн бус үр дүнд хүрэх утгыг илтгэсэн эс тусах үйл үг үүсгэнэ. Жишээлбэл: “осолдох, хөсөрдөх, тамирдах, амьсгаадах, туйлдах, сүрдэх, завсардах ... ” гэх мэт.

“Онцлогдох” гэдэг үйл үгийг эдгээртэй харьцуулж үзэхэд алинтай нь ч хавьтахгүй байна. Тиймээс “онцлог” гэдэг үг болон “-д” дагаврын хооронд утгын буюу логикийн авцалдаа үүсэх боломж хараахан үгүй гэснийг л харуулж байна. Тэгвэл энэхүү “онцлогдох” гэдэг нь монгол бичгээр чухам яаж бичигдвэл зохих вэ? гэвэл “ončalaydaq” гэж бичигдэх ёстой. Энэ тухай тодруулж хэлбэл “онц” гэдэг тэмдэг нэрд “-л” дагавар залгавал “онцлох” гэдэг үйл үг үүснэ. Я. Цэвэлийн тайлбар тольд түүнийг “онц болох, тасархай болох” гэж тайлбарлаад “сургуульдаа онцолж явсан сурагч; чамайг онцолж үзэв; олны дотроос онцлов” гэх мэтийн жишээ хавсаргасан байдаг. Манайхны өгүүлэл зохиолд бол “онцлон дурдууштай” гэдэг хэллэг харин байнга харагддаг билээ. Дахиад энэ “онцол” гэдэг үйл үгэнд үйлдэгдэх хэвийн “-гд” дагавар залгавал “онцлогдох” гэдэг үг буй болно. Тэр нь яг өмнө хэлсэн “бусдаас өвөрмөц содон харагдах (танигдах, мэдэгдэх ...), гоц ялгарах, чухалчлагдах” гэх мэтийн утгатай гэдгийг үндэс дагаврын утгын авцалдааны талаас тайлбарлахад ч зүй ёсонд нийцэж байна. Иймээс “онц-л-гд-х ”-ыг “онцлог-д-х” гэвэл ташаарал болох нь дамжиггүй.

Хоёр. Үйлдүүлэх хэвийн дагаврыг буруу хэрэглэж байгаа үзэгдэл

Монгол хэлний үйл үгийн үйлдүүлэх хэвд “-γul/-gül, -lγa/-lge, -γa (qa)/-ge, -aa/-ээ/-oo/-өө”

зэрэг дагавартай, эдгээр дагавар бүхий үйл үг нь цөмөөрөө тусах шинжтэй. Эдгээр дагавраас “-yul/-gül, -ya (qa)/-ge, -aa/-ээ/-oo/-өө” дагаврыг ердөө ярианд гийгүүлэгч төгсгөлтэй үйл үгийн үндсэнд залган хэрэглэдэг бол “-lya/-lge” дагаврыг харин ярианы хэлэнд урт, хос эгшиг төгсгөлтэй үйл үгийн үндсэнд залган хэрэглэдэг журамтай билээ. Жишээлбэл: “хураа — хураалга, үлээ — үлээлгэ, хүлээ—хүлээлгэ, хий — хийлгэ, буу — буулга, суу — суулга, уу — уулга, хаа — хаалга, наа — наалга, нүү — нүүлгэ, нээ — нээлгэ, хай — хайлга, бай — байлга²⁾, зөө — зөөлгө, ханиа — ханиалга ...” гэх мэт. Гэтэл “-lya/-lge” дагаврыг ярианы хэлэнд гийгүүлэгчээр төгссөн (буюу богино эгшгээр төгссөн) үйл үгийн үндсэнд буруу ташаа залган хэрэглэх үзэгдэл сонин сэтгүүл, ном хэвлэл цаашилбал заах материалд хүртэл хааяа харагдах болж байна. Үүнд “мөнгийг нь түүгээр гаргалгах, зэрэгцээ боловсролыг сурагчдаар гүйцэтгэлгэх, ажлыг сайтар бэлтгэлгэх, тоо баримтыг оновчтой бүртгэлгэх” гэх мэт жишээг дурдаж болно. Үнэндээ “гарга, гүйцэтгэ, бэлтгэ, бүртгэ” зэрэг үйл үгийн үндэс нь ярианы хэлэнд урт, хос эгшгээр төгссөн биш учраас “-lya/-lge” дагаврыг залгах нь зохисгүй, харин үйлдүүлэх хэвийн “-yul/-gül” дагавар залган “гаргуулах, гүйцэтгүүлэх, бэлтгүүлэх, бүртгүүлэх” гэж бичих нь зүйтэй. Тэгвэл ийм ташаа бичлэг яаж гарч ирсэн бэ? гэвэл дуудлага гажсанаас шалтгаалсан байна. Тодруулж хэлбэл, богино эгшигийг уртаар халгуу дуудсантай шууд холбоотой. “Тарга, гүйцэтгэ, бэлтгэ, бүртгэ” зэрэг үйл үгийн үүсмэл үндсэн дэх “-ya/-ge” дагавар бүр богино эгшигт дуудлагатай. Гэтэл богино эгшигтэй дуудагдах ёстой тус дагаврыг урт эгшигтэй дуудах болсон явдал нь түүний дараа “-lya/-lge” дагавар залгахад “нөхцөл бүрдүүлж өгсөн” байна. Энэ мэтчилэн “-lya/-lge” дагаврын халгуу дуудлагаас “гаргалгах, гүйцэтгэлгэх, бэлтгэлгэх, бүртгэлгэх” зэргийн ташаа бичлэг бий болсон нь илэрхий.

Энэ дашрамд дурдахад, үйлдүүлэх хэвийн “-lya/-lge, -ya (-qa)/-ge” дагавар жич, зарим үйл үгийн анхдагч үндсэн дэх “ya/ge”-г уул нь хорчин, харчин, түмд зэрэг Өвөрмонголын зүүн орны аман аялгуунуудад урт эгшигтэй дуудах нь илүү байсан бол одоо бусад аман аялгуунд ч ялангуяа, залуучууд багачуудын хэл ярианд нийдэмших хандаштай болж байгаа бөгөөд түүнээсээ шалтгаалаад цаашдаа нэн олон халгуу дуудлага гарч байгааг анхаарууштай. Жишээлбэл: “суулгаад, хийлгээд, залгаад, хүргээд, гаргаад, дэлгээд” гэдгийг тус тус “суулгаагаад, хийлгээгээд, залгаагаад, хүргээгээд, гаргаагаад, дэлгээгээд” гэж халгуу дуудах үзэгдэл өвөрмонголчуудын дунд тийм ховор сонин үзэгдэл биш болоод буй бөгөөд монгол хэлний дуудлагын дүрэмжлийг эрчимжүүлэх ба баримжаа авиаг түгээмэлжүүлэхэд заавал чухалчлан анхаарууштай асуудал болоод байна.

2) йл үгийн үндэс “бай”-д “-уул (-yul)” дагавар залгасан “байгуул” гэдэг үйл үг ч байдаг. Энд “уул (-yul)” дагавар цэвэр үг бүтээх үүрэгтэй хэрэглэгдсэн нь тодорхой.

Ном зүй

1. Чингэлтэй: “Одоо үеийн монгол хэлний зүй (нэмэн зассан дэвтэр)”, Өвөрмонголын ардын хэвлэлийн хороо, 1999 он.
2. Чингэлтэйн эрхлэн найруулсан “Монгол судлалын нэвтэрхий толь. Үг хэл үсэг бичиг”, Өвөрмонголын ардын хэвлэлийн хороо, 2004 он.
3. Найруулах дугуйлан: “Монгол хэлний баримжаа авианы хир гэгийг шалгах хөтөлбөр (нэмэн зассан дэвтэр)”, Өвөрмонголын ардын хэвлэлийн хороо, 2009 он.
4. Түмэнжаргалын эрхлэн найруулсан “Одоо үеийн монгол хэл”, Өвөрмонголын их сургуулийн хэвлэлийн хороо, 2009 он.
5. Өвөрмонголын их сургуулийн Монгол судлалын хүрээлэнгийн монгол хэл бичиг судлах газар: “Монгол хятад толь (нэмэн зассан дэвтэр)”, Өвөрмонголын их сургуулийн хэвлэлийн хороо, 1999 он.
6. Өвөрмонголын их сургуулийн Монгол судлалын дээд сургуулийн монгол хэл бичиг судлах газар: “Одоо үеийн монгол хэл”, Өвөрмонголын ардын хэвлэлийн хороо, 2005 [1964] он.

논 문 투 고 일 : 2018년 10월 30일
논 문 심 사 일 : 2018년 11월 15일
논문게재결정일 : 2018년 11월 30일

契丹文动词“封”考*

苏龙嘎**

Abstract

Interpretation of Khitan Verb “封(confer)”

Sulongga**

Taking the phrase “拜章” occurred in the *Epitaph of Xiao Chala Xianggong* in Khitan small script and in Chinese as a breakthrough point, the current study further examines the meaning of Chinese character “拜”, and concludes that the original meaning of corresponding Khitan small script is “to present”. Through sorting and researching all the Khitan scripts denoting “confer (封)” in the existing materials, the author lists the corresponding relationship between the Khitan large script and Khitan small script meaning “confer (封)”, and puts forward the correspondence between and . Finally, the author proves again with specific example that the phenomenon of “infix” and vowel harmony exists in Khitan.

KeyWords : Khitan large script, Khitan small script, verb, additive component, meaning

自20世纪70年代以来,契丹文字研究者以借入契丹字的汉语借词为突破口,解读出众多契丹语词汇。其中不乏各种官职名称。据汉文史料,官职名称常与“封、除、授、迁、改”等动词共处。在契丹文中,这些动词常见于官职名称后。这符合契丹文宾语置于谓语前的用法。在上述动词中表示“封”的契丹大字、契丹小字形式复杂多样,能更全面地体现动词不同形态及变化,故本文旨在分析、比较表示“封”的契丹大字、契丹小字所见不同形式,提出个人见解,乞盼为契丹语动词研究提供有益线索。

* 系内蒙古自治区民族事务委员会蒙古语言文字科研资助项目《契丹小字拼写规律研究》(MY-YB-201801) 成果。

** 苏龙嘎,女,蒙古族,内蒙古大学蒙古学学院在读博士;内蒙古民族大学讲师。
内蒙古大学蒙古学学院,内蒙古民族大学 / sulongga19850109@163.com
(School of Mongolian Studies, Inner Mongolia University; Inner Mongolia University for Nationalities)

一. 字形、字音

(一) 字形

现存契丹小字文献中所出现表示“封”的契丹小字形式有𐰞和𐰞为字首的两类形式,共64种¹⁾。已知𐰞和𐰞相通。除去2种形式末尾原字残,25种形式字义尚不能在语境中确定为“封”,4种形式字义确定不为“封”,笔者将剩余确定含“封”义的34种形式根据交替使用原字(𐰞和𐰞)及其词尾形式分为以下16组:

<表1> 表示“封”契丹小字形式

编号	契丹小字	编号	契丹小字
1.	𐰞𐰞 𐰞𐰞 𐰞 𐰞	2.	𐰞𐰞 𐰞𐰞 𐰞𐰞 𐰞𐰞 𐰞𐰞 𐰞𐰞 𐰞𐰞 𐰞𐰞 𐰞 𐰞 𐰞 𐰞
3.	𐰞𐰞 𐰞	4.	𐰞𐰞 𐰞𐰞 𐰞𐰞 𐰞𐰞 𐰞𐰞 𐰞𐰞 𐰞𐰞 𐰞𐰞 𐰞 𐰞 𐰞 𐰞
5.	𐰞𐰞 𐰞	6.	𐰞𐰞 𐰞𐰞 𐰞𐰞 𐰞𐰞 𐰞𐰞 𐰞𐰞 𐰞𐰞 𐰞𐰞 𐰞𐰞 𐰞𐰞 𐰞𐰞 𐰞𐰞 𐰞 𐰞 𐰞 𐰞 𐰞 𐰞
7.	𐰞𐰞 𐰞𐰞	8.	𐰞𐰞 𐰞𐰞 𐰞𐰞 𐰞𐰞 𐰞𐰞 𐰞𐰞 𐰞𐰞 𐰞𐰞 𐰞𐰞 𐰞𐰞 𐰞𐰞 𐰞𐰞
9.	𐰞𐰞 𐰞𐰞	10.	𐰞𐰞 𐰞𐰞 𐰞𐰞
11.	𐰞𐰞 𐰞𐰞 𐰞	12.	𐰞𐰞 𐰞𐰞 𐰞𐰞 𐰞𐰞 𐰞𐰞 𐰞𐰞 𐰞 𐰞 𐰞
13.	𐰞𐰞 𐰞𐰞 𐰞	14.	𐰞𐰞 𐰞𐰞 𐰞
15.	𐰞𐰞 𐰞𐰞 𐰞	16.	𐰞𐰞 𐰞𐰞 𐰞𐰞

现存契丹大字文献中所出现表示“封”的契丹大字形式有13种,除去1种形式词尾原字残,共计12种:

1) 出处详情见清格尔泰、吴英喆、吉如何2017著《契丹小字再研究》。

<表2> 表示“封”契丹大字形式

编号	契丹大字	编号	契丹大字
1.	𐰚𐰆	2.	𐰚𐰆
3.	𐰚𐰆𐰚	4.	𐰚𐰆𐰚
5.	𐰚𐰆𐰚𐰚	6.	𐰚𐰆𐰚𐰚
7.	𐰚𐰆𐰚𐰚	8.	𐰚𐰆𐰚𐰚
9.	𐰚𐰆𐰚	10.	𐰚𐰆𐰚
11.	𐰚𐰆𐰚𐰚	12.	𐰚𐰆𐰚

(二) 字音

组成表示“封”的契丹小字（如𐰚𐰆𐰚𐰚）的各原字读音前人均已判明。𐰚读 t-t'、𐰆读 t-t'、
𐰚读 mǎ、𐰚读 l、𐰆读 gǎ~yǎ、𐰚读 gǎ~yǎ、𐰚读 i~j，故得出𐰚𐰆𐰚𐰚 的读音为
tǎmǎlgǎi。在现有阿尔泰语系诸语言中尚未找到其对应词。

二、词汇意义

(一) 表示“封”的契丹小字本义

目前各家对“封”词义有不同解释。清格尔泰（2010，p.690）认为“封”词根之原意为“上榜、上升”。即实（2012，p.397）认为其字义为“委任”。爱新觉罗·乌拉熙春（2004，p.148）提出“封”本义为“做记号”。然而，契丹语中“封”到底为何义仍不明确。
虽然笔者还未能在阿尔泰语系诸语言中找到与之对应之词，但根据《萧查刺相公契丹文遗言》（吴英喆，2016），笔者认为𐰚𐰆𐰚𐰚 本义为“呈上、献上”。

吴英喆（2016）通过比较《萧查刺相公墓志铭》所载契、汉重复内容，提出𐰚𐰆𐰚𐰚 的确切含义为“拜”。笔者进一步观察与之对应汉文墓志志文“俟其冬即詣闕拜章面謁聖人以去。”，注意到“拜”以词组“拜章”出现。句中“拜”作动词，义为“上、奉”；“章”作名词，义为“臣下上帝王的文书”。再观察与“拜章”对应的契丹小字𐰚𐰆𐰚𐰚，其字面意思为“章

金
公
百

中𠬞，继而得出𠬞对应契丹小字𠬞𠬞。

笔者继续观察，注意到表示“嫁”的契丹大字冬_帛和契丹小字_{只平}_冬之间亦有同样对应关系，进一步验证了笔者上述判断的正确性。如：

脊卅一.....百五寺冬卅未脊卅一.....只 兄弟昇充牝兰太初寺冬左飛只匹
女孩一.....招讨于嫁 女 孩 一.....娘子 横帐之 太尉于 嫁 成为
(《永》8)

求化 仔知 九伏 百令 佃与 曲茶 万央 化公 又为 只平 又芬 止用 万交
 与 知 伏 令 与 茶 央 公 为 平 芬 用 交
 次 唐 氏之 诸女 生 房之 药 师 奴 郎君于 嫁 今 有 (《南》 31)

三、语法意义

蒙古语族语言的动词构造,大致可分解为“词根+构词附加成分+构词、构形兼有的附加成分+词尾”。除词尾以外的部分为词干。词根和词尾之间的部分即为词干附加成分,亦称“中缀”,在蒙古语族语言中表示动作的使动、被动意义。契丹文中表示使动态的附加成分中 **𐰽𐰺** **𐰽𐰾** **𐰽𐰺** 和 **𐰽𐰾** **𐰽𐰺** 一般用于元音后,前者用于阳性词,后者用于阴性词。另,契丹文中被动态以使动态来表示(清格尔泰2010, p688)

笔者观察表1中所列契丹小字“封”各变化形式，注意到相互对应的5组形式。如下表所示：

<表4> 契丹小字自动态、使动态形式对比

编号	自动态形式	使动态（被动态）形式
1	令金 中百	令金 中奈 中百
2	令金 中奈	令金 中奈 中奈
3	令金 中当	令金 中奈 中当
4	令金 中凡	令金 中奈 中凡
5	令金 中又	令金 中奈 中又

第三句中再次出现^{令金}𐰺𐰆, 亦为使动态形式表被动意义。句中接着叙述了清宁四年(1058年)耶律弘用被封为检校工部尚书右院领军卫将军的情况。

上段契丹小字所述事件恰与《辽史》(2016, p.288)卷二十一所载内容相吻合, 亦记载了辽道宗于清宁二年冬为百官封爵一事:

“十一月戊戌, 知左夷离畢事耶律劃里為夷离畢, 北院大王耶律仙童知黃龍府事。甲辰, 文武百僚上尊號曰天祐皇帝, 后曰懿德皇后。大赦。乙巳, 以皇太叔重元為天下兵馬大元帥, 徙封趙國王查葛為魏國王、魯國王和魯斡為宋國王、陳國王阿璉為秦國王, 吳王涅魯古進封楚國王, 百官進遷有差。”

以上所述进一步证明清格尔泰关于动词词干附加成分(或“中缀”)的观点之正确性。

而观察表1所列契丹小字中所嵌入词干附加成分(即中缀), 只见^{𐰺𐰆} (𐰺𐰆), 而未见^𐰺 𐰆, 恰又能证明清格尔泰(1992, p4)关于契丹语具有元音和谐律之判断的正确性。

清格尔泰(2010, P690)认为^{令金}𐰺𐰆、^{𐰺𐰆} 𐰆的词根为^{令金}𐰺, 其原意可能是“上榜、上升”, 后面接使动态附加成分^{𐰺𐰆} 后, 变为“使之上升”或“封”。据此, 上文所提及表示“拜”

的契丹小字^{令金}𐰺𐰆 亦含有使动态附加成分^{𐰺𐰆}, 义为“使之呈上”。这从侧面说明《萧查刺相公墓志铭》中萧查刺或并未能亲自将文书呈给皇帝, 文书是由他人呈给皇帝。

四、结论

本文通过进一步探究《萧查刺相公墓志铭》中所见“拜章”, 判明^{令金}𐰺𐰆 之本义为“呈上、献上”; 又通过整理、比较契丹大字、契丹小字中表示“封”的所有动词变化形式, 结合前人研究成果, 列出义为“封”的契丹大字、契丹小字对应形式; 提出^𐰺 或对应契丹小字^{𐰺𐰆}。通过比较自动态和使动态形式, 用实例在语境中再次证实清先生所提契丹字“中缀”现象及元音和谐律现象确切存在。

附录：

契丹小字碑刻简称及其全称

1. 《于》：《大辽国尚父于越宋王墓志铭》
2. 《故》：《故耶律氏铭石》
3. 《南》：《南赡部洲大辽国故迪烈王墓志文》
4. 《弘》：《耶律弘用将军墓志铭》

契丹大字碑刻简称及其全称

1. 《準》：《大辽国常袞耶律準墓志铭》
2. 《永》：《契丹大字永宁郡公主墓志铭》

参考文献

- [1] 清格尔泰等（1985）：清格尔泰、刘凤翥、陈乃雄、于宝林、邢复礼，契丹小字研究，中国社会科学出版社（北京），1985年8月。
- [2] 清格尔泰等（2016）：清格尔泰、吴英喆、吉如何，契丹小字再研究，内蒙古大学出版社（呼和浩特），2016年12月。
- [3] 刘凤翥（2014）：契丹文字类编，中华书局（北京），2014年12月。
- [4] 清格尔泰（2010）：清格尔泰文集（第5卷），内蒙古科学技术出版社（赤峰），2010年11月。
- [5] 即实（2012）：谜田耕耘...契丹小字解读续，辽宁民族出版社（沈阳）2012年12月。
- [6] 爱新觉罗·乌拉熙春（2004）：契丹语的动词后缀，《契丹语言文字研究》，京都大学东亚历史文化研究会（京都），2004年5月。
- [7] 吴英喆（2016）：《萧查刺相公契丹文遗言》，内蒙古社会科学（汉文版），2016年3月第37卷第2期。
- [8] 史东（1985）：简明古代汉语字典，云南人民出版社（昆明），1985年3月。
- [9] 吴英喆等（2017）：Wu Yingzhe & Jiruhe & Peng Daruhan, Interpretation of the Epitaph of Changgun Yelü Zhun of Great Liao in Khitan Large Script. Acta Orient. Hung. 70, 2017.
- [10] 包阿如那（2013）：契丹大字《大横帐节度副使墓志》研究，内蒙古大学硕士学位论文，2013年7月。
- [11] 清格尔泰（1992）：契丹小字中的动词附加成分，民族语文，1992年2期。
- [12] [元]脱脱等撰（2016）：辽史，中华书局（北京），2016年4月。

논 문 투 고 일 : 2018년 10월 30일
논 문 심 사 일 : 2018년 11월 15일
논문게재결정일 : 2018년 11월 30일

Хэл шинжлэлд холбогдох бодгаль бие ба хам биеийн тухай

Түн гүй фэн^{*}

Abstract

On Individuals and Wholes in Linguistics

Tong Guifen^{*}

The “individual” discussed in philosophy is not a mechanical, rigid content, it refers to the unique nature of the specific existence. The greatest enemy of linguistic research is the study from the whole to the individual, which is mechanical. In this paper, the author studies the relationship between individuals and the whole from the perspective of linguistics. It discusses how the change of individual language affects the change of the nature of the language as a whole, and how the individual change of language depends on the symmetry of the whole.

Keywords : linguistics, individual, whole

Эрдэмтэд философийн хэлэндэх «Бодгаль байдал» гэх илэрхийлэл нь атомлаг буюу хуваагдашгүй ямар нэгэн юм биш. Харин юуны өмнө ганц тоонд оршин буй зүйлийн **нэгж** шинж хийгээд өвөрмөц онцлог нь юм гэж үздэг. Үүнд бид юуны өмнө бодгаль биеэр авч үзвэл, бодгаль бие бол ямар нэгэн нийгмийн харьцаан дотор, нийгмийн байр суурь, чадвар, үйлдэл зэрэг талаар ялгаа бүхий бие хүн болно. Зарим гол цогцын үзэл санааны цараанд бие хүний хүчин ба үйлдлийг эс чухалчилсан **баундаалсан** үзэгдэл буй. Энэхүү үзэл санааны асуудлаас болж бидний асуудлыг шинжих хараас зогсоц бүрмөсөн хувиралт гарч тэрчлэн буруу шийдвэрлэлт хийлгэдэг юм. Бие хүний энергийн хамгийн их бадруулалт нь нийгэм бүлгэмийн энергийн хамгийн их бадруулалтад суурь болдог юм. Өөрөөр хэлбэл одоо үеийн боловсон нь «Бодгаль байдал»-ын үнэ өртөгийг хүндэтгэн

^{*} Монгол улсын боловсролын их сургууль / tong_guifeng@163.com
(Mongolian National University of Education)

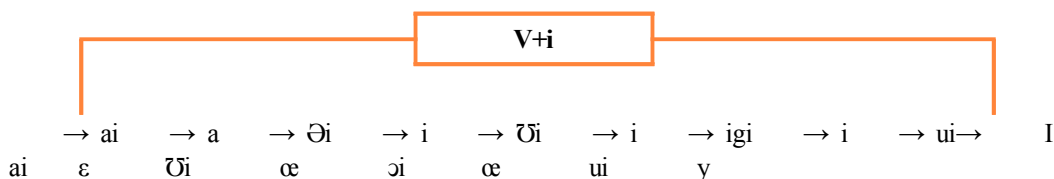
үзэж, бодгаль байдлын системийн доторх харьцангуй тусгаар чанарыг мэдэрвэл л сая хам байдлыг нэн сайн ойлгох буюу хам байдалд нэн сайн үйлчилж чадах юм.

Бодгаль бие ба хам бие нь аван үзэхэд эсрэгцэлдэж байгаа боловч харилцан салж болшгүй харьцаа байдаг. Үлгэрлэвэл хэсэг тоосго ба нэгэн суурь асар барилгын харьцаа болно. Хэсэг тоосго бол «Бодгаль бие» болсон бөгөөд асар барилга нь маш олон хэсэг тоосгоос бүтсэн хам бие болно. Би энд бодгаль бие ба хам биеийн тухай ярихдаа өөрийн тусгай мэргэжил болох хэл шинжилгээний ухаанаар жишээ үзүүлэн хоёр талаар ярих болно.

Нэг. Бодгаль биеийн нэгж шинж нь хам биеийн хувиралтыг нөлөөлдөг

Хэлний авиа нь ямар нэгэн жам хуулийг журамлан хувирдаг. Хэл шинжлэлчид ердөө «Авианы хувирах жам хууль гэдэг нь авиа ямар нэгэн байдлаасаа өөр нэгэн байдал **даш**жам хуультай, эмх дараатайгаар хувирахыг зааж байна» гэж балархай томьёолол хийдэг байна. Үнэндээ хэлний дотоод хувирал нь ямар нэг бодгалийн нэгж шинж нь бусад бодгаль биеийн нэгж шинж хувиралтыг буй болгож тэр нь **аяндаа нийдмийн** шинжтэйболохоор нь жам хууль болж тогтворждог явдал болно. Бид доор Монгол бичгийн хэл ба Монголжин аман ярианы авианы зарим онцлогийг харьцуулж, Монголжин аман ярианы авианы хувиралтын байдалд үзүүлсэн бодгаль биеийн нөлөө үйлдлийг тодорхойлъё.

Монголжин аман ярианы эгшиг авианы хувиралтын хамгийн чухал нэг онцлог бол уруудах хос эгшигийн урт эгшиг болж хувирах явцыг нэгэнт биелүүлсэн явдал болно. Монгол бичгийн хэл ба баримжаа аялгууны V+i нь Монголжин аман ярианд эл зүйлийн хос эгшиг болж хувирсан байна. Энд V нь буй бүхий эгшиг авиаг төлөөлж i нь Монголжинаман ярианы бодгаль i эгшигийг илэрхийлнэ. Бид доор эдгээр хувиралтыг зурагчилан үзүүлвэл:

Бид Монголжин аман аялгууны хэлний материалыг Монгол хэлний баримжаа авиа ба бичгийн хэлтэй харьцуулан үзэл доорх мэт.

Баримжаа	Бичиг	Монголжин
• ai → a • ui → y • igi → i • ūi → i • Əi → i • ɔi → ɛ	• Балархай • Бүгцүйн • Чихиг • Ханцуй • Ийм • Оймс	• balbarxa • pukʃi n • ʃhi k • xɛŋʃhi • i m • ɛ mƏs

Тус жишээнээс үзэж гарах нь бүхийл Монгол хэлний V+i нь

1. Жинхэнэ хос эгшиг
2. Хуурмаг хос эгшиг
3. Харьцангуй урагшилсан эгшиг
4. Урагшилсан эгшиг гэх хувиралтын явцыг өнгөрсөн нь тодорхой байна. Үүнд бидний байцааснаар Монголжин аман ярианд нэгэнт дөрөвдүгээр хуваарилалтын явц даруй «Урагшилсан эгшиг»-ийн хувиралтаа биелүүлсэн байна. Бидний өнөөдрийн судалгаагаар үзвэл Монголжин аман аялгууны хос эгшигт уруудах хос эгшиг нэгэнт «урт эгшигжих» явцаа туйлбартай биелүүлжээ. Энэхүү биелэлийн явцанд бидний Монголжин аман аялгууны бодгаль авиалбар « i »-д баярлах ёстой. Учир нь бүхийл хувиралтын явцад « i » нь нөлөө үзүүлсэн болох юм. « i »-ын нэгж шинж-даруй урагшилсан шинж нь урагшилсан урт эгшиг гэх нэгэн хам биеийг бүтээсэн бөгөөд бас нэн том нэгэн шинэ хам бие шинэ «Монголжин аман яриа»-г бүрэлдүүлсэн юм гэх мөртөө энэ бодгаль авиалбар « i » нь ямарваа V+i-ын нөхцөлд хувиралт үүсгэж хам биеийг өөр нэг системд оруулдаг. Жишээлбэл:

Монголжин аман ярианд/ɛ/, /æ/, /y/зэрэг урагшилсанэгшиг авиалбар илэрсэн байна. Эдгээр урагшилсан эгшгийн учрыг шинжилвэл дараах мэт:

1. Зэргэлдээ i эгшгийн нөлөөллөөс болж урагшилсан
2. Зэргэлдээ бус i эгшгийн нөлөөллөөс болж урагшилсан гэх хоёр зүйлийн нөхцөл оршиж байна.

А. Зэргэлдээ *i* эгшгийн нөлөөллөөс болж урагшилдаг. Хэлний үзүүрийн *i* эгшгийн нөлөөнөөс болж зэргэлдээ бусад эгшиг нь урагшилсан буй.

Жишээлбэл: Айл-ε:l, Оймс-ε:məs гэх мэт.

В. Зэргэлдээ бус *i* эгшгийн нөлөөллөөс болж урагшилдаг. Хэлний үзүүрийн *i* эгшгийн нөлөөнөөс болж зэргэлдээ бус бусад эгшиг нь ч урагшилдаг.

Жишээлбэл: Хожгор-хædʒgr, Харь-хæг, Хорь-хæг, Арчуур-εrʃʊ:r, Алчуур-εlʃʊ:r, Мушгай-тæʃgε, Хормой-хægmε гэх мэт

Дээрх жишээ нь хүмүүст авианы хувиралыг ажиглахдаа бодгаль авиалбар нөлөөллийг анхаарах хэрэгтэй гэдгийг мэдүүлэв. Хам биеийн доторх аль нэг бодгаль бие нь бусад бодгаль биеийн орчин тойрон болох мөртөө энэхүү орчин тойрон нь бүхийл системийн хувиралтыг нөлөөлж буй.

Хоёр. Бодгаль биеийн нэгж шинжийн хувиралт хам бие жигд хэмт шинжид түшиглэх юм

Бид тэнгэр “Хам биеийн дотор аль нэг бодгаль бие нь бусад бодгаль биеийн орчин тойрон болох мөртөө энэхүү орчин тойрин нь бүхий л системийн хувиралтыг нөлөөлж буй” гэж өгүүлсэн байдаг. Эсрэг талаас нь шинжвэл хэлний системийн эл элемент дотор бодгаль биеийн нэгж шинжийг мөн бүхий л системийн тэнцүүрил, ээргүүлэлт үйлчилдэг болохоор хам биеийн ерөнхий шаардлагыг дагах ёстой байдаг. Бид мөн л Монголжин аман ярианы байдлаар жишээлэн ярья.

Монголжин аман ярианд хэлний үзүүрийн шүргэх гийгүүлэгч авианы систем гурав байна. Даруй ʃ, ʃh, ʃbatʃ, tʃh, ʃдахинтс, тсh, ε болно. Монголжин аман ярианыʃ, ʃh, ʃбол уугуул Монгол хэлний гийгүүлэгч авиа болох нь тодорхой. Үүнд бид Монголжин аман аялгуунд хятад хэлнийtʃ, tʃ, ʃаялбарыг зээлж хэрэглэж байгаа тухай туршилт авиа зүйн гэрчилэлт хийсэн юм. Бид Монголжин аман яриан дахьtʃ, tʃh, ʃbatс, тсh, савиатай холбогдсон хятад зээлэх үгийг тус тус 150 сонгож тугай авиалуулсан ба ярианы материал дотор илэрсэн хятад зээлэх үгийг сонгож дууны ухааны задлалт хийсэний үр дүнд бүр хэлний үзүүрийн tʃ, tʃh, ʃба тс, тсh, ε зэрэг авианы онцлог илэрч байгаа.

Бид хэлний хам биед түшиглэн хэлний дотоод системийн бүрэлдэхүүнүүдийн харилцаа холбоог судалж болдог. Бид ер нь хэлний систем дэх хэлний элементүүдийн аймагралын харилцаа ба холбооролын харилцаанаас хэлийг ажиглаж болох юм. Бодгаль авиалбар нь

нэг бүлэг ялгарах онцлогоороо дамжин авианы хам цогцыг бүрдүүлдэг. Үүнд авиалах аргаар адил нэг бүлэг авиа нь нэг аймагралын харилцааг буй болгож, авиалах байраа адил нэг бүлэг авиа нь бас нэг аймагралын харилцааг буй болгодог байна. Аймагралын харилцаа нь эсрэгцэлдэх харилцаагаараа суурь болгож байдаг. Авиалбарын хоорондох эсрэгцэлдэлт хувирал гарах явдал бол авиалбарын системд хувирал гарахын хамгийн үндсэн суурь болж байдаг.

Бүтэц хэл шинжлэлтэд авианы системд тогтонгуй шинж ба жигд хэмт шинжтэй гэж үздэг. Манай үзэхээр авианы түүхэн хувиарлалт нь мөн энэхүү тогтонгуй шинж ба жигд хэмт шинжтэй онцлогт тулгуурлан явагдаж байдаг. Ямар нэг хам биед оршиж байгаа хэдэн бодгаль авианы аль нэг авианд нь эсрэгцэлдэлтийн харилцаа бүхий нэг бодгаль авиа нэмэгдвэл адилхан бусад хэдэн бодгаль авианд мөн тэгш хэмтэйгээр эсрэгцэлдэлтийн харилцаа бүхий бодгаль авиа бүрэлдэнэ. Бид Монголжин аман ярианы шүргэх гийгүүлэгчийн хувиралтын явцыг шинжихэд энэхүү тэгш хэмтэй хувиралыг олж харсан байна.

Монголжин аман ярианд хэлний өмнөх шүргэх гийгүүлэгч авианы систем хоёр байна. Даруй ʃ , ʃh , ʃba ts , tsh , ʃдахин te , teh , e гэж бид дээр ярьж өнгөрөв. ʃ , ʃh , ʃнь уугал Монгол хэлний шүргэх гийгүүлэгч ts , tsh , ʃbate , teh , e нь хятад хэлнээс зээлсэн гийгүүлэгч авиа болно. ts , tsh , ʃба te , teh , e гэх нэг аймаграл авиа нь зээлж хэрэглэхэд аль нэг авиаг нь урьдвар авч хэрэглэсэн биш. Харин авиалбарын системийн жигд хэмт шинжээ хамгаалахын төлөө бүхий л системийн ts , tsh , ʃба te , teh , e -ийг зээлэн авч ижил байрын эсрэгцэлдэлийг бүтээсэн байна. Монгол хэлний түүх ба монголын аялгууны одоогийн байдлыг үндэслэвэл Монголжин аман аялгуунд ʃ , ʃh , ʃгэх уугуул аймаграхуу систем байсан юм (ts , tsh , ʃба te , teh , e голдуу зээлэх үгэнд хэрэглэдэг ба цөөн тооны уугуул үгэнд хувилбарын шинжээр хэрэглэгдэж байна).

Хураангуйлбал, Монголжин аман ярианд хятад хэлний ts , tsh , ʃба te , teh , e авиалбарыг зээлж авчирсаны дараа нэгэнт хэлний үзүүрийн шүргэх гийгүүлэгчид гурван систем бүрэлджээ. Үүнээс бид бодгаль биеийн нэгж шинжийн хувиралт хам биеийн жигд хэмт шинжид түшиглэх юм гэдгийг мэдэж болно.

Дүгнэлт

Бид хэл шинжлэлийн ажилдаа заавал «авиа, хэлний, хэлний түүх» гэх хараасаас ажиллах хэрэгтэй. Хэлэн доторх бодгаль цогцын авианы жам хууль Бол аль нэг авианы

тогтолцооны тогтсон түүхэн цагийн бүтээгдэхүүн мөн. Гэхдээ энэхүү хувиралт нь аль нэг бодгаль авиалбарын шинж чанараас тогтдог. Тэр нь цаг хийгээд орон зайн хязгааралгүй хүртдэг. Гэхдээ бид авианы системд тогтонгуй шинж ба жигд хэмт шинжтэй гэдгийг **ундаалж** үл болно. Манай үзэхээр авианы түүхэн хувиралт нь мөн энэхүү тогтонгуй шинж ба жигд хэмт шинжтэй онцлогт тулгуурлан явагдаж байдаг. Ямар нэг хам биед оршиж байгаа хэдэн бодгаль авианы аль нэг авианд нь эсэргүүцэлдэлийн (эсэргүүцлийн) харьцаа бүхий нэг авиа нэмэгдвэл адилхан бусад хэдэн бодгаль авианд мөн тэгш хэмтэйгээр эсэргүүцэлдэлийн харьцаа бүхий бодгаль авиа бүрэлдэнэ. Ингэж хийхийн сайн нь зарим гол цогцын үзэл санааны цараанд бие хүний хүчин ба үйлдлийг эс чухалчилсан ба ундаалсан үзэгдлээс зайлсхийж чадах мөртөө асуудлыг бүх талаар шинжих чадвараа дээшлүүлж болно.

Ном зүй

Э. Кассирер. Хүний тухай философи. Уб., 2016.

Чэнхэлтэй. Чэнхэлтэйн зохиолын түүвэр. Үвүрмонголын Улаанхада., 2010.

Гончигийн гантогтох. Угсаа хэл шинжлэл, сурвалж бичиг, бөө мөргөлийн үг хэллэгийн судлал. Уб., 2018.

Домийн төмөртөгоо. Монгол хэлний түүхэн хэлшинжилэлийн судалгаа. Уб., 2017.

논 문 투 고 일 : 2018년 10월 30일
논 문 심 사 일 : 2018년 11월 15일
논문게재결정일 : 2018년 11월 30일

契丹语“蒲速盃”与“蒲速里”考释*

赵哈申高娃**

Abstract

Interpretation of “Pusuwan” and “Pusuli” in Khitan

ZHAO Hashengaowa**

Based on the previous studies, the present paper conducts a comprehensive study on the Khitan word “Pusuwan” recorded in *the History of Liao* and the Khitan word “Pusuli” recorded in *Epitaph of Princess Yongqing of Great Liao* in Chinese in the Liao Dynasty, and their corresponding Khitan words 𐰺𐰍 and 𐰺𐰏 from the three perspectives of form, pronunciation, and meaning. Holding that the glyph 𐰺 reads p'u, the author reconstructed the pronunciation of 𐰺𐰍 as p'usuən (p'usuen), and 𐰺𐰏 as p'usur. The meaning of both words is “prosperous, flourishing”, with the same root 𐰺𐰍. The author also observed a phenomenon that the dotted 𐰺 records the [f] phoneme in Chinese loanwords only. But the phenomenon occurs only in a few epitaphs. Therefore, whether the dotted 𐰺 can only be used to record Chinese loanwords and whether it is pronounced as fu is still to be further studied.

Keywords : Khitan small script, pusuwan, pusuli, interpretation

关于“蒲速盃”一词，《辽史》中有以下记载：卷三十有部名“普速完”¹⁾；卷三十一《营卫志》（上）有“蒲速盃斡鲁朵，应天皇太后置。興隆曰‘蒲速盃’。是爲長寧宮。”²⁾；卷一〇〇《耶律棠古傳》有“耶律棠古，字蒲速宛，六院郎君葛剌之後。”³⁾；卷一一六《國

* 本文获得教育部哲学社会科学研究重大课题攻关项目《契丹、女真传世文献整理与研究》(14JZD036)及内蒙古自治区蒙古语言文字信息化专项扶持项目《中古蒙古语多文种文献语料库建立与数字化平台搭建》(MW-2018-MGYWXXH-2015)资助。

** 内蒙古大学，赤峰学院 / zhaohashengaowa@163.com

(School of Mongolian Studies, Inner Mongolia University, Chifeng University)

1) [元]脱脱等：《辽史》(修订本，全5册)，中华书局，2016年，第402页。

2) 同上，413页。

下：首先，契丹小字墓志中， $\frac{\text{个卡}}{\text{只茶}}$ 出现8次， $\frac{\text{个卡}}{\text{只茶}}$ 为词根的字出现62次，未发现带点的 $\frac{\text{个卡}}{\text{只茶}}$ 或 $\frac{\text{个卡}}{\text{只茶}}$ 为词根的字。其次，在契丹小字墓志中，以带点 $\frac{\text{个卡}}{\text{只茶}}$ 记录一些借词（官制名称）的现象。而《清》12行末中出现的 $\frac{\text{个卡}}{\text{只茶}}$ 是契丹语人名，应为不带点的 $\frac{\text{个卡}}{\text{只茶}}$ 。

乌拉熙春等将与 $\frac{\text{个卡}}{\text{只茶}}$ 的词根相同词尾不同的 $\frac{\text{个卡}}{\text{只当}}$ 为视作人名“蒲速盪”。¹⁰⁾

已知 $\frac{\text{个卡}}{\text{只茶}}$ 为“蒲速里”， $\frac{\text{个卡}}{\text{只茶}}$ 和 $\frac{\text{个卡}}{\text{只当}}$ 之差异在于词尾原字 $\frac{\text{茶}}{\text{茶}}$ (ar) 和 $\frac{\text{当}}{\text{当}}$ (en)，因此 $\frac{\text{个卡}}{\text{只当}}$ 亦为人名“蒲速盪”的可能性较大。构成 $\frac{\text{个卡}}{\text{只当}}$ 的原字及其读音分别为： $\frac{\text{个}}{\text{个}}$ 读p'u-fu、 $\frac{\text{卡}}{\text{卡}}$ 读s-su、 $\frac{\text{只}}{\text{只}}$ 读u、 $\frac{\text{当}}{\text{当}}$ 读ən-en，学界早已构拟。由此可将 $\frac{\text{个卡}}{\text{只当}}$ 之读音构拟为 p'u-su-ən (p'u-su-en) 或 fu-su-ən (fu-su-en)。这个读音与汉字“蒲、速、盪”三个字的近代音phu、su、uan¹¹⁾ 的组合形式phusuuan非常接近。因此契丹小字 $\frac{\text{个卡}}{\text{只当}}$ 为“蒲速盪”的说法是有道理的。

二、契丹小字 $\frac{\text{个卡}}{\text{只当}}$ 与 $\frac{\text{个卡}}{\text{只茶}}$ 的读音

以上基于前人研究，对“蒲速盪”的对应契丹字 $\frac{\text{个卡}}{\text{只当}}$ 之读音进行了构拟。接下来需要探讨的是其读音究竟是 p'u-su-ən (p'u-su-en) 还是 fu-su-ən (fu-su-en) 的问题。要深入讨论这一问题，首先要深入了解原字 $\frac{\text{个}}{\text{个}}$ 的读音是 p'u还是fu。

契丹小字碑刻、传世文献中含有原字 $\frac{\text{个}}{\text{个}}$ 的词频繁出现。以该原字 $\frac{\text{个}}{\text{个}}$ 开头，且已释读的民族语词有 $\frac{\text{个卡}}{\text{只当}}$ 、 $\frac{\text{个卡}}{\text{只茶}}$ 、 $\frac{\text{个女}}{\text{只伏}}$ 、 $\frac{\text{个平}}{\text{伏}}$ 、 $\frac{\text{个卡}}{\text{只弱}}$ 、 $\frac{\text{个卡}}{\text{只平}}$ 、 $\frac{\text{个卡}}{\text{只茶}}$ 、 $\frac{\text{个卡}}{\text{只平}}$ 等。其中 $\frac{\text{个卡}}{\text{只当}}$ 、 $\frac{\text{个卡}}{\text{只茶}}$ 、 $\frac{\text{个女}}{\text{只伏}}$ 、 $\frac{\text{个平}}{\text{伏}}$ 均表示人名，其对应汉字分别为蒲速盪、蒲速里、盆奴、普你，前人均已释读，其余四个契丹字为动词，其对应汉字尚不得而知。这些人名的第一音节为“蒲”“菩”“盆”“普”，其不同时期的字音¹²⁾如下：

10) 爱新觉罗·乌拉熙春、吉本道雅：《韓半島から眺めた契丹・女真》，京都大学学术出版会，2011年，第41~47页。

11) 李珍华、周長楫：《汉字古今音表》，中华书局出版，1993年，第21页、92页、222页。

12) 汉字不同时期的字音采用了李珍华、周長楫：《汉字古今音表》的记载。

	上古音	中古音	近代音
蒲：	bua①	bu①	phu②
盆	buən①	buən①	phuan②
普	phua②	phu②	phu③

从以上汉字发音变化中能观察到,“蒲”“菩”“盆”的中古音的声母都是b,近代音的声母都是ph,而“普”的不同时期的读音均以ph声母开头。考虑到,迄今发现的契丹字文献往往反映的是有关汉字的近代音,故以上契丹人名均以ph的开头的可能性较大。

以原字𡗗开头,已释读汉语借词有:𡗗^{𡗗_上𡗗_下}“福寿”、𡗗^{𡗗_下𡗗_上}“副部署”、𡗗^{𡗗_下𡗗_上}“亦凡亦杰”“富春郡王之”、𡗗^{𡗗_下𡗗_上}“驸马”、𡗗^{𡗗_下𡗗_上}“凤雏于”、𡗗^{𡗗_下𡗗_上}“奉国”、𡗗^{𡗗_下𡗗_上}“冯家奴”、𡗗^{𡗗_下𡗗_上}“府亦”、𡗗^{𡗗_下𡗗_上}“防御使”、𡗗^{𡗗_下𡗗_上}“辅国”等。其中原字𡗗与“福”“副”“富”“驸”“凤”“奉”“冯”“府”“防”“辅”等汉字对应,其不同时期的字音如下:

	上古音	中古音	近代音
福：	pīwək④	pīuk④	fu③
副：	phīwə③	phīəu③	
富：	pīwə③	pīəu③	fu④
驸：	bīwə③	bīu③	fu④
府：	pīwa②	pīu②	fu③
奉	bīwəŋ②	bīwəŋ②	fuŋ④
冯	bīwəŋ①	bīuŋ①	fuŋ②
防：	bīwaŋ①	bīwaŋ①	fuəŋ②
辅：		bīu②	fu④
凤：	bīwan③	bīuŋ③	fuŋ④

从上汉字读音,可以看出,有汉字的近代音均为f声母开头,而其中古音既有b又有ph。考虑到,契丹小字文献所反映的是有关汉字的近代音,故以上汉字含“f”声母,不一定含有b或ph。

据以上分析,原字𡗗记录民族语词时代表ph音,而记录汉语借词时代表f音。其实此前,有学者已经关注此类问题,如胡振华曾提出“阿尔泰语系语言中没有[f]音位,以[p]代替[f]的现象。契丹语中也没有[f]音位,在音译含有[f]的汉语借词时,用[p]记录[f]”¹³⁾。说明原字

13) 胡振华:《关于释读契丹小字的几点意见》,《中央民族学院学报》,第3期,1978年6月,第58页。

𐰺 记录民族语词时代代表ph音, 并非f。据此, 我们倾向于把契丹小字 ^𐰺𐰽𐰺 读音构拟为“pʰusuan (pʰusuen)”, 可把 ^𐰺𐰽𐰺 读音构拟为pʰusur。

三、原字𐰺 与 𐰽 的读音

学术界迄今尚未了解𐰺 和 𐰽 在字音、字义及用法上究竟有何区别。

原字𐰺 在已发现契丹小字传世文献中出现次数比较多, 既出现在契丹语民族语词中也出

现在汉语借词中。如: ^𐰺𐰽𐰺 (蒲速盥)、^𐰺𐰽𐰺 (蒲速里)、^𐰺𐰽𐰺 (蒲奴)、^𐰺𐰽𐰺 (庆)、^𐰺𐰽𐰺

𐰽 (驸马)、^𐰺𐰽𐰺 𐰽𐰺 𐰽𐰺 (冯家奴) 等。根据原字𐰺 记录民族语词时代代表ph音的特征, 将𐰺 拟音为pʰu。在字形上𐰺 和 𐰽 有带点与不带点区别。

原字𐰽 的出现次数比较少, 笔者观察其在契丹小字墓志中出现形式之后发现, 有以带点

𐰽 仅记录一些汉语借词的(官制名称)现象。如: ^𐰽𐰽𐰺 (副宫使)、^𐰽𐰽𐰺 𐰽𐰺 𐰽𐰺 𐰽𐰺

𐰽𐰺 (辅国上将军)、^𐰽𐰽𐰺 (防御使)、^𐰽𐰽𐰺 (驸马之) 等。显而易见, 以带点𐰽 音译

了“副、辅、防、驸”等汉字。这些字的近代音都以“f”声母开头。𐰽 虽然记录了一些汉语借词的[f]音位, 但这种现象契丹小字墓志中不是普遍存在, 仅是少数几个墓志中出现。因此无法断定带点𐰽 的读音是否fu。在字形上𐰽 和 𐰺 有带点与不带点区别。用法上, 原字𐰺 既记录契丹语民族语词, 也记录汉语借词。而带点𐰽 已发现契丹小字碑刻文献中仅记录汉语借词, 契丹语民族语词中未出现。并且在同一个墓志中既有以𐰺 记录的汉语借词的现象, 也有以带点𐰽 记录的汉语借词的现象。因此带点𐰽 是否只用于记录汉语借词, 有待深究。

四、“蒲速盥”与“蒲速里”的词义

在理清 ^𐰺𐰽𐰺 和 ^𐰺𐰽𐰺 的读音之后, 再来分析其义及诸形态。

据《辽史·国语解》记载契丹语“蒲速盥”义为“兴旺”。从契丹小字中的记录看 ^𐰺𐰽𐰺

和 ^𐰺𐰽𐰺 也表示“兴旺、兴隆”。如:

云 兴 东下 殡 十一 月 乙 丑 朔 八日 壬 申 永
 兴 陵 掩闭

这里叙述了太叔祖的下殡地点、安葬时间及安葬地点。根据辽庆陵出土墓志得知：辽兴宗安葬于永兴陵，简称兴陵。兴陵北墓墓主为兴宗次子宋魏国王（弘本），南墓墓主为兴宗幼子秦魏国王（弘世）。¹⁴⁾ 因此该句子中的 $\frac{\text{个卡}}{\text{只当}}$ 应表示“兴”。

大 兴 国 身 生 契丹之

这里， $\frac{\text{个卡}}{\text{只当}}$ 从语境来看似乎表示“兴旺、兴隆”之义。

$\frac{\text{个卡}}{\text{只当}}$ 为人名“蒲速里”，前已述及。即实先生在其《谜林问径-契丹小字解读新程》中，将 $\frac{\text{个卡}}{\text{只当}}$ 释读为“庆云山”， $\frac{\text{个卡}}{\text{只当}}$ 为“庆”。¹⁵⁾ 古汉语意义为“祝贺、奖赏、幸福”。

庆云是一种彩云，古人以为祥瑞之兆。¹⁶⁾ 其与“兴”字表义[$\frac{\text{个卡}}{\text{只当}}$ （蒲速盪）]表示“兴旺、兴隆”“起、创办、兴起、兴盛”¹⁷⁾ 截然不同。

笔者再观察其它墓志，发现汉《太》第4、5行有“皇太叔祖薨于慶州西南之行帳。有詔促於州北崇建丘攢殿以殯焉。粵以十一月八日壬申，将安兆于興云山，以祔先陵，禮也。”的记载。依汉《太》，志主義和仁壽皇太叔祖是兴宗皇帝之子、圣宗皇帝之孙、道宗皇之弟。安葬于兴云山，以祔先陵。同墓志29行有“興云山陽三陵下，雲樹深兮水奔瀉。”该句子的興云山陽三陵应指圣宗、兴宗、道宗三帝的陵墓。从庆陵出土的哀册、墓志来看庆州三陵俱在庆云山。由此得出“兴云山”和“庆云山”是同一座山。 $\frac{\text{个卡}}{\text{只当}}$ 二字合为庆云，

但 $\frac{\text{个卡}}{\text{只当}}$ 在契丹语中的本意应与 $\frac{\text{个卡}}{\text{只当}}$ 是相同，表示“兴旺、兴起”。词尾 $\frac{\text{个卡}}{\text{只当}}$ 是表示

14) 巴林右旗博物馆：《辽庆陵又有重要发现》，《内蒙古文物考古》，2000年，第2期13页。

15) 即实：《谜林问径》，辽宁民族出版社，1996年，第3页。

16) 辞海编辑委员会编：《辞海》，上海辞书出版社，1989年，第2218页。

17) 同上：

词。契丹语“蒲速盃”和“蒲速里”、达斡尔语“pus”、女真语“蒲速盃”pusuyon、满洲语fusen可能有同源关系。

结 论

据辽史记载,契丹语“蒲速盃”表示“兴旺、兴隆”,有“蒲速盃”“普速完”“蒲速宛”三种同音异译形式。其表示人名之外,还可表示宫殿名和部族名称。与“蒲速盃”同根词“蒲速里”出现于汉文《清》。“蒲速盃”和“蒲速里”对应契丹小字为𐰽𐰺𐰍和𐰽𐰺𐰍,其读音应分别为p'usuən(p'usuen)和p'usur。因为笔者将原字𐰽的读音构拟为p'u。而原字的𐰽读音是p'u还是fu尚不明确。已发现契丹小字传世文献中有以带点的𐰽记录仅记录汉语借词的现象,记录了[f]音位,但这种现象仅在少数几个墓志中出现过。并且同一个墓志中既有以原字𐰽记录的汉语借词的现象,也有带点𐰽记录的汉语借词的现象。因此目前无法断定带点𐰽是否仅用于记录汉语借词,其读音是否fu。从契丹小字传世文献中的记载看,𐰽𐰺𐰍和𐰽𐰺𐰍表示“兴旺、兴隆”之意。其词根为𐰽𐰺,契丹小字文献中以𐰽𐰺为词根的词较多,或均表示“兴旺、兴隆”,只是语法意义不同而已。p'usuen这一语音形式表示“兴旺”之意,在契丹语亲属语言中也得到印证。如:达斡尔语pus、女真语“蒲速盃”pusuyon、满洲语fusen均表示“增长、繁殖”之意。契丹语“蒲速盃”、达斡尔语“pus”、女真语“蒲速盃”pusuyon、满洲语fusen可能有同源关系。

参考文献

- 爱新觉罗·乌拉熙春:《契丹语言文字研究》,东亚历史文化研究会,2004年5月。
爱新觉罗·乌拉熙春等:《韓半島から眺めた契丹・女真》,京东大学学术出版会,2011年。
辞海编辑委员会编:《辞海》(全三册),上海辞书出版社,1989年9月。
恩和巴图等:《达斡尔语词汇》,内蒙古人民出版社,1984年。
胡振华:关于释读契丹小字的几点意见,中央民族学院学报,1978年6月。
即实:《迷林問径》,辽宁民族出版社,1996年1月。
康鹏:契丹大字《耶律祺墓志铭》补释,《形象史学研究》,2013年。
李珍華、周長楫:《汉字古今音标》,中华书局,1993年11月。
玲玲:契丹大字《耶律祺墓志铭》研究,内蒙古大学硕士学位论文,2018年7月。
清格尔泰:《清格尔泰文集》(第五卷),内蒙古科学技术出版社,2010年11月。

清格尔泰、吴英喆、吉如何：《契丹小字再研究》（共三册），内蒙古大学出版社，2017年。

孙伯君：《金代女真语》，中国社会科学出版社，2004年1月。

吴英喆：《契丹语静词语法范畴研究》，内蒙古大学出版社，2007年12月。

[元]脱脱等：《金史》（全8册），中华书局，1975年7月。

[元]脱脱等：《辽史》（修订本，全5册），中华书局，2016年4月。

附录：

本文在契丹小字文献引文出处采用“简称+行号”，简称对应的相应文献全称为：

简称	文献全称
----	------

1. 契丹小字碑铭简称与全称

《兴》：	《兴宗皇帝哀册》
《道》	《道宗皇帝哀册》
《故》：	《故耶律氏铭石》
《清》：	《萧太山将军永清郡主墓志》
《太》：	《故太叔祖哀册》
《兀》：	《耶律兀没副署墓志铭》
《详》：	《耶律详稳墓志》
《宋》：	《故宋魏国妃墓志铭》
《抄》：	《耶律抄只郎君墓志铭》
《敌》：	《萧敌鲁副使墓志铭》
《蒲》：	《耶律蒲速里太傅墓志碑铭》
《查》：	《萧查刺相公墓志铭》

2. 汉文碑铭简称与全称

汉文《清》	汉字《大辽永清郡主墓志》
汉文《圣》	汉字《圣宗皇帝哀册》
汉文《仁》	汉字《仁懿皇后哀册》
汉文《习》	汉字《耶律习涅墓志》

논 문 투 고 일 : 2018년 10월 30일
 논 문 심 사 일 : 2018년 11월 15일
 논문게재결정일 : 2018년 11월 30일

Монгол тод Али галийг харьцуулан шинжлэх нь

Цагаансар*

Abstract

A Comparative Study of Mongolian Ali-gali and Todu Ali-gali

Tsagaansar*

Orthographical reformation was occurred in the Mongolian writing system after Ayush-gush created the Ali-gali script in the late of the 16th century. A system which was used to record borrow words of the Mongolian language. It was not only played important role in the development and regulations of the Mongolian writing system, but also influenced over the Todu script, Todu Ali-gali, and Manch Ali-gali. This paper discusses about differences and similarities between Mongolian Ali-gali and Todu Ali-gali.

Keywords : Mongolian Ali-gali, Todu Ali-gali, comparative study

16 дугаар зууны сүүлцээс монгол үсэг бичигт үсэг зүйн шинэ өөрчлэлт гарч эхлэв. тэр нь юу вэ гэвэл тусгайлан харь зээллэг үгийг тэмдэглэхэд зориулсан галиг үсгийн шистэм бүрэлдсэн явдал болно. өөрөөр хэлвэл аюуш гүүш али гали үсгийг боловсруулснаас монгол Үсгийн дүрс тэмдгийн үүрэг хувиарлал нарисч монгол бичиг нь уйгуржин овгоон авч хаяад Жинхэнэ сонгодог монгол бичиг Болж тодорсон явдал болно. али галын бий болж Зохиогдсон Чухал ач холвогдолыг бид эрдэмтэдийн монгол бичгийн хэлний шат үеийг Түүнээр зааг тэмдэг болгон хувиярилдгаас мэдэж болно. али галын боловсрагдсан явдал нь Зөвхөн монгол бичгийн хөгжил дүрэмжилд чухал үйлдэл үзүүлсэн тэдийгүй бас баг хожиу Үед зохиогдсон манж үсэг ба түүний Али гали тод үсэг ба түүний али галид мөнч баг бус Нөлөө тусгал үзүүлсэн байна.

Мань тус үгүүлэл буюу холбогдох судалгаанд илэрдэг али гали бол үнэндээ бүр л

* Өвөр Монголын Их Сургууль / Cgsr99@163.com
(Inner Mongolia University)

Монгол али галыг зааж байга юм. али гали гэдэг нь тус тус санскритын эгшиг үсэг ба Гийгүүлэгч үсгийн нэрийдэл болохын хувьд тэр нь төвд үсгийн манж үсгийн тод үсгийн Халимаг үсгийн гэх олон зүйлийн али галыг зааж болох юм. бид тус үгүүлэлдээ монгол Бичигт хэрэглэгдэгийг нь монгол али гали гэж тод бичигт хэрэглэгдэгийг нь тод али гали Гэсэн буюу тод сурвалжисын галиг үсэг гэж нэрэлдэг зоршилд үндэслэн тод галиг үсэг гэж Авсан байна.

Бид өнгөрсны бүтээлдээ монгол али галийг хоёр шистэмд хувиан танилчуулсан байдаг. Түүний шалтгаан нь монгол бурханы шашины ном сударын орчуулгад голчуу төвд ном Судрыг ашиглаж төвөд хэлнээс монгол хэлэнд орчуулдаг байсан боловч төвөд ном судрын Дотор тэдгээр санскрит гаралтай ном судрын нэр бурханы нэр зэрэг нэрсийн зүйл ба Тарнийн үгийг бүр төвд али галийн хэлвэрээр тэмдэглэдэг Байжээ. иймээс бурхны ном Судрын монгол орчуулгад төвд ном судрын нэр хүний нэр бурханы нэр зэрэг нэрсийн Зүйлийг галиглан бичих цухалтай байжээ. үүнээс болж монгол али гали нь төвдийн Шистэмийн ба санскритийн шистэмийн гэж хоёр шистэмд хувиагдсан байна. энэ хоёр Шистэмийн али гали нь “Зарлигаар тогтоосон түн вэн юн түн” “тарни дуудхуйн арга” (Монгол ба тод үсгийн) гомбжавын “Эгшиг үсэг хийгээд гийгүүлэгч үсэг оршив” Заяа Бандид намхайзамсын “Үсгийн найралга”д чөм тодорхойлон жагсааж байна. монгол али Гали ба тод галиг үсэг тэдийгүй бусад төрлийн али гали (төвд бичгийг гаргаавал) ч энэ Талаар нигдэлтэй юм. бид тус Үгүүлэлдээ монгол тод али галийг адил тал ба адил бус Талаас нь харьчуулан судалсан байна. юуны өмнө адил талаас нь гардаж Үзье.

Нэг. Зохион хэргэлсэн зорилтын талаар

Монгол али галийг зохион хэргэлсэн зорилт гэвэл маш тодорхой. ялангуяа Аюуш гүүш 1587 онд монгол али галийг эмхэтгэн боловсруулсан нь тухайн цаг үеийн тулгам Шаардалгаас Болсон байна. “Банзрагч” судрын төгсгөлийн үгний хэсэгт: “Хутагт далай лам Харчинай газар загстай нуурын хөвөөнд гахай жилийн хөхлэр сард энэтгэгийн тавин үсэг Али галийн Ялгаварт буруу ташаагүй хичиэн зохиовосуу монголд ухааны тарни дэлгэрэх Бий хэмэн зарлиг болсонд шүтэж зохиовой Аюуш гүүш би” гэж үгүүлсэнээс бид далай Ламаас энэтгэгийн тавин үсэг болох али галийг “буруу ташаагүй” тод ялгавартай хицээн Зохиох тухай зарлиг буулагсанд Аюуш гүүш тэр ёсоор гүйцэдгэсэн гэдгийг мэдэж болно. Энд далай ламын зорилт бол тун тодорхой “Монголд ухааны тарни дэлгэрүүлэхийн” төлөө Юм. зая бандид намайжамц түүний “үсгийн найралга оршвай” гэх зохиолдоо:

“эрхэт Шагжамунын сайн зарлигын энэтгэгийн тавин үсэг хийгээд төвдийн гучин үсэг. энэ Монголын арван зургаан үсгийн дүрс элдэв нэртэн нэг дүрстэй Болсондур онц тус Бүрь ангид холилгүй гийгүүлэн ялгагч олхууяа хялвар монгол үсгийг зас хэмээн Дурдсанаас найрулбай” гэж тушаасан байна. үүнд тод галиг үсгийг засан Боловсруулахыг санаачлан дурдсан хүмүүс бол Байбгас баатар хүүвээгүүн зункавын Шашныг тэтгэгч өглөгийн эзэд очирт тайж болон авуула баатар зэрэг болно. засан Боловсруулсан хүмүүн нь “зункавын шашинд тус болхой хийгээд хадан зоригт харилгүй Сүсэгтэнд тус болохын тул найрулсан” Равжимба Зая бандид болно.

Хоёр. Дүрсбичилгийн талаар

Аюуш гүүш монгол али галигын дүрс бичлэгийг боловсруулж гаргахдаа монгол үсгийн Цагаан толгойн дүрсээр гол үндэслэл болжээ. Тухайлвал Санскрит төвд хэлний авъя нь Монгол хэлний авъятай адилхан буюу ойролцоо байх үед эдгээрийг тэмдгэлсэн үсгийн Дүрсийг монгол үсгээр авсан Байна. Санскритын тавин үсэг төвдийн гучин үсэг ба Тэдгээрийн Хувилварыг тэмдгэлсэн олонхи тооны үсэг бол үүнд багтна. Али галигийн бие Даасан үсгийн сүүл эцэст бичигдэх хэлвэр бол бүр монгол үсгийг үндэслсэн зүйлс болно. Жишиэлвэл гэх мэт. зарим монгол Хэлэндгүй онцгой авъяг тэмдгэлэхдээ гол дүрсийг нь тухайн харгалзсан төвд үсэг буюу Санскрит үсгээс нь авсан байна. жишиэлвэл зэрэг бол тус тус төвд үсгийн -гаас үлгэр авч бол харин Санскрит үсгийн -гаас үлгэр авсан байна.

Зая бандид намхайжамц тод галиг үсгийг зохиохдоо монгол үсгийн дүрс ба монгол али Галийн дүрсээр гол үндэслэл Болгоохыг баримталжээ. гэхдээ зарим онцгой үсгийн дүрсд Манж үсгын биндийг улируулан хэргэлжээ. Тухайлвал, Санскрит төвдийн “ga” авъяг Тэмдэглэхдээ “дүрсийн өмнө бинд тавиж хэлвэртэй тэмдгэлсэн байна. монгол Хэлэндгүй зарим төвд Санскрит хэлний авъяг тэмдгэлэхдээ мөн ч тухайн төвд Санскрит Үсгийн дүрсийг авч хэргэлсэн нь монгол али галитай Адил. нэг зүйлийг дурдахад монгол Али гали бол монгол бичиг Хэрэглэгдээд хэдэн зуун жил болсны дараа төрөгдсөн галиг Үсгийн шистэм. гэтэл тод галиг үсэг нь тод үсэгтэй зэргээр Зохиогдсон байна. Зая бандид Намхайжамц 1648онд тод үсгыг Зохиогоод 1650 аас 1662оны хооронд 170 гарай номыг Төвд хэлнээс монгол хэлэнд орчиулсан гэдэг нь тод үсэг ба тод галиг үсгыг зэргээр

Зохиосон гэдгыг харуулж байна. Зая Бандидын зохиосон “үсгийн найралга оршвой”-гийн Оршилын хэсэгт¹⁾: “энэтгэгийн тавин үсэг төвдийн гучин үсэг монголын арван зургаан Үсгийн дүрсэн элдэв нэртэн нэг дүрстэй болсон дүр” гэж үсэг зассан шалтгаанаа дурдаад Төгсөлийн хэсэгт “Омог монгол үлсын хувьтанд хялвар болхын тул олон адил дүрстэй Үсэгийг онц тус бүр ангид холилгүй гэйгүүлэн ялгагч олхууяа хялвар монгол үсгийг зас Хэмээгсэндүр” тод үсэг ба тод галиг үсгийг зохйосон байна. энд зохиогчоос энэтхэг үсэг Төвд үсэг ба монгол үсгийн дүрсийн талаар хооронд нь ялгахын төлөө найруулсан гэж Тодорхой тушааж байна.

Гурав.Нэгцлэн бичих дүрмийн талаар

Монгол али гали нь Санскрит төвд хэлний үгыг буулган бичихдээ үгээр нэгцлэн Бичихийг голчлон баримталжээ. тод галиг үсэг ч үүнийг зурамлан дагсан байна. энэ хоёр Зүйлийн али гали нь тарнын үгыг буулган бичих талаар бас нэгдэлтэй арга маяг авч үндэсэн Дээрээ үеэр нэгц болгож буулган авсан байна. жишигшлвэл: (монгол\тод) гэх мэт.

Монгол тод али галигын адил бус тал нь доорох хэдэн Талаар илэрж бий.

Нэг.Хэвлэгдэж тархаагдсан талаар

Монгол али гали нь эмхэтгэн боловсруулагдсны дараа ганжуур данжуурын орчуулгад Удаа дараалан адил бус хэмээгээр хэрэглэгдсээр байжээ. түүны зуу гучиад жилийн дараа Чин үлсын засгын газраас бурханы ном судрын орчуулгыг ихээр хүндэтгэн үзэж манж Монгол төвд али галигын дүрэмжилийг ихээр чухалчилж холвогдол бүхий ном зохйолыг Түр засгын дэмжлэгтэйгээр хэвлэн тархааж байв. тухайлвал “Зарлигаар тогтоосон түн вэн юн түн” “Хааны бичсэн манж монгол хятад төвд хэл хавсарсан али гали” “Манж монгол Төвд хэл хавсарсан тарни дуудхуй арга” зэрэг нь хэвлэгдэн тархаагдсан байна.

Тод галиг үсэг нь монгол али галигаас 60 гарай жил хожиу зохиогдсон бөгөд тухайн Үейн ойрд монголын онцгой түүхэн нөхчөлөөс болж хэвлэгдэж тархаагдсан байдал нь Монгол али галигаас арай өөр байжээ. “үсгын найралга оршбой” -д Зая бандидаас “Очорт

1) Тус хэсэг бол ц.төрбатын хангаасан заяа бандид намхайжамцын зохиосон модон барын “үсгийн найралга оршвой”-гын гэрэл зургыг ашгилсан байна.

Тайж өглөгийн эзэд Авула баатарын дурдаснааснайруулбай” гэж тэмдэглсэн ба “Тарни Уншхуй арга оршв”-д “сайтар найруулан мэдэхгүйг хүсэгч нэг хэдэн шавь нар сайтар Дурдсаны тулнайруулан номломой” “Олон Номын үндэсэн үсгын ялгал оршбой” -д “Ономхуй ухаанаар онц дээд гийгүүлэгч дурдсандорчуулбай” гэхчлэн дурдаж Байна. эдгээрээс үзвэл тод галиг үсгын дэлгэрэлт нь ойрд монголчуудын ноёд дээд лам нар Ба өглөгийн эзэд ард олоны хүсэл шаардалгын хүчинд түшгэлсэн нь тодорхой байна.

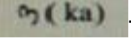
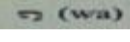
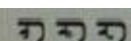
Монгол али галыг дүрэмжүүлж дэлгэрүүлсэн ном бичигт “Энэтхэгийн тавин үсэг Төвдийн гучин үсэг” “Али гали” гэхчлэн нэрэлсэн байхад тод галиг үсгын ном зохиолуудад Тод галиг үсгийг бараг бүр л “галиг үсэг” гэж нэрлэн хэргэлсэн байна.

Хоёр.Урт эгшигыг тэмдэглэсэн арын талаар

Тод галиг үсгыг боловсоуулан гаргахдаа монгол али галигын бэлэн туршилгаэр хяналт Бологсноор бархуй Зяа Бандид Намхайзамц бас нэлээд олон бүтээлч өөрчлэлт хийсэн юм. Үүний дотор Санскрит төвд хэлны урт эгшигыг тэмдэглсэн талаар монгол али галын шиг Адилхан үсгын адил бус байрандах хувиллыг давхарлан бичих аргаар тэмдэглсэн биш Харин Санскритын лагз үсгын үрт эгшигын тэмдэгийг улируулан авч олонхи урт эгшигыг Тэмдэглсэн байна. тухайлбал: (ā ī ū ṛ Ṛ) зэрэг давхурлан тэмдэглж Илтгэсэн байна.

Гурав.Зарим үсгын дүрсийн талаар

Эгшиг үсгын д Санскритын онцгой эгшиг ṛ Ṛ Ṛ-г монгол али галид хэмээн Тэмдэглэснийг тод галиг үсэгт хэмээн тэмдэглэсэн нь төвд үсгын явдаг ба Санскрит үсгын уртын тэмдэг хоёрыг давхарлан хэргэлсэн онцлогтой байна. Үүны уг Үндслэлийг үзвэл монгол али галид төвдтэх ṛ Ṛ Ṛ -гийн дүрс шигээр гийгүүлэгчийн Дүрсийг голчлон ашиглаж зохиожээ. Санскрит хэлний онцгой эгшиг ṛ Ṛ Ṛ -г төвд үсэгт бол ī ī-гийн дүрсийг урвуу бичиж илтгээсэн байдаг. тод галиг үсэгт энэ дөрвөн эгшгыг Тэмдэглэхдээ -д явдаг уяж илтгэсэн нь харин Санскритын ланз үсгийн дүрстэй Адилхан болжээ.

Тод галиг үсгын гийгүүлэгч үсгын дотор -гын аймаг -гын Аймгын үсэг ба -гын аймаг -гын аймгын зартиг зэрэг нь монгол али Галигаас өөрмич бий. тухайлбал: -гийн эхний үсэг нь ka гуравдах үсэг нь ga болно. Гэтэл монгол али галид бол ga байж Ка-г гэж тэмдэглэсэн байна. Санскрит төвд Хэлны Pa Pha Ba-г монгол али галид бол төвд үсгын ангархай Pa болон битүү Ba-гын Онцлогоос үлигэр авч дүрсээр харгалзуулан зохиож хэргэлжээ. гэтэл тод галиг Үсэгт хэргэлсэн дүрс нь төвд үсгын харгалзсан дүрстэй нэн ойролцоо байдалтай. Санскрит Төвдийн tsa tsha dsa-г монгол али галид гэх дэс дараатай тэмдэглэсэн байхад тод Галиг үсэгт дэс дараагаар тэмдэглэж байна.

Дээр бид монгол аги гали ба тод галиг үсгыг дөхмөөр хачиулан шинжилсэн байна. Энэ хоёр зүйлийн али гали нь хэдийгээр тус тусынхаа өөрмөц талтай боловч хоорондоо бас Үүсэл гарлын нягт харьцаатай. тэдгээр нь монгол үсэг бичгын түүхийн цаг үегийн чухал Төрдөс болж манай үндэстны бичиг соёлын хөгжилтийг ахиулав. эдгээрийн харьцаа холвоо Ба ялгаа зөрөөг мэдэж авах нь монгол сурвалж судалгаанд зохих ач холвогдолтой гэдэг нь Мэдээжийн хэрэг билээ.²⁾

논 문 투 고 일 : 2018년 10월 30일
 논 문 심 사 일 : 2018년 11월 15일
 논문게재결정일 : 2018년 11월 30일

2) Раднабадрагын зохиосон “сарны гэрэл”дэх тэмдэглэлийг “Монгол судлалын нэвтэхий толь”ын “Үг хэл үсэг бичгийн боть, Өвөр монголын ардын хэвлэлийн хороо, 2004оны 12сарын хэвлэлийн Тод үсэг ба түүны дурсгалууд ”гэх зоровсыг үндэслэн дам эшилсэн байна.

СОНИНЫ ҮГИЙН ДАВТАМЖИЙН ТУХАЙ

М.ЭНХЖАРГАЛ*

Abstract

Frequency of newspaper words

M.ENKHJARGAL*

In recent time, studying language using computer is very common. In this article, the authors try to reveal differences between two different daily newspapers of two different times using TextStat software that calculate the frequency of language units and analyze them. Moreover, they try to find answer to the questions such as how many words daily newspapers have, what words are the most frequent among them and how the daily newspapers have changed in terms of lexicology for 30 years.

Keywords : computational linguistics, lexicology, newspaper article language, word frequency, active words

Удиртгал

Орчин үеийн хэлний үгийн сангийн бүрэлдэхүүн бол байнгын хөгжил хөдөлгөөнтэй байдаг туйлын “амьд” зүйл учраас аливаа хэлний үгийн тоог нарийн гаргана гэдэг амаргүй ажил. Гэхдээ тооцоолох арга бий. Тухайлбал, хэлний үгийн санг толь бичгийн толгой үгийг баримжаалан тооцоолж болдог бөгөөд толь зүйч Я.Цэвэлийн “Монгол хэлний товч тайлбар толь” (1966) 30 000 орчим толгой үгтэй, Хэл зохиолын хүрээлэнгээс гаргасан “Монгол хэлний дэлгэрэнгүй тайлбар толь” (2008) 80 000 гаруй толгой үгтэй, харин хожим гаргасан уг толийн цахим хувилбар (<https://mongoltoli.mn/dictionary/news>) нь 60 000 гаруй толгой үг, үгийн сангийн бие даасан утга бүхий 120 000 гаруй хэллэгтэй

* ШУА-ИЙН ХЭЛ ЗОХИОЛЫН ХҮРЭЭЛЭН / uhna_L83@yahoo.com
(INSTITUTE OF LANGUAGE AND LITERATURE MONGOLIAN ACADEMY OF SCIENCES)

ажээ. Академич Б.Ренчин гуай монгол бичгийн хэлийг “бараг сая гаруй үгтэй”(Ринчен, 1991: 99) хэмээсэн байдаг. Тэрбээр “Этгээд хэл” алдарт шүлэгтээ: “Зуун түмэн үгтэй хэл” гэсэн байдгийг дурдалтай. Иймээс толь бичгийн толгой үгийн тоо нь тухайн хэлний үгийн тоо хэмжээний талаар ерөнхий төсөөлөл өгөхөөс биш яг эцсийн тоо бас биш байж магадгүй гэж үзэж байна. Учир нь тухайн хэлэнд идэвхтэй хэрэглэгдэж байгаа гадаад үг, хуучирсан үг, нутгийн аялгууны үг, товчилсон үг болон мөн олон салбар ухааны нэр томьёо гэх мэтийг нэмж тоолох ёстой биз ээ. Ер нь тухайн хэлний үгийн нөөцийг хэрхэн тоолох нарийн аргачлал тогтоогүйтэй холбоотой тухайлбал, “Вебстерийн толийн бие даасан өгүүлэлд химийн элементүүдийн томьёо, уртын болон хүндийн хэмжүүрийн товчилсон нэршлийг ч оруулсан байдаг байна. Үүгээр зогсохгүй, англи хэлний тайлбар толиудад цаасны хэмжээг тэмдэглэсэн тэмдэглэгээ буюу A3, A4, A5 гэх мэтээр үл баран, интернэтийн @ тэмдэглэгээг хүртэл оруулах болжээ” (Чимэгбаатар, Монгол хэл хэдэн үгтэй юм бол? 2016 <https://chimed-chimegbaatar.themedia.jp/posts/1184977>)

Судалгааны ажлын ач холбогдол

Ямар үгийг идэвхтэй хэрэглэж байгааг нь тодорхойлох судалгааны арга бол үгийн давтамжийн судалгаа юм. Монгол хэлний үгийн давтамжийг тооцоолон судлах нь хэрэглээний ач холбогдолтой гэж хэлж болно. Өөрөөр хэлбэл хамгийн их давтамжтай буюу туйлын идэвхтэй үгийг олж тогтооно гэдэг тун чухал. Жишээлбэл,

- Хамгийн их давтамжтай 1000 үгийг мэддэг байхад л тухайн эхийн 95 хувийг, бүр 2000 үгийг мэддэг байхад 96 хувийг ойлгох боломжтой гэсэн сонирхолтой судалгаа байдаг.
- Хоёрдогч хэл эзэмших буюу гадаад хэлийг зааж сургахад үгийн давтамжийн судалгааны үр дүнгээр тодорхойлсон хамгийн идэвхтэй үгийг ашиглах нь сургалтыг илүү үр дүнтэй, илүү амьд болгодог.
- Мөн хүүхдэд зориулсан сурах бичгийг энгийн ойлгомжтой үгээр бичих, толь бичгийн толгой үгийн тайлбар хийх, хууль боловсруулахад хамгийн идэвхтэй эдгээр үгсийг ашиглах, хүүхэд болон гадаад хүмүүст зориулсан уран зохиолын хялбаршуулсан ном бүтээх гэх мэтээр хамгийн ойлгомжтой, хамгийн идэвхтэй хэрэглээтэй үгийг ашиглах өргөн боломж үгийн давтамжийн судалгааны үр дүнд бий болно. Энэхүү судалгаа цаашид монгол хэлний үгийн давтамжийг тооцоолох хэлний нэгдсэн сан бүрдүүлэх, “Монгол хэлний үгийн давтамжийн толь” болон “Монгол хэлний идэвхтэй үгийн толь” хийх зэрэг ажлын суурь болох юм.

“Өдрийн сонин”-ы үгийн давтамжийг тооцоолсон нь

Хэл шинжлэлийн судалгаанд тодорхой хэрэгцээ шаардлагын улмаас сан хөмрөгийн санд суурилсан статистик судалгаа чухал байр эзэлдэг билээ. Өдөр тутмын сонин бол тухайн цаг үеийн хүмүүсийн хэлний хэрэглээний байдлыг бодитой илтгэн харуулах баримт болж өгдөг чухал хэрэглэгдэхүүн гэж үзэж болно. Ийм зорилгоор нийгэм эдийн засгийн хоёр өөр тогтолцоо бүхий 2017 оны “Өдрийн сонин” (Өдрийн сонин, №095(5662), 2017.04.28 (Баасан гариг), 1987 оны “Үнэн сонин” (Үнэн сонин №101(16691), 2018.04.28 (Мягмар гариг) -ы үгийн давтамжийг хооронд нь харьцуулан үзэв. “Өдрийн сонин”-ы 2017 оны 4 сарын 28-ны өдрийн дугаарт сонгууль, улс төрийн үг хэллэг харьцангуй багатай, үгийн давтамжийг тооцоолон гаргахад өдөр тутмын сонины нэг дугаар байсан бөгөөд үгийн давтамжийг TextSTAT программын тусламжтай гаргав.

“Өдрийн сонин”-ы энэ дугаар нь 20 нүүрээс бүрдэж байна. Энэхүү дугаарт давхардсан тоогоор нийт 35 638 үг байгааг бүртгэн гаргав. Харин үгийн давтамжийг тооцоолж үзэхэд давхардаагүй тоогоор 5117 үг байна. Дунджаар 1 үг нь долоон удаа давтагдсан бололтой. Эдгээр үгсийг хамгийн их давтагдаж байгаагаар нь эрэмбэлсэн бөгөөд хамгийн их давтамжтай 100 үгийг сонгон авч судалгаандаа ашигласан болно. Үүнээс хамгийн их давтамжтай 30 үгийг энд үзүүлэе.

д/д	Ө дрийн сонин, №095(5662), 2017.04.28 (Баасан гариг) 16 нүү р (цаасны хэмжээ: А2)	
Дэс дугаар	Давхардсан тоогоор нийт 35 638 ү г Давхардаагүй й тоогоор нийт 5117 ү г	
	Ү г	Давтамжийн тоо
1.	байх	1142
2.	болох	454
3.	гэх	407
4.	ажил	360
5.	хууль	258
6.	юм	230
7.	авах	224
8.	улс	219
9.	МОНГОЛ	204

д/д	Ө дрийн сонин, №095(5662), 2017.04.28 (Баасан гариг) 16 нүү р (цаасны хэмжээ: А2)	
Дэс дугаар	Давхардсан тоогоор нийт 35 638 ү г Давхардаагүй тоогоор нийт 5117 ү г	
	Ү г	Давтамжийн тоо
10.	байр	197
11.	энэ	197
12.	газар	186
13.	орох	180
14.	худалдах	177
15.	хийх	176
16.	ү н	164
17.	ирэх	149
18.	ө р	148
19.	явах	135
20.	жил	134
21.	эрх	127
22.	ө рөө	126
23.	үү хэд	121
24.	мэдээлэл	116
25.	хот	115
26.	бид	114
27.	ө рө нгө	106
28.	он	106
29.	гарах	105

“Өдрийн сонин”-ы үгийн сангийн бүрэлдэхүүний хувьд латин үсгээр бичсэн 96 (eagle, land, facebook, nissan г.м) үг, он сар, тоо хэмжээ илэрхийлсэн тоон утгууд 947 (2017, 2016, 70126942 г.м) байлаа. Мөн товчилсон үг 66 (ХХК, УИХ, АН, НҮБ г.м) байна. Эдгээр үгсийг тооцоонд оруулаагүй болно. Харин уг сонины дугаарт нийт 155 (тендер, компани, бизнес, технологи г.м) гадаад үг байсан нь нийт үгийн сангийн 3,2 хувийг эзэлж байна. Гадаад үг болон латинаар бичсэн үгийг хамтад нь багцлан тооцвол тус “Өдрийн сонин”-ы нийт үгийн сангийн 4,9 хувийг эзэлж байна.

“Үнэн” сонины үгийн давтамжийг тооцоолсон нь

Нийгмийн тогтолцоо өөрчлөгдөхөөс өмнөх буюу 1990 оноос өмнөх хамгийн олон уншигч, захиалагчтай өдөр тутмын сонины нэг бол “Үнэн” сонин юм. “Үнэн” сонины энэ дугаар нь 8 нүүрээс бүрдэж байна. “Өдрийн сонин”-той харьцуулахад сонины нүүрний тоо, үгийн хэмжээ харьцангуй бага (12 626) байгаа тул үгийн давтамжийг зөв тооцоолох, мөн үгийн сангийн хэмжээг өмнөх сонин (Өдрийн сонин 2017.04.28)-ы хэмжээтэй дүйлгэх зорилгоор энэ сониныхоо яг маргаашийн дугаарыг нийлүүлэн нийт 25 521 (А2, 16 нүүр) үг бүхий сан үүсгэн TextSTAT программаар үгийн давтамжийг тооцоолов. Үүнийг хүснэгтээр үзүүлбэл:

д/д	Ү нэн сонин, №101(16691), 1987.04.28 (Мягмар гариг) 8 нүү р (цаасны хэмжээ: А2) Ү нэн сонин, №102(16692), 1987.04.29 (Лхагва гариг) 8 нүү р (цаасны хэмжээ: А2)	
	Давхардсан тоогоор нийт 25 521 ү г Давхарлаагүй тоогоор нийт 2 684 ү г	
	Ү г	Тоо
1.	байх	712
2.	болох	400
3.	ажил	297
4.	улс	188
5.	ү йлдвэр	170
6.	ахуй	160
7.	гарах	151
8.	олон	144
9.	жил	136
10.	авах	136
11.	зохиох	135
12.	юм	131
13.	их	130
14.	гэх	128
15.	мал	128

д/д	Ү нэн сонин, №101(16691), 1987.04.28 (Мягмар гариг) 8 нүү р (цаасны хэмжээ: А2) Ү нэн сонин, №102(16692), 1987.04.29 (Лхагва гариг) 8 нүү р (цаасны хэмжээ: А2)	
Дэс дугаар	Давхардсан тоогоор нийт 25 521 ү г Давхарлаагүй тоогоор нийт 2 684 ү г	
	Ү г	Тоо
16.	хийх	127
17.	арга	120
18.	ү н	112
19.	хэрэгцээ	109
20.	ө дө лмө р	109
21.	байгууллага	107
22.	газар	102
23.	бол	100
24.	явах	95
25.	ө в	91
26.	энэ	90
27.	ү ч	89
28.	дарга	88
29.	орон	88
30.	ү зэх	86

“Үнэн” сонины хоёр дугаарын үгийн сангийн бүрэлдэхүүний хувьд латин үсгээр бичсэн зүйл огт байхгүй бөгөөд он сар, тоо хэмжээ илэрхийлсэн тоон утгууд 206 (1986, 1985, XIII, 1990, 342,8 г.м), товчилсон үг 69 (МАХН, БНМАУ, МОНЦАМЭ, АНУ, ЗСБНХУ г.м) байгааг мөн адил үгийн давтамжийг тооцоолоход оруулаагүй болно. Харин 168 (комисс, депутат, трактор, интернационал г.м) гадаад үг байсан нь нийт үгийн 6,3 хувийг эзэлж байна. Эхний 30 дугаарт багтсан “үзэх” хэмээх үйл үг нь нийтдээ 86 удаа давтагдсан байх жишээтэй байна.

Харьцуулсан судалгаа

Өдөр тутмын сонины үгийн давтамжийн судалгааг найруулга зүйч, профессор Ц.Сүхбаатар (“Монгол хэлний найруулгын төрөл” гэдэг хамтын бүтээлийн “Сонины хэл найруулга”) багш хийсэн байдаг. Тэрбээр 1920 оны 11-р сарын 10-ны өдрийн “Монголын үнэн” (анхдугаар) сонины үгийн давтамж 637 гэж тооцоолжээ.

Мөн доктор Л.Балдан үүнийг улам хөгжүүлэн 1920-иод оноос 2000 он хүртэлх хугацааны өдөр тутмын сонины үгийн сан хэр баяжив гэдгийг судлан гаргасан байдаг. Тэрбээр энэ асуултад хариулах зорилгоор 1975 оны 12-р сарын 16-ны өдрийн “Үнэн” сонины үгийн давтамжийг тооцоолж үзээд “дан үг нь 10332, давтамж нь 2109 байгаа нь 1920-иод оноос 1970-аад он хүртэлх 50 гаруй жилийн дотор дөрвөн нүүр бүхий сонины үгийн сан 7000 гаруй үгээр нэмэгдсэн. Өөрөөр хэлбэл 1920~1975 он хүртэл 50-иад жилийн дотор сонины багтаамж нь их болж, үгийн тоо өссөн байна. Түүнчлэн 2000 оны 1-р сарын 25-ны өдрийн 016 дугаар сонины үг 10606, давтамж нь 2311 байгаа нь сонины үгийн сан улам бүр нэмэгдэж (Л.Балдан. Хэлний соёлын тулгамдсан асуудлууд, №1 Сонины хэл найруулга, Уб., 2002) байгааг харуулж байна хэмээн тэмдэглэжээ.

“Өдрийн сонин”, “Үнэн” сониныг харьцуулж үзвэл:

№		“Үнэн” сонин	“Өдрийн сонин”	Зөрүү
1	Үгийн сангийн хэмжээ	25521	35638	10117
2	Давтамж	2684	5117	2433

Үүнээс үзвэл хоёр сонины үгийн давтамж нь 30 жилийн хугацаанд 2433 үгээр нэмэгдэж үгийн хэрэглээ өссөн нь харагдаж байна. Мөн сүүлийн үед эх хэлнийхээ аюулгүй дархан байдалд санаа зовж, хамгийн их шүүмжлэн хэлэлцдэг сэдвийн нэг бол гадаад үгийн замбараагүй хэрэглээ юм. “Өдрийн сонин”-ы нийт үгийн 4,9 хувь нь гадаад үг байгаа бол “Үнэн” сонин 6,3 хувьтай байгаа нь гадаад үгийн хэрэглээ харин ч өмнөхөөсөө ихэссэн биш багассан байна. Өөрөөр хэлбэл, өнөөгийн өдөр тутмын сонины хувьд гадаад үгийн хэрэглээ тэгтлээ аюултай төвшинд очсон гэж харагдахгүй байна. Учир нь сүүлийн жилүүдэд сонины хэл найруулгад уншигч олон шүүмжлэлтэй хандах болсноос үүдэн сонины редакцын зүгээс сониныхоо хэл найруулгад тодорхой шатны хяналт хийж гадаад үгийн хэрэглээг хязгаарлах бодлого баримтлах болсон байж ч болно.

Түүнчлэн хамгийн их давтамжтай 10 үгсэд байх, болох, гарах, орох, авах, явах гэх мэт

үйл үг орж байгаа нь эдгээр үгс ямар ч цаг үед монгол хэлний идэвхтэй үг байсаар байгааг илтгэж байна. Мөн 2017 оны дугаарт “хууль (258)” гэдэг үг хамгийн их давтамжтай 10 үгэнд орсон байхад “Үнэн” сонинд ерөөсөө байсангүй. Энэ нь ардчилсан нийгмийн үндсэн зарчмуудын нэг болох хуулиа ил тод хэлэлцэх, сурталчлах, хуулиа зөв тогтоож хэрэгжүүлэх зорилготой холбоотойгоор энэ үгийн хэрэглээ, давтамж мэдэгдэхүйц өссөн байна. Мөн “Үнэн”, “Өдрийн сонин”-ны эхний 100 үгийн давтамжийг харьцуулахад аль алинд нь нэр үг давамгайлж байгаа нь тун харагдаж байна.

Судалгааны асуултууд

Бид уг судалгааны өгүүллээр дараах асуултад хариулт өгөх зорилготой байна. Үүнд:

1. Өнөө цагийн өдөр тутмын сонины нийт үгийн тоо хэд байна вэ?
2. Өдөр тутмын сонины үгийн тоо 30 жилийн өмнө хэд байсан бэ?
3. Өдөр тутмын сонины үгийн тоо хэмжээний хувьд ихэссэн үү, багассан уу?
4. Бидний өдөр тутмын хэрэглээнд, тухайлбал гадаад үгийн хувьд хэрэглээ нь ихэссэн бол бодит тоо нь хэд вэ?

Судалгааны арга

Энэхүү өгүүллэд баримт цуглуулах, тооцоолох, задлан шинжлэх, тайлбарлах зэрэг судалгааны арга хэрэглэв.

Дүгнэлт

Монгол хэлний үгийн сан түүн дотроо сонины үгийн санг судлах ажил үе үеийн монголч эрдэмтдийн хүчин чармайлтаар хийгдсээр иржээ. Үүнийг өмнө дурдсан судлаачдын судалгааны үр дүнг баталж байна. Бидний судалгаандаа эш татсан болон өөрсдийн эх хэрэглэгдэхүүн болгож авсан сонины үгийн сангийн хэмжээг харьцуулж үзвэл:

1920 оны 11 сарын 10-ны “Монголын үнэн” 2563, давтамж 637

1975 оны 12 сарын 16-ны “Үнэн” сонин 10332, давтамж 2109

1987 оны 04 сарын 28-ны “Үнэн” сонин 12626, давтамж 2684

2017 оны 04 сарын 28-ны “Өдрийн сонин” 35638, давтамж 5117

Үүнээс үзвэл сонины үгийн сангийн хэмжээ байнга өсөн нэмэгдсээр ирснийг харж болох бөгөөд бид үүнийг нийгмийн өөрчлөлт, хэрэгцээ шаардлагатай холбоотой хэмээн үзэж байна. Жишээ нь: “Өдрийн сонин”-ы бараг 4 нүүр орчим нь зар сурталчилгаанд зориулсан байх бөгөөд үүнийгээ дагаад ажил, байр, газар, худалдах гэх мэт үгийн хэрэглээ, давтамж өссөн байдал ажиглагдаж байна. 1987 оны “Үнэн” сонин нь олон жижиг мэдээ, мэдээллийг багтаасан бол өдрийн сонин нь том том ярилцлага олонтой байна.

Үгийн сангийн хувьд 1987 онд техник, район, фонд, завод, коммунист, үйлдвэр, хөдөлмөр, байгууллага, нам гэх мэт үг өргөн хэрэглэгдэж байсан бол “Өдрийн сонин” приус, гибрид, иммун актив, чингис бонд, жиргээчид, сошиал, парламент, фракц, санхүүгийн дериватив, хейджийн орлого, лебраль бодлого, таун хаус, топ, фэйсбүүк, дендорлогич гэх мэт олон шинэ үгээр үгийн сан нь баяжсан байна. Аливаа сонины үг хэллэг бол тухайн цагийн нийгмийн толь болсон үгийн сангийн хэрэглээний өнгө төрхийг илэрхийлэгч гол баримт болж өгдөг.

АШИГЛАСАН НОМ

1. **Балдан Л.** Сонины хэл найруулгын бүтэц, тогтолцооны асуудалд, Хэлний соёлын тулгамдсан асуудлууд, №1 Сонины хэл найруулга, Уб., 2002.
2. **Монгол хэлний дэлгэрэнгүй тайлбар толь.** 2008. Уб.
3. **Монгол хэлний их тайлбар толь.** 2016. www.mongoltoli.mn
4. **Монгол хэлний найруулгын төрөл.** 1990. Уб.
5. **Ринчен, Б.** 1991. Марк Твений минь махы нь идэж дээ. Уб.
6. **Цэвэл, Я.** 1966. Монгол хэлний товч тайлбар толь. Уб.
7. **Чимэгбаатар, Ч.** 2016. Монгол хэл хэдэн үгтэй юм бол?
<https://chimed-chimegbaatar.themedia.jp/posts/1184977>
8. **Шинэбаяр, О.** 2016. “Үгийн эрдэнэсийн шинжээч”, Ш.Одонтог. Судлал ба дурсамж. III боть. Уб.

논 문 투 고 일 : 2018년 10월 30일
 논 문 심 사 일 : 2018년 11월 15일
 논문게재결정일 : 2018년 11월 30일

Монголын латин үсгийн хэрэглээ ба стандарт (Фэйсбүүкийн орчин дахь латин үсгийн хэрэглээ)

Гэрэлмаа Гөрөөчин^{*}

Abstract

The Usages and Standard of Latin Script (In the FB frame)

Gerelmaa, Guruuchin^{*}

On February 1, 1941, The Mongolian People's Republic officially used the Latin scripts, but two months later, the decision was abolished. In 2003, the "Latin Script National Program" was created and subsequently adopted a Latin-standard usage standard and was revised in 2012. We used social linguistics in Latinscript as we age 16~26, age 27~40, and 40~55. The users of latin 16~26 years with 26 to 28 percent Latin, and the use of Latin and Cyrillic alphabets is about 30 percent, with Latinos 26~40 years old with 52 percent Latin, mixing with Latin chrysanthemum 8-10 percent, The age of 55 is about 10 percent Latin, and Latin and Cyrillic are mixed with 20 percent. Facebook users use different fonts for Latin fonts differently. For example, ö- / u / o is usually in / ochig /, at the beginning of the word / enoodor /, ü- / μ / to u-aar, b, v as b, / c / to w, and / or // not only by i, yu / yu and so on.

Keywords : Latin script, FB, users, standart of latin script, apply to latin script

Удиртгал

Монголд нийгэм, эдийн засгийн өөрчлөлт гаргасан 1921 оны ардын хувьсгал хүрэхэд монголчууд уйгаржин монгол бичгээ хэрэглэж байв. Монгол бичгийг хоцрогдсон

^{*} ШУА-ийн Хэл зохиолын хүрээлэн / g_mgl2003@yahoo.com
(Institute of Language and Literature Mongolian Academy of Sciences)

феодалын үеийн бичиг хэмээн үзэх үзэл, шинэ бичиг үсэгтэй болох гэсэн цаг үеийн шаардлагаар 1930-аад оноос латин үсэгт шилжих болсон. Нөгөө талаар орчин үеийн шинжлэх ухааны технологийн дэвшлийн нөлөөгөөр албан бус хэрэгцээнд латин үсгийг эргэн хэрэглэж буй үйл явц үүнийг хэрэглээний орчинд нийгэм хэл шинжлэлийн аргаар судлахыг зорив.

1. Латин үсгийг хэрэглэсэн нөхцөл байдал

Ардын хувьсгал ялсны дараагаар хуучин нийгмийн олон зүйлийг халж, шинэ нийгмийн ёс журмыг тогтоож байсан агаад үүний нөлөөнд бас үсэг бичиг ч багтсан тухай эрдэмтэн Ц.Шагдарсүрэнгийн бичсэн *“1930 оны 2-р сард болсон Намын 8-р Их хурлын заалтын 7-р хэсэгт:”...мөн хуучны хүнд суртлын үлдэгдлийн нэгэн салбар бөгөөд шинэ соёл боловсролын хөгжилтөд дөхөмгүй болох монгол үсгийг халж боловсон соёлыг дэлгэрүүлэхэд дөхөмтэйг нийт дээр дэлгэрэх туршилтыг олсон латин үсгийг өөрийн монгол хэлэн дээр зохилдуулан үндсэн хэлний үсэг болгон хэрэглэх явдлыг богино хугацааны дотор гүйцэлдүүлж нийт соёл боловсролын ба санхүүд боогдол саатал бүхий байдлыг устгахыг чухалчлах...*” (Шагдарсүрэн 2001: 181) гэсэн баримтаас харж болох юм. Энэ мэт шийдвэр тогтоолоос үндэслэн латин үсгийг авах хөдөлгөөн эрчимжиж эхэлсэн байна.

Улмаар 1931 оны 1 дүгээр сард Москва хотноо бичиг үсгийг латинчлах асуудлаар тусгай зөвлөгөөн зохион байгуулахад түүнд Буриад монгол, Халимагийн төлөөлөгчдөөс гадна БНМАУ-ын төлөөлөгчид оролцжээ. Зөвлөгөөнөөр монгол бичгийг халах тухай хэлэлцэж “Монгол бичиг бол эдүгээ нэгэн цагийн хөгжлөөс хоцрогдсон” хэмээн шүүмжлээд түүний оронд *“ард түмний сурах, танихад хялбар дөхөм бөгөөд дүрс зурам нь орчин цагийн дэлхийн олон улс аймаг нийтээр хэрэглэж буй интернационалын чанар бүхий латин үсгийг авах”* (Чулуунбаатар 2002: 200) шийдвэр гаргасан нь нийт монголчуудад монгол бичгийг халах нөхцлийг бүрдүүлсэн юм.

Бичиг үсгийн шинэчлэл хийх, бүх нийтийг бичигт сургах тэр үйлсэд их зохиолч Д.Нацагдорж оролцож, латин үсгийг монгол хэлний хууль ёсонд хэрхэн нийцүүлж авах талаар саналаа боловсруулж, “гурван бүлэг, жар орчим зүйлтэй” латин бичгийн монгол хэлний зүй зохиосон байна. Анх 1930 онд “Залуучуудын үнэн” сонинд байхдаа, латин үсгийн цагаан толгой зохиож, дараа нь Шинжлэх ухааны хүрээлэнд шилжин ирээд 1931~1936 онд түүнийгээ “Монгол хэлний ба латинчлалын дүрэм” (УТТА.Ф.23, Д.2,

ХН.50) болгон өргөтгөсөн”(Очир, Дашням 1996: 122) нь сонирхолтой.

Нацагдорж латин үсгийг авахдаа нэгдүгээрт, түүнийг өөр үсэгтэй хольж хэрэглэхийг аль болох цээрлэхийн хамт сурах, бичих, хэвлэхэд дөхөмтэй болгох, хоёрдугаарт монгол хэлний нэг авиа сонгодог бичгийн хэлний нэг үсгийг латины давхар үсэг, нэмэлт тэмдэгтэй үсгээр тэмдэглэхээс аль болох зайлсхийх, хэмнэлтийн зарчмыг баримтлах, гуравдугаарт оноож тэмдэглэх, дөрөвдүгээрт, урт эгшгийг тэмдэглэхдээ хоёр эгшгийг давхарлан бичихгүй н мэт тусгай үсгийг нэг эгшгийн дараа бичиж тэмдэглэх, тавдугаарт, монгол сонгодог бичгийн хэлэнд тусад нь бичдэг дагавруудыг урдах үгэнд нь залган бичдэг байх, зургадугаарт, монгол хэлний зөв бичих зүйн толийг зохион гаргаж, ард нийтээр дагаж мөрдөн, зөв бичих ёсыг тогтоож өгөх шаардлагатай хэмээн үзэж бай (Очир, Дашням 1996: 125)-сан нь латин үсэг зохиох зарчмыг тогтоож байсны нэгэн жишээ болно.

Энэ ажлыг нэлээд шахаж байсныг 1931 оны “Үнэн сонин”-д Албан хаагчдыг 22 дугаар оны 5 сар гэхэд латин үсэгт шилжүүлэх” тухай шийдвэр хүртэл гарч байв (Үнэн 1931: 233).

Монгол бичгийн үсгээ латин үсгээр солих комисс байгуулагдан ажиллаж 1940 оны 1 сард сүүлийн хуралдаанаараа ийнхүү латин үсгийн цагаан толгойг баталж байжээ.

Aa	Bb	Cc	Ch	Dd	Ee	Ff	Gg	Hh	Ii
Jj	Kk	Ll	Mm	Nn	Oo	Pp	Qq	Rr	
Ss	Sh	Tt	Uu	Vv	Xx	Yy	Zz	Zh	

14/1/1940

Латин үсгийг авах үйл явц өрнөж 1941 оны 2 сарын 1-нд Бүгд Найрамдах Монгол Ард Улс латин үсгийг албан ёсныхоо бичгээ болгосон боловч хоёрхон сарын дараа буюу 3 сарын 25-нд энэ шийдвэрээ буцаажээ. Албан ёсоор бол Монгол хэлний бүх дуу авиаг тэмдэглэж чадахгүй байсан тул больсон гэдэг хэдий ч дараахан нь ЗХУ-ын бүрэлдэхүүний улсуудтай бараг нэгэн зэрэг Монгол улс кирилл үсгийг албан ёсны болгосон тул энэ нь улс төрийн бодлого байсан байж болох юм. Энэ үеийг хожмын судлаачид “1930 онд монгол хэлийг латинжуулсан боловч мөн л олон нийтэд тархаж чадсангүй ганц нэг сонин, зурагт хуудасны гарчгаас хэтрээгүй” (Баабар 2001: 236) хэмээн үзсэн нь ортой юм. (Хавсралт №2 –оос үзнэ үү)

Монголч эрдэмтэн Х. Этвуд Латин үсэг, монгол бичиг хоёрыг чадах хэрээр зохицуулсан латин үсгээр монгол хэлний үгийг бичих шинэ арга зарчмыг боловсруулсан өгүүлэлдээ.

1. Латин үсгээр кирил үсгийг орлуулж хэрэглэх
2. Нэмэлт тэмдэг латин бус үсэг хэрэглэхгүй байх
3. Орчин цагийн авианы зарчмыг чадах хэрээр монгол бичгийн зарчимтай нийцүүлэх
4. Энэ латин үсэгт эгшгийг, эхэнд хэрхэн тэмдэглэх хос, уртыг хэрхэн бичихийн нарийн зааж өгөхдөө гол төлөв хоёр тэмдэгтээр “ө”-г гэхэд oi, “ү”-г ui, урт эгшгийг хоёроор aa, oo, iii, юлүүр uiuluur гэж бичиж буй бол хос гийгүүлэгчийг ш-ci, ц-c, ч-ši, з-j, ж-ji, ш-sch (2004: 324) гэх мэтээр тэмдэглэсэн байдаг нь хэрэглэхэд тийм ч хялбар биш байдалтай харагдаж байна.

Орчин үеийн техник технологийн дэвшил, интернет орчны нөлөөгөөр латин үсгийн хэрэглээ идэвхжихтэй холбогдуулан монголчууд 2003 онд латин үсгийн Үндэсний хөтөлбөрийг баталж УИХ-аас 1-р тогтоолоор баталж, “Баримт бичиг: Монгол кирилл цагаан толгойн үсгүүдийг романчлах” стандарт батлагдаж 2003 оны 1 дүгээр сарын 1-нээс мөрдөж эхэллээ. Уг хөтөлбөрийн зорилго нь интернетийн орчинд мэдээ мэдээлэл солилцоход саадгүй байх, кирил үсгийг янз бүрийн латин үсгээр солин хэрэглэж буйг нэг мөр болгох агаад 2003~2006 он хүртэл 2 үе шаттайгаар хэрэгжүүлж, албан болон албан бус сургалтаар бүх нийтэд заан сургахаар болсон байна. Үүний үр дүнд 2003 онд Монгол кирилл цагаан толгойн үсгүүдийг романчлах стандарт (MNS 5217: 2003)-ыг бий болгон мөрдөж эхэлсэн байна.

Үүнээс хойш 2012 онд уг стандартыг Стандартчиллын Үндэсний Зөвлөлийн хурлаар Монгол кирил үсгийн латин хөрвүүлэг MNS 5217: 2012 стандарт болгон шинэчлэн батласан.

Энэ стандартын төслийг Боловсрол, соёл, шинжлэх ухааны яамны саналыг үндэслэн Боловсрол, соёл, шинжлэх ухааны Шинжлэх ухаан, технологийн газрын дарга

Ө.Сүхбаатар, Шинжлэх ухааны академийн Хэл зохиолын хүрээлэнгийн захирал академич, (Sc.Dr) Д.Төмөртоогоо, Төрийн хэлний зөвлөлийн ажлын албаны дарга Б.Магсаржав, Монгол улсын боловсролын их сургуулийн Монгол судлалын сургуулийн захирал, профессор Ц.Өнөрбаян, Монгол улсын их сургуулийн Монгол хэл, соёлын сургуулийн багш, профессор Ж.Бат-Ирээдүй, Стандартчилал хэмжил зүйн газрын Стандартчилал, техникийн зохицуулалтын хэлтсийн дарга Б.Гэрэл, Монгол улсын их сургуулийн Компьютер менежментийн сургуулийн багш Д.Бямбажав, Шинжлэх ухаан, технологийн их сургуулийн Мэдээлэл, холбоо, технологийн сургуулийн багш, профессор Б.Сүхбаатар, Боловсрол, соёл, шинжлэх ухааны яамны Ерөнхий боловсролын газрын мэргэжилтэн Т.Чимэдлхам, мөн яамны Шинжлэх ухаан, технологийн газрын ахлах мэргэжилтэн М.Дэлэгмаа, Боловсролын хүрээлэнгийн эрдэм шинжилгээний ажилтан Ш.Оюунцэцэг нарын бүрэлдэхүүнтэй ажлын хэсгээс боловсруулсан байна.

Энэхүү стандарт нь кирил үсгийг латинаар хөрвүүлэх зорилготой агаад үүний тулд латин үсгээр зөв бичүүлж хэвшүүлэх зорилготой юм.

2. Латин үсгийн Фэйсбүүк орчны хэрэглээ, стандартын харьцаа

Мэдээллийн цахим эх сурвалжийн нэг болсон Фэйсбүүкийн орчныг ажиглахад латин болон кирил бичгийг хольж хэрэглэх, аль нэгийг хэрэглэх, товчлох, буруу бичих гэх зэрэг бичиг үсгийн хэрэглээний орчинд судалмаар зүйл цөөнгүй байгааг ажиглаад энэ талаар нийгэм хэл шинжлэлийн бичил судалгааг хийсэн юм. Техник технологийн шаардлага хэрэгцээнд хэлийг тохируулан хэрэглэх нь хэрэглээний хэл шинжлэлийн нэг судлагдахуун байдаг.

Нийгэм хэл шинжлэлийн судалгааг хийхийн тулд Фэйсбүүк хэрэглэгчдийн насыг 1-26, 27-40, 41-55 нас хэмээн 3 бүлэгт хуваан үзэж судалгаа хийв.

16-26 насны латин үсгээр бичдэг Фэйсбүүк хэрэглэгч 30 хүнээс асуулгын аргаар судалгаа авахад:

Амархан-23 (69%) хүн хариулснаас Яагаад амархан бэ гэхэд

- Цөөн үсэгтэй- 7 - 16,1%
- Бичихэд хурдан-4- 9.2%
- Үсгийн дүрэм шаардахгүй-3 6.9%

Латин үсэг хэрэглэдэг шалтгаан нь

- Цаг хэмнэдэг-0

- Товчилоход амар-0
- Мэргэжилдээ хэрэглэдэг-0
- Утасны товчлуур латин үсгээрх -3 **6.9%**

27-40 насны латин үсгээр бичдэг Фэйсбүүк хэрэглэгч 29 +1 (Фэйсбүүк гэж мэдэхгүй) хүнээс асуулгын аргаар судалгаа авахад:

Амархан-15 (**43.5%**) хүн хариулснаас Яагаад амархан бэ?

- Цөөн үсэгтэй-4 (**11.6%**)
- Бичихэд хурдан-5 (**7.5%**)
- Үсгийн дүрэм шаардахгүй-6 (**9%**)
- Латин үсэг хэрэглэдэг шалтгаан нь
- Мэргэжилдээ хэрэглэдэг, ажлын шаардлага-4 (**6%**)
- Утасны товчлуур латин үсгээрх-3 (**4.5%**)
- Компьютер дээр монголоор бичдэггүй-2 (**3%**)
- Байнга гар утас, компьютерт-2 (**3%**)
- Латинаар бичээд сурчихсан-1 (**1.5%**)

41-55 насны латин үсгээр бичдэг Фэйсбүүк хэрэглэгч 15 хүнээс асуулгын аргаар судалгаа авахад:

Амархан-10 хүн хариулснаас Яагаад амархан бэ гэхэд

- Бичихэд хурдан-3 (**45%**)
- Үсгийн дүрэм шаардахгүй-3 (**45%**)
- Латин үсэг хэрэглэдэг шалтгаан нь
- Цаг хэмнэдэг
- Товчилоход амар
- Мэргэжилдээ хэрэглэдэг
- Утасны товчлуур латин үсгээрх-3 (**45%**)

Бусад ямар шалтгаанаар латин үсэг хэрэглэдэг вэ?

- Мессэж бичдэг
- Майл бичдэг
- Өөр зүйлд хэрэглэдэггүй

Нийт хэрэглэгчдийн латин үсэг хэрэглэж буй шалтгааныг тооцоолон үзвэл бичихэд хурдан байдаг хэмээн үзсэн нь **61,7%** тай байгаа бол үүний цаана компьютер болон гар

утасны хэл латин үсгээр байгаагаас шалтгаалан бичдэг **56,4%** байхад бичихэд зөв бичих дүрэм шаардахгүй гэсэн хариулт нь **60,9 %** -тай байна.

Нийт судалгаанд хамрагдсан 74 хүнээс авсан

Латин үсгийн стандартыг баримталдаг уу?

- Мэдэхгүй **85%**

- Мэднэ **15%**

Хэрэглэдэг **10%**

Хэрэглэдэггүй **5%** хэмээн хариулснаас үзвэл латин үсгийг өөрсдийн дураар хэрэглэж буй нь харагдаж байна.

Латин үсгийн хэрэглээ, стандарттай хэрхэн харьцаж буй байдлыг ялгаатай бичиж буй үсгүүдээр харьцуулан үзвэл:

В-г V, W	гэсэн хоёр хэлбэрээр (avarga, awarga)	
Ө-г U, О	гэсэн хоёр хэлбэрээр (undur, ondor)	Ö ö
Е-г Е	үсгээр гадаад хэлбэрээр нь дуурайлгах (ueiin)	Ye ye
Х-г Н, Х, Kh	-ээр хольж бичдэг (baixavdee, hunii)	Kh
П-г Р, R-ээр	хольж бичдэг	
Ү-г V, U	гэсэн хоёр хэлбэрээр (huuhed, shuu)	Ü ü

Хос эгшгийг ое, оу, оі гэх мэтээр тус тус (Жишээг Хавсралт №3 –аас үзнэ үү) латин үсгийг хэрэглэж байна.

Үр дүн: Фэйсбүүкийн орчны 16~26 насны хэрэглэгчийн 26~28% нь латин үсгийг дагнаж хэрэглэдэг бол 30% нь латин болон кирилл үсгийг хольж хэрэглэсэн бол 26~40 насныханы 52% нь латин үсгээр бичиж, 8~10% нь латин болон кирилл үсгийг хольж хэрэглэдэг, 55-аас дээш насны хэрэглэгчдийн 10% нь латин үсгээр, 20% нь латин болон кирилл үсгийг хольж хэрэглэж байна. Мөн түүнчлэн Фэйсбүүкийн орчинд өөрийн овог болон нэрээ латин үсгээр бичих нь түгээмэл байна.

Дүгнэлт:

- Латин үсгийг хэрэглэх үндсэн шатгаан нь компьютер болон гар утасны гараас хамааралтай.
- Латин үсгийн стандартын зарим үсэг хэрэглэхэд хялбар биш байгаа тул хэрэглэгдэггүй тул цаашид засаж боловсруулах.

- Стандарт шаардахгүйгээр бичих үндэс нь англи бичгийн хэлний нөлөөлөл байна.
- Сүлжээ болон гар утсанд буруу бичихэд зөв болгодог программыг монгол хэлээр латин үсгээр бий болгох шаардалгатай. Мөн тогтсон загвараар энэ орчинд үг товчилдог болох нь зүйтэй байна

Ашигласан бүтээл

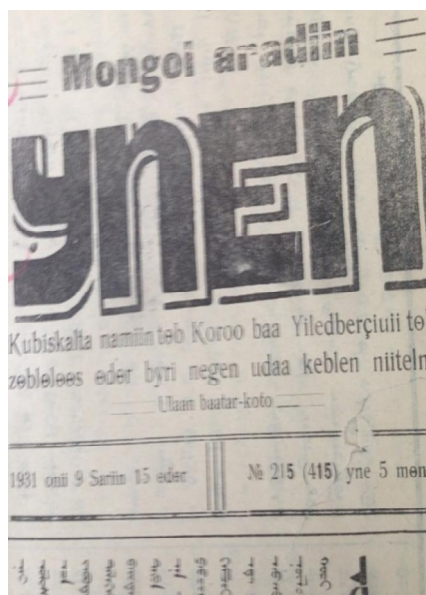
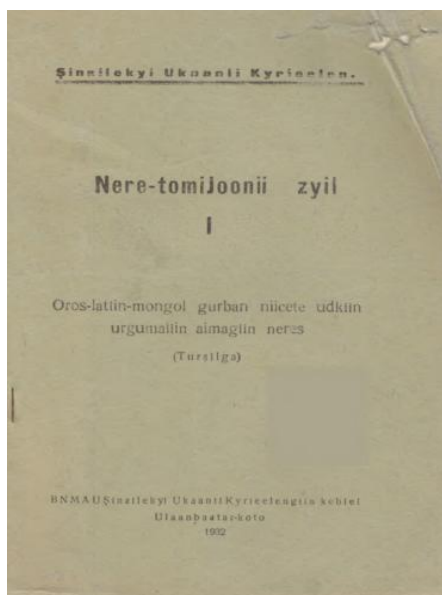
- Баабар** Монгол бичигт латин галиг ингэж хэрэглээ. “Өдрийн сонин” 2001, №236 (797), х.7.
- Бондалетов.В.Д.**, Социальная лингвистика.М., 1987, -160с.
- Догсүрэн.Ч.**, Монгол газар усны нэр тэмдэглэх болзмол латин цагаан толгой. – “Э.Пүрэвжав. Монгол хэл бичгийн судлал. IX, Уб., 2006, х.82-90”.
- Латинчлах тухай.** Үнэн сонин.1931 оны 10 сарын. 4. №233(433).
- Монголчуудын түүх, соёлын атлас.** Латин үсэг. Уб., 2004, х.339.
- МУ.УТА, КГЗДАБА** Сургууль боловсролын багц. К-7247.
- МУУТА, УТНОНББА,** Х4, Д9, ХН10, х.19.
- Одонтог.Ш.**, Монгол латин үсгийн хөгжлийн нэгэн түлхүүр.Уб., 2016, -“Монгол судлал: 1990-ээд оны шинэ хандлага” х.124-127.
- Одонтог. Ш.**, Латин үсэг хөгжилд хөтөлнө. Уб., 2016, -“Монгол судлал: 1990-ээд оны шинэ хандлага” х.141-144.
- Очир.А., Дашням.Г.**, Д.Нацагдорж: нийгэм, улс төр, эрдэм судлалын үйлс, амьдрал. Уб., 1996, 190х. Х.121.
- Пүрэвжав. Э.**, Монгол латин үсгийн хэрэглээ. –Монгол судлалын өгүүллийн түүвэр”. Уб., 2006, х.62-63.
- Чулуунбаатар.Л.**, Нүүдэлчин монголчуудын бичиг үсгийн соёл. Уб., 2002,-МУИС-ын хэвлэх үйлдвэр. 251х.
- Шагдарсүрэн.Ц.**, Монголчуудын үсэг бичигийн товчоон. Уб., 2001., -Урлах эрдэм хэвлэл. 300х.
- Этвуд.Х.**, Орчин цагийн монгол хэлэнд хэрэглэж болох монгол бичгийн зарчмыг өвлөх латин үсгийн шинэ тогтолцоо. –“Mongolica”. vol.14, Уб., 2004, х.321-337.

ХАВСРАЛТ №1**(Монгол улсад хэрэглэсэн латин үсгийн цагаан толгойн харьцуулсан хүснэгт)**

Цагаан Толгой	1940 оны латин үсэг	Ч.Догсүрэн. Монгол газар усны нэр тэмдэглэх болзмол латин цагаан толгой. 1979	Баабар 2001 он	Монгол хэлний кирил цагаан толгойн үндсэн үсгийг романчлах стандарт. 2003	Монгол кирил үсгийн латин хөрвүүлэг стандарт. 2012
А а	A	A	A	A a	A a
Б б	B	B	B	B b	Bb
В в	W	V	W	V v	V v
Г г	G	G	G	Gg	Gg
Д д	D	D	D	D d	D d
Е е	Ye	Ye	Ye	Ye	Ye ye
Ё ё	Yo	Yo	Yo	Yo	Yo yo
Ж ж	J	J	J	J j	J j
З з	Z	Ž	Z	Z z	Z z
И и	I	I	I	I i	I i
Й й	I	J	I	I i	I i
К к	K	K	K	K k	K k
Л л	L	L	L	L l	L l
М м	M	M	M	M m	M m
Н н	N	N	N	N n	N n
О о	O	O	O	O o	O o
Ө ө	Ө ө	Ö	Q	O' (o)	Ö ö
П п	P	P	P	P p	P p
Р р	R	R	R	R r	R r
С с	S	S	S	S s	S s
Т т	T	T	T	T t	T t
У у	U	U	U	U u	U u
Ү ү	Ü	Ü	V	U' (u)	Ü ü
Ф ф	F	F	F	F f	F f
Х х	X	X	X	X x (Kh kh)	Kh kh
Ц ц		C	Cs	C c	Ts ts
Ч ч	Ç	Č	Ch	Ch ch	Ch ch
Ш ш	Ş	Š	Sh	Sh sh	Sh sh
Щ щ		Šč	Shch	Shc shc	Sh sh
Ъ		‘	-	- tomyoo (томьёо)	I
Ы		Y	Yi	Y y	Y
Ь		‘	-	I	I
Э э	E	E	E	E	E e
Ю ю	Yu	Yu	Yu	Yu	Yu yu
Я я	Ya	Ya	Ya	Ya	Ya ya

ХАВСРАЛТ №2

(Латин үсгээр хэвлэж байсан ном болон сонины толгой)

ХАВСРАЛТ №3

Насны ангилал	Латин үсэг	Кирил үсэг	Латин, кирил хольж хэрэглэсэн
16-26 насны хэрэглэгч	hicheeld ywmaargv bna shd Gehde hun chuhai hunda zav garagadg Odoonoos l hicheehgvin bol Daraan gej baihgvi. o Ataархаад bgmu xaashiin хха 	Энэ хөзөрнөөс болж нэг юм болноо ххэ тоглохоо л болихоос, о, кармай хоосон ч надад эрх чөлөө байна. Хамгийн гол нь би залуу байна. Үнсэхэд үрдэг байсан тэр ширүүн сахал нь үүрдийн гэмээр гижигддэг байсан.. Аав 	Love is a verb, not a noun гэдэг үг байдаг даа. Шууд утгаар нь орчуулбал хайр бол хайрлахыг хэлдэг үйл үг болохоос нэрлээд өнгөрдөг нэр үг бишээ гэж. Justin ingej miarad bhad jigee chi bol araggui ym bnoo хамтдаа үнэхээр их дурсамж бүтээсэн нэгэн миний хувьд хамгийн best найз маань ямарч үед хамт байж найз байдагт баярлалаа амжилт хооё love шүү ххэ Б' Мөнхжин ын хэлсэнээр: Авсан дуучин: Michael Buble Таалагддаг у?: Ayguu ih taalagddag
27-40 нас	tstesteg shug hoorkhon Tsetsgee duudee Bagaa ni khairei shuu torson odroo saikhan temdegleerei eruul enkhiiг husye Sar shiniin mend hurgie Sonshoor zvrh shimshreed bdiin bvr neg setgeleesee duulj bgama neg taaraldval tevreed vnseh yumsaan hair hvrem yumaa	Гэхдээ удахгүй манай залуучууд, бизнесмэнүүд, ерөөс хэн хүнгүй том гоё машинд суух нь тийм ч чухал биш гэдгийг ойлгож, энгийн зүйлсийг хэрэглээ болгож эхлэх байх. Аливаа зүйлийн тэнцвэрийг олж, тунг нь олсон зүйлд бүх сэтгэлээ зориулдаг.	Some people learn to earn well, but they haven't learned to live well. Зарим хүмүүс орлого олохдоо маш сайн, гэхдээ сайхан амьдрахдаа маш муу байдаг. Stop calling it a dream. Start calling it your plan. Мөрөөдөл гэж нэрлэхээ болиод төлөвлөгөө гэж ярьж эхлэх ёстой. #ОнчМэргэнҮгс I hear and I forget. I see and I remember. I do and I understand. - Confucius Сонсоод мартана. Үзээд санана. Хийгээд ойлгоно. - Күнз #Би_байгальд_хог_хаяхгүй_энэ_Challenge-d Oyuka Oyukaa -н хүслтээр нэгдлээ.

но н 문 투 고 일 : 2018년 10월 30일
 논 문 심 사 일 : 2018년 11월 15일
 논문게재결정일 : 2018년 11월 30일

СТАНДАРТЫН НЭР ТОМЬЁО, ХЭРЭГЛЭЭНИЙ АСУУДАЛД

O.Shinebayar*

Abstract

Terms for Standards and Their Use

O.Shinebayar*

In this article author analyzed terms in 6213 standards by the Mongolian agency for Standardization and Metrology government regulatory agencies. This organization was named as Bureau of Weights and Measures the Government regulatory agency for Standardization and Metrology in 1923.

He mainly focuses on standards of the term translation, definitions and their styles. Every word and term in standards is important for formalating terms, according to international standard and implementing in domestic fields. Studying terms and professional words are beneficial for creating next qualified standard terms and significant for social language use. Furthermore, well-formulated terms, professional words can be motivation to translate and localize new international standards of and to broaden national standards as well.

Moreover, it includes issues such as international law, rule related to standards and obey and implement those legal document. Present article include and analysis of foreign, nature, archaic, new word, basic meaning transferred meaning words by classifying in to 3 domain fields natural, technique technological, social fields. There have been no research on terms and in expressions in national standards so far. Thus the present study significant in terminology studies.

Keywords : standard, term, **Terminology** Creating terms, Harmonizing terms, Habituating terms

* Institute of Language and Literature of the Academy of Sciences of Mongolia / och.shinee@yahoo.com

Стандартын тухайд

Ард олны амьдрал, улс орны түүхэнд урьд өмнө байгаагүй юм уу, тодорхой илрээгүй байсан олон юм үзэгдэл тэдгээрийн талаарх ухагдахуун, ойлголтыг нэрлэх шаардлага нь шинэ үг хэллэг, нэр томъёог бий болгож байдаг бөгөөд үг хэллэг нэр томъёогоор баяжих бүр эрэмбэлэн цэгцлэх асуудал зүй ёсоор тавигддаг байна.

Ийм учраас хэлний зохистой хэрэглээнд үндэслэн хэлний хэм хэмжээ, нэр томъёоны стандартыг тогтоодог. Стандарт /Standart/ гэсэн энэ үг нь 1. Жишиг, төвшин 2. Хэм хэмжээ норм 3. Шалгуур үзүүлэлт гэсэн утгатай талаар олон хэлний толь бичсэн байдаг. Гэхдээ “Norm”, “Standart” гэсэн энэ хоёр үг үгчилбэл хэм хэмжээ гэсэн утгаар орох тал байвч монгол хэлний хэрэглээний үүргийн хувьд ялгаатай хэрэглэж байгаа нь “Norm”-хэлний хэм хэмжээ, “Standart”-жишиг буюу стандарт гэдгээр оноосон нь харагддаг. Орос хэлнээ “Стандартзация- 1. Ямар нэгэн зүйлийн зайлшгүй байх нэгдмэл загвар 2. Хувийн онцлог шинжгүй нэгдмэл загвар” Стандарт-чанар болон хэлбэр хэмжээгээрээ хангах ёстой хэв шинжийн загвар /Академия наук СССР институт русского языка. Словарь русского языка. II. 1983.247/

Стандарт бол хатуу тогтсон зайлшгүй мөрдөх хэм хэмжээ.¹⁾

Энэ нь аливаа ажил үйлийн үр дүн, бүтээгдэхүүний хэм хэмжээг хуульчлан баталсан байдгаараа хэн нэгэн хувь хүний хийж бүтээсэн зүйлийн дурын үр дүнгээс ялгаатай. Бараа бүтээгдэхүүний стандартаас гадна бичиг үсгийн хувьд ч нийтээр даган мөрддөг стандарт бий. Жишээ нь: Латин үсгийн стандартыг үүнд нэрлэж болно.

Ер нь *бидний амьдралд стандарт аль хэдийнээ орж салжгүй нэгэн хэсэг болсныг дараах жишээ харуулна. Үүнд:*

- *Бидний өдөр тутамдаа хэрэглэдэг асаах, унтраах зориулалт бүхий “унтраалга” нь дэлхий дахинд үйлдлээ илэрхийлсэн нэг л нэр үгээр нэрлэгдэх төдийгүй*

1) А.Эрдэнэцэцэг. Бидний сонголт – аюулгүй байдал. 2011. 2 Бид юмсын “стандартыг бүтээх” эринээс “юмсыг хийх стандартын” эрин рүү улам их ойртож байна. Стандарт бол хүн төрөлхтний үйлдвэржилтийн гурван том хувьсгалын нэг юм. Бараа бүтээгдэхүүнийг бөөнөөр үйлдвэрлэх боломж олгосон анхны алхам нь стандартжуулах явдал байсан бол түүний дараа механикжуулах систем үйлдвэрлэлд нэвтэрсэн байна. Харин 1900-аад оны үед Хенри Фордын нэвтрүүлсэн угсрах шугам гэж нэрлэгддэг орчин үеийн автомат үйлдвэрлэлийн суурь болох хөдөлмөрийн хуваарийн зарчим нь гутгаар том ололт нь болжээ. Өнөөдөр дэлхийд стандарт хэрэглэдэггүй, стандартын байгууллагагүй зах зээлийн харилцаагаар хөгжиж байгаа улс орон гэж нэг ч үгүй билээ. Зах зээлийн харилцааны нөхцөлд хэрэглэгчийн хэрэгцээ, шаардлагыг хангахгүйгээр өөрөөр хэлбэл, стандарт хэрэглэхгүйгээр ямар ч үйлдвэрлэл, үйлчилгээг эрхлэх боломжгүй.

хэрэглээний үзүүлэлт нь ч нэг зарчмаар явдаг билээ.

- *улаан гэрэл ямар ч үед анхааруулах тэмдэг байх буюу замын хөдөлгөөнд зогсох тэмдэг болдог. Тэгвэл ногоон гэрэл нь нээлттэй буюу хөдөлгөөнөө үргэлжлүүлэхэд аюулгүй байдлыг илэрхийлдэг.*
- *Энд та бидний хэрэглэдэг эмээлийг нэрлэж болно. Эмээл нь үеийн үед хэлбэр хийцээ хадгалж ирсэн-стандарт бүтээгдэхүүн юм. Тухайлбал археологийн малталтаар Эртний Хүннү нарын хэрэглэж байсан эмээл олджээ. Уг эмээлийн ерөнхий хэмжээ, хэсгүүдийн харьцаа, хэлбэрийн хувьд харьцангуй том боловч өнөөгийн хэрэглэж буй эмээлээс онцгой ялгарах зүйлгүй. Эмээлийн хэмжээ том, дизайн, ур хийц, эд ангиуд зөв харьцаатай маш оновчтой байгаа нь хэрэглээний явцад стандарт бий болдгийг харуулж байна. Стандартгүй дэлхий ертөнцийг төсөөлсүгй. Орчин үед дэлхийн маш олон хүчин зүйлүүд стандартаас хамаарч байна. [А.Эрдэнэцэцэг./2011.5]*

“Стандартчилал, техникийн зохицуулалт, тохирлын үнэлгээний итгэмжлэлийн тухай хууль” / 2017/ –ийн 4.1.2 –т зааснаар стандарт” гэж тодорхой хүрээнд хэм хэмжээ бий болгоход чиглэсэн ерөнхий зарчим, үзүүлэлтийг сонирхогч талууд зөвшилцөн боловсруулж баталсан, сонгон хэрэглэх баримт бичгийг ойлгоно” гэж тодорхойлжээ.

Одоо Монгол улсад 6010 гаруй стандарт байна. Стандарт нь шинжлэх ухаан, технологи, практик туршлагын нэгдмэл үр дүнд үндэслэсэн бөгөөд нийгэмд зохимжтой ашиг тус өгөхөд чиглэсэн байвал зохино. Стандартыг дотор нь Монгол Улсын / “үндэсний”/ стандарт, байгууллагын стандарт, олон улсын болон бүс нутгийн стандарт, удирдамж, зөвлөмж, түүнд нийцүүлэн гаргасан гадаад улсын стандарт гэж ангилдаг. ISO, IEC, EN зэрэг олон улс, европын стандартуудыг нутагшуулан үндэсний стандартаар баталдаг. Өнөөдөр нийт үндэсний стандарт дотор олон улсын стандартын тоо 32.1 хувийг эзэлж 1932 стандартын нэгж байна.

“Монгол улсын стандарт” гэсэн үгийн товчилсон үсгийг латинаар “MNS” гэж тэмдэглэдэг бол “Олон улсын стандарт” гэсэн үгийн товчилсон үсгийг латинаар “ISO” гэж тэмдэглэдэг. ISO буюу Олон улсын Стандартчиллын байгууллага нь дэлхийн 160 гаруй орны гишүүнчлэлээс бүрдсэн, стандарт боловсруулагч, түгээгч дэлхийн хамгийн том байгууллага. ОУСБ нь оролцогч талуудын (НҮБ түүний дэд байгууллага, WHO, WTO, IEC гэх мэт) хүсэлт хэрэгцээнд үндэслэн дэлхийн хөгжилд чухал шаардлагатай байгаа стандартуудыг боловсруулан гаргадаг.

Тус байгууллага нь 1947 онд Швейцарь улсад байгуулагдсан байдаг. Жишээ болговол: ISO 9001 стандарт нь дэлхий нийтэд хамгийн өргөн хэрэглэгддэг бөгөөд бүтээгдэхүүн,

ажил үйлчилгээний чанарыг хэрэглэгчийн шаардлагад нийцүүлж, сайжруулан удирдах удирдлагын арга зүй бөгөөд чанарын байнгын сайжруулалтын үйл явцын хөдөлгөх түлхүүр болдог.

Энэхүү стандартын шаардлага нь нийтлэг шинжтэй бөгөөд гаргах бүтээгдэхүүнээс мөн байгууллагын хэмжээ, төрөл, салбараас үл хамааран ямар ч аж ахуйн нэгж, байгууллагад авч хэрэгжүүлж болдог. Стандартууд бол үйл ажиллагааны бүтээмж болон үр дүнг сайжруулах батлагдсан ба шалгарсан арга юм.

Нэр томъёоны стандарт

Хэлний хэрэглээтэй холбоотой толь бичиг, судалгааны бүтээлд стандарт хэл /standard language/ гэсэн нэр томъёо тохиолддог. Тухайн улсын олон үндэстэн, ястнуудын голлон ярих тэр л хэл аялгууг стандарт хэл гэдгээр / Standard English, Standard Chinese Standard Arabic/ гэх мэтээр тодорхойлж ерөнхийлөн бичсэн нь хэлний өөрийнх нь зүй тогтлыг стандартжуулахаас ялгаатай зүйл юм.

Хэлний хувьд хэм хэмжээ гэдэг нэр томъёог түгээмэл хэрэглэх нь зохистой. Хэрвээ хэлний стандарт гэдгийг хэрэглэе гэвэл хэлний зөв бичих дүрэм, хэлзүйн дүрэм, албан бичгийн стандарт, латин үсгийн стандарт, нэр томъёоны стандарт гэх зэрэг ойлголтын

хүрээнд авч үзэх болно. Харин нэр томьёо судлалд хэм хэмжээ гэхээсээ нэр томьёоны шаардлага, зарчим, нэр томьёоны стандарт гэж түгээмэл хэрэглэх нь зохистой. Нэр томьёо нь хэлний бааз суурь дээр хөгжиж өөрийн жишиг буюу стандарттай онцлог салбар. Нэр томьёоны стандарт бол хэм хэмжээтэй харьцуулахад тогтсон мэт атлаа хөдөлшгүй тогтолцоо бас биш юм. Хэлний хэм хэмжээний адил нийгэм, цаг үеийн аясаар алгуур өөрчлөгдөн шинэчлэгдэж байдаг үзэгдэл юм.

Оросын хэл шинжлэлч Г.Рондо нэр томьёонд мөрдөх 10 шаардлагыг гаргаж түүндээ “стандарт бол үндсэн шаардлага, эцсийн зорилго, мэдээллийн харилцааг хамгийн оновчтойгоор оноон тогтоож хөнгөвчлөх гэх мэт нь ч зорилго болно” гэжээ. [12.196-197] Тэрээр нэр томьёо нь орчин үеийнхээ түвшинтэй зохицож, их нарийн боловсруулагдан хөгжиж байх ёстой. Нэр томьёо амжилттай, үр дүнтэй байхын тулд нөлөө бүхий байгууллагаас хийсэн байх, жигдрүүлэх, хэвшүүлэх үйл ажиллагаанд албадлагын маягтай хүчин зүйлүүдийг ашиглах ёстой гэжээ. [А.В.Суперанская. 197] Эндээс харвал нэр томьёог нэгдсэн нэгэн бодлогоор жигдлэн хэвшүүлэх буюу “албадах” бас нэгэн шаардлага гарч байна. Учир нь аливаа нэгэн үзэгдэл, юмсыг олон талаас нэрлэх бололцоо байдаг шиг нэр томьёог олон янзаар хүн хүн өөр өөрөөр хэрэглэх нь нэр томьёог тогтолцоот талаас нь стандартчилах үүргийн мөн чанарыг алдуулж байна.

Доктор Ц. Өнөрбаян “Шинжлэх ухаан, техник технологийн хөгжил дэвшил улам бүр эрч хүчтэй болохыг дагалдан тодорхой шинжлэх ухааны нэр томьёог зөв оновчтой тогтоох, стандартчилах, загварчлах асуудал чухал болж байна. Нэр томьёог зөв оновчтой тогтоох, стандартчилах, загварчлах гэдэг нь шинжлэх ухааны салбаруудын ижил төрлийн ойлголтыг адил загварт бүтцээр болон хэмнэлттэй товч тэмдэглэх, өөрөөр хэлбэл нэр томьёог интеграцчилах ойлгож болно. Энэ нь шинжлэх ухааны мэдээллийг боловсруулах, жишиг хэмжүүртэй болгоход практик ач холбогдолтой юм. ... Өнөөдөр манай улсад шинжлэх ухааны ихэнх салбар нэр томьёоны баялаг сантай болсон боловч нэг ухагдахууныг өөр өөр үгээр тэмдэглэх, өөр өөр ухагдахууныг нэг үгээр илэрхийлэх, оновчтой нэг үгээр тэмдэглэх ухагдахууныг олон үгтэй тайлбар нэрээр оноох зэрэг

дутагдал түгээмэл байгаа юм. Иймээс шинжлэх ухааны нэр томьёог тухайн нэг салбар ухааны хүрээнд төдийгүй хэд хэдэн салбарын төвшинд стандартчилан цэгцлэх шаардлагатай болж байна. /Нэр томьёо судлал.2005.№7. 86/” гэж тэмдэглэжээ.

Дээр дурдсан Монгол улсын 6010 гаруй стандартын нэр, тодорхойлолт нь бүгд мөрдөн дагаж хэрэглэх нэр томьёо, түүний тайлбар болно. Өөрөөр хэлбэл “01 дугаарын стандарт буюу Нийтлэг зүйл, нэр томьёо, стандартчилал, баримт бичиг” гэсэн стандартын агуулгын хүрээн дэх стандартын нэр томьёоноос гадна бүх стандартын нэр дагаж мөрдвөл зохих нэр томьёо билээ. Стандартчилал, Хэмжилзүйн Үндэсний Зөвлөлийн 2006 оны 6 дугаар сарын 29-ний өдрийн 31 дүгээр тогтоолоор баталсан “Монгол Улсын үндэсний стандартчиллын тогтолцоо” Mongolian State national standardization system. Part 2: Rules for the structure and drafting of standards / MNS 1-2 : 2006/ -нд стандартын нэр томьёоны хамрах хүрээ, нэр томьёоны оноолт, тодорхойлолт, олон улсын стандартыг орчуулахад хэрэглэх зарчмыг бичсэн байна. Энэ стандарт нь стандартын болон техникийн зохицуулалтын төсөл боловсруулах, олон улсын ба бүс нутаг, гадаад орны дэвшилтэт стандартыг үндэсний болгон хэрэглэх, улсын стандартад үзлэг хийх, өөрчлөлт оруулах, хянахтай холбогдсон боловсруулалт, бичлэгийн талаар нэгдмэл арга зүйг тогтооно. Тус стандарт нь үндэсний болон байгууллагын стандартад аль алинд нь хамаардаг байна.

Энэхүү стандартад **стандарт гэж** бүтээгдэхүүний үзүүлэлт, шаардлагын хэм хэмжээг зохих журмын дагуу сонирхогч талууд зөвшилцөн боловсруулж, эрх бүхий байгууллагаас баталсан норматив- техникийн баримт бичиг. Стандарт нь шинжлэх ухаан, технологийн ололт, туршлагын нэгдмэл үр дүнд үндэслэсэн, нийгэмд зохистой ашиг тус өгөхөд чиглэсэн байна. [“Стандартчилал тохирлын үнэлгээний тухай” Монгол Улсын хууль, 2003 он, 3 дугаар зүйл, 3.1.2] гэсэн байна. Харин “**Олон улсын стандарт**”-ыг тодорхойлохдоо “олон улсын стандартчилагч/ стандартын байгууллагаас сайшаан батлаж, өргөн олон нийтэд хүртээлтэй болгосон стандарт”[MNS ISO/IEC GUIDE 2:2005, тодорхойлолт 3.2.1.1] гэжээ.

Стандарт дахь нэр томьёоны оноолт:

Стандартын нэр томьёонууд нь үгийн сангийн бүрэлдэхүүний хувьд авч үзэхэд

1. Үндэсний сэтгэлгээтэй холбоотой үг хэллэгийг сонгож хэрэглэсэн.
2. Хуулбар орчуулгын үг
3. Дүйлгэн орчуулсан үг

4. Гадаад үг гэсэн онцлогтой байна.

Үндэсний сэтгэлгээтэй холбоотой үг хэллэгийг сонгож хэрэглэсэн

Монгол түмний зан заншил, шашин шүтлэг, эрхлэх ахуй, орчин нөхцөлтэй холбоотойгоор үүссэн уламжлалт үг хэллэг хэлний хэрэглээнд хэвшин тогтож баяжин хөгжиж иржээ. Энэхүү онцлогийг нэр томьёонд тусгаж хэрэглэж байна.

Тухайлбал: Ахрын ноос-шерсть осенней стрижки- “Бүдүүн бүдүүвтэр ноост хониноос намрын улиралд дэлгэмэл бус байдлаар хярган авсан дэлгээс биш байдалтай ноос” гэж бичжээ. Монгол хэлний цахим тайлбар тольд : Намар хяргасан хонь, малын охор, богино үс” гэж тайлбарласан байдаг. Дээрх хоёр тайлбараас монгол хэлний цахим толь дахь тайлбар нь илүү ойлгомжтой бөгөөд стандартад энэхүү толиос тусгаж байвал үр дүнтэй юм.

Мөн үндэсний уламжлалт үгтэй холбоотойгоор олон нэр томьёо стандартад бий бөгөөд үүнээс цөөнийг төлөөлөн бичлээ. Жишээ нь: Ноосны зунгаг-жиропот шерсти - Малы арьсан дахь хөлсний булчирхайгаас ялгарсан хөлстэй холилдон ноосонд үлдсэн ноосны тоо / **MNS 3362 : 1982/**

Зуд- дзуд/экстремальная зимняя ситуация dzud/extreme winter conditions/ “Өвөл, хаврын улиралд цаг агаар хүндэрснээс мал сүрэг бэлчээр, усаар нэн гачигдаж, турж зутран олноор хорогдох нөхцөл бүрдэхийг хэлнэ”

Галт тэрэг Поезд Train Төмөр замын тээврийн үйл ажиллагааг гүйцэтгэхээр нэг бүлэг болгон найруулж холбосон ажиллагаатай зүтгүүр болон сүүлийн дсхитлй хөдлөх бүрэлдэхүүнүүд, тэдгээрт ажиллах төмөр замын мэргэжлийн ажилчид гэх мэт.

Хуулбар орчуулгын үг:

Олон улсын стандартын нэр томьёог шууд хуулбарлан орчуулсан нэр томьёо.

Жишээ нь:

Саарал ус – “ямар нэгэн ялгадасгүй зөвхөн ахуйн бохир ус” / **grey water** - domestic wastewater without any excreta/

Бор ус -усаар шингэлэн зайлуулсан (шээсний хольцгүй) өтгөн ялгадас / **Brown water** - mixture of faeces and flushing water but with no urine/

Хамарлах- Гребование /Талбайн гадаргууд хамар үүсгэн боловсруулах/

Дүйлгэн орчуулсан үг

Олон улсын стандарт дахь үг хэллэгийг монгол хэлний уугуул үгээр дүйлгэн харьцуулан оноосныг хэлнэ. Жишээ нь:

Автомашины жолооч - Автомашин жолоодож байгаа, зохих тохиолдолд тээвэрлэгчийн төлөөлөгч болох хувь хүн Driver of the automobile, Водитель автомобиля. Жолоо гэх үг нь морины жолоо, жолоо, цулбуур, удирдан жолоодох гэсэн утга бүхий үгээс машин техник ажиллуулах үүрэгтэй хүний нэрд шилжжээ. Үүнчлэн

Тэвш - кузов /Зорчигч, ачаа тээвэрлэхэд зориулагдсан тээврийн хэрэгслийн их биеийн хэсэг /

Тээш - Luggage -Багаж /Зорчигчийн автомашины тээшний хонгилд тээвэрлэхэд өөрийн шинж чанар, жин, хэмжээний хувьд хориглоогүй, зорчигчтой адил хугацаанд тээвэрлэхээр тээвэрлэгч хүлээн авсан зорчигчийн эд зүйл, бусад эд хөрөнгө/ гэх мэт монгол хэлний үгийн сангийн үг хэллэгтэй дүйцүүлэн оноосон байдаг.

“The Mongolian Mining Journal” гэсэн уул уурхайн сэтгүүлд “Монгол улс эдийн засаг, нийгэм, соёлын бүхий л салбартаа Евро стандартыг нутагшуулна гэж ярих болсон” гэж бичсэн байна. Үүнчлэн энэ “стандарт нутагшуулах” гэсэн үгийг ярианы хэлнээ их хэрэглэдэг. Англи хэлний “harmonization” гэсэн үгийг дүйлгэн орчуулсан үг юм.

Стандартын дүрэмд “Нэр үг хэл зүйн дүрмийн суурь хэлбэрээр, өөрөөр хэлбэл нэр үгийг ганц тоогоор, үйл үгийг үйл үгийн тодорхой бус төлөвөөр тус тус илэрхийлнэ” гэсэн нь аливаа зүйлийн нэрлэлтийг ганц тоот жинхэнэ нэрээр, хөдөлгөөн заасан үгийг үйл үгийн өөрөө үйлдэх хэв, энгийн үйлдэх байдлын нөхцөлтэй үйл үгээр тус тус хэлбэржүүлэн илэрхийлсэн байна. Гэтэл Нүүрс бүтэхүй - Мөхсөн ургамлын нүүрс болох дэс дараалалтай хувиралт, Ялзмагжих Нүүрс үүсэх үе шатны явцад үүссэн хүлэр гэх мэтчилэн үйл үгийн тодотгон холбох нөхцөлөөр хувилгасан үгээр хэлбэржүүлсэн нь дээрх шаардлагатайгаа тохирсонгүй.

Гадаад үг

Олон улсын стандарт дахь гадаад үгийг шууд зээлдэн хэрэглэхийг энэхүү ангилалд хамааруулж байна. Жишээ нь:

Микро автобус - Minibus - Микроавтобус / Жолоочийн суудлыг оролцуулан 17-оос илүүгүй хүний суудалтай нэг давхар автобус/

Вагон Вагон Wagon, coach; carriage; car Төмөр зам дээгүүр зүтгүүрийн хүчээр хөдөлдөг, ачаа болон зорчигчдыг тээвэрлэхэд зориулагдсан бүтэц, зохион байгуулалттай, систем, техник, тоног төхөөрөмжтэй хөдлөх бүрэлдэхүүний нэг нэгж

Супер маркет- хүнсний болон ахуйн барааг төрөлжсөн тасгуудаар өөртөө үйлчлэх аргаар худалдах, дундаас дээш хүчин чадалтай жижиглэн худалдааны газрыг;

аутлет (outlet) /дуудлагаар нь шууд бичсэн/ Хийц загвар нь хуучирсан, үлдэгдэл нөөц ихтэй барааг зах зээлийн дундажаас доогуур үнээр худалдах, дундаас доош хүчин чадалтай жижиглэн худалдааны газрыг;

бутик -Чамин загварын хязгаарлагдмал эрэлттэй барааг худалдан борлуулах дундаас доош хүчин чадалтай тансаг жижиглэн худалдааны газрыг;

Шинэ үг үүсгэх, буруу хэлбэржилттэй, тохироогүй үг:

Утга зохиолын хэм хэмжээнд нийцэмгүй үг хэллэгийг үүсгэж стандартад оруулсан нь бий. Үүнээс гадна нийт олны мэдэхгүй шинэ үг үүсгэх тохиолдол байна. Жишээ нь:

Шинэ өргөө хорооллын зар сурталчилгаа болгож “А3 стандарт гэж юу вэ? – Орчин үеийн барилгажилтад А3 гэж стандарт орж ирсэн. Энэ нь Агаар, Амар, Амгалан гэсэн гурван шаардлагыг дээд зэргээр хангасан цогцолбор хорооллыг хэлж байгаа юм” хэмээн телевизийн сувгуудаар сурталчилж байгаа нь стандартын талаарх олон түмэнд буруу зөрүү ойлголт өгөх үр дагавартай үйл ажиллагаа юм.

Үүнээс гадна Эртний уринш - Ранний пар - /Гуурстай нь өнжүүлээд дараажилийн хавар эхлэж боловсруулсан цулгуй уринш / гэсэн үг байна. Доктор Ш.Гаадамба “Шинжлэх ухаан амьдрал” сэтгүүлийн 1977 оны дөрөвдүгээрт нийтлүүлсэн “Нэр томьёог зөв тогтоох талаар анхаарцгаая” өгүүлэлд “...Нэрээс үйл үг үүсгэхэд хэрэглэдэг –ш дагаврыг ашиглан “цэвдэгш”, “уринш” гэх мэт нэр томьёо үүсгэн “цэвдэгшийг хагалах”, “уриншийг хагалах” зэрэг нийлэмжүүдийг буй болгосон нь “хазаарыг эвхэх” гэдэгтэй ижил утга учиргүй холбоо үг үүссэнийг тэмдэглэжээ.

Өсвөр мод Подрост Young tree Ойн дээд ташингын өндрийн дөрөвний нэгээс намхан бөгөөд яваандаа өсөж тэр ой модыг халах 2 ба түүнээс дээш насны зулзган мод. Үүнд төгөл,эсвэл залуу ой гэдгээр нэрлэвэл зохистой байж болох юм.

Фрезрдах - Фрезерование почвы Хөрсийг боловсруулж байгаа үе давхаргыг эрчимтэй бутлах, холиход чиглэгдсэн боловсруулалт. / MNS 3472 : 1983/

- Борнойдох

Боронование почвы

- Хөрсийг сийрүүлэх, солих, талбайн гадаргууг тэгшлэх, хог ургамлын соёог устгах зорилогтой хөрс бол овсруулах арга /MNS 3472 : 1983/

Тодорхойлолт

Тодорхойлолт:

Стандарт дахь нэр томьёо оновчтой, тодорхойлолтууд нь хэлний хэмнэлтийн шаардлагыг харгалзсан товч тодорхой нэгэн жигд бичлэгтэй байх нь зохистой юм. Үүнийг стандартын бүтэц ба боловсруулах дүрмийн “Жигд байдал” гэсэн хэсэгт “Стандартын бүтэц, хэв маяг, нэр үг зөвхөн ганц стандартын хүрээнд төдийгүй, мөн уялдаа холбоо бүхий стандартуудын хүрээнд нэгэн жигд байлгавал зохино” бичсэн байдаг. / стандартын бүтэц ба боловсруулах дүрэмд 4.2 **Жигд байдал** / Эдгээр шаардлага нь ялангуяа цуврал стандартын ойлгомжтой байдлыг хангахаас гадна мэдээллийг автоматаар боловсруулах буюу компьютерээр орчуулах боломжийг аль болохоор сайн ашиглахад оршино. Тиймээс нэр томьёог цахимжуулах нь нэр томьёог бүх нийтээр хэрэглэхээс гадна орчуулах, судлахад хэрэгтэй юм.

Стандартын дүрэмд стандарт боловсруулах зарчмууд тус тусгасан байна. Үүнд:

- a) Тодорхойлолт нь нэртэйгээ нэгэн ижил хэл зүйн хэлбэртэй байвал зохино: гэсэн нь тодорхойлолтын бичвэр нэгэн жигд бичлэгтэй байхыг илтгэсэн байна. Үүнчлэн
 - 1) үйл үгийг тодорхойлохын тулд үйл үгийн хэллэгийг хэрэглэнэ;
 - 2) ганц тоот нэр үгийг тодорхойлохын тулд ганц тоог хэрэглэнэ.
- b) Тодорхойлолтын зөв бүтэц нь тухайн ойлголтод хамаарах ангийг заасан суурь хэсэг болон тэр ангийн уг ойлголтыг бусдаас нь ялгаж өгсөн шинж чанаруудыг тоочсон нөгөө хэсэг болно.

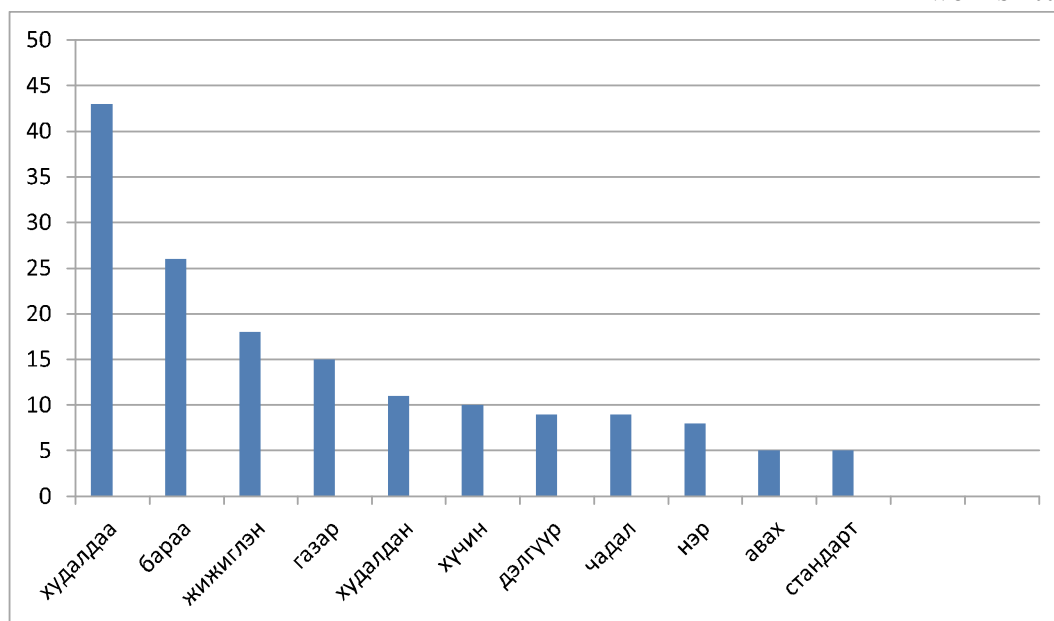
Төмөр стандартын тайлбар тодорхойлолтоос харахад тодорхойлолтын өгүүлбэр нь нэр үг үндсээрээ, заах тийн ялгалтай жинхэнэ нэрээр хувилсан гэсэн хоёр өөр хэлзүйн хэлбэрээр өгүүлбэр төгсөж байгаа нь ажиглагдана. Жишээ нь:

- Төмөр замын аж ахуй нэгж байгуулага болон хөдлөх бүрэлдэхүүнд шаардлагатай хэрэгцээний усыг газар дээр нь хангах зориулалттай, зориулалтын иж бүрэн техник хэрэгсэл, тоноглолтой тусгай **галт тэрэг**.
- Зүтгүүр, вагон, түүнчлэн төмөр замаар явдаг бусад техникийг; гэх мэт.

Үүнээс гадна “Үрийн адилтгал”, “Семян выравненность”, “Improving of seeds” /Үрийн хэмжээ бусад шинжээрээ нэг төрлийн хэсэг үр бий болгох **MNS 4118:1991/** гэсэн хэлбэржилттэй тодорхойлолт бий.

Худалдааны стандартын үзүүлэлт

WORDS 1002

Худалдааны стандартын хамгийн олон тэмдэгт, үгтэй тодорхойлолт 263 тэмдэгт бүхий, 31 үгтэй. **Худалдааны газар:** Ариун цэвэр, эрүүл ахуйн шаардлагын болон бусад стандартад нийцсэн барилга байгууламж, тоног төхөөрөмж, багаж хэрэгсэлтэй, мэргэжлийн хүний нөөцөөр хангагдсан, худалдан авагчдын үйлчлүүлэх тав тухтай орчинг бүрдүүлсэн худалдааны байгууллага эсхүл түүний салбарыг;

Short Words (<=3 characters)	257 (26%)
Long Words (>=7 characters)	431 (43%)

Төмөр замын стандартын үзүүлэлт

WORD COUNTERWORDS 19225

Short Words (<=3 characters)	16053
Long Words (>=7 characters)	21687
Longest sentence (by number of characters)	
619 characters, 82 words: Сэргээн босгох галт тэрэг . Emergency train, wreck train Төмөр замд гарсан осол сүйрлийн үед газар дээр нь яаралтай сэргээн босгох, хөдлөх бүрэлдэхүүн замаас гарах, хөдлөх бүрэлдэхүүн зам, замын байгууламжийн эвдрэл гэмтлийг богино хугацаанд засах ажил гүйцэтгэх, галт тэрэг нь төмөр замын дагуу жигд байрлуулсан тусгай зогсоолтой, бэлэн байдалд бэлтгэгдсэн мэргэжлийн багтай, төмөр замаар явдаг их даацын өргүүр, транктор, бульдозер, татуурга, зөөврийн цахилгаан станци, сэлбэг материал, ажлын байрыг бүрэн гэрэлтүүлэх гэрэл, багаж хэрэгсэл болон шаардлагатай бусад машин механизм, техник тоног төхөөрөмж, нөөц хэрэгсэлтэй тусгай галт тэрэг	

Автомашины стандартын үзүүлэлт

7466 үг, 56320 тэмдэгт

Words	7466
Short Words (≤ 3 characters)	1662 (22%)
Long Words (≥ 7 characters)	3568 (48%)
Longest sentence (by number of characters)	
501 characters, 63 words: 2 Авто зам Highway Автомобильная дорога Тогтоосон хурд, норматив ачаалал ба овор, замын хөдөлгөөнийг тодорхойлж үйлчилж байгаа дүрэм, улсын стандарт ба дүрэм, бусад нормативын акттай тээврийн хэрэгслийн зохистой ба аюулгүй хөдөлгөөнийг хангахад зориулагдсан инженерийн байгууламжийн иж бүрдэл(зурвас газар, замын хучилт, гүүр, зам заагч, хоолой, ус зайлуулах систем, замын тэмдэг, хамгаалах төхөөрөмж, амралтын талбай, холбооны хэрэгсэл, тохижуулалтын бусад элемент, замын албаны барилга ба байгууламж)	

Стандарт дахь нэр томьёо нь стандартын агуулгыг бүрэн илэрхийлсэн, товч, тодорхой байвал зохино. Стандартын нэр нь стандартчилж байгаа зүйлийн төрөл, агуулгыг бүрэн, зөв илэрхийлсэн дараах хэсгээс бүрдэж болно.

Стандартыг орчуулахдаа тодорхой үгийг дүйцүүлэн хэрэглэхийг мөн стандартын дүрэмд зааж өгчээ. Үүнд:

Ү йл ү гийн хэлбэр	Онцгой тохиолдолд хэрэглэх ижил утгатай хэллэг (6.6.1.3-ыг үзнэ үү)
Тэгвэл зохино (тэгнэ) /shall/	тэгнэ тэгэхийг шаардана энэ нь тэгэхийг шаардаж байна тэгэх хэрэгтэй ө вхө н тэгж болно тэгэх шаардлагатай
Тэгэж болохгүй (тэгэхгүй) /shall not/	...-ийг нь зөвшөөрө хгүй (хориглоно) (ж болохгүй) байх шаардлагатай тэгэхгүйг шаардана тиймгүй байхыг шаардана

“тэгвэл зохино” гэхийн оронд “үү рэгтэй” гэдэг ү гийг хэрэглэхгүй (энэ нь гадны тогтоосон үү рэг хариуцлагыг баримт бичгийн шаардлагатай хольж хутгахаас сэргийлнэ).

Хориглосон зү илийг илэрхийлэхэд “тэгэж болохгүй”-ийн оронд “...гүй байж болно” гэж хэрэглэхгүй.

Шууд зааварчилгааг илэрхийлэхийн тулд, жишээлбэл турших аргад холбогдох ү е шатыг иш татахад англи хэлний захирах хү сэх тө лө вийг хэрэглэнэ.

ЖИШГЭЭ: “Тоглуулагчийг асаа”

Хэд хэдэн боломжоос бусдыг нь дурдахгүйгээр буюу үгүйсгэхгүйгээр аль нэгийг нь илүү тохиромжтой гэж зөвлөмжлөх, эсвэл тодорхой арга ажиллагаа нь илүү зүйтэй гэхдээ онц шаардлагатай биш, эсвэл (сөрөг хэлбэрээр) боломжит тодорхой арга ажиллагааг хориглохгүй ч гэсэн дэмжихгүй зэргийг харуулахын тулд G.2-р хүснэгтэд заасан үйл үгийн хэлбэрийг хэрэглэнэ.

Үйл үгийн хэлбэр	Онцгой тохиолдолд хэрэглэх ижил утгатай хэллэг (6.6.1.3-ыг үзнэ үү)
Хэрэгтэй / should/	... нь зүйтэй
Хэрэггүй / should not /	... байх нь зүйтэй
Үйл үгийн хэлбэр	Онцгой тохиолдолд хэрэглэх ижил утгатай хэллэг (6.6.1.3-ыг үзнэ үү)
Болно /may/	... зөвшөөрнө ... болохуйц
Шаардлага /need not/	... шаарддаггүй шаардах хэрэггүй

Энэхүү агуулгаар ”болно” гэхийн оронд ”чадна” гэж хэрэглэж болохгүй.

1- Р ТАЙЛБАР: “болно” гэсэн нь баримт бичгээр илэрхийлсэн зөвшөөрлийг заана.

Гэтэл “чадна” гэсэн илэрхийлэл нь баримт бичиг хэрэглэгчийн чадварт буюу түүнд нээлттэй боломжид хамаарна.

2- Р ТАЙЛБАР: “Чадна” франц нэр нь зөвшөөрөл ба боломжийг аль алиныг заана.

Буруу ойлголт өгөх тохиолдолд өөр үг хэллэгийг хэрэглэж байдлыг тодруулахыг зөвлөнө.

G.4 -р хүснэгт - Боломж ба чадавхи

Үйл үгийн хэлбэр	Онцгой тохиолдолд хэрэглэх ижил утгатай хэллэг (6.6.1.3-ыг үзнэ үү)
Чадах /can/	... тэгэж чадах ... бололцоотой ... тэгэх боломжтой
Чадахгүй /cannot /	... тэгэж чадахгүй ... тийм бололцоогүй ... тэгэх боломжгүй

ТАЙЛБАР: Ө.Э-р хүснэгтийн 1 ба 2-р тайлбарыг үзнэ үү.

НОМ ЗҮЙ

1. Академия наук СССР институт русского языка. Словарь русского языка. Том II. 1983.
2. А. Болд бусад. Монгол орны шувууны зүйлийн нэрийн арван хэлний толь. УБ., 2007.
3. Л.Болд. Монгол хэл шинжлэлийн асуудалд. Улаанбаатар. 2006.
4. Д.Дашдаваа, Э.Равдан Нэр томьёоны тухай. УБ., 1980.
5. Ч.Догсүрэн. Монгол нэр томьёо оноох, толилох жигдлэх асуудалд. УБ., 1988.
6. С.Дуламцэрэн “Дэлэнтийн ангилал зүй, ангилбарын монгол нэр томьёо /латин, монгол, англи, орос/. Улсын нэр томьёоны комиссын мэдээ №148.
7. Монгол улсын засгийн газрын тохируулагч агентлаг. Стандарт хэмжилзүйн газар. “Монгол улсын стандарт”. 2018.
8. Нэр томьёо судлал. УБ., 2009, № 11.
9. /Нэр томьёо судлал. УБ., 2005, №7.
10. Oxford Advanced Learner’s Dictionary of Current English.
11. /Seventh edition/ 2005.

12. Э.Пүрэвжав. Монгол хэлний хэм хэмжээ. 1996.
13. А.В.Суперанская, Н.В.Подольская. Общая терминология. Москва., 2003.
14. /Улсын нэр томъёоны комиссын мэдээ. № 113-116. УБ., 1982.
15. А.Эрдэнэцэцэг. Бидний сонголт – аюулгүй байдал. УБ., 2011.

논 문 투 고 일 : 2018년 10월 30일
논 문 심 사 일 : 2018년 11월 15일
논문게재결정일 : 2018년 11월 30일

МОНГОЛ ХЭЛЭНД ОРСОН ГАДААД ҮГИЙН ТУХАЙ

Эрдэнэ ПҮРЭВЖАВ*

Abstract

ON FOREIGN WORDS IN MONGOLIAN

Erdene PUREVJAV*

Every nation has been in constant communication with other neighboring countries for hundreds of years and thus its traces remain even in the language of the nation with “зээлдмэл үг” (loan words) from the different languages. A loan word can also be called differently as “гадаад үг” (foreign word), “ормол үг” (entered word), “зээллэг үг” (borrowing), “харь үг” (“adopted word” and “non-native word”) depending on its differences of usage and meaning in modern Mongolian. It exerts a profound impact on Mongolian vocabulary enrichment. Approximately ten percent of the total Mongolian vocabulary is loan words derived from foreign languages. Using a foreign word regardless of equivalent native Mongolian word for it can lead to misunderstanding and the language impurity. The loan words have entered the Mongolian in two ways: through oral speech and written language. The most percent of loan words in Mongolian is new terminologies of different special fields.

Keywords : Mongolian language, loan word, terminology, usage and principle

Аливаа ард түмэн олон зуун жилийн туршид хөрш зэргэлдээх бусад улс түмэнтэй үргэлжийн цагт төрөл бүрийн харилцаатай явж ирсэн бөгөөд түүний ул мөр хэлэнд нь ч гэсэн зохих хэмжээгээр уламжлан үлддэг учраас хэл бүрийн үгийн сангийнх нь үндсэн бүрэлдэхүүнд гадаад хэлнээс орсон “зээлдмэл үг” (loan words) буй. Энэхүү “зээлдмэл үг”-ийг орчин цагийн монгол хэлэнд “гадаад үг”, “ормол үг”, “зээллэг үг”, “харь үг”

* ШУА-ийн Хэл зохиолын хүрээлэнгийн Монгол хэл шинжлэлийн салбар) / purvee_9@yahoo.com (Department of Mongolian Linguistics, Institute of Language and Literature, Mongolian Academy of Sciences)

гэхэчлэн утга агуулгын өнгө аясын ялгамжаатай нэрлэдэг. Хэл бүрийн үгийн сан дахь гадаад үгийн хувь хэмжээ өөр өөр ажээ. Тухайн хэлний идэвхтэй үгийн санд гадаад үгийн эзлэх хувийн жин, эдлэх бүрэн эрх нь чухам хэр зэрэг байгааг анхаарч судалбал сонирхолтой гэж бодож байна.

Монгол хэлний үгийн сангийн үндсэн бүрэлдэхүүнийг арвижуулан баяжуулагч нэгэн эх сурвалж нь гадаад хэлнээс гаралтай үг мөн. Гадаад хэлнээс үг зээлдэх ёс нь улс түмнүүдийн нийгэм улс төр, соёл шинжлэх ухаан, худалдаа эдийн засгийн хэлхээ холбоо, тухайн хэлээр ярилцагч ард түмний хил залгаа орших улс орон, бусад хэлний утга зохиолыг орчуулах зэрэг бодит үзэгдлийн тусгал ажээ. Орчин цагийн шинжлэх ухааны хэл бүрэлдэн тогтоход үг зээлдэх ёс нь онцгой чухал үүрэг гүйцэтгэдэг. Шинжлэх ухаан, техникийн хөгжлийн эриний зүй ёсны үр дагавар болж, монгол хэлэнд гадаад хэлнээс нэр томьёо, мэргэжлийн үг хэллэг олноор орж иржээ. Монгол хэлэнд орж ирсэн гадаад хэлнээс гаралтай үг хэллэгийн ихэнх хувийг нь шинэ нэр томьёо эзэлдэг. Нэр томьёо тухайн мэргэжлийн утга зохиолын салбарт их хэрэглэгдэх боловч бусад мэргэжлийн хүмүүс болон нийт хүмүүст ойлгомж муутай учраас идэвхгүй үгсийн тоонд багтана. Нийгмийн хөгжлийг дагаж бараа бүтээгдэхүүн, үйлчилгээний нэр төрөл нэмэгдэхийн хэрээр шинэ үг хэллэг орж ирдэг нь хэл шинжлэлийн үзэгдэл билээ. Гадаад хэлнээс гаралтай нэр үгээс “данслах”, “жижүүрлэх”, “кодочлох”, “принтерлэх”, “програмчлах”, “таксидах”, “чатлах”, “шанздах”, “электронжуулах” гэх мэтэчлэн үйл үгийг шинээр үүсгэж болно. Монгол хэлийг ихэд үйл үгжсэн хэл хэмээн монгол судлаачид үздэг.

Монгол хэлний үгийн сангийн үндсэн бүрэлдэхүүнийг ажиглан үзэхэд нүүдэлчин ард түмний амьдрал ахуй, зан заншил, соёл боловсролтой уялдаа холбоотой уугуул монгол үг, нэр томьёо дийлэнх хувийг эзэлж байгаагаас гадна, евроазийн олон улс үндэстэнтэй эдийн засаг, арилжаа худалдаа, утга соёл, шинжлэх ухааны харилцаатай явж ирсний үр дүнд харь хэлний үг монгол хэлэнд цөөнгүй байдаг. Монгол хэлэнд гуравдагч хөрш хэлнүүдээс зээлдсэн асар олон үг буй. Тухайлбал, манж-тунгус, түрэг, хятад, төвд, араб, орос зэрэг олон хэлний үг байдаг. Хүн гүрний үе буюу I-II зуун, Түрэгийн үе буюу VI-VII зуун, Уйгурын үе буюу VIII зууны үед олон мянган үг зээлдсэн юм. Энэ урт хугацаанд монгол, түрэг хэл бараг л холимог хэл болсон гэж үздэг. Харин XVI-XX зуунд буддын шашны нөлөөгөөр төвөд хэлний хэдэн зуун үг монгол хэлний үгийн сангийн бүрэлдэхүүнд нэвтрэн оржээ. Зүйрлэн хэлбэл, монголчууд энэ урт хугацаанд бурхан, чөтгөрийн аль алинтай ярих чадвар эзэмшсэн [Лувсандорж 2004: 91] гэхэд болно. Нэг хэлний үг болон нэр томьёо нөгөө хэлэндээ нэвтэрч орох явдал нь хэл бүрийн түүхэн хөгжилд тохиолддог түгээмэл үзэгдэл юм.

Монгол хэлний үндсэн үгийн сангийн нийт бүрэлдэхүүний барагцаалбал арав гаруй хувь нь гадаад хэлнээс гаралтай үг байна. Монгол хэлэнд эртний дорно дахины соёл, шинжлэх ухааны “номын хэл” болсон самгарди хэлнээс “агар, адис, бадаг, боть, ганга, зандан, маргад, матар, очир, судар, цадиг, шүлэг, эрдэнэ”; уйгур хэлнээс “зул, лавай, суврага, титэм, хувраг, хурмаст, шалтаг, эрлэг”; араб хэлнээс “алмас, архи, саван, султан, цув”; түрэг хэлнээс “билиг, билүү, боз, жимс, олбог, тансаг, таяг, тэвнэ, тэрлэг, үзэм, хөрөг, хөрш”; перс хэлнээс “анар, барс, болд, болор, булгаар, бэрс, дарь, диван, зээр, тарвас, тоть, хөвөн, хүхэр, чихэр”; төвөд хэлнээс “баг, бар, бум, бурам, гантиг, гарчиг, гортиг, дацан, дом, дутан, мадаг, намтар, нандин, нярав, равжамба”; манж хэлнээс “авдар, амбан, бэйс, залан, занги, майхан, сүрэг, сэлэм, хуаран, хурандаа, цуух, эрин”; хятад хэлнээс “байцай, банз, гоймон, даавуу, ёотон, жоотуу, луужин, мужаан, мантуу, сампин, цалин, цонх, янз”; орос хэлнээс “бааз, завод, замаг, жижүүр, овьёос, отряд, пүрш, яармаг” гэх зэрэг өдий төдий үг нэвтрэн оржээ. Эдгээр гадаад үгс нь монгол албан бичиг, сонин сэтгүүл, уран зохиол болон шинжлэх ухааны зохиолын хэл найруулгад харьцангуй идэвхтэй хэрэглэгдэж байна.

Орчин цагийн монгол хэлний үг хорших ёс, үг давтах ёсонд сонин содон үзэгдэл нэлээн байдаг. Монгол хэлний уугуул нэр үгийг гадаад хэлнээс гарал бүхий нэр үгтэй хоршин хэрэглэж утгыг илүү тод тодорхой гаргаж, мэдээллийг аль болох онцолж хэлэх өнгө аяс ажиглагддаг. Монгол хэл хоршоо үгээр тун баялаг. Сонин нийтлэл, уран зохиол, эрдэм шинжилгээ, яриа, албан хэргийн гэх мэт их таван найруулгын төрөлд янз бүрийн бүтэцтэй хоршоо үг улам их түрж, хэрэглээ давтамж, найруулгын үүрэг нь тэлсээр байна. Монгол хэлний хоршоо үгийг бүтэц, хэв маяг, үгийн аймаг, үүсвэр бүрэлдэхүүн ба найруулгын талаас нь ажваас бас сонин, олон талтай. Утга ойролцоо үгийг хоршино, утга эсрэг үгийг хоршино, төсөө үгийг хоршино, утга зүйн нэг талбайн үгийг хоршино, бас толгой холбон хоршино, сүүл холбон ч хоршино. Хоёр өөр хэлний ижил утгатай, тэнцүү чанартай үгийг хорших нь бүр ч сонин. Үүнд “монгол үг + гадаад үг”, “гадаад үг + монгол үг” гэсэн хоёр загвараар хоршино. Тухайлбал: “амбан захирагч”, “гацаа тосгон”, “цэрэг цуух” гэх мэтээр монгол үгийг манж үгтэй; “ад чөтгөр”, “зай завсар”, “заль мэх”, “сэхээ самбаа” гэх мэтээр монгол үгийг санскрит үгтэй; “зүү тэвнэ”, “таар шуудай”, “той хурим”, “цал буурал” гэх мэтээр монгол үгийг түрэг үгтэй; “баг идээ”, “гүнцэг зоог”, “намтар түүх”, “орог саарал”, “үйл лай”, “эм дом” гэх мэтээр монгол үгийг төвөд үгтэй; “арга бааш”, “бай мөрий”, “ган гачиг”, “гуу жалга”, “данс хараа”, “дэн буудал”, “маапаан будлиан”, “пүүгээ дэвсгэр”, “холион бантан”, “хоол цай”, “хээ хуар” гэх мэтээр монгол үгийг хятад үгтэй; “жижүүр манаа”, “машин тэрэг”, “норм хэмжээ”, “оочир дугаар”, “орц

дооз”, “үүрэг роль”, “хаяг адрес” [Пүрэв-Очир 2009: 136] гэх мэтээр монгол үгийг орос үгтэй хорших ёс тун элбэг.

Монгол хэлэнд хятад хэлнээс гаралтай үг нэлээд эрт үеэс эхлэн нэвтэрч эхэлсэн бололтой. Профессор Б.Ринчен (1905~1977)-ий гярхай ажигласанчлан “Нягталбаас, зуугаар хэлэлцэхгүй, хэдэн мянган оноор эд соёлын харилцааны түүхийг бодох эртний соёлт монгол, нангиад хоёр угсаатны хэлний түүхийг хөөн бодоход, нангиадаас монгол хэл, түрэг хэлнээ нэвтэрсэн зүйл байх нь аргагүй. Бас монгол, түрэг хэлнээс ч нангиад хэл бичигт орсон зүйл нягтлан судалбаас гарцаагүй байх учиртай” [Ринчен 2012: 35] гэж үздэг. Дундад эртний үеийн монгол хэлний дурсгалуудад “ван”, “гүнж”, “гүүш”, “тайхуу”, “үжин”, “чинсан” гэх мэтийн хэргэм тушаалыг нэрлэн заасан үг тохиолддог. Монгол хэлэнд XVI-XX зууны үед хятад үг, нэр томьёо өргөн орж ирэхдээ гол төлөв энгийн ярианы хэлний замаар худалдаа арилжааны үйл ажиллагаатай холбогдож нэвтэрч байв.

Орчин цагийн монгол хэлэнд нэлээд тооны хятад хэлнээс гаралтай үг бий. Жишээ нь: “байцай” < 白菜 (bai cai) [цагаан ногоо], “банз”, бантан, “банш”, “буу”, “гоймон”, “гуанз”, “даавуу”, “даалимба”, “данс”, “дэнлүү”, “эзвэн”, “ёотон”, “жанжин”, “жоотуу”, “лууван”, “лянхуа”, “маапаан”, “мантуу”, “мужаан”, “наймаа”, “панз”, “пин”, “пуужин”, “пүүс”, “сампин”, “цалин”, “цонх”, “чамин”, “чийдэн”, “шаазан”, “шийгуа”, “шүүгээ”, “яндан”, “янз” гэх мэт. Монгол хэлэнд нэгэн үе элдэв төрлийн “тасалбар”-ыг “пиу” < 票, “тэрэг”-ийг “чийчаан” < 汽車 гэж хятад хэлнээс үүсэл гаралтай үгээр нэрлэн тэмдэглэдэг байснаа хожим нь “билет”, “тасалбар”; “машин”, “тэрэг” хэмээн өөрчлөн нэрлэх болжээ. Хятад хэлнээс орсон зарим үг монгол хэлэнд нэлээд ондоо утга агуулгатай болсон нь тодорхой харагддаг. Жишээлбэл: “даавуу” гэж хятад хэлээр хамгийн доод зэргийн бүдүүн ширхэгтэй бүс ёргийг хэлдэг бол монгол хэлэнд хөвөн ба ноосон нэхмэл эд барааны аль алиныг нь нэрлэн заадаг.

XXI зууны босго өнгийсөн эрин үед гадаад хэлнээс гарал бүхий үг хэллэг, нэр томьёог харьцангуй элбэг хэрэглэх өнгө аяс, чиг хандлагатай байна. Жишээ нь: “Өдрийн сонин”-ы 2008 оны II сарын 14-ний өдрийн 36 (2800) дугаарт нийтлэгдсэн сэтгүүлч Б.Цэнддоогийн бичсэн “Монгол юм” хэмээх нэгэн нийтлэлд “авто, адидас, академи, ампул, англи, ансамбль, арми, байцаа, бизнесмэн, буу, вакуум, вето, вирус, гамин, госчоом, доктор, европ, жанжин, жууцай, и-мэйл, инженер, кирил, комбинаци, компьютер, латин, лууван, маневилдуулах, манжин, марль, маск, машин, мораль, найк, пальто, панзчин, пилээтэг, программ, процесс, пуризм, пүүз, салмаандар, системчлэх, социализм, техник, технологи, тооромсог, түжүүрэк, финик, хааблл дуран, хааз, хантааз, христ, чаатлах, чийчаан, шифрлэх, шприц, шэлээп, электрон, элемент” [Цэнддоо 2008] гэсэн харь хэлний өдий

төдий олон төрлийн үг хэллэг, нэр томьёо орсон байгааг дурдалтай.

Шинжлэх ухаан, эрдэм шинжилгээний зохиол бүтээлийн гол үүрэг, үндсэн зорилго нь дэвшүүлсэн санаа оноо, таамаглалынхаа үнэн мөнийг батлахад л оршино. Тийм учраас хэлний хэрэгсэл нь шинжлэх ухааны зохиолын мэдээлэх ба нөлөөлөх гэсэн хоёр зорилгыг хэрэгжүүлэхэд чиглэгдэнэ. Шинжлэх ухааны зохиол бүтээлд хувь хүний найруулгын өнгө аяс мэдэгдэхүйц хэмжээгээр товойн илрэх учиргүй юм. Яагаад гэвэл, шинжлэх ухааны зохиолын хэл найруулга нь нийтэд бүрэн ойлгомжтой бөгөөд тов тодорхой байх зарчмыг гол болгодог. Хэл найруулга бол тухайн хүний дахин үл давтагдах нэгэн өвөрмөц шинж чанар мөн ч гэлээ шинжлэх ухааны зохиол бүтээлд зүй ёсны хэмжээ хязгаартай байвал зохино.

Орчин цагийн монгол утга зохиолын хэл бүрэлдэн тогтох явцад орос хэлээр дамжуулан эзэлдэн хэрэглэсэн “аптека” (эмийн сан), “зонтик” (шүхэр), “колбаса” (хиа), “микроб” (нян), “санитар” (асрагч), “сестра” (сувилагч), “талон” (тасалбар), “яблок” (алим) гэх мэтийн европ зүгийн хэлний үгсийг дүйж онолдох монгол үгээр нь сольж хэрэглэж байсан юм.

Монгол хэлэнд байгаа харь хэлнээс гаралтай үг нь аман яриагаар болон бичгийн хэлний замаар гэсэн хоёр янзаар орж ирсэн бололтой. Европ зүгийн хэлнүүдийн үг, нэр томьёо нь гол төлөв ном зохиолын орчуулгыг дагалдан, өөрөөр хэлбэл, бичгийн замаар дамжин монгол хэлэнд нэвтрэн орж иржээ. Тэгвэл төвд, хятад, манж, орос хэлнээс эзэлдэн авсан үгийн зарим хэсэг нь аман ярианы хэлээр дамжин монгол хэлэнд орж ирсэн байна. Аман ярианы хэлээр дамжин монгол хэлэнд нэвтэрсэн үгс дуудлагын хувьд илүү ихээр хувирч, монголжуу өнгө аястай болдог бол бичгийн хэлээр дамжин нэвтэрсэн үгс нь харь хэлнийхээ өнгө төрхийг илүүтэй хадгалдаг өвөрмөц онцлогтой ажээ.

Монгол хэлний хуучирсан үгийн багагүй хэсгийг харь хэлнээс гаралтай үг эзэлдэг юм. Энэ нь тухайн юм, үзэгдлийн талаарх ойлголт, ухагдахуун нь хуучирч хэрэглэгдэхээ больдогтой нэг талаар шууд холбоотой боловч нөгөө талаар монгол уугуул үгийн бодит хэрэглээ, эх хэлний үүрэг өссөнтэй бас хамааруулан үзэж ч болох судалгааны сонирхолтой сэдэв гэж бодож байна. Жишээлбэл: Орчин цагийн монгол хэлэнд нэлээд хэдэн жил идэвхтэй хэрэглэж байсан “витамин” (vitamin), “градус” (gradus), “курс” (course), “район” (rayon), “шприц” (spritze) зэрэг харь хэлний үгийг “амин дэм”, “хэм”, “дамжаа”, “дүүрэг”, “тариур” гэх мэт монгол үгээр солин нэрлэх боллоо.

Орчин цагийн монгол хэлний үгийн сангийн бүрэлдэхүүнд байгаа гадаад хэлнээс гаралтай үгийг хэл ярианы соёлын үндсэн шаардлага, монгол хэлний үг хэрэглээний хэм хэмжээний үүднээс хоёр хуваан үзэж болмоор санагдаж байна.

Нэгдүгээрт, урьд өмнө байгаагүй юм, үзэгдэл болон цоо шинэ ухагдахууныг нэрлэн тэмдэглэсэн гадаад хэлнээс гарал бүхий үг, нэр томьёо нь монгол хэлний үгийн санг баяжуулж байгаа нэг ёсны ашиг тустай, хэлний зайлшгүй үзэгдэл болно. Үгийн сангийн бүрэлдэхүүний хувьд богино хугацаанд баяжиж, орчин үетэйгээ хөл нийлүүлж, шинэ нэршил олноор нь үүсгэж, шинжлэх ухаан, техник технологийн үг хэллэгээр зузаарч байгаа хэл [Батбаяр 2014] бол монгол хэл. Энэ хэсэгт хамаарах харь хэлнээс гаралтай үг хэллэг, нэр томьёо нь монгол хэлний үгийн сангийн бүрэлдэхүүний үндсэн нэгж болж чадсан байна. Жишээ нь: “автобус”, “банк”, “боть”, “дэвтэр”, “ёотон”, “замаг”, “комисс”, “концерт”, “намтар”, “ном”, “саван”, “үзэм”, “хурандаа”, “яармаг”, “яндан” гэх мэт үгийг юуны өмнө дурдаж болох юм. Эдүгээ монголчууд орос “шар айраг”-ийг “пиво”, өрнийн “шар айраг”-ийг “бийр” (beer), хятад “шар айраг”-ийг “пийжүү” (啤酒) [píjiǔ] гэж утга агуулгын ялгамжаатай нэрлэж дуудах болжээ.

Хоёрдугаарт, нэрлэн зааж чадахуйц уугуул монгол нэр нь байсаар атал харь хэлний үгийг хослуулан хэрэглэвэл монгол үгийн сангийн бүрэлдэхүүнийг будлиантуулан бохирлож, хэл яриаг ойлгомжгүй болгодог муу талтай. Хэлний цэвэр байх чанарт энэ нь шууд харшилдаг.

Монгол хэл бичгийн эрдэмтэн мэргэд нэлээн дээр үеэс эхлэн монгол хэлэндээ гадаад хэлний хэрэгцээгүй үг хэллэг, буруу ташаа орчуулга нэвтрэн орохын хор хөнөөл, учир холбогдлыг сэрэмжлүүлэн сануулж байсан уламжлалтай ажээ. Хэлний зүйч эрдэмтэн Данзандагва гүүшийн “Зүрхэн толтын тайлбар”-т “Тийн атал заримууд төвд номд шүтэж, монгол номыг доромжлохуй хийгээд, заримууд монгол номыг бага сага мэдээд оморхож, төвд номыг доромжлогч нь дээд номыг тэвчсэн билээ” [Монгол 1983: 16] хэмээн тэмдэглэсэн нь буй. Үндэснийхээ монгол хэл, үсэг бичгээ доорд үзэж, харь газрын хэлийг бишрэн шүтэгч этгээдүүдийг шүүмжлэхдээ их сударч В.Инжаннаши (1837~1892) бээр “Манай энэ Зостын чуулганы баахан цэцэн оюутан олонх иргэн бичгийн утга үсэгт хичээх буй за. Ер монгол үг учиргаа хичээх үгүйн дээр ар газрын үг аясыг мэдэх мэргэд шууд үгүйн тул, ар газрын үгийн утгыг эрэн асуухуйяа маш бэрх. Харин хятад үсгийн учрыг нэхэмжлэхээс бэрхтэй болжээ. Манай газрын хянамгай үгүй ард өөрөө өөрийн монгол үг ба үсгээ туйлд хүртэл хичээн хянах үгүй бөгөөд нэгэн хоёр иргэн үсэг таниваас, даруй монгол үсгээ басамжлан, монгол үгсээр иргэний санааг бүртгэн гаргаж хэрхэн чадмуй хэмээн амны аяар чалчмуй. Тэр маш ихэд ташаарсан хэрэг болай. Хэмээх нь далайн хөвөөнд биеэ угаагаад, далайг гүехэн үзсэнээс юун өөр буй” [Инжаннаши 1957: 15] хэмээн бичсэн нь юутай үнэн, юутай сургамжтай билээ.

Их эрдэмтэн О.Жамьян (1864~1930) гүн “Урт өдрийн улиг үгний бичиг” (1925) хэмээх

бүтээлийнхээ төгсгөлд “Бас манай монгол овогтны дотор гадаад улсын хэлийг өөрийн үндсэний хэл мэт хэлэлцдэг нь олон буй. Аль буй хэмээвээс, баруун Хөхнуур зүгийн монголчууд зарим нь төвөд үгээр хэлэлцмүй. Хойд буриад зүгийн монголчууд зарим нь орос үгээр хэлэлцмүй. Зүүн Хөлөнбуйр зүгийн монголчууд зарим нь хятад ба манж үгээр хэлэлцмүй. Өмнө дотоод чуулганы монголчууд зарим нь хятад үгээр хэлэлцмүй. Энэ мэт гадаад улсын хэлэнд хуваагдан агсаар, хуучин монгол хэл бичгээ мэдэхгүй болохуйд хүрвээс, үнэхээр хайрлалтай болов уу? хэмээхийг эртхэнээс сануулья” [Жамьян 1925: 22] гэж гэрээслэн сургамжилжээ.

Академич Б.Ринчен 1936 онд бичиж хэвлүүлсэн “Монгол үсгээр оросын зэрэг гадаадын нэрсийг зөв бичих тухай” хэмээх судалгааны өгүүлэлдээ “Бид өдөр тутам, эрдэм шинжлэл, улс төрийн учир зохиох бичихүйд гадаад улсын газар ус, хот балгад, хүн ардын нэр олон улс нийтээр нэгэн адил хэрэглэх грек, латин үндсэний үг, нэр томьёо зэргийг хэрэглэх болай. Гэтэл тийнхүү гадаадын үг, нэр бичихүйд хараахан тогтсон журам үгүй тул нэгэн нэрийг элдвээр бичих нь үзэгдмүй. Зарим чингэж бичсэнийг үсэгчлэн уншваас үнэн мөнийг олохуйяа бэрхтэй” [Ринчен 1936: 188] гэж онцлон тэмдэглэсэн нь буй. Тэрбээр 1934 онд туурвиж хэвлүүлсэн “Орчуулгын чанарыг дээшлүүлэх тухай” өгүүлэлдээ “Зарим орчуулагч “үхэр” хэмээвээс зохихыг “*том эвэртэй мал*”, “*хонь ямаа*” хэмээвээс зохихыг “*жижиг эвэртэй мал*”, “*хэрэглэгдэхүүн*” хэмээвээс зохилтойг “*мидариал, мадериал, митарал, матирал, матириал*” хэмээх ба “*айл өрх*” хэмээвээс зохихыг “*аж ахуй*” хэмээх мэтээр “орчуулан” бичдэг нь манай орчуулагчдын үгийн засгаар маш буурайг гэрчилнэм бөгөөд монгол үгийн ёс зүйг бодохгүй ба мэдэх төсөөлөхийг ч хүсэхгүй, ганцхүү гадаадын хэлний үг найруулгыг “хүн хорхойчлон” дууриан хуулдгийг илтгэжээ” [Ринчен 1991: 20] хэмээсэн байна. Гадаад хэлний үг хэллэгийг монголчлон буулгахад эх хэлнийхээ гол ёс, тогтсон хэм хэмжээнд тулгуурлах ёстой.

Харь хэлний үг хэллэгийг зүй зохистой эс хэрэглэвэл шинжлэх ухааны зохиол бүтээл дэх монгол хэлний үг хэрэглээний хэм хэмжээг зөрчиж, улмаар утга зохиолын хэлний үгийн сангийн бүрэлдэхүүнийг будлиантуулахад хүргэдэг. Харь хэлний үгсийг хэл яриандаа тодорхой бодлого, онцын зорилгогүйгээр шахуу, учир начиргүй хэт чамирхан хэрэглэх нь хэлний үг хэрэглээний хэм хэмжээнд муу нөлөө үзүүлдэг. Нэгэнт хэвшсэн үг хэллэг, нэр томьёог үг хэрэглээний бодит орчноос шахан зайлуулж, түүний оронд цоо шинэ үг, шинэ нэр томьёо авч хэвшүүлэхэд асар их цаг хугацаа, басчиг чамгүй хүч хөрөнгө шаардах нь мэдээж юм.

Эх хэлний мэдлэг тааруутай хүн, мэргэжлийн болон гадаад хэлний мэдлэг гаргуун сайтай байгаад, уг юм, үзэгдэл, ойлголт хийгээд гадаад нэр томьёоны нарийн учрыг

мэдэвч, монгол бичгийн болон ярианы хэлэнд түүнтэй дүйх ямар үг байдаг, байж болохыг мөн л тэр бүр эс мэдэн, эрж сурвалжилж, олон зүйл хуучин шинэ толиос шүүрдэхийн оронд зарим үгийн утгыг ташаа ухааран дүйлгэх, үгийг буруу үүсгэн оноох, эсвэл монгол нэр томьёо нь ардын хэлэнд бэлээхэн байгаа зүйлийн гадаад нэр томьёог хэвээр хэрэглэх зэрэг эндэгдэл гаргах [Догсүрэн 1988: 47] нь цөөнгүй байдаг. Олон тооны гадаад үг монгол хэлэнд орж ирсний заримд нь утга, үүргийн хувьд бүрэн дүйхүйц уугуул монгол үг байгаа боловч тэдгээрийг эс тоомсорлон үл хэрэглэдэг нь харамсалтай. Энэхүү үзэгдлийг “хэлээ алдах” [Адьяа 2005: 58] гэх нь буй. Тухайлбал: “авлига”-ыг “коррупци” (corruption), “барьцаат зээлийн газар”-ыг “ломбард” (lombardo), “дүр төрх”-ийг “имидж” (image), “дэмжигч”-ийг “фен” (fan), “тоглолт”-ыг “шоу” (show), “удирдахуй”-г “менежмент” (management), “улсын их хурал”-ыг “парламент” (parliament), “улсын их хурлын дарга”-ыг “спикер” (speaker), “чансаа эрэмбэ”-ийг “рейтинг” (rating), “эвлүүлэг”-ийг “клип” (clip) гээд л ярьж бичээд байдаг болчихвол “хэлээ алдахын цондон” хэмээдэг. Эдүгээгийн монгол хэлэнд “галт тэрэг”, “зайдас”, “зайрмаг”, “зуслан”, “өргөст хэмх”, “төмөрлөг”, “хөдөлгүүр”, “шүхэр” гэх мэт монгол нэр томьёо (үг) нь байсаар атал хажуугаар нь зэрэгцүүлээд шинжлэх ухааны хэл найруулгад харь хэлний “поезд”, “сосиска”, “мороженое”, “лагерь”, “огурец”, “металл”, “мотор”, “зонтик” зэрэг үгийг олонтоо хэрэглэх нь ерөөсөө илүүц зүйл болно.

Одоогийн хэрэглэгчид цөмөөрөө мэдэхгүй шахуу монгол үгээ хэрэглэснээс, бүгдээрээ ерөөс мэдэхгүй гадаад хэлний үгийг хэрэглэсэн нь хавьгүй дээр гэж боддог хүмүүс ч бас байдаг бололтой. Энэ санаа нь явуур муутай гэдэг нь хэнд ч ойлгомжтой. Монгол хэлэнд социализмын үед орос хэлний үгс их хэмжээгээр нэвтэрч орж ирж байсан бол зах зээлийн өнөө үед англи хэлний үгс харьцангуй олон тоогоор хэрэглэгдэх боллоо. Том жижиг улс үндэстэн, нийгэм эдийн засгийн хөгжлийн төвшний зохих ялгаа л байдаг болохоос биш, “том жижиг хэл”, “баян ядуу хэл” гэсэн ойлголт бараг байхгүй юм. Иймээс энэ дэлхий дээр “онцгой боловсронгуй” болон “онцгой болхи хэл” гэж хаана ч байдаггүй билээ.

Орчин цагийн монгол хэлний үгийн санд шинжлэх ухаан, техникийн шинэ нэр томьёог зохиож боловсруулахдаа “хуулбар үг” (калька < calque)-ийг маш өргөнөөр хэрэглэх боллоо. Хуулбарлан орчуулах гэдэг нь үгийн утгыг зээлдэн авч буй хэрэг мөн. Өөрөөр хэлбэл, аливаа юм үзэгдэл, ухагдахууныг нэрлэсэн үг, нэр томьёог үгчлэн орчуулах ёсыг хэлнэ. Энэ арга нь харь үгээс зайлсхийх нэгэн арга зам юм. Нэрлэлт нь монгол, ухагдахуун нь харь [Өнөрбаян 2012: 127] байдаг. Үүний жишээнд монгол хэлний “бага хурал”, “гийгүүлэгч”, “номын сан”, “нэвтэрхий толь”, “хүчил төрөгч”, “хэл шинжлэл”, “хэлц үг” гэх мэтийг нэрлэж болох юм.

Сүүлийн жилүүдэд монгол хэлнээ харь хэлний үг хэллэг үерийн булингарт ус сад тавин, хүч түрэн цутгах лугаа адил эмх замбараагүй нэвчин нэвтрэх болсон нь эх хэлээ эрхэмлэгч эгэл олны анхаарлыг эрхбиш зүй ёсоор эмзэглүүлэн татах боллоо. Булингарт бохир ус лугаа адил сад тавин цутгаж буй хачин чамин, гаж этгээд, буруу зөв харь хэлний үг хэллэгийг монгол хэлний хилийн дээс давмагц нь л угтан барьж, анхнаас нь зүй зохистой журамлан цэгцэлж, оносон таарсан нэр усаар нь зөв зүйтэй, оновчтой хялбараар орчуулж хэвшүүлэх шаардлагатай юм. “Үг бол өвөг дээдсийн үе дамжуулан өмчлүүлж бидэнд үлдээсэн өнгө нь үл гандах шижир эрдэнэ. Гэтэл түүнийг зэвэрдэг, өнгө алддаг гуулиар сольсоор байгаа”-г эрдэмтэн зохиолч Л.Түдэв шүүмжилсэн нь буй.

Аялгуу сайхан монгол хэлээ хольцгүй цэвэр ариун байлгаж, үеийн үед, үрийн үрд үүрд эх хэлээрээ хэлэлцэн явахыг туйлаас эрхэмлэхийг эндэж огоорон, хогийн тантан болгосоор явбал нэг мэдэхэд л бид тийм гэх тэмдэггүй, тэр гэж тэмтэршгүй олон хэлний холимог эрлийзжиж хурлийзажсан, хүн сонсовч хүний өөрийнхийг авсаархан ялгахын аргагүй “хэлтэй” болчихсон байх вий гэхээс сэтгэл ихэд эмзэглэдэг [Ганбаатар 1996] билээ. Урд хөрш маань эх хэлэндээ харь үг оруулдаггүй хатуу чанга хаалгатай, харуул манаа олонтой бололтой. “Оноосон нэр орчуулагдахгүй” хэмээн манайхан цэцэрхэж суухад, “кока кола” (coka cola) гэдэг ундааны нэрийг дуун ижилсгэх ёсыг гол болгон 可口可乐 “kě kǒu kě lè” буюу “цангаа тайлах цэнгүүн ундаа” хэмээн нэр өгч хөрвүүлсэн байдгийг дурдахад илүүдэх юун. “Кока кола” (coka cola) хэмээх ундааг орчин үеийн хятад хэлээр 可口可乐 “kě kǒu kě lè” гэж хэлдэг. Энэ нэрийн 可 “kě” нь туслах үг бөгөөд “-ж чадах, -ж болох, зохих” гэсэндүү утгыг илэрхийлдэг аж. 口 “kǒu” нь “ам” гэсэн утгатай агаад 乐 “lè” хэмээх үг нь “баясах, цэнгэх, хөгжилтэй” гэсэн утгатай юм. Өөрөөр хэлбэл, 可口可乐 “kě kǒu kě lè” (coka cola) хэмээх нэр нь “аманд зохимжтой, баясаж чадах ундаа” гэсэн утгатай. Ийнхүү гадаад авианы дуудлага төдийгүй, илэрхийлж буй дотоод утга агуулга нь ч бас нэрээ тодотгож бүрэн чадсан байна. Энэ бол хятад хэлэнд гадаад хэлний үгийг зээлдэн авч хэрэглэх ёсны нэгэн өвөрмөц арга мөн.

Академич Ш.Лувсанвандан (1910~1983) бичиж туурвисан “Хүний хэлийг их, бага үндэстэн ярьдаг гэж ялгалгүй адилхан хөгжүүлсе” гэдэг өгүүлэл нь даяаршлын эрин үед их, бага аль ч үндэстний хэл бичиг, утга соёлын хувь заяаг хаашаа эргэх учиртай юм бол гэсэн ярвигтай асуудалд шинжлэх ухааны үндэслэлтэй хариу өгснөөрөө онолын ач холбогдолтой юм. Энэхүү эрдэм шинжилгээний өгүүлэлд “Аман хэл бүхэн авианы хэлтэй, бичгийн хэл бүхэн үсэгтэй байна. Дундын бичгийн хэл нь нутгийн бичгийн хэлний зэрэгцээгээр тэдний соёлын зэвсэг болж, нутгийн хэл нь тэдний өдөр бүрийн харьцахын хэрэглүүр болж байжээ. Тэр цагт их үндэстний хэл нь бага үндэстнийхээ хэлийг дэмжиж,

бага үндэстний хэл нь их үндэстнийхээ хэлийг дэмжиж, харилцан тусалсаар иржээ. Шинэ цагт хүрч ирэхэд франц, англи, испани, орос мэтийн хэл бүсийн хэл болсон боловч бага үндэстний хэл зэрэгцэн оршсоор иржээ. Ийм нөхцөл байдалд нэг хэл, соёлтой болгох зорилт тавивал одоогийн байгаа олон хэл, соёлыг устгах хэрэг болох юм. Харин олон хэл, соёл зэрэг хөгжих зорилго тавих нь байгаль, нийгмийн хуулинд илүү тохирч олон хэлтэн, соёлтон, арьстан хамтран ажиллах бололцоо гарч ирнэ. Хэл, соёл, арьсны хөгжил ч хэвийн байдлаар үргэлжилж, ёстой интернационалчаар хөгжих болно. Хэрэв ганц хэлтэй болбол хэл, соёл, арьсны хэвийн хөгжил эвдэрч, интернационал гэсэн үг ухагдахуун ч байхгүй болно. Хэрэв ганц хэлтэн болбол ялсан нь бахархаж, ялагдсан нь гомдох тул арьсны үзэл дэврэхэд хүрнэ. Энэ учраас бид одоо хэлийг их, бага үндэстэн ярьдаг гэж ялгалгүй адилхан хөгжүүлэх хэрэгтэй болж байна. Бага үндэстний хэл, соёл, арьсны сайн хөгжих нь их үндэстний хэл, соёл, арьс хөгжихөд тус болно. Бага үндэстний хэл, соёлыг тэдний бичгийн хэлээр дамжуулан хөгжүүлж болно. Бага үндэстний бичгийн хэлээр бага, дунд, дээд сургуулийн сурах бичгийг бүрэн орчуулж, зохиож гаргах, бусад үндэстэн хэрэглэсэн шинжлэх ухаан-техникийн утга зохиол, ерийн утга зохиолыг өргөн орчуулах, нутгийн хэлийг албан хэлэнд сайн хэрэглэх зэрэг ажил буюу нэг үгээр хэлбэл, цөөн үндэстний бичгийн соёлыг аль болохоор хөгжүүлэх хэрэгтэй болж байна. Бага үндэстний хэлийг хөгжүүлэх нь тэр үндэстний соёл, шинжлэх ухааныг хөгжүүлэх явдал болно. Улмаар бүх дэлхийн шинжлэх ухаан, техникийг хөгжүүлэхэд бага үндэстний хэл, соёлыг ашиглах гэсэн санаа болно. Аж үйлдвэрийг хөгжүүлэхэд орон нутгийн бололцоог сайн ашиглах хэрэгтэй гэдэгтэй адил нийт хүн төрөлхтөний хэл, соёлыг хөгжүүлэхэд нутаг нутгийн хэл, соёлыг бас нэг адил хөгжүүлэх хэрэгтэй байна. Ойр байгаа жижиг үндэстний хэлийг хичнээн түргэн хөгжүүлж чадсан их хэлтэн нь төчнөөн гавьяатай хэрэг үйлдсэн болно” [Лувсанвандан 2005: 243] хэмээн онцлон дурджээ. Энэ бол эдүгээгийн даяаршлын эрин үед олон хэлний харилцан нөлөөллийн нарийвчлан судлуудтай асуудлыг тоотойхон хэдэн эрдэмтний толгойд түүчээлэн явдаг судлаач хүний холч мэргэн ухаанаар урьдчилан дүгнэсэн хэл шинжлэлийн онолын томъёолол мөн.

Монгол сэтгэлгээ, монгол уламжлал, монгол ахуйг өвлүүлэн дамжуулагч монгол хэлээ цэвэр ариун байлгахад монгол хүн бүрийн идэвх чармайлт хэрэгтэй. Хэл ярианы соёлтой хүн үү, үгүй юү гэдэг нь хэн нэгэнтэй уулзаад мэндэлж байгаа байдлаас эхлээд мэдэгддэг. Иймд хүн бүр хэлэх ярих үг яриа, туурвин бичиж буй бичиг зохиолдоо үг хэллэгийг туйлын оновчтой зөв сонгон хэрэглэж сурах шаардлагатай юм. Монгол ардын дуунд “тавхан үгнээсээ танигдана” хэмээсэн байдаг. Уугуул монгол үг, монгол нэр нь байсаар атал гадаад хэлний илүүц үгийг давхардуулан авч хэрэглэвэл монгол хэлний үгийн

сангийн бүрэлдэхүүнийг бузарлан бохирдуулж, хэл яриаг ойлгомж муутай болгох нь дамжиггүй билээ.

АШИГЛАСАН ХЭРЭГЛЭГДЭХҮҮН

- [Адьяа 2005] - О.Адьяа. Хэл, хэл шинжлэл, орчуулга (сурахуй, сургахуй, судлахуй) [редактор Б.Чулуундорж]. Уб., 2005. 223 х.
- [Батбаяр 2014] - Б.Батбаяр (Баабар). Киноны хэл. –“Өдрийн сонин”, № 17 (4657). 2014.I.22.
- [Ганбаатар 1996] - Я.Ганбаатар. Үгэн шижрийг өнгө алддаг гуулиар сольсоор байна. –“Улаанбаатар” сонин, № 43 (975). 1996.III.1.
- [Догсүрэн 1988] - Ч.Догсүрэн. Монгол нэр томьёо оноох, толилох, жигдлэх асуудалд (редактор Ц.Шагдарсүрэн). Уб., 1988. 104 х.
- [Жамьян 1925] - О.Жамьян. Урт өдрийн улиг үгний бичиг. Уб., 1925. 23 х.
- [Инжаннаши 1957] - В.Инжаннаши. Хөх судар, тэргүүн дэвтэр (дахин хэвлэл) [урлагийн редактор Буянхишиг]. Хөххот., 1957. 728 х.
- [Лувсанвандан 2005] - Ш.Лувсанвандан. Хүний хэлийг их, бага үндэстэн ярьдаг гэж ялгалгүй адилхан хөгжүүлэе. –“Ш.Лувсанвандан. Хэл, харьцаа, тэмдэг”, V дэвтэр (эрхэлсэн Ж.Баянсан). Уб., 2005. х.242-243.
- [Лувсандорж 2004] - J.Lubsandorji. The Phonetics of Foreignisms Coming Through Russian into Present-day Mongolian ('mongolization'). –“Mongolica Pragensia '04”. Prague., 2004. pp.91-112.
- [Монгол 1983] - Монгол хэлний шинжлэлийн дурсгал бичиг. Хөххот., 1983. 177 х.
- [Өнөрбаян 2012] - Ц.Өнөрбаян. Харь үг, түүнийг журамлах хэм хэмжээ (унгар хэлний жишээн дээр). –“Монгол хэл бичиг”, XII боть. Уб., 2012. х.126-129.
- [Пүрэвжав 2001] - Э.Пүрэвжав. Шинжлэх ухаан, техникийн монгол нэр томьёог боловсруулж ирсэн туршлага. –“Нэр томьёо судлал”, № 4. Уб., 2001. х.43-56.
- [Пүрэвжав 2006] - Э.Пүрэвжав. Шинжлэх ухааны зохиолд гадаад хэлнээс гаралтай үгийг зүй зохистой хэрэглэх асуудалд. –“Хэлний соёлын тулгамдсан асуудлууд”, № 2 (шинжлэх ухааны хэл найруулга). Уб., 2006. х.109-124.
- [Пүрэв-Очир 2009] - Б.Пүрэв-Очир. Үг, өгүүлбэрийн амьдрал араншин, эрчим энерги, соёл хэрэглээ, VII дэвтэр (ариусган хянасан Д.Нямаа). Уб., 2009. 292 х.
- [Ринчен 1936] - Б.Ринчен. Монгол үсгээр оросын зэрэг гадаадын нэрсийг зөв бичих тухай. –“Шинэ толь” сэтгүүл, № 3-4. Уб., 1936. х.188-191.
- [Ринчен 1991] - Б.Ринчен. Марк Твений минь махы нь идэж дээ! (орчуулгын тухай)

- [эмхэтгэн эрхэлсэн Г.Аким]. Уб., 1991. 230 х.
- [Ринчен 2012] - Б.Ринчен. Эрдэм шинжилгээний бүтээлийн чуулган, VII боть (“Монгол бичгийн хэлний зүй”, гутгаар дэвтэр, хэлбэр судлал) [эмхэтгэн хэвлүүлсэн Э.Пүрэвжав]. Уб., 2012. 151 х.
- [Цэнддоо 2008] - Б.Цэнддоо. Монгол юм. –“Өдрийн сонин”, № 36 (2800). 2008.И.14

논 문 투 고 일 : 2018년 10월 30일
논 문 심 사 일 : 2018년 11월 15일
논문게재결정일 : 2018년 11월 30일

Дундад эртний монгол хэлний судалгаанд холбогдсон зарим асуудлын тухай өгүүлэх нь*

Боржигин Оюун**

Abstract

Some Problems in the Research of Medieval Mongolian Literature

Bao Wuyun**

The research of medieval Mongolian is mainly related to Uighur Mongolian. Phags-Pa script. The secret history of Mongolia's Chinese phonetic symbol and Arabic phonetic symbol. Beyond that it's also includes Brahmi alphabet, Qidan alphabet, Runic alphabet's literature. This paper mainly describes how to study and research the medieval Mongolian literature and give some example.

Keywords : Medieval Mongolian literature research technique

Эртний монгол хэлийг ерөнхийдөө өмнөх эртний монгол хэл хийгээд дундад эртний монгол хэл гэж хоёр үед хуваадаг. 13-16 дугаар зуун хүртэлхийг дундад эртний монгол хэл гэж, 13 дугаар зуунаас өмнөх үеийнхийг өмнөх эртний монгол хэл гэдэг. Үүнд: Дундад эртний монгол хэлний судалгаанд голдуу уйгуржин үсэг, дөрвөлжин үсэг, “Монголын нууц товчоон”-ы хятад галиг хийгээд араб галиг зэрэг үсэг бичгийн дурсгалт бичгүүд холбогдохоос гадна, киданүсэг, барахмиүсэг болон руни үсгийн дурсгалт бичиг

* Тус өгүүлэл бол улсын нийгмийн шинжлэх ухааны суурь мөнгөний төсөл болох “Торгон зам дагуу тархаж байгаа уйгуржин үсгийн дурсгалт бичгийн эмхэтгэл судлал” (зөвшөөрсөн дугаар: 16ХҮҮ017)-ийн шатч чанартай бүтээл болно.

** Өвөр монголын багшийн их сургуулийн профессор, Бээжин их сургуулийн доктор. Дундад эртний монгол хэл, монгол сурвалж бичгийн судалгаагаар голлон, “Дуньхуан агуйн уйгуржин монгол бичээсний хэлний судлал” зэрэг ном бүтээл байдаг.

Өвөр монголын багшийн их сургуулийн Монгол судлалын дээд сургууль / baowuyun2014@126.com (Inner Mongolia Normal University)

ч зохих хэмжээгээр холбогдон судалгааны хүчрийн хэмжээ ч өндөр болж иржээ.

Дундад эртний монгол хэлний судалгаанд дээр дурдсан олон зүйлийн үсэг бичгийн сурвалж бичиг холбогдож байхын тулд, дундад эртний монгол хэлний судалгаанд хандуулж, чухалчлах асуудлын талаар доорх хэдэн зүйлээс голчлон ярих болно.

Нэг. Дундад эртний монгол хэлний сурвалж бичигт холбогдсон тэгдгээрүсэг бичгийг сурч эзэмших хэрэгтэй. Энэ нь дундад эртний монгол хэлний судалгааны урьдал нөхцөл мөн. Эс тийм бол эндүү буруу зүйл гарах юм. Нэгэн жишээ дурдвал: нэгэн залуу эрдэмтнээс “Монголын нууц товчоон”-ы 94 дүгээр зүйлд гардаг “*Дай сэцэн Тэмүжинийг үзэж маш их баясаж өгүүлрүүн: Тайчууд ах дүү чиний найдмуй хэмээн мэдэж маш эрж цөхрөлгэй. Аран үзэв зэ, чамайг хэмээгээд Бөртэ Үжинийг нийлүүлээд үүсгэв*”¹⁾ гэдэг хэсэг дахь “аран” гэсэн үгийг “наран” гэж үзвэл зүйтэй гэсэн байна. Түүний үзэхээр, уйгуржин үсэгт гийгүүлэгч n нь өмнөө дусалтай болон дусалгүй хоёр хэлбэрээр бичигддэг болохоор “аран” гэдэг нь одоох монгол бичгийн “наран” байвал зохистой гэсэн баримтыг дурдсан байдаг.

Тус үзэлт нь хэдийгээр уйгуржин үсгийн бичлэг онцлогоос гардан ёс баримттай ярьсан боловч, гол нэгэн асуудал гэвэл манай үед олдсон хамгийн анхны “Монголын нууц товчоон”-ы дэвтэр нь хятад галигаар монгол хэлийг тэмдэглэсэн байхыгумартан, хятад галиг дээр чухам ямар үгээр бичигдэж байх бий гэсэн асуудлыг оmtгойлсон явдал болно.

Дээрх дурдагдсан хэсэг жишээний “Монголын нууц товчоон” дахь хятад уул галигийг нь үзүүлбэл доорх мэт:

德薛禅 帖木只泥 兀者周 馬石 也客 巴牙思抽 鳴訖列^ᠰ論 泰亦赤兀^楊 阿^中合 迭兀 赤訥
乃塔木 客延 篋迭周 馬石 赫^ᠰ魯周 噉可列埃 阿^ᠰ闌 兀者罷 者 赤馬宜 客額^楊 孛兒帖
兀只泥 捏亦列兀列額^楊 額兀思格罷 (§94)

“аран” гэдэг үгийг “Монголын нууц товчоон”-ы хятад галигт “阿^ᠰ闌” хэмээн бичиж байхаас нь үзвэл агап (аран) гэдэг нь маш тодорхой байдаг. Яасан ч нагап (наран) болох боломжгүй юм. “Аран” гэдэг үг нь “турк хэлэнд агап аран хэмээх нь дөнгөж, арай царай, арай чамай (“турк нутаг” бодь I, 252). Дагуур хэлэнд арайг агап хэмээмүй. “Хорин нэгт тайлбар” шинэ хэвлэл, нүүрт 38, В-д аливаа өчүүхэн хүрсэнгүйгарай хэмээмүй. Арай гүйцэтсэнгүй, арай саадхийв хэмээх зэргийн үгэнд хэрэглэмүй. “аран үзэв зэ” хэмээвээс арай учралдаж, чамайг олж үзэв гэсэн болой”²⁾ гэх утгатай байдаг.

1) Элдэнтэй, Ардажав: “Монголын нууц товчоон — сийрүүлэл тайлбар”, Өвөр монголын сурган хүмүүжлийн хэвлэлийн хороо, 1986 оны 12 сар, 215 дугаар нүүр.

Дээр ярьснаар “Монголын нууц товчоон” дахь “аран” гэх үгийн хятад галиг 阿^舌蘭-г сайн сурч таньсан юм бол түүнийг “наран” (納^舌蘭) гэж үзвэл зохистой гэдэг үзэлтэй болох боломж байхгүй юм. Учир нь, “Монголын нууц товчоон”-ы хятад галигт “а”-г阿 гэх үсгээр, “на”-г納 гэдэг маш тодорхой ялгаа зөрөөтэй үсгээр тэмдэглэсэн байдаг.

“Монголын нууц товчоон” бол дундад эртний монгол хэлний маш чухал дурсгалт бичиг болох тул түүний үлдэгдэж ирсэн хятад галигийг заавал сайтар сурч эзэмших бол дундад эртний монгол хэлний судалгаан хийгээд “Монголын нууц товчоон”-ы тус биеийнхэн судалгааны хамгийн урьдал нөхцөл мөн байх ёстой. Эс тийм бол эндүү буруу зүйл гарч л мэднэ.

Хоёр. Дундад эртний монгол хэлний судалгаанд холбогдох тэдгээр үсэг бичгийг сайн сурч эзэмшсэнийхээ суурин дээр, бодитой сурвалж бичгийг заавал гүнзгий уншин тайлбарлах хэрэгтэй, энэ бол дундад эртний монгол хэлний судалгааны үндсэн шаардлага мөн.

Үүний тухай монгол улсын тайхар чулуун дээрх уйгуржин монгол үсгийн бичээсэнд илэрсэн “-Дай гүрү” гэх үгийг уншин тайлбарлахаар жишээлье.

“Дай” гэдэг үгийг “том” гэдэг утгатай. “Гүрү” гэдэг үг нь “чулуу” гэх утгатай. Нийлээд “Том чулуу” гэсэн утгатай гэж Гарди профессор тайлбарлаж өнгөрсөн байдаг. Үүнийг цаашдаа гүнзгий тайлбар хийвэл, “-дай” гэдэг үг нь дөрвөлжин үсгийн дурсгалт бичигт “dai du”³⁾ (хятад хэлэнд 大都 гэдэг) гэдэг үгэнд илэрч өнгөрсөн бөгөөд “Том” гэдэг утгатай юм. “Гүрү” гэдэг үг “Монголын нууц товчоон”-д илэрсэн бодтой жишээг доор сийрүүлбэл:

巴撒^中合兒抽 阿亦速恢突兒 石恢因 阿馬撒^舌刺^中豁失里^中浑 帖堆 察^中罕 古^舌魯
阿馬撒^舌刺 孛^克連 兀納主兀 (§80)

Ийнхүү “Монголын нууц товчоон”-д “古^舌魯” гэдэг үг нь хажуугийн орчуулаад нь “石” хэмээн, “чулуу” гэсэн утгатай байсан нь тодорхой мэдэгдэнэ.

Дээрх мэтээр дундад эртний монгол хэлэнд холбогдсон олон зүйлийн үсэг бичгээр байгаа дурсгалт бичгийг нарийн гүнзгий уншин тайлбарлах бол маш чухал байдаг.

Гурав. Дундад эртний монгол хэлийг тэмдэглэсэн адил бусын үсэг бичгийн сурвалж бичгийг хооронд нь харилцан уялдуулан харьцуулах хэрэгтэй. Энэ нь судалгааны чанар

2) Элдэнтэй, Ардажав: “Монголын нууц товчоон — сийрүүлэл тайлбар”, Өвөр монголын сурган хүмүүжлийн хэвлэлийн хороо, 1986 оны 12 сар, 217 дугаар нүүр.

3) Хөгжилт, Саруул: “Дөрвөлжин үсгийн монгол хэлний дурсгалт бичгийн эмхэтгэл”, Өвөр монголын сурган хүмүүжлийн хэвлэлийн хороо, 2004 оны 8 сар, 349 дүгээр нүүр.

чансааг дээшлүүлж, судалгааны өндөр түвшинд хүрэхийн баталгаа гэж хэлж болох юм.

Дундад эртний монгол хэлний үгийн эхний шүргэх гийгүүлэгч h-аар жишээлбэл, гагц уйгуржин үсгээс үгийн эхэнд шүргэх гийгүүлэгч байх эсэхийг тодорхой үзэж гарахгүй байдаг. Дундад эртний монгол хэлний бусад үсэг бичгийн дурсгалт бичгээс тухайлбал дөрвөлжин үсэг хийгээд хятад галиг, араб галигтай харьцуулж үзвэл, маш тодорхой дүн олдог.Хэдэн үгээр Жишээлбэл:

уйгуржин үсэг	дөрвөлжин үсэг	хятад галиг	араб галиг
arban	harban	harban	harban
aran	haran	haran	haran
üker	hüker	hüker	
on	hon	hon	hon

Энэ хэдэн жишээ үгийг харвал, адил нэгэн үг “арван”-ы үгийн эхэнд шүргэх гийгүүлэгч байсан гэдгийг дөрвөлжин үсэг, хятад галиг болон араб галигт “harban” гэж илэрч байхаас тодорхой олж харах юм. Хэрвээ олон зүйлийн үсэг бичгийн дурсгалт бичгийг ингэж хооронд нь уялдуулан харьцуулахгүй юм болзарим зүйлийг тодорхой олж харахгүй болно.

Дөрөв. Дундад эртний монгол хэлэнд холбогдох шинэ сурвалж бичгийг идэвхтэйгээр эрин цуглуулах хэрэгтэй. Энэ бол судалгааны амьжралын хүчний баталгаа мөн. Тухайлбал: Дээр зууны наяд оны үед, Өвөр монголын багшийн их сургуулийн Хас-Эрдэнэ, Гарди зэрэг эрдэмтдээс Дуньхуан агуйн уйгуржин монгол бичээсийг хайн шинжиж, шинээр илрүүлсэн явдал нь тухайн үеийн дундад эртний монгол хэлний судалгаанд цоо шинэ материалыг хангаж, монгол түүх сурвалж бичиг судалгаан, дуньхуаны судалгаан, тэрчлэн Ази европыг сундалсан торгоны замын судалгаан зэрэг хамаа бүхий судалгаанд шинэ уур амьсгалыг авчирч өглөө.Ойрын жилүүдэд Гарди зэрэг эрдэмтдээс Өвөр монголын хянган аймаг, шулуун хөх хошуу зэрэг газар орноос бас уйгуржин үсгийн хадан бичээс, дөрвөлжин үсгийн хөшөөний бичиг зэргийг шинээр илрүүлэн судалж байгаа нь дундад эртний монгол хэлний судалгаандамьжралынхүчнийг авчирч өгч байлаа. Миний бие ч Франц, Монгол улс хийгээд Өвөр монгол зэрэг орноос дундад эртний монгол хэлэнд холбогдох дурсгалт бичгийг шинээр хайн илрүүлэх ажилд идэвхтэй оролцож, зохих амжилт олж байхдаа маш урамтай байна.

Ерөнхийд нь үзвэл дундад эртний монгол хэлний судалгаанд уйгуржин үсэг, дөрвөлжин үсэг, хятад галиг, араб галиг хийгээд бас барахмиүсэг, руни үсэг, киданүсэг зэрэг олон

үсэг бичиг холбогдож, судалгааны хүчирддэгийн хэмжээ нэлээд өндөр байдаг юм. Иймийн тул бид энд дурдсан хэдэн талыг чангатгаж, судалгааны дунд оршиж байгаа зарим асуудалд хандуулан, зохистой шийдвэрлэх арга хэмжээ бодогдсоноо энд хичээнгүйлэн дурдсан байна.

Ном зүй :

额尔登泰、乌云达赉：《〈蒙古秘史〉校勘本》，内蒙古人民出版社，1991年7月二次版。

ИхмянгадайИрэнчэн, “Монголын нууц товчоон”-ы уйгуржин үсгийн сэргээлт, 1987 оны 8 сар.

乌兰：《元朝秘史》校勘本，中华书局，2012年7月。

Баяр, “Монголын нууц товчоон”, Өвөр монголын ардын хэвлэлийн хороо, 1981 оны 1 сар.

保朝鲁：《穆卡迪玛特蒙古语词典》，内蒙古大学出版社，2002年7月。

包乌云：《敦煌石窟回鹘式蒙古文题记的语言研究》，内蒙古教育出版社，2014年4月。

胡格吉勒图、萨如拉：《八思巴蒙古语文献汇编》，内蒙古教育出版社，2004年8月。

嘎日迪：《中古蒙古语研究》，辽宁民族出版社，2006年12月。

Дов, “Уйгуржин монгол үсгийн дурсгалт бичгүүд”, Үндэстний хэвлэлийн хороо, 1983 оны 6 сар.

Шонхор, “Монголын нууц товчоон”-ы сэргээлт, 2001 оны 1 сар.

논 문 투 고 일 : 2018년 10월 30일
논 문 심 사 일 : 2018년 11월 15일
논문게재결정일 : 2018년 11월 30일

Синтаксическая роль нефинитных глагольных форм МОНГОЛЬСКОГО И ТУРЕЦКОГО ЯЗЫКОВ

Жолт Тот*

Abstract

Syntactic Functions of Non-Finite Verb Forms in Mongolian and Turkish

Zsolt Tóth*

Making comparative analyses of Altaic languages would be expedient to pay more attention to syntactic analyses, because exactly the syntactic structure of these languages has changed least. One of the typical features of the Altaic languages is the vast number of non-finite verb forms, which play an important role in the formation of subordinative constructions. The quantity of Indo-European-type complex sentences in Turkish and in Mongolian is insignificant. The main method for the expression of subordinated relations at syntactic level is the application of participial and gerundial phrases, and in Turkish also the application of infinitival phrases. By their syntactical function the infinite phrases of both languages can be the attributive, adverbial, objective, subjective and predicative ones. The most productive method is the formation of the attributive constructions, and the most diversified one is the formation of the adverbial constructions, first of all the temporal ones. The most widespread constructional elements of the Mongolian and the Turkish constructions are identical, and often the principle of formation of constructions is the same. Exist constructions, which ones coincide totally, e. g. antecedent construction *after that*, which in Mongolian is **-с(А)нАас хойш**, and in Turkish is **-DiktAn sonra**, and their structure in both languages is a perfective participle with ablative case suffix plus a postposition with meaning *after*. In both languages the sentences involving an infinite construction can be same-subject or different-subject ones; the separate subject of a construction is usually formed by a non-nominative case suffix, in Mongolian primarily by accusative case suffix, and in Turkish by genitive case suffix. Usage of case suffixes in Mongolian is less consistent than in Turkish, especially in the spoken language.

Keywords : subordination, Mongolian syntax, Turkish syntax, participial and converbial construction, non-finite verb forms

* Университет им. Этвеша Лоранда, Будапешт / zsolt680828@freemail.hu
(Eötvös Loránd University, Budapest)

При сравнительных исследованиях алтайских языков следует обращать больше внимание на синтаксические анализы, так как именно синтаксический строй этих языков изменился в наименьшей мере. Для алтайских языков характерны мощные системы нефинитных форм глагола, которые играют важнейшую роль в образовании подчинительных конструкций. Число сложно-подчинённых предложений “индоевропейского типа” то есть с помощью союзных слов в турецком и монгольском языках совсем незначительно. Основным методом подчинения на синтаксическом уровне является использование причастных и деепричастных оборотов, а в турецком ещё и инфинитивных оборотов.

1. Проблемы при оценке нефинитных глагольных форм

Изучение так называемых нефинитных глагольных форм алтайских языков имеет большое значение не только с точки зрения морфологии, но и синтаксиса. Это изучение осложняется, не только то, что в современной англоязычной и русскоязычной научных описаниях нет полностью обоснованной общепризнанной теории в связи так называемых нефинитных форм глаголов, сверх того отсутствует и подходящая терминология. Кажется, что в современной международной лингвистической литературе инфинитив, причастие и деепричастие чаще всего считается частью глагольной парадигмы, то есть глагольной (вербальной) формой. Но в случае алтайских и типологически на них похожих языков это не окажется слишком обоснованном, потому что по морфологическим свойствам нефинитные формы не имеют никакого общего с глаголами. Более целесообразно считать, что так называемые нефинитные глагольные формы являются не глагольными а только отглагольными (девербальными) формами. Возникается вопрос, что инфинитив, причастие и деепричастие являются ли самостоятельными частями речи, или они какие-нибудь переходные части речи, или просто они входят в рамки ту часть речи, которую они могут заменить, то есть причастия – это имена прилагательные, деепричастия – это наречия, а инфинитив – это имя существительное. К этой теме добавляется ещё вопрос имена действия (poen actionis). Некоторые лингвисты считают его отдельной нефинитной формой, другие либо инфинитивом, либо именем существительным.

2. Причастия

Причастия в монгольском языке в отличие от турецкого могут выступать в качестве

любого из членов предложения. Причастие в положении перед именем является его определением, а причастие в форме косвенных падежей или послелогом является дополнением или обстоятельством в обоих языках. В монгольском языке причастие в форме именительного падежа, чаще всего, с лично-притяжательными частицами, которые функционируют детерминантом, является подлежащим, а в турецком языке вместо причастия может выполнять роль подлежащего инфинитив. В обоих языках причастие может служить составной частью сказуемого. Но в монгольском языке причастие может быть сказуемым даже самостоятельно, занимая в предложении самое последнее по порядку место. Но это свойство вторичное явление.

Монгольские причастия могут окказионально обозначать не только действие, но и исполнителя, объект или результат действия. (Санжеев 1964: 195). Монгольские причастия могут выполнять не только функции причастия (*participium*), а функции инфинитива (*infinitivus*), поэтому они в некоторых грамматиках называются глагольными именами (*nomen verbale*). Морфологическая особенность причастий обоих языков, что могут склоняться по падежам и управляться послелогом. Причастия могут иметь (синтетическую) отрицательную форму в обоих языках. Кроме того могут иметь притяжательные суффиксы, в турецком лично-притяжательный, а в монгольском возвратно-притяжательный.

В монгольском языке когда причастие обозначает лишь исполнителей действия, оно может принимать и суффикс множественного числа, например: *ирсэд* 'прибывшие' от *ирсэн* 'прибывший' (Санжеев 1964: 196).

3. Деепричастия

Деепричастие в международной науке имеет различные названия на основе латинских терминов: '*adverbium verbale*', '*converbum*' и '*gerundium*'. Деепричастия выражают действия, которые либо сопутствуют действиям управляющих глаголов, либо являются обстоятельствами, при которых совершаются действия управляющих глаголов, и так авторы монгольских грамматик обычно подразделяют деепричастные формы по отношению к основному действию на две группы: 1) сопутствующие деепричастия, 2) обстоятельственные. Сопутствующими считаются обычно соединительное, слитное и разделительное деепричастия, а все остальные считаются обстоятельственными. В некоторых грамматиках написано таким образом, что сопутствующие деепричастия создают сочинение, а обстоятельственные деепричастия подчинение. Но с грамматической точки зрения деепричастия алтайских

языков всегда создают подчинительные связи. В связи монгольского языка такое мнение поддерживает например Янхунен (Janhunen 2012: 163). Существуют и другие классификации. Некоторые разделяют деепричастия на первичные и вторичные на основе прозрачности их суффиксов, то есть если суффикс можно сегментировать на другие суффиксы, деепричастие считают вторичным. Однако прозрачность не имеет значение, если уже произошёл процесс грамматикализации.

Современные турецкие грамматики считают деепричастиями много конструкций в которых причастие сопровождается послелогом и поэтому возникает вопрос, что такие аналитические (точнее синтетико-аналитические) формы как целособрасно оценить.

4. Нефинитные обороты

Инфинитивы, причастия и деепричастия вместе зависящими от них словами образуют инфинитивные, причастные и деепричастные обороты. Хотя часто можно встретить такое мнение даже в грамматиках разных алтайских и финноугорских языков, что инфинитивные, причастные и деепричастные обороты служат для сокращения сложного предложения с придаточном предложением, такое мнение не имеет никакой основы, потому что инфинитивные, причастные и деепричастные обороты являются оригинальным методом подчинения в этих языках, а придаточные предложения появились позже и в значительной мере под внешнем влиянием. Это конечно не противоречит тому, что нефинитные обороты выполняют ту же самую функцию как придаточные предложения. Но придётся подчеркнуть, что применение оборотов – это такой же полноценный метод подчинения как применение придаточных предложений.

По характеру своих синтаксических функций обороты в обоих языках могут быть подлежащими, определительными, сказуемыми, дополнительными и обстоятельственными. Самым продуктивным можно считать образование определительных оборотов, а самым многообразным – образование обстоятельственных оборотов, прежде всего временных. Самые распространённые конструктивные элементы монгольских и турецких оборотов одинаковые, а часто и принцип создания оборота одинаковый.

Самыми распространёнными конструктивными элементами нефинитных оборотов, кроме зависящих от них слов, являются следующие:

- инфинитивы и причастия в турецком языке, а в монгольском эти две функции соединяющие “nomen verbale”

- деепричастия;
- суффиксы различных падежей (винительного, родительного, дательного, местного, исходного, орудного, совместного);
- возвратно-притяжательный суффикс в монгольском языке и лично-притяжательные суффиксы в турецком;
- а в монгольском ещё лично-притяжательная частица третьего или реже второго лица единственного числа, в функции детерминанта;
- послелого и квази-послелого, т. е. имена существительные в косвенных (дательно-местном, орудном или исходном) падежах, эквивалентны послелогам;
- наречия, частицы.

Предложения содержащие обороты могут быть в обоих языках и моносубъектными и разносубъектными; субъект оборотов обычно оформляется с суффиксом косвенного падежа, в монгольском первую очередь винительного, а в турецком родительного. Кроме этого в монгольском языке в определённых оборотах используются родительный и номинательный падежи, или редко и исходный падеж, а в турецком винительный падеж. Применение падежей в монгольском языке, особенно в устной речи, менее последовательный, чем в турецком.

Хотя число общепринятых нефинитных конструкций довольно высокое, это вообще не означает, что их можно свободно создать. Например существуют монгольские одновременные конструкции, которые содержат в какой-то мере синонимические слова *время* в дательном падеже, то есть *үед* и *цагт*, но *үед* должен следовать настоящее причастие, а *цагт* прошедшее. Однако бывают случаи, когда синонимические постпозиции могут друг друга заменять, как например монгольские постпозиции *тул*, *тулд*, *төлөө* с значением *за*, *из-за*, и турецкие постпозиции *evvel*, *önce* с значением *перед*. Но надо учитывать, что некоторые постпозиции с синонимическими значениями могут управлять разными падежами.

Бывают конструкции, которые полностью совпадают, например предшествующий оборот *после того*, который по-монгольски **-с(А)нААс хойш**, а по-турецки **-DiktAn sonra**, и их структура в обоих языках прошедшее причастие с суффиксом исходного падежа плюс послелог с значением *после*.

[1] **-DiktAn sonra** (=ptc.prf+abl + pp *после*)

(1) <i>bu</i>	<i>ülke-yi</i>	<i>ve</i>	<i>insan-lar-ı</i>	<i>tanı-dık-tan</i>	<i>sonra</i>
это	страна-acc	и	человек-pl-acc	познать -ptc.prf-abl	после

sev-me-ye

başla-dı-m

любить-inf-dat

начать-def.p-vxsg1

‘После того как познал эту страну и людей, начал их любить.’ (Açıksöz et al. 2002: 170)

[2] -с(А)нААс хойш (=n.prf + abl + pp *после*)

(2)	энэ улс	болон	хүмүүс-ийг	нь	тани-сн-аас
	это страна	и	люди-асс	pxsg3	познать-n.prf-abl
	хойш	тэднүүс-т	дуртай	бол-жс	эхэл-сэн
	после	pl3p-dat	любимый	статья-a.imp	начать-n.prf

‘то же, что и (1)’

Во многих похожи на эти конструкции нижеследующие предстоящие конструкции. С одной стороны существует турецкая конструкция **-mAdAn önce** с значением *перед тем*, который состоит из инфинитива с суффиксом исходного падежа плюс послелог с значением *перед*. Похожую структуру имеют монгольские конструкции **-с(А)нААс өмнө** и **-хААс өмнө**. В монгольских конструкциях перед суффиксом исходного падежа стоит прошедшее или настоящее причастие, но это на самом деле не является существительной разницей, ведь эти причастия могут выполнять и функцию инфинитива.

[3] -mAdAn önce (=inf+abl + pp *перед*)

(3)	sen-i	tanı-ma-dan	önce	hayat-ım	bom-boş-tu
	sg2p-acc	познать-inf-abl	перед	жизнь-pxsg1	part.f-пустой-def.p(pred)

‘Моя жизнь была совсем пустой, пока не познакомился с тобой.’ (Açıksöz et al. 2002: 169)

[4] -с(А)нААс(АА) өмнө (=n.prf + abl (+rx) + pp *перед*)

(4)	чам-тай	анилц-сн-аас-аа	өмнө	миний
	sg2p-soc	познакомиться-n.prf-abl-rx	перед	мой
	амьдрал	хоосон	бай-сан	
	жизнь	пустой	быть-n.prf	

‘то же, что и (3)’

[5] -хААс(АА) өмнө (=n.fut + abl (+rx) + pp *перед*)

(5)	та	яв-ах-аас-аа	өмнө	намай-г	сэрэг-ээд	өг-өөч
	pl2p	уйти-n.fut- abl -rx	перед	sg1p-acc	разбудить-a.prf	дать-imp

‘Перед тем как уйдёте, разбудите меня!’

Имеются конструкции в которых совпадение конструктивных элементов не полное, но явно видно, что принцип их построения очень похож. Например такими являются одновременные конструкции, которые содержат прошедшее причастие и имя существительное *время*. Возникаются мелкие разницы, в монгольской конструкции **-сАн цагт** к имени существительному *цаг* добавляется суффикс дательно-местного падежа, итак станет практически квази-последелогом, а в турецком конструкции **-Dlk+Px zaman** прошедшее причастие получает лично-притяжательный суффикс и его следует имя существительное *время*.

[6] **-сАн цагт** (=n.prf + nom *время* + dat)

(6)	<i>мал-ын</i>	<i>тэнд-ээс</i>	<i>эр-сэн</i>	цаг-т	<i>бид</i>	<i>энд</i>	<i>бай-в</i>
	скот-gen	там-abl	прийти-n.prf	время-dat	pllp	здесь	быть-p.prf

‘В то время, когда скот прибыл оттуда, мы находились здесь.’ (Санжеев 1960: 94)

[7] **-Dlk+Px zaman** (=ptc.prf + px + nom *время*)

(7)	<i>ilkbahar</i>	<i>gel-diğ-i</i>	zaman	<i>tüm</i>	<i>doğa</i>	<i>canlan-ıyor</i>
	весна	приходить-ptc.prf-pxsg3	время	весь	природа	оживляться-praes(vxsg3)

‘Когда наступает весна, вся природа оживляется.’

Похожими конструкциями являются турецкие целевые конструкции **-mAk için** и **-mAk üzere** с монгольскими целевыми конструкциями **-хЫн тулд**, **-хЫн тул** и **-хЫн төлөө**. В турецких конструкциях инфинитив следует послелог со значением *за*, а в монгольских конструкциях такой же послелог следует настоящее причастие, которое одновременно можно считать и инфинитивом. Та разница, что появляется суффикс родительного падежа, вытекает из того, что данные турецкие и монгольские послелоги управляют другими падежами.

[8] **-mAk üzere** (=inf + pp *за*)

(8)	<i>jüri</i>	<i>birinci-yi</i>	<i>seç-mek</i>	üzere	<i>toplan-acak</i>
	жюри	первый-acc	выбирать-inf	за	собираться-fut(vxsg3)

‘Жюри будет собираться чтобы выбрать победителя.’ (Açıksöz et al. 2002: 178)

[9] **-mAk için** (=inf + pp *за, из-за, для*)

(9) *buraya sen-i gör-ebil-mek için gel-di-m*
 сюда sg2p-acc видеть-pot-inf из-за прийти-def.p-vxsg1

‘Я пришёл сюда чтобы видеть тебя.’ (Açıksöz et al. 2002: 177)

[10] **-хЫн тулд** (=n.fut + gen + pp *за, из-за*)

(10) *гадаад хэл-ийг сайн сур-ах-ын тулд*
 внешний язык-асс хорошо учиться-n.fut-gen за

түүн-ийг өдөр тутам үз-эх хэрэгтэй
 то-асс день каждый учиться-n.fut необходимо

‘Каждый день надо упражняться, чтобы хорошо освоить иностранный язык.’ (Kullmann, Tserenpil 1996: 313)

Тоже похожими конструкциями являются монгольская конструкция **-хЫн оронд** и турецкая **-AcAk yerde** с значением *вместо того*. Их структура будущее причастие плюс послелог или квази-послелог, состоящий из имени существительного со значением *место* с суффиксом местного падежа.¹⁾ В монгольской конструкции появляется суффикс родительного падежа из-за управления послелога. Но существует ещё турецкая конструкция **-mAk yerine**, которую тоже можно считать эквивалентным с данной монгольской конструкцией. Эта турецкая конструкция состоит из инфинитива и имени существительного со значением *место* с суффиксом дательного падежа.

[11] **-хЫн оронд** (=n.fut. + gen + pp *вместо*)

(11) *чи тэмцээн-ийг гэртээ үз-х-ийн оронд*
 sg2p матч-асс дома смотреть-n.fut.-gen вместо
ийм хүйтэн цаг-т яагаад стадион руу очи-ж бай-на
 такой холодный погода-dat почему стадион dir идти-a.imp быть-pr.imp
 ‘Вместо того чтобы дома смотреть матч, почему уйдёшь на стадион в такой холодной погоде?’

[12] **-mAk yerine** (=inf + nom *место* + pxsg3 + dat)

(12) *mac-i ev-de izle-mek yer-i-ne neden*

1) Турецком языке в отличие от монгольского существует отдельно дательный и местный падежи, однако дательный падеж выполняет и функцию иллатива (illativus).

матч-acc	квартира-loc	следить-inf	место-pxsg3—dat	почему
<i>bu</i>	<i>soğuk-ta</i>	<i>stadyum-a</i>	<i>gid-iyor-sun</i>	
это	холод-loc	стадион-dat	идти-praes-vxsg2	
'то же, что и в (11)'				

[13] **-AcAk+Px yerde** (=ptc.fut + px + nom *место* + loc)

(13) <i>yolcu-lar-in</i>	<i>ifade-si-ne</i>	<i>göre</i>	<i>kaza-ya</i>	<i>şoför-ün</i>
пассажир-pl-gen	показание-pxsg3-dat	по	происшествие-dat	шофёр-gen
<i>fren-e</i>	<i>bas-acağ-ı</i>	<i>yer-de</i>	<i>gaz-a</i>	<i>bas-ma-sı</i>
тормоз-dat	нажимать-ptc.fut-pxsg3	место-loc	газ-dat	нажимать-inf2-pxsg3
<i>neden</i>	<i>ol-muş</i>			
причина	быть-indef.p			

'По рассказам пассажиров причина происшествия был то, что шофёр вместо того, чтобы притормозить, дал газ.'

Дополнительные конструкции образуются одинаковым методом в обоих языках, в турецком инфинитив или причастие получает суффикс винительного падежа, а в монгольском причастие тоже следует суффиксом винительного падежа. Но в обоих языках может осложнять ситуацию немножко присутствие притяжательных суффиксов.

[14] **-mA(+Px)+I** (=inf (+px) + acc)

(14) <i>baba-m</i>	<i>ben-im</i>	<i>doktor</i>	<i>ol-ma-m-ı</i>	<i>ist-iyor</i>
отец-pxsg1	sg1p-gen	врач	быть-inf-pxsg1-acc	хотеть-praes(vxsg3)

'Мой отец хочет, чтобы я стал врачом.'

[15] **-xBİr** (=n.fut+acc)

(15) <i>манай</i>	<i>аав</i>	<i>намай-г</i>	<i>эмч</i>	<i>бол-ох-ыг</i>	<i>хүсэ-ж</i>	<i>бай-на</i>
наш	отец	sg2p-acc	врач	стать-n.fut-acc	хотеть -a.imp	быть -pr.imp

'то же, что и (14)'

Кроме вышеуказанных примеров ещё существует много других, но по этим примерам уже явно видно, что синтаксический строй монгольского и турецкого языков имеет много общих черт. Оба языка имеют большое количество нефинитных глагольных форм, с помощью которых образуется значительное количество нефинитных оборотов, которые являются основным, почти исключительным методом синтаксического подчинения.

Список условных сокращений

1, 2, 3 – 1, 2, 3 лицо; a.imp – соединительное деепричастие (*adverbium imperfecti*); abl – исходный падеж (*ablativus*); acc – винительный падеж (*accusativus*); aor – неопределенное настоящее-будущее время [в турецком языке]; a.prf – разделительное деепричастие (*adverbium perfecti*); dat – дательный-местный падеж (*dativus-locativus*); def.p – определенное прошедшее время [в турецком языке]; dir – направительный падеж (*directivus*); fut – будущее время [в турецком языке]; gen – родительный падеж (*genitivus*); indef.p – неопределенное прошедшее время [в турецком языке]; imp – повелительное наклонение (*imperativus*); inf – инфинитив [в турецком языке]; loc – местный падеж [в турецком языке]; n.fut – будущее причастие (*nomen futuri*); n.prf – прошедшее причастие (*nomen perfecti*); nom – имя существительное; p – личное местоимение; p.prf – первая форма прошедшего времени (*praeteritum perfecti*); part.f – усиительная частица [в турецком языке]; pl – множественное число; pot – залог возможности [в турецком языке]; pp – послелог; pr.imp – настоящее-будущее время (*praesens imperfecti*); praes – настоящее время [в турецком языке]; pred – предикативное склонение [в турецком языке]; ptc.prf – прошедшее причастие [в турецком языке]; ptc.fut – будущее причастие [в турецком языке]; px – лично-притяжательный суффикс; gx – возвратно-притяжательная частица; sg – единственное число; soc – совместный падеж (*sociativus*); vx – личный суффикс глагола [в турецком языке];

Литература

- Бертагаев, Цыдендамбаев 1962 – Т. А. Бертагаев – Ц. Б. Цыдендамбаев. Грамматика бурятского языка: Синтаксис. М.: Изд-во вост. лит., 1962.
- Даржаева 2001 – Н. Б. Даржаева. Полипредикативные конструкции бурятского языка с подчинительной связью. Улан-Удэ: Изд-во Бурятского научного центра СО РАН, 2001.
- Санжеев 1960 – Г. Д. Санжеев. Современный монгольский язык. 2-е изд. [Языки зарубежного Востока и Африки]. М.: Изд-во вост. лит., 1960.
- Санжеев 1964 – Г. Д. Санжеев. Сравнительная грамматика монгольских языков: Глагол. М.: Наука, 1964.
- Açıksöz et al. 2002 – E. Açıksöz, E. Zeytin, S. Doğan (ed.). Hitit: Yabancılar İçin Türkçe 1, Ankara: Ankara Üniversitesi Basımevi, 2002.

- Göksel, Kerslake 2005 – A. Göksel, C. Kerslake. Turkish: A Comprehensive Grammar. London – New York: Routledge, 2005.
- Janhunen 2012 – J. Janhunen. Mongolian. [London Oriental and African Language Library 19]. Amsterdam – Philadelphia: Benjamins, 2012.
- Korkmaz 2009 – Z. Korkmaz. Türkiye Türkçesi Grameri: Şekil Bilgisi. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 2009.
- Kornfilt 1997 – J. Kornfilt Turkish. London – New York: Routledge, 1997.
- Lubsangdorji, Vacek 2004 – J. Lubsangdorji – J. Vacek. Colloquial Mongolian: An Introductory Intensive Course. Prague: Triton, 2004.
- Kulmann, Tserenpil 1996 – R. Kulmann, D. Tserenpil. Mongolian Grammar. Hong Kong: Jensco Ltd., 1996.

논 문 투 고 일 : 2018년 10월 30일
논 문 심 사 일 : 2018년 11월 15일
논문게재결정일 : 2018년 11월 30일

Increase in Number of Headwords in the Manchu Dictionaries (18th century)

Munkhtsetseg Enkhbatyn* • Natalia Yakhontova**

Abstract

Increase in Number of Headwords in the Manchu Dictionaries (18th century)

Munkhtsetseg Enkhbatyn* • Natalia Yakhontova**

A considerable growth in number of headwords in the “serial” edition of Manchu dictionaries during 18th century has already been recognized. An analyses of definitions of headwords provided in three Manchu dictionaries determined that during the editorial work on the Manchu-Chinese dictionary (1771) extra definitions were moved from one part to another. That was then that a certain number of new words appeared in this dictionary. Most all of them were preserved in the later enlarged multi-lingual editions.

Keyword : Manchu lexicography, definition of headwords, number of headwords

Since the introduction of the Qing dynasty in China in 1644 its official language became Manchu and all documents were written in Manchu. This called forth the need for dictionaries to unify terminology in official papers and documents as well as to teach the Manchu language to the multinational subjects.

In the 18th century dictionary composition under the supervision of the Manchu emperors was most intensive. During this period six Manchu dictionaries were compiled though strictly speaking the specification “Manchu” can be applied only to the first of them. It was a Manchu explanatory dictionary where headwords were supplied with definitions of their meaning(s). This Manchu dictionary (*Han-i araha manju gisun-i buleku bithe*) was published in 1708 under the order of the emperor Kangxi who wrote the preface and supervised and edited the work. At

* Institute of Language and Literature Mongolian Academy of Science / nyakhontova@mail.ru

** Institute of Oriental Manuscripts Russian Academy of Science, St. Petersburg State University

the same time it was a subject dictionary where words were organized according to a vast variety of topics. Three main topics in the dictionary follow the Chinese tradition, they are: “Sky” (Ma. *abkai*), “Land” (Ma. *na*) and “Man” (Ma. *niyalma*) the latter dominates and comprises about 98% of all sections. The dictionary has division into parts (Ma. *šošohon*), chapters (Ma. *hacin*) and sections (Ma. *meyen*). The words with the closest meanings are found in sections which are arranged in chapters which in their turn are combined to form parts the latter having the widest meanings. The dictionary is printed in 21 Chinese style books, the number of parts is 36, it has 280 chapters divided into 401 sections. The approximate number of headwords is 12000.

This dictionary became the base for all other dictionaries of this period which were all supervised by the Emperor and had the words “written by the Emperor” (Ma. *han-i araha*) in their titles. It was a kind of a serial production preserving the similar structure. They all are divided in parts, chapters and sections and the words in all of them are organized according to the same main topics. The every next dictionary, however, enlarged the basic Manchu one.

The enlargement involved two points: the number of languages and the number of headwords.

The translation from Manchu into a new language (or a new combination of languages) is a clearly seen trend in a newly published dictionary. The Manchu-Mongolian dictionary (MM) was published in 1717 (re-published in 1743), the next was Manchu-Chinese in 1771 (MCh), after that the Manchu-Chinese-Mongolian (MChM) was compiled and published in 1780. The four-lingua dictionary (MChMT) with the addition of the Tibetan translation to the previous one appeared later but the year of its publication is not quite clear. Finally one more language – Turki, was added to compose a five-lingua dictionary (MChMTT) the date of its composition is most likely 1794 and it is known only in a manuscript form for it was never published as a xylograph. Not only languages but some important supplementary information was added in some of these dictionaries, e.g. in the MCh dictionary each Chinese hieroglyph is provided with its reading written in Manchu and the reading of each Manchu word is written in Chinese.

The second point – the increase in the number of headwords is not so evident still not to such a degree that it has not been noticed so far. Oliver Corff compared three dictionaries from the list namely the Manchu (1708), the MChM (1780) and the MChMTT (1794) dictionaries. One of his conclusions is that since the MChM dictionary (with about 13800 headwords) does not show a significant increase if compared to the Manchu (with about 12000 headwords) the latter can be deleted from comparison. His another conclusion is that the difference between the MChM and the MChMTT (with 18761 headwords) is more substantial, which he explains

in the following way: “Lemma¹⁾ count and position of new lemmata all fully reflect the needs of the growing administration of Qing empire. Besides hundreds of names of government institutions, new terms for administrative affairs and paperwork are added”. New headwords were either inserted inside existing sections or new sections were formed (Corff 2017: 362). This conclusion is most plausible but the indicated source of the new words, as we are going to show, is not the only one. Another source which provided not so many new headwords as he describes still can be considered as an important one because it demonstrates one of the results of an important editorial work undertaken by the compilers of the MCh dictionary published in 1771. For comparison several chapters (*Ma. hacin*) were chosen deliberately. Their topics and the headwords in them apparently are not influenced by possible changes in political, administrative and the like affairs. Some of such “politically-resistant” chapters are: *Ma. Bi si* ‘I and you’ (pronouns), *Ma. Ton* ‘Numerals’, *Ma. Jilgan asuki* ‘Voice and sound’ (onomatopoetic words), *Ma. Niyalmai beye* ‘Human body’, *Ma. Hacingga boco* ‘Different colors’, *Ma. Abkai* ‘Sky’. The change in number of headwords in 5 of these chapters is shown in Table 1.

<Table 1> Numbers of headwords in “politically-resistant” chapters in 6 dictionaries.

Dictionaries Chapters	1708	1717	1771	1780	?	1794 (?)
	Manchu	Manchu Mongolian	Manchu Chinese	Manchu Chinese Mongolian	Manchu Chinese Mongolian Tibetan	Manchu Chinese Mongolian Tibetan Turki
<i>bi si</i>	64	64	67	67	67	67
<i>jilgan asuki</i>	239	239	298	288	298	298
<i>niyalmai beye</i>	237	237	272	264	271	271
<i>hacingga boco</i>	124	124	150	142	150	150
<i>ton</i>	37	37	80	80	80	80

A turning point in number of headwords is evident in the MCh dictionary. The succeeding dictionaries either completely repeat (MChMT and MChMTT) or partly repeat (MChM) the numbers in the MCh dictionary. The source of this considerable growth was concealed in the definitions which every Manchu headword is provided with in the first three dictionaries:

1) We use the word “headword” where O. Corff uses the word “lemma” with the same meaning.

Manchu, MM and MCh. In the Manchu and MCh dictionaries such explanations are only provided in Manchu while in the MM dictionary they are in both languages – Manchu and Mongolian. There is no difference between the first two dictionaries (Manchu and MM) except the fact that the Manchu dictionary was carefully translated into Mongolian²⁾. Text in two languages is arranged in parallel vertical lines so that any user (a Manchu or a Mongol) can easily consult either language. For the sake of our convenience hereinafter all the references will be given to the MM dictionary since the Manchu contents of both is identical. On the contrary the definitions in the MM and the MCh dictionaries (they both have explanations for every Manchu word in Manchu) are different to some extent. This change was caused by the editorial work undertaken while preparing the new MCh edition of the dictionary. One of its tasks was to remove all definitions of inappropriate meaning(s) of a headword to a proper place so that they would correspond to the chapter topic in a better way. As a matter of course the headword was repeated in the new location and became a “new” headword. Let us see what inappropriate explanations were there in the MM dictionary that were subjected to be transferred in the MCh edition which appeared in 1771.

All definitions given in the MM dictionary can be conveniently classified as basic and additional. The basic ones explain the meaning of the headword corresponding to the topic of the chapter where the word is located so in the MCh dictionary they were left in their positions. The additional definitions coming mostly after the basic ones explain the meaning of the same headword which as editors considered did not fit the topic of the chapter in some way. The range of additional definitions is rather wide. They can explain other meanings of a headword such as: a close meaning used in a different context (see 1, 2, 3, 4), a secondary or figurative meaning (see 5, 6, 7), a meaning of the headword in combination with other words (see 6, 7), a meaning of some grammar forms of the headword (see 10), a meaning of a colloquial variant of the headword (see 6, 8). Besides instead of giving a definition of one of the meanings of the headword they provided some additional information beyond the scope of the explanatory function. They can give some types of the notion expressed by the headword (see 8) or give synonyms to the headword (see 9), as well as explain the meaning of a homonym to the headword. Some of these characteristics could be combined in one definition.

It were the texts of these additional definitions that provided the “inside” source of many new headwords which appeared in the MCh dictionary and mostly were preserved in the later

2) Honestly speaking there is one more difference, however, irrelevant here: all examples from historical books given as additional illustrations for the word use in the Manchu dictionary were omitted in the MM and respectfully in the MCh dictionary.

ones as well. Not all of the additional definitions which were considered by the editors as located in the wrong place because of their topic mismatching that of the chapter resulted in the increase of the number of the headwords in the dictionary, however, a good number did.

Here are some examples that show the way editorial work was done, the reasons of some changes and the results that concerned or did not concern an increase of headwords in the MCh dictionary.

(1) *Ma. ho ha* ‘[a sound] ho-ha’.

The editorial work connected with this word is not a rare example when the result did not change the number of the headwords but eliminated in the MCh dictionary a duplication of the same information in two places of the MM dictionary.

The headword denoting the sound “ho-ha” (*Ma. ho ha*) in the MM dictionary was explained in chapter “Voice and sound” (*Ma. Jilgan asuki*). Two explanations gave two descriptions of two possible situations when a person may pronounce such a sound:

(1.1.) Chapter “Voice and sound” (MM): *Ma. Umesi beyehe de tucire jilgan. Geli sejilere mudan.* (MM 1717, 9: 31r-v)³. ‘A sound of a freezing [person]. Besides [it is] a sound of a groan’.

While in the MCh dictionary in the same chapter only one description of one situation was left:

(1.2.) Chapter “Voice and sound” (MCh): *Ma. Sejilere mudan* (MCh 1771, 9: 17r). ‘A sound of a groan.’

There is no evident reason for deleting one of the definitions of this sound from this chapter. Both of them explain “ho-ha” as a human sound and it is only one sound among many human sounds in this section of the chapter. The deleted meaning did not show any contradiction with the topic. An answer, however, was found in another chapter – “To be cold and tremble” (*Ma. Beyere šurgere*). In both dictionaries (MM and MCh) there is the same headword (*Ma. ho ha*) with the definition perfectly fitting the topic of this chapter and being more detailed than the explanation deleted from chapter “Voice and sound”.

(1.3.) Chapter “To be cold and tremble” (MCh): *Ma. Beyikuwen de hamirakū angga ci tucike mudan. Uthai ededei ser gisun de adali.* (MM 1717, 8: 64v; MCh 1771, 13: 39v-40r). ‘A sound coming from a [person’s] mouth when [s/he] can’t bear the cold. It is close [in meaning] to the word “ededei”.’

3) The reference to a dictionary includes: abbreviated title, year of publication, book number, page number.

By deleting the explanation of one of the meanings of the headword in one chapter the editors avoided repetition of the same explanation in another place. They evidently had a very well organized system of checking through the dictionary. In choosing the appropriate place for sound “ha-ho” the decision was made in favor of matching a similar topic but not a word class. There was no need to repeat the headword since both meanings had already been presented in the dictionary.

(2) Ma. *sabdan* ‘a drop’.

This example demonstrates the case similar to example (1) but for its result: the meaning of the headword was considered alien to the topic of the chapter and this definition was not deleted but moved to another more appropriate place. The headword was repeated in this new position, which gave no new information on a dictionary scale but produced a new headword. Actually it was just a repetition of the same word but in the context of numbers it was “plus one word”.

The word “a drop” (Ma. *sabdan*) from chapter “Sky” (Ma. *abakai*) in the MM dictionary has two explanations.

(2.1.) Chapter “Sky” (MM): Ma. *Aga emke emken-i tuhenjire be, sabdan sembi. Yaya muke heni majige be, inu emu sabdan sembi.* (MM 1717, 1: 14r). ‘[Something] falling one by one [during] the rain is called “a drop”. Any small [quantity] of water is called in the same way “a drop”.’

These two meanings of the word “water” only differ in the kind of water: water from the rain is meant in the first explanation and water in general is meant in the second. This slight difference in meaning was enough to extract the second definition from this chapter in the MCh dictionary and to place it in chapter “Land” (Ma. *na*). The headword “a drop” as a matter of course was repeated there as well. The first explanation (“a rain drop”) was left in chapter “Sky” at the same place as in the MM dictionary.

(2.2.) Chapter “Sky” (MCh): Ma. *Aga emke emken-i tuhenjirengge be, sabdan sembi.* (MCh 1771, 1: 14r-v). ‘[Something] falling one by one [during] the rain is called “a drop”.’

(2.3.) Chapter “Land” (MCh): Ma. *Mukei heni majige be, emu sabdan sembi.* (MCh 1771, 2: 39r). ‘Any small [quantity] of water is called “a drop”.’

There are two small alterations in the text of definitions made in the MCh dictionary. The first was the deleting of the word-connector “in the same way” (Ma. *inu*) when the additional explanation became the basic one in (2.3). The second was an additional nominalization of the participle form (Ma. *-re*) by adding a substantive suffix (Ma. *-ngge*) to the verb “to fall” (Ma.

tuhenji-) in (2.2). The first change was a technical one and such words-connectors were regularly omitted in case of “upgrading” an additional explanation to the level of a basic one (cf. 5, 6, 7). The second change is not important since both forms are possible in this position.

(3) *Ma. sabdambi* ‘to rain, to drip’.

Two meanings of this headword are close to that of the word “a drop”. So the changes made here were evidently triggered by the changes made in (2) since these two words are semantically very close. Two English translations of the Manchu word *sabdambi* “to rain” or “to drip” correspond to two meanings expressed in two definitions of this verb in chapter “Sky” in the MM dictionary:

(3.1.) Chapter “Sky” (MM): *Ma. Aga sabdan sabdan-i tuhenjire be, sabdambi sembi. Yaya boo, lempen ci aga muke hafufi tuhenjire, jai tetun agūra de tebuhe muke hafume tucire be, inu sabdambi sembi.* (MM 1717, 1: 14r-v). ‘Rain drops falling one by one is called “to rain”. When rain water penetrates through any house or a shed, and besides when water poured into a vessel penetrates from [it], it is called in the same way “to drip”.’

In the MCh dictionary the headword *sabdambi* was moved to chapter “To get soaked and damp” (*Ma. usihire derbere*) and was explained there using the second definition (3.3). At the same time the headword with the first explanation remained untouched in chapter “Sky” of this dictionary (3.2.).

(3.2.) Chapter “Sky (MCh): *Ma. Aga sabdan sabdan-i tuhenjire be, sabdambi sembi.* (MCh 1771, 1: 14v). ‘Rain drops falling one by one is called “to rain” is called “to rain”.’

(3.3.) Chapter “To get soaked and damp” (MCh): *Ma. Yaya boo, lempen ci aga muke hafufi tuhenjire, jai tetun agūra de tebuhe muke hafume tucire be, inu sabdambi sembi.* (MCh 1771, 18: 25v). ‘When rain water penetrates through any house or a shed, and besides when water poured into a vessel penetrates from [it], it is called in the same way “to drip”.’

(4) *Ma. miyar miyar* ‘[a sound] miyar-miyar’

This headword in chapter “Voice and sound” expresses, as explanations in the MM dictionary have it, three different sounds: that of a child, of domestic cubs and wild cubs:

(4.1.) Chapter “Voice and sound” (MM): *Ma. Huhuri jusei songgoro jilgan. Geli honin niman-i deberen ini eme be baire jilgan. Geli fiyaju, margan, gūlmahūn-i jergi jaka hafirabuha de hūlara mudan.* (MM 1717, 9: 32r). ‘A sound made by a baby crying. Besides a sound made by a goatling or a lamb searching for their mother. Besides a sound made by calves, leverets and other young animals got caught in a trap.’

In the MCh dictionary definition of each of these three meanings was made a separate entry in the dictionary with the headword repeated thrice in the same chapter. The word position in the chapter was chosen in accordance with a more detailed classification of the sounds within sections of the chapter. This classification was based on the type of a source generating the sound. So a human sound remained in the section with sounds made by a human where it originally was (4.2), while two others were moved to a section representing animal sounds (4.3.; 4.4.). As a result two new headwords appeared in this chapter and their position in it correlated with other similar sounds.

(4.2.) Chapter “Voice and sound” (MCh): Ma. *Huhuri jusei songgoro jilgan*. (MCh 1771, 14: 17r). ‘A sound made by a baby crying’.

(4.3.) Chapter “Voice and sound” (MCh): Ma. *Fiyaju, margan, gūlmahūn-i jergi jaka hafirabuha de hūlara mudan*. (MCh 1771, 14: 25r). ‘A sound made by calves, leverets and other young animals when [they] got caught in a trap.’

(4.4.) Chapter “Voice and sound” (MCh): Ma. *Honin niman-i deberen ini eme be baire jilgan*. (MCh 1771, 14: 26r). ‘A sound made by goatlings or a lambs searching for their mother’.

This example shows how very careful and precise were the editors in moving definitions of inappropriate meanings. They took into consideration not only the main subject of a chapter as a whole but gradation of the meanings explained in additional definitions.

(5) Ma. *bethe* ‘a leg’.

There are some examples when a headword has a secondary meaning explained in the additional definition for of the headword while the direct meaning is explained in the basic definition. Secondary meanings of a word are mostly found in chapter “Human body” (Ma. *niyalmai beye*) of the MM dictionary. For example the Manchu word *bethe* ‘leg’ denotes both a human’s leg and a leg of a table. Both meanings are defined in two explanations of this headword (5.1.). In the MCh dictionary the second definition was extracted from the explanation to the word “leg” in this chapter and at the same time a more precise headword was inserted in chapter “Household items” (Ma. *tetun baitalan*) – Ma. *derei bethe* ‘a leg of a table’ supplied with the appropriate definition of this meaning (5.3.) which was just a slight modification of that from the MM dictionary. The headword with the definition of the direct meaning (“a human leg”) remained in its place as a result two words appeared in the MCh dictionary in the place of one.

(5.1.) Chapter “Human body” (MM): Ma. *Suksaha ci fusihūn, feten ci wesihun be, yooni*

bethe sembi. Jai dere mulan-i jergi jaka-i fejile aliha duin moo be, inu bethe sembi. ‘The whole [limb] from the hip down and from the sole up is called “a leg”. (MM 1717, 5: 66v). Besides 4 wooden [poles] which support such things as a table and chair from underneath are called in the same way – “a leg”.’

(5.2.) Chapter “Human body” (MCh): Ma. *Suksaha ci fusihūn, feten ci wesihun be, yooni bethe sembi.* (MCh 1771, 10: 37r). ‘The whole [limb] from the hip down and from the sole up is called “a leg”.’

(5.3.) Chapter “Household items” (MCh): Ma. *Derei fejile sujame aliha duin moo be, derei bethe sembi.* (MCh 1771, 25: 7r). ‘4 wooden [poles] which support a table from underneath are called “a leg of the table”.’

(6) Ma. *fehi* ‘brain’.

The definition of the direct meaning of this headword from chapter “Human body” in the MM dictionary is followed there by an additional explanation of the meaning of a compound word Ma. *fehi akū* ‘brainless’. The latter has a figurative meaning the same as the English word “brainless” has. In the MCh dictionary it was moved to chapter “Useless and weak” (маньчж. *budun eberi*) supplied with its definition from chapter “Human body” and thus another new headword appeared.

(6.1.) Chapter “Human body” (MM): Ma. *Uju-i dolo bisirengge be, fehi sembi. Geli ongoro mangga niyalma be, fehi akū seme gisurembu.* (MM 1717, 5: 77r). ‘[Substance] in the head is called “a brain”. Besides a man who forgets everything in informal [speech] is called “brainless”.’

(6.2.) Chapter “Human body” (MCh): Ma. *Uju-i dolo bisirengge be, fehi sembi.* (MCh 1771, 10: 41r). ‘[Substance] in the head is called “a brain”.

(6.3.) Chapter “Useless and weak” Ma. *Onggoro mangga niyalma be, fehi akū sembi.* (MCh 1771, 17: 27r). ‘A man who forgets everything is called “brainless”.’

In (6.3.) a remark about a colloquial use of the word “brainless” was deleted presumably because in this chapter the meaning “brainless” looked not so colloquial as in chapter “Human body”.

(7) Ma. *cilcin* ‘swelling’.

A compound word with a figurative meaning is formed from this headword according to the model used in (6). The only difference is its position as a new word in the MCh dictionary. In the MM dictionary both the direct meaning of the headword and the figurative meaning of

the compound word were explained in chapter “Human body” while in the MCh the compound word became a new headword in chapter “Talent and skill” (Ma. *erdemu muten*).

(7.1.) Chapter “Human body” (MM): Ma. *meifen-i jergi bade dukdureme tucike sukū-i dorgi dalaganaha bime sula ningge be, cilcin sembi. Jai gisun gisurerengge getuken bolgo, baita icihiyahangge giyan fiyan, wen yang banjibuhangge dacun mangga, jaka weilehengge gincihian sain be, gemu cilcin akū seme gisurembi.* (MM 1717, 5: 75r-v). ‘A soft [substance] protruding under the neck skin and elsewhere is called “swelling”. Besides [if a person’s] speech is clear, [his] ideas are reasonable, [his] essays are precise, whatever [he] does is good, [all his deeds] are called “flawless”.’

(7.2.) Chapter “Human body” (MCh): Ma. *meifen-i jergi bade dukdureme tucike sukū-i dorgi dalaganaha bime sula ningge be, cilcin sembi.* (MCh 1771, 10: 40r). ‘A soft [substance] protruding under the neck skin and elsewhere is called “swelling”.’

(7.3.) Chapter “Talent and skill” (MCh): Ma. *yaya gisun gisurerengge getuken bolgo, baita icihiyahangge giyan fiyan, šu wiyelen banjibuhangge dacun mangga jaka weilehengge gincihian sain be, gemu cilcin akū sembi* (MCh 1771, 11: 45v-46r). [When a person’s] speech is clear, [his] ideas are reasonable, [his] essays are precise, whatever [he] does is good, [all his deeds] are called “flawless”.’

A small change in the text of definition (7.3.) was made in the MCh dictionary: the Manchu word *wen yang* ‘essay’ was substituted with a synonymous word *šu wiyelen*.

(8) Ma. *duha* ‘intestine’

This headword in chapter “Human Body” in the MM dictionary has only an appropriate definition. After it there comes a useful additional information specifying two parts of the intestine in the human’s body: large and small. They are just listed with no definition provided. Another example of such information is found in the entry by the word Ma. *monggon* ‘throat’. In both cases in the MCh dictionary the words naming a part of the notion named by the headword were made headwords themselves and placed exactly after the main word.

(8.1.) Chapter “Human body” (MM): Ma. *guwejihe-i fejergi angga de acame mudalime banjihangge be, duha sembi. Narhūn ergi be, narhūn duha, muwa ergi be muwa duha sembi.* (MM 1717, 5: 79r-v). ‘[Something] which is connected to the opening in the lower [part] of the stomach and runs in curls is called “intestine”. Its narrow part is called “small intestine”, its thick part is called “large intestine”.’

(8.2.) Chapter “Human body” (MCh): Ma. *guwejihe-i fejergi angga de acame mudalime banjihangge be, duha sembi.* (MCh 1771, 9: 41v). ‘[Something] which is connected to the

opening in the lower [part] of the stomach and runs in curls is called “intestine”.’

(8.3.) Chapter “Human body” (MCh): Ma. *duhai narhūn ergingge be, narhūn duha sembi*. ‘The narrow part of the intestine is called “small intestine”.’ (MCh 1771, 9: 41v-42r).

(8.4.) Chapter “Human body” (MCh): Ma. *duhai muwa ergingge be, muwa duha sembi*. (MCh 1771, 9: 42r). ‘The thick part of the intestine is called “large intestine”.’

The word “intestine” was added in the definition for two new headwords. It made them look more precise and independent as a separate vocabulary entry should.

(9) Ma. *moco simhun* ‘the index finger’

In chapter “Human body” the headwords denoting each of five fingers have their separate definitions in both dictionaries. Only the index finger has its own two synonyms added after the definition in the MM dictionary (8.1.). Both synonyms have reference to the main word (Ma. *moco simhun*) and both represent its colloquial variants. In the MCh dictionary each synonym was made a separate headword (8.3., 8.4). Besides, the reference to the main word was changed for reference to the previous word.

(9.1.) Chapter “Human body” (MM): Ma. *gala-i jai simhun be, moco simhun sembi. Geli jorire simhun seme gisurembi. Derge simhun seme inu gisurembi*. (MM 1717, 5: 62v-63r). ‘The middle finger of the hand is called “the index finger”. Besides it is called “the indicating finger” in the informal [speech]. It is called “the straight finger” in the informal [speech] as well.’

(9.2.) Chapter “Human body” (MCh): Ma. *gala-i jai simhun be, moco simhun sembi* (MCh 1771, 9: 34v). ‘The middle finger of the hand is called “the index finger”.’

(9.3.) Chapter “Human body” (MCh): Ma. *moco simhun be inu jorire simhun seme gisurembi*. (MCh 1771, 9: 34v). ‘The index finger is called “the indicating finger” in the informal [speech]’.

(9.4.) Chapter “Human body” (MCh): Ma. *jorire simhun be inu derge simhun seme gisurembi*. (MCh 1771, 9: 35r). The indicating finger is called “the straight finger” in the informal [speech]’.

(10) Ma. *ilan* ‘three’

A most surprising was an increase of 43 headwords in chapter “Numerals”. It appeared that among them only 18 were really new headwords⁴⁾ and 25 were different forms of numerals from 2 to 10 and 15. In the MM dictionary distributive (Ma. *-ta³*) and iterative (Ma. *-geri*) forms of numerals are not presented as headwords. Only all forms of the numeral “one” are

4) These were the names of numerals (from 10⁶ up to 10²¹) from Buddhist texts.

headwords and all others (from 2 to 10 and 15) are not. However, these forms are given after the definition of the meaning of a numeral as additional information. In the MCh dictionary the distributive and iterative forms of these numerals were made headwords, which considerably increased the number of headwords in this chapter.

(10.1.) Chapter “Numerals” (MM): Ma. *juwe de emke nonggici, ilan sembi. Niyalma tome ilan goibure be, ilata sembi. Jai ilan mudan be, ilanggeri sembi.* (MM 1717, 3: 81r). ‘If [you] add “one” to “two”, this [number] is called “three”. [When things] are distributed three per each man it is called “three each”. Besides [when somebody does something] three times it is called “thrice”.’

(10.2.) Chapter “Numerals” (MCh): Ma. *juwe de emke nonggici, ilan sembi.* (MCh 1771, 7: 58v). ‘If [you] add “one” to “two”, this [number] is called “three”.’

(10.3.) Chapter “Numerals” (MCh): Ma. *niyalma tome ilan goibure be, ilata sembi.* (MCh 1771, 7: 58v-59r). ‘[When things] are distributed three per each man it is called “three each”.’

(10.3.) Chapter “Numerals” (MCh): Ma. *ilan mudan be, ilanggeri sembi.* (MCh 1771, 7: 58v-59r). ‘Besides [when somebody does something] three times it is called “thrice”.’

An increase in number of words that is clearly seen in the Manchu-Chinese dictionary published in 1771 is the result of the editorial work of its compilers. They managed to carry out such a huge work on such a voluminous text with a surprising precision. They tried to exclude all definitions of those meanings of headwords which did not fit the topic of the chapter. These definitions were carefully moved to other more appropriate places where the headword was repeated. Synonyms and the like were “upgraded” and became “new” headwords within the same sections. This “inner” source of headwords should be taken into consideration when speaking about an increase of headwords in all the dictionaries starting from the Manchu-Chinese one.

Abbreviations

Ma. – Manchu language

MCh – Manchu-Chinese dictionary. *Han-i araha nonggime togtobuha manju gisun-i buleku bithe.*

MChM – Manchu-Chinese-Mongolian

MChMT – Manchu-Chinese-Mongolian-Tibetan

MChMTT – Manchu-Chinese-Mongolian-Tibetan-Turci

MM – Manchu-Mongolian dictionary *Han-i araha manju monggo gisun-i buleku bithe.*

Literature

Corff – *Corff, Oliver*. Two Centuries of Manju-Mongolian Multilingual Lexicography: a Comparison of the Lexicon of Three Multilingual Dictionaries. // Монгол судлал ба тогтвортой хөгжил. Олон Улсын Монголч эрдэмтний XI их хурлын “Монгол хэл бичиг судлал” I салбар хуралдааны илтгэлүүд. Улаанбаатар, 2017. Х. 357-363.

MM – Han-i araha manju monggo gisun-i buleku bithe. Beijing. 1717.

MCh – Han-i araha nonggime togtobuha manju gisun-i buleku bithe. Beijing. 1771.

논 문 투 고 일 : 2018년 10월 30일
논 문 심 사 일 : 2018년 11월 15일
논문게재결정일 : 2018년 11월 30일

Үгийн утгын өөрчлөлт, хэрэглээний онцлогийг төрөл хэлүүдийн хүрээнд авч үзэх нь

Намсрай ГЭРЭЛМАА*

Abstract

Change of word meaning in cognate languages

Namsrai GERELMAA*

In time words may modify their meaning. Mongolian and Turkish have also been influenced by this evolutionary dimension. This article proceeds by defining the content and scope of linguistics and semantics, and concludes with semantic analyses of connotation differentiation of some Mongolian and Turkish words.

Keywords : Word meaning, change of word, Mongolian and Turkish

Үгийн утга нь хэлний түүхэн хөгжлийн явцад байнга хувьсан өөрчлөгдөж шинэ олон утгаар баяжиж байхын хамт тухайн үгийн хэрэглээний хүрээ хязгаар ч мөн адил түүнийг даган хувирч байдаг ажээ. Нэг хэлэнд үгийн сангийн түвшинд илрэх утга нөгөө хэлэнд хэлзүйн бүтээврээр илэрч болох бөгөөд энэхүү үзэгдэл хэлний хөгжлийн үе шатуудад нэг хэлэнд ч үүсч болно. Аливаа нэг үг цөм утгаас гадна хэд хэдэн салаа утгатай байж болох бөгөөд тэрхүү цөм утгад түшиглэн бусад дэд утгууд салаалан үүсдэг билээ. Профессор Д.Бадамдорж “Монгол хэлний үгийн сангийн утгазүй” номдоо “... Нэг үг цөм утгаас гадна хэд хэдэн салмал утгатай байж болно. Тухайн үгийн цөм утга нь тэр үгийнхээ салмал олон утгыг нэвчин хэлхэж, хэл эзэмдэгч хүний ой тоонд эхлэн буух шинжтэй юм. Ийм учраас үгийн салмал утгаас бусад утгыг өмнөх хойдхи үг буюу хам хүрээллээс мэдэж болно”(Д.Бадамдорж, 2006: тал.162) хэмээн тэмдэглэсэн бол эрдэмтэн Ж.Төмөрцэрэн “Үг бүр ганц утгатай байх албагүй, зарим үг зүйл зүйлийн санаа нэвтрүүлсэн олон

* МУИС, Ази судлалын тэнхим / gerelmaa@num.edu.mn
(National University of Mongolia)

утгатай хэрэглэгдэх нь цөөнгүй. Нэг үгийн өөр өөр салбар утгатай болсоныг олон утгат үг гэж нэрлэнэ”(Ж.Төмөрцэрэн, 2001: тал.27) гэжээ. Үгийн олон утга нь анхны цөм утгаас салбарлан үүссэн, хоорондоо харилцан холбоотой, ойролцоо утгууд байдаг.

Бид энэхүү өгүүлэлдээ үгийн олон утга хэрхэн бүрэлдэн тогтдог болох, түүнийг хэлний түвшин тус бүрт авч үзэх, түүнчлэн төрөл хэлүүд хийгээд аман аялгууны доторхой жишээ баримттай харьцуулан тайлбарлахыг зорьсон болно. Үгийн утгын өөрчлөлтийг илрэх түвшингээр нь үгийн сангийн ба хэлзүйн түвшин хэмээн үндсэн хоёр зүйл болгон авч үзэх боломжтой.

1. Үгийн сангийн түвшинд утга өөрчлөгдөх нь:

Үг хэллэгийн үгийн сан, өгүүлбэрзүйн түвшинд илэрхийлэх олон утгыг аман аялгуу болон төрөл хэлүүдийн хүрээнд авч үзэх нь тухайн үгийн гарал язгуур хийгээд бүтцийг зөв тодорхойлоход илүү дөхөм болж байна. Тодорхой хэдэн жишээгээр тайлбарлая.

Монгол хэлний “keji-” буюу хэжих хэмээх үйл үг нь “уул хавцгайн хажуу халил, ус мөрний хясаа мэтийн явах туулах бэрх замаар явах”(Я.Цэвэл, 2013: тал.1039) утгыг илэрхийлдэг билээ. Энэхүү үйл үндэсээскеjih(бартаат замаар явах), kejiü(бартаат зам), kejlüür(бартаатай), kejiimeg(бартаа, саад), keč(хад асгатай, бэрх) гэх мэт төрөл үгс үүссэн байна. Мөн баруун монголчууд хүүхэд тогтдоггүй айл хаалганыхаа дээд талд улаан өнгийн бөс даавуугаар хийсэн дээс татдаг уламжлалтай бөгөөд үүнийг “kejim”(хэжим) хэмээн нэрлэдэг ажээ. “Хэжим” нь тухайн айлд гадны хүн орохыг хориглосон тэмдэг, саад болдог тул “keji-” үйл үндэсээс үүссэн үг мөн байна. Энэхүү үг монгол хэлтэй төрөл гарал нэг түрэг хэлний эртний бичгийн дурсгалд мөн тохиолдож буй.

Тоньюкукийн гэрэлт хөшөөний бичээсийн хойт талын 1-р мөрөнд,

галиг: aq termel keče kelti.

орчуулга: Ак Тэрмэл(уулын нэр)-ийг хэжиж ирэв.

Тоньюкукийн гэрэлт хөшөөний бичээсийн баруун талын 3-р мөрөнд,

галиг: ertiš ügüzüg keče keltimiz.

орчуулга: Эртиш мөрнийг гатлан ирэв бид.

Кэлтигиний гэрэлт хөшөөний бичээсийн зүүн талын 39-р мөрөнд,

галиг: yinčü ügüzüg yüzüti kečip...

орчуулга: Еинчү голыг гатлан ... хэмээн тус тус тохиолдож байна. Эртний түрэг

хэлний толь бичигт тухайн үйл үгийг “явах, гатлах, давах” гэсэн утгатай хэмээн тэмдэглэжээ(В.М.Наделяев., 1969: стр.648). Сурвалж дахь хам сэдвээс үзэхэд явж туулахад бэрх өндөр уул давааг давах, эсвэл томоохон гол мөрнийг гатлахыг “keç-” үйл үгээр илэрхийлсэн байдаг. Харин орчин цагийн түрк хэлэнд “geç-” хэлбэрээр уламжлан үлдсэн бөгөөд утгын хувьд харьцангуй ерөнхий болж “өнгөрөх, явж өнгөрөх, давах, давж гарах”(Türkçe sözlük, TDK, 2005: s.917) гэсэн утгаар хэрэглэгдэж буй. Иймээс “keji-” үйл язгуурын уугуул цөм утга нь монгол хэлний хэрэглээнд хадгалагдан үлдсэн “хэжиж явах” утга болно.

Үгийн утга хэлний хэрэглээний явцад тодорхойгоос ерөнхий, ерөнхийгөөс тодорхой болж өөрчлөгдөж болно. Монгол хэлний “cingna-”буюу “чагнах” үйл үг “тодорхой зорилготой, анхааралтай сонсох, эсвээс нууцаар сонсох, сэм сонсох”(Я.Цэвэл, 2013: тал.1114) гэсэн утгатай. Авианы түүхэн хувьслын үр дүнд “tingna-;cingna-;çagna” хэлбэрээр хадгалагдан үлджээ. “cingy-a” буюу “хатуу, чанга” гэх үгтэй гарал нэг гэж үзвээс “сонсох” ерөнхий утга бус “хатуу чанад сонсох, сайн сонсох, анхааран сонсох” гэсэн тодорхой утга илэрхийлж байна. Эртний түрэгийн үеийн руни бичгийн сонгодог дурсгалд “qadırdı tıñlä-” буюу “хатуу чанга сонс-, сайтар сонс-” гэсэн холбоо үгийн илэрхийлэх утга монгол хэлний баримттай тохирч байгаа юм. Үгийн “tingna-;tıñlä-” хэлбэрүүд нь “mangnai; manglai”(магнай;манлай) –тай нэгэн адил “-na; -la” үеийн сэлгэцээр үүссэн нэг үгийн хувилбарууд гэж үзэх нь зүйтэй. Орчин цагийн түрк хэлэнд авианы хувьслын үр дүнд тухайн үгийн эхний “t” гийгүүлэгч “d” болж “dinle-” хэлбэрээр хадгалагдан үлдсэн хэдий ч илтгэх утгын хувьд “сонсох, дуулах” гэсэн ерөнхий утгатай болжээ.

Монгол хэлний зарим аялгуунд тухайлбал баруун монголчууд “нохойн гөлөг, чонын бэлтрэг”-ийг “kičig”(кичиг) гэж нэрлэнэ. Мөн арслангийн зулзагыг нэрлэх “güyüg”(геүг)-ийг энэхүү үгтэй гарал холбоотой хэмээн үздэг. Аливаа амьтны үр төлийг нэрлэж буй эдгээр үгсийн нийтлэг цөм утгыг түрэг хэлний баримтаас сурвалжлан үзвэл орчин цагийн түрэг хэлнээ “бага, жижиг” гэдгийг “küçük”, эртний түрэг хэлний бичгийн дурсгалд “kičig” гэсэн хэлбэрээр тус тус тохиолдож байна. Уугуул гол утга нь “бага, жижиг” овор хэмжээг заасан тэмдэг нэрийн утга байгаад хожуу “амьтны үр, зулзага”-ыг заан нэрлэсэн тодорхой утгатай болсон хэмээн үзэж байна. Монгол хэлний “öcüken”(өчүүхэн) гэх үгийн утга, гарал язгуур үүнийг давхар баталж байна. “Маш бага, жижигхэн” гэсэн утгатай энэ үгийн бүтцийг “öcüк+ken(тэмдэг нэрэнд залгаж утгыг багасгах үүрэгтэй дагавар)” хэмээн задлан тайлбарлах боломжтой. Монгол, түрэг төрөл хэлүүдэд энэ мэт үгийн эхний гийгүүлэгч аль нэг хэлэнд нь гээгдэх зүй тогтол арвин тохиолддог билээ(Го.Jorigyту, 2004:).

Үгийн утга ерөнхийгөөс тодорхой болон өөрчлөгдсөн жишээнд монгол хэлний

“qulaqi”(хулхи) гэх үгийг оруулж болно. “Чихэн дотор хуралдсан хаг мэт наалдаа зүйл”(Я.Цэвэл, 2013: тал.1000)-ийг бид “хулхи” гэж нэрлэдэг боловч “хулхи нь буух”(омог нь буурах, урам нь хугарах), “хулхин дээр нь цэцэг ургуулах”(наанаа гоё сайхан үг хэлээд далдуур хууран мэхлэх), “хулгар”(хүн амьтны чих хэвийн хэмжээнээс бага байх), “хулмайх”(мал адгуусны чихээ гэдрэг болгох) гэх мэт олон хэлц хэллэгээс гол цөм утга нь “чих” болохыг мэдэж болно. Түрэг хэлэнд “kulak”(чих) хэлбэрээр идэвхтэй хэрэглэгдэж байна.

Монгол хэлний үгийн сан дахь аялга үгийн утга, хэрэглээний онцлогийг ажиглан үзвэл ихээхэн өвөрмөц шинжтэй байдаг. Тухайлбал, Монголчуудын мал аж ахуйтай холбоотой аялга үгсийн дотор тэмээг хэвтүүлэхдээ хэлдэг “sög sög”(сөг сөг) хэмээх үг бий. Энэ язгуураас sögüd(хоёр хөлийг бохирч, өвдгөө газарт хүргэх, сөхрөх)(Я.Цэвэл, 2013: тал.667), sökür(өвдөг нугалан бохирох, сөхөрч мөргөх)(Я.Цэвэл, 2013: тал.670) гэх мэт үйл үг үүсчээ. Анхдагч “sög; sök”язгуурын утгыг бид төрөл хэлний баримтаас тодруулах боломжтой. Жишээ нь, руни бичгийн сонгодог томоохон дурсгалуудад “*bašligig yükiüntürtüm, tizligig sökürtüm*”(толгойтныг бөхийлгөв, тойгтныг сөхрүүлэв, би) гэсэн өгүүлэмж хэдэнтээ тохиолдоно. Энд буй “sökürtüm” гэх үгийг бүтцээр задлан үзвэл sök-(сөхрөх үйл язгуур) +r(үйлдүүлэх хэвийн бүтээвэр) +tü(өнгөрсөн цагийн нөхцөл) +m(эзэн биед хамаатуулах нөхцөл) болно. Харин орчин цагийн түрэг бичгийн хэлний хэрэглээнд “çök-”хэлбэрээр тохиолдож байна. Ийн үзвэл монгол хэлний “sög sög” аялга үг нь “сөгд сөгд” гэсэн утгатай бие даасан үйл үг байсан бөгөөд хэлний түүхэн хөгжлийн явцад хэрэглээний хувьд явцуу болжээ. Өөрөөр хэлбэл тэмээ малыг хэвтүүлэхэд хэрэглэхээс бус хүний “өвдөг нугалан сөгдөх, сөхрөх”-ийг илэрхийлэхгүй юм.

Үгийн гол цөм утга нь мал аж ахуйтай холбогдох аялга үгэнд хадгалагдан үлдсэн нь ихээхэн сонирхолтой хийгээд анхааран үзэх баримт мөн билээ.

Монгол хэлний “ай хөөрхий, ай халаг, ай зайлуул, ай даа” гэх мэт зэмлэх, буруушаах, халаглах, баярлах, өрөвдөх, энэрэх хүний сэтгэлийн хөдөлгөөнийг илэрхийлэх үгийн бүрэлдэхүүнд байх “ай” аялга үгийн утга, хэрэглээний онцлог шинж мөн адил бидний анхаарлыг татаж байна. Энэхүү язгуураас “айлд-”(Хүндэтгэвэл зохих хүнд үг хэлэх, өгүүлэх, соёрхон айлдах) болон “айлтга-”(Дээд хүмүүст үг хэлэх, албан бичиг өргөх, биеэр саналаа илтгэх, учир явдлаа мэдүүлэх) гэх мэт үйл үг үүсчээ. Хүндэтгэх утгаар найруулгын дээд түвшинд голлон хэрэглэгдэж буй энэхүү үгийн утга нь эртний түрэг хэлний баримтаар илүү тодорхой болж байна. “ау-”(ярих, ярилцах) ба “ауит-”(зөвших, зөвлөх) хэлбэрээр хэрэглэгдэж байсан энэхүү үг монгол хэлнээ “ярих, өгүүлэх”-ийн хүндэтгэл утгатай болж анхны язгуур нь аялга үгийн бүтцэд хадгалагдан үлдсэн байна.

2. Хэлзүйн түвшинд утга өөрчлөгдөх нь:

Нэг хэлэнд үгийн сангийн түвшинд илрэх утга нөгөө хэлэнд хэлзүйн бүтээврээр илэрч болно. Энэ зүй тогтол хэлний түүхэн хөгжлийн явцад нэг хэлэнд ч мөн үүсч болох юм. Үүнд төрөл хэлүүдийн харьцуулсан судалгаа чухал баримт болж чадна.

Монгол хэлэнд дээрх мэт онцлог байдлаар илэрдэг утга бол үйл үгийн нийлмэл бүтэц мөн билээ. Өөрөөр хэлбэл үүнд уламжлалт нэршлээр туслах үйл үгийн утгыг авч үзэх хэрэгтэй.

Монгол хэлний үйл үгийн одоо цаг энэ мэт үйл нийлэмжээр илэрдэг. Аливаа нэг мэдээллийг дамжуулж буй цаг нь үйл хэрэгжих цагтай давхцаж байвал одоо цаг хэмээн үздэг. Орчин цагийн Монгол хийгээд түрэг хэлний үйлүгийн одоо цагийн хэлбэрийг харьцуулан үзүүлье.

Монгол хэлний үйл үгийн одоо цаг:

Үйл үг + ж+ байна

Түрэг хэлний үйл үгийн одоо цаг:

Үйл үг +уог

(Үйл нийлэмжээр илэрч байна)(Тусгай бүтээврээр илэрч байна)

Орчин цагийн түрэг хэлний одоо цаг заах хамгийн түгээмэл хэрэглэгддэг нөхцөл бол –*yor*бүтээвр юм. Эртний түрэг хэлний уог- буюу “явах” гэсэн үйл үг өгүүлбэрт гол үйл үгтээ туслах үүргээр орж үйлийн үргэлжлэх байдлын утга илтгэж байсан бөгөөд энэхүү үйл нийлэмж хэлний хэмнэлийн үр дүнд бүтцийн хувьд нэг болж арын туслах үйл үг нь өнөөгийн –уог гэсэн бүтээврийг үүсгэжээ. Жишээ нь, *başla-u-yog*;-*başlıyog*(эхэлж явах буюу эхэлж байна) болно. Өнөө энэхүү бүтээврийг бүх үйл үгэнд чанга хөндий ялгахгүй залгаж болдог. Цаг заах төлөвийн бусад нөхцөлүүд цөм чанга, хөндий, уруулын, уруулын бус шинжээс хамааран тус бүр дөрвөн хувилбартай байгаа бол –уог гэх нөхцөл ганц хэлбэрээр тохиолдож байгаа нь дээр тайлбарласанчлан туслах үйл үгээс үүссэнтэй холбоотой.

Профессор З.Коркмаз түрэг хэлний бүрэн хэлзүйн номдоо орчин цагийн түрэг хэлний одоо цаг заах “-уог” бүтээвр нь эртний түрэг хэлний “*al-a*(авч) уог(яв- гэх туслах үйл үг)-г(“*geniş zaman*” буюу давтагдах цагийн нөхцөл)” гэсэн хэлбэрээс хэлний үе хэмнэх зарчимын дагуу *al-a yori-r*(авч явдаг) гэдэг нь *al-i-yor*(авч байна) гэсэн одоо цагийн хэлбэртэй болсоныг тэмдэглэжээ(Korkmaz, 2003: s.611). Түркийн эрдэмтэн Ахмет Карадоган “-уог”нөхцөлийг үйл үгийн үргэлжлэх байдлын утгыг хэлзүйн төвшинд илрүүлдэг(Ahmet Karadoğan, 2009: s.29-31) хэмээн үзсэн нь утгаа дээрхи тайлбартай тохирч байгаа юм.

Түрэг хэлний уог-(яв-) хэмээх үйл үг бичгийн дурсгалууд хийгээд орчин цагийн түрэг хэлэнд гадаад хэлбэр болон илтгэх утгын хувьд ихээхэн өвөрмөц байгаа билээ.

Эртний түрэг хэлний толь бичигт энэхүү үгийг дараах мэт утгатай болохыг тэмдэглэжээ. Үүнд, 1. явах, хөдлөх, зайлах, 2. орох, 3. байх, орших гэх мэт болно (В.М.Наделяев., 1969: стр. 274).

“уог-”хэмээх үйл үг өгүүлбэрт гол үйл үгийн үүргээр тохиолдохоос гадна туслах үүргээр орж үйлийн үргэлжлэн хэрэгжсэнийг илтгэж байжээ. Жишээ нь,

Көлтигиний бичээсийн өмнө талын 9-р мөрөнд,

галиг: *anta qalmış yir sayu toruölü yoriyur erteg.*

орчуулга: *Тийн үлдсэн нь газар бүр үхэн хатаж явж(байсан) бөлгөө.*

Дээрхи үйл нийлэмж нь хэлний түүхэн хөгжлийн явцад нэгдэн нийлж туслах үүрэгтэй орсон “уог-” үйл үг үгийн сангийн утгаа зарим талаар алдаж зөвхөн үйлийн байдлын айн утга илтгэх үүргээ хадгалан үлдсэнээр үргэлжлэх утга илэрхийлсэн бүтээвэр болж хувирсан байна. Эдгээр жишээ баримтаас үзэхэд монгол түрэг хоёр хэлэнд үйлийн үргэлжилж буй одоо цагийг илэрхийлэх хэлбэр нь туслах үйл үг бүхий нийлэмж байгаад түүхэн хөгжлийн явцад түрэг хэлэнд энэхүүтуслах үүрэгтэй орсон үйл үг нь бие даасан бүтээвэр болж хувирсан байна. Харин монгол хэлэнд хэвээр хадгалагдан үлджээ.

Зарим түрэг төрөл хэлэнд тухайлбал, тува, тофалар мэт хэлэнд үйлийн төгс байдлын утгыг –авыт(-ivit, -увыт, увут) дагавраар илрүүлдэг болохыг тэмдэглэжээ(В.И.Рассадин, 1978: стр.149;Ф.Г.Искаков, А.А.Пальмбах, 1961: стр.410). Жишээ нь:

тоф. *Булут айны дуглавыткан. (Үүл сарыг халхалчихав)*

Мен аьтымын тургузувыттым. (Би морио аль хэдийн унасан)

Мен алзывыттым. (Би хожигдчихлоо)

Энэхүү “-ывыт-” төгс байдлын утгатай бүтээвэр нь “ыг-” буюу “явуулах, илгээх” гэх утгатай үйл үгээс үүсэлтэй ажээ. Өөрөөр хэлбэл өгүүлбэрт туслах үүргээр орж төгсөх байдлын утга илэрхийлсэн “ыг-” гэх үйл үг нь өмнөх гол үйл үгийн нөхцөл үйл үгийн хэлбэртэй нэгдэн дээрх “-ывыт-” дагавар үүссэн байна. Эртний түрэг хэлэнд “явуулах” гэсэн үгийн сангийн утгатай “id-”гэх үйл үг туслах үйл үгийн үүргээр хэрэглэгдэж байсан баримт буй.

Көлтигиний бичээсийн зүүн талын 6-р мөрөнд,

галиг: *türük bodun illedük ilin içünü idmiş qayanladuq qayanın yitirü idmiş*

орчуулга: *Түрэг түмэн улс болгосон улсаа алдан явуулав, хаан болгосон хаанаа хаяж явуулав.*

утгачилсан орчуулга: *Түрэг түмэн байгуулсан улсаа алдаж орхив, өргөмжилсөн хаанаа хаяж орхив.*

Энэ мэт хэлзүйн утга илэрхийлж байсан туслах үйл үгс өөрийн бие даасан үгийн сангийн утгаа алдаж тусгай бүтээвэр, нөхцөл болж өөрчлөгдөх нь үгийн утгын өөрчлөлттэй холбоотой байна. Үүнийг бид төрөл хэлүүд болон аман аялгууны баримттай харьцуулан авч үзэх хэрэгтэй.

Бид энэхүү өгүүлэлдээ монгол хэлний үгийн утгын өөрчлөлт, хэлний хэрэглээн дэх өвөрмөц онцлогийг аман аялгуу болон бусад төрөл хэлүүдийн жишээ баримттай харьцуулан судалж анхдагч, гол утгыг тодруулан гаргахыг зорьсон болно. Нэг үгийн олон утга, түүний өөрчлөгдөх зүй тогтлыг судлан шинжлэхэд төрөл хэлний харьцуулсан судалгаа чухал баримт болохыг тэмдэглэе.

Ашигласан ном, эх хэрэглэгдэхүүн

Латин үсгээрхи:

Ahmet Karadoğan, Türkiye türkçesinde kılınış, Ankara, 2009.

Çenggeltei, Odu üy-e-yin mongyul kelen-ü jüi, ÖMAKQ, Köke qota, 1992.

Doğan Aksan, Anlam bilim- Anlambilim konuları ve Türkçenin anlambilimi, Ankara, 2005.

Nurettin Koç, Dilbilgisi terimleri sözlüğü, İstanbul, 1992.

Talat Tekin, Orhon yazıtları, Kültigin, Bilge Kağan, Tunyukuk, Istanbul, 2003.

Tahsin Banguoğlu, Türkçenin grameri, TDK, Ankara, 2004.

Türkçe sözlük, TDK, Ankara, 2005.

Zeynep Korkmaz, Türkiye türkçesi grameri, TDK, Ankara, 2003.

Кирилл үсгээрхи:

Бадамдорж Д. Монгол хэлний үгийн сангийн утгазүй, Улаанбаатар, 2006.

Искаков Ф.Г., Пальмбах А.А., Грамматика тувинского языка, Фонетика и морфология, Москва, 1961.

Наделяев В.М., Древнетюркский словарь, Л., 1969.

Рассадин В.И., Морфология тофаларского языка в сравнительном освещении, Москва, 1978.

Сун Бёнгү, Орчин цагийн монгол хэлний туслах үйл үгийн судалгаа, -Нэг сэдэвт зохиол, Улаанбаатар, 2011.

Төмөрцэрэн Ж, Монгол хэлний үгийн сан судлал, Улаанбаатар, 2001.

Цэвэл Я, Монгол хэлний товч тайлбар толь, Нэмж дэлгэрүүлсэн хоёрдугаар хэвлэл, Улаанбаатар, 2013.

논 문 투 고 일 : 2018년 10월 30일
논 문 심 사 일 : 2018년 11월 15일
논문게재결정일 : 2018년 11월 30일

Буриад үндэсний эмэгтэй дээлийн бүрдэлийн нэр*

Бальжинимаева Б.Д.**

Abstract

Terms for parts of Women's Garment in Buryat

Balzhinimaeva B.D.**

Vivid expression of ethnic characteristics is the national dress. Buryat national clothing as a part of Buryats' material culture has centuries-old traditions, reflects climatic conditions and type of household activities. The description of the Mongolian national clothing, including the Buryats, is found in works of Johann de Plano Carpini, Wilhelm de Rubruk, as well as in the notes of some participants of the 18th century Siberian academic expedition, such as P.S. Pallas, I.G. Georgi, I. Tatarinov. The lexemes denoting the types of national clothing and its details are formed in various ways of word production. Also in the studied vocabulary layer, a linguistic phenomenon of transferring meaning is common.

Keywords : material culture, national clothing, buryat language, lexic

Буриад үндэстэн бид буриадууд гэж харуулах онц зүйлнүүдийн нэг нь үндэсний буриад хувцас юм. Эрт цагаас хойш монгол туургатан хувцсаар бие биеэ таньж, аль үндэсний, хэн болох вэ мэдэлцдэг байсан.

Буриадууд нэн эрт цагаас нүүдлийн мал аж ахуйг эрхлэн, Төв Азийн эрс тэс уур амьсгалтай удам нутагт нүүдэллэн аж төрсөөр ирсэн. Тэдний эрхэлсэн мал аж ахуй, оршин суусан нутгийн байгаль, цаг уурын нөхцөл нь өөрсдийн хэрэгцээ шаардлагад тохирсон үндэсний хувцсаа бүтээсэн юм.

Эмэгтэйчүүдийн хувцас бол уламжлалт соёлоо хадгалах гоёл чимэг илүүтэй байх

* Исследование выполнено при финансовой поддержке РФФИ в рамках научного проекта № 16-24-03001-ОГН

** Бурятский государственный университет / bairka2002@list.ru
(Buryat State University)

онцлогтой бөгөөд бүс нутгийн өвөрмөц хийц загвар гоёлтой байдгаараа эрэгтэйчүүдийн хувцаснаас өвөрмөц байна.

Буриад үндэсний хувцасны талаар Л. Линховоины «Заметки о дореволюционном быте агинских бурят» [1972], Р. Д. Бадмаевагийн «Бурятский женский костюм» [1987, 2016], Ц. Б. Базаровагийн «Национальная одежда агинских бурят: лексико-семантический аспект» [2003], М. Б. Дагдановагийн «Традиционный женский костюм западных бурят: дифференцирующие функции» [2005], А. А. Бадмаевын «Женская одежда у бурят во второй половине XIX – начале XX века» [2012], «Бурятский традиционный костюм» [2017] судалсан эрдэм шинжилгээний ажил, бүтээлүүдийг бичсэнийг онцолж байна.

Буриад хувцас шинжилсэн бүтээлүүдийг харж үзэхэд, газар газрын буриадуудын хувцас нь бага зэрэг ялгаатай. Жишээлэхэд, баруун буриадуудын эхнэр дээл хори буриадуудын эхнэр дээлээс юугаар ондоо гэхэд ханцуй нь олон хэсгээс бүрдэхгүй, цээж нь хормойн залгаагаараа гоёлгүй, харин энгэр хормой хоёр нь олон давхар хөвөөтэй. Баруун буриадуудын энгэрийн гоёолт хори буриадуудын охин бүсгүйчүүдийн ба эрэгтэй хүний дээлтэй адил мөртлөө торго, хилэн хөвөөгийн хажуугаар энгэр нь халиуны арьсаар гоёогдсон байлаа. Баруун буриадуудын эхнэр дээлийн хилэн хөвөө нь *тяаза*, торго хөвөө нь *хүдхан* эсвэл *гизгэ* гэж нэртэй байсан. Бас үүний талаар буриад хувцас шинжилсэн Р.Д. Бадмаевагийн номд ингэж бичигдсэн байдаг: «При общей основе одежды замужних женщин некоторые детали покроя и декора выделяли ее локальные своеобразия, которые особенно четко проявляются при сравнительном изучении одежды разных групп бурят» [Бадмаева 1987: 62 х.]. Газар газрын буриадуудын хувцсанд хамаатай үгнүүд адил гэвч бага зэргийн ялгаатай, заримдаа өөр өөр юмыг тэмдэглэсэн байж болдог.

13-14 наснаас аваад хадамд мордох хүртлээ охид бүсгүйчүүдийн өмсдөг гадуур хувцас *басаган дэгэл* гэж нэрлэнэ. Охид бүсгүйчүүдийн дээл нь бусад дээлтэй төстэй мөртлөө өөрийн онц гоёлтнуудтай юм. Энгэр хурц омогтой, гурвалсан эмжээртэй тэрхүү эмжээрийн дээд хэсэг нь хөх ногоон өнгийн эд үүнийхээ удаа хар хилэнгээр мөн удаанд нь улаан өнгийн бөсөөр өнгө хослуулан эмжих онцлогтой. Дээл тэрлэгний энгэрийн эмжээр гоёлоо дээд, дунд, доод тэнгэр хэмээн эрхэмлэдэг. Охид бүсгүйчүүдийн дээлийн бүслүүрээр *татаахан* гэж нэрлэдэг улаан, шар, ногоон гурван өнгийн эд барьж оёсон байдаг бөгөөд ар, өвөр хоёр талдаа бий.

Энэ нь зөвхөн урд талд биш тойроод оёсон байдаг юм. Ийм эртний ёс заншлаар охид бүсгүйчүүдийн дээлийн оёлгыг Шинэхээн нутгийн буриадууд одоо хүртэл авч явж байна. Одоо охид бүсгүйчүүдийн дээл нь бага зэрэг өөр болсон гэж тэмдэглэмээр байна.

Буриад эхнэр дээл нь (*хамган дэгэл*) охид бүсгүйчүүдийн дээлнээс ялгаатай. Буриад

эхнэр хувцасны өнгө тод, гоёл чимэг харьцангуй их. Буриад эхнэрийн дээлийн ард хормой, цээж биеийн хямд зүйлээр, харин урд хормойг торго магнагаар хийдэг байжээ. Нэрт буриад угсаатан зүйч Лодон Линховоин үүний тухай бичихдээ буриад зүйр үг хүргэсэн байна: «Гэрэй гоё арадаа, гэргэдэй гоё урдаа» [Линховоин 1972: 28 х].

Буриад эхнэрийн дээл нь зах, энгэр, өр, өвөр, цээж, хормой зэрэг найман хэсгээс нийлэн бүтдэг. Дээлийн босоо захыг эргэн тойрон тууз, хоргой, хар хилэнгээр нарийн хөвөөлж эмждэг (*захын хүбөө*).

Захыг халиуны арьсаар буюу сэгсүүргээр чимэглэдэг байв (*захын үнгэсэ*).

Одоо босоо зах хийдэггүй, дөрвөлжин маягийн зах хийдэг (*нэхэмэл зах*).

Охид бүсгүйчүүдийн болон эхнэр дээлийн цээжний доод захыг хөвөөлсөн нарийн хөвөөг бол *мүихөөһэн* гэдэг. Дээлийн цээж хормой хоёрын залгаагаар хуниас (*хуняаһан*, шинэхээн буриад *эбхэмэл хуняаһан*) гарган оёдог (*хуняаһа хунаха*). Эхнэр дээлийн зөвхөн урд энгэрт байдаг залгаас дээр нь гурван хурга тухай өргөнтэй улаан ногоон юм уу, шар ногоон хоёр утас ойр ойрхон оёсон гоёолт бол *татааһан*. Урд нь татаасыг өөрсдөө нэхэдэг байсан учраас ийм буриад оньсого байсан: «Жалгыё уруу жаран гүрөөһэн гүйбэ, Жарантайн һамган мунсаа баряад гүйбэ». Дээлийн заханд нэг, энгэрт хоёр, суганд нэг товч хадна.

Эхнэр дээлийн ханцуй нь мөрөөрөө залгаа, хэдэн хэсгээс бүрдсэн байна. Энэ нь *хамсын үзүүр*, *булуубиша*, *тохоног*. *Хамсын үзүүр* бол цээжид залгагдадаг, залгагдахад хормой хуниасанд адил нэг төө урттай. Дараа нь гурван хуруу тухай өргөнтэй хоргойгоор хийсэн гоёлыг *булуубиша* гэдэг. Булуубишийг хоргой сөөлжүүлж эсгээд, дээд захыг нь ханцуйн үзүүрт оёж бэхлээд, доод захыг нь утсан тасмаар даруулдаг байна. Дараа нь тохоногоос царвуу хүртэл хэсгийг *тохоног/тохой* гэдэг. Торго нь эрээн юм уу, өөр өнгөтэй гоё торгоор оёдог байсан. Тохногийн доод үзүүрт утастай (*хамсын хүбөө*). Эхнэр дээл заавал нударгатай байна (*туруу/нударга*). Дээлний нударга нь хүндэтгэл, бэлгэдэл, гоёлын учир утгатай байхаас гадна гарыг хамгаалах үүрэгтэй.

Эмэгтэйчүүд дээлнээсээ бага зэрэг богино ууж өмсөх бөгөөд түүнийг төрийн өмсгөл гэж хүндэлнэ. Ууж нь хормойтой ба цээж гэж хоёр янзын байдаг. Богино цээживч нь товчгүй боловч дээд хэсэгтээ туузан уяатай (*богони уужа/оодон уужа/сээжэбиэ*). Уужны урт нь дээлийн ургаас хоёр хуруу богино болох ба хормойтой ууж нь ар цээжийн татааснаас доош оноотой нь туузаар эмжсэн байдаг (хори буриад *морин уужа*, *хормойтой уужа*, эхирид буриад *дэглээ/дэглэй дабхаса*). Аларь, унгиин, бохан буриадууд цээж хормой хоёрын залгаагүй уужийг *хубайси* гэдэг. Гоёлын хубайси дээр мөнгөн зоос (*хадалга*) ба эржин товч хаддаг. Хормойтой уужийг эмэгтэйчүүд баяр ёслолын үеэр, цээж

уужийг гэр зуур, хөдөлмөр хийхдээ өмсдөг. Ууж нь ар нурууны хуниаснаас доош задгай оноотой, энгэр шулуун байна. Уужны энгэр, ар оноог туузаар эмжинэ.

Тэрлэг зуны цагт өмсдөг. Оёгдсон эдийн нэрээр зуны дээлнүүдийг нэрлэдэг байсан юм: *шэришүү тэрлиг* «летний халат из чесучи», *түхэрезэн хээтэй торгон тэрлиг* «шелковый халат с круглым узорчатым рисунком», *магнал тэрлиг* «летний халат, сшитый из шелка с рисунком дракона, вышитый золотистыми и серебристыми нитями», *буха магнал тэрлиг* «плотный шелковый халат», *хамба торгон тэрлиг* «летний халат из китайского шелка с узорчатым круглым рисунком», *даалин тэрлиг* «халат из далембы». Судлаачдын бичвэрээс тэрлэг хийх бөс эдийн төрөл хоорондын ялгаанаас хамаарч тэрлэг эсгэх найман арга байна. Эдгээр аргуудыг шинжлэн судалж олны хүртээл болгох нь чухал юм [Эрдэнэчимэг 2016: 10х.]. Тэрлэгийг сайтар бодож, нягт нямбай эсгэдэг тул үйлчид тэрлэг эсгэсний дараа өөдөс бараг үлдэхгүй, эгэл атлаа нарийн эсгүүр хийцтэй байдаг нь ихэд гайхамшигтай юм.

Хар хилэн буюу халиу булганы арьсаар тойруулсан сэвсэг хүрээтэй, хөх торгон шовгор оройтой, улаан утсан цацаг залаатай, хээ угалз сийлсэн шүрэв мөнгөн дэнзтэй малгай бол *тооробишо/тойробишо малгай*. Эмэгтэйчүүд даруулга хэмээх хув шүрэн зүүлтээр сэвсгийг нь чимэж өмсдөг. *Юүдэн малгайг* цэмбээр урладаг бөгөөд сэрүүн улиралд өмсдөг. *Шэгэбишэтай малгай/хасабишатай малгай* бол хурганы арьсаар доторлосон хоёр урт чихэвчтэй шовгор өвлийн малгай. Г. Гантогтох бичихдээ: «Сагаалганаар буриад зон золгохдоо хасабша малгайгаа сушандаа хавчуулаад хоёр гараа сунгаж мэхийж золгодог заншилтай» [Гантогтох 2005: 146 х].

Буриадууд гутлыг (*эрмэгтэй гутал*) зулгыг *сараг*, хавчаарыг *зулаг*, улыг *эрмэг* гэж нэрлэдэг. Гутлын улыг ахарын эсгийгээр хийнэ. Зулагтай улаан ногоон өнгийн утас (*хабишаахан*) барьж оёод зуузайн хэсэгт угалз тавина. Зуны улиралд булигаар, өвөлд арьс нэхийгээр хийсэн гутал өмсөнө.

Үндэсний дээл, тэрлэг өмсөх ёс заншил эрт үеэс уламжилсан байдаг. Эсгэсэн бөс эдээ газар тавилгүй аль болохоор хурдан оёж дуусгахыг хичээнэ. Оёж дуустлаа бөс эдээс үлдсэн өөдсийг хаялгүй хадгалж байгаад бага зэрэг бурханыг мялааж баярлуулдаг заншил бий. Энэ нь галын бурханд мөн адил торгон тэрлэг хийж өгч байна гэсэн сана агуулдаг байна. Тэрлэг эсгэхэд гарсан өөдсийг «үйл бүт» гэж хэлээд галд өргөнө. Харин тэрлэгээ оёж дуусахаас өмнө эсгүүрээс үлдсэн өөдөс даавуугаа хаявал үйл бүтэлгүйтнэ гэнэ.

Даяаршлын эрин үед оршин тогтнож байсан цагт хувцас маань элбэг болсон үе цагт биед зохид, тааруу, хөнгөн хувцсыг өмсдөг болсон. Орчин үед үндэсний хувцасны зарим хэсгийг хүн ард нийтлэн хэрэглэхээ больсон ч зарим газарт, жэшээ нь, Агын буриадууд,

Шинэхээн нутгийн буриадууд хуримд, цагаан сар болон баярын үед (Алтаргана наадам, Ёохор бүжгийн наадам) үндэсний хувцасаа өмсдөг гэж тэмдэглэмээр байна.

Одоо буриад дээлээ урлах ухааныг авч үлдэх түүнийгээ дараа үедээ дамжуулан өвлүүлэх хэрэгтэй гэдэгт эрмэлзэлгүй зорилго юм. Энэхүү оёдлын нэр томьёонд мэргэжлийн бус хүнд мэдэгдэхгүй шахам болсон үгс, үгийн сангийн хэрэгцээнээс шахагдан гарч идэвхгүй үгийн нөөцөд орсон үгс тохиолддог учир энэ ажил маань оюутан судлаач хэн бүхэнд сонирхолтой байх болно гэж итгэж байна.

Ашигласан ном:

1. Бадмаева Р. Д. Бурятский народный костюм. - Улан-Удэ, 1987. - 141 с.
2. Базарова Ц. Б. Национальная одежда агинских бурят: лексико-семантический аспект. - Улан-Удэ: Издательство Бурятского госуниверситета, 2003. - 114 с.
3. Бальжинимаева Б. Д. Некоторые особенности терминов швейного производства шэнэхэнских и агинских бурят // Проблемы исторического развития монгольских языков. – Спб., 2007.- С. 12-15.
4. Бальжинимаева Ц. Ц. Терминология швейного производства у бурят // Этнокультурная лексика монгольских языков. – Улан-Удэ, 1994. – с. 127-132.
5. Г. Гантогтох. Дашбалбар. Дашбалбарайнхин. – Улаанбаатар, 2005 он.
6. Линховоин Л. Л. Заметки о дореволюционном быте агинских бурят. - Улан-Удэ, 1972. - 102 с.
7. Монгол улсын угсаатны зүй. – III боть. – Улаанбаатар, 2012 он.
8. О. Эрдэнэчимэг. Монгол тэрлэг эсгэх аргад хийсэн судалгааны дүн // Proceedings of the Mongolian Academy of Sciences. - Vol. 56 No 02 (218). – 2016. – 5-16 х.

нон монтгойл: 2018н 10л 30л
нон монтсйл: 2018н 11л 15л
нонмонтгеллйл: 2018н 11л 30л

Исторические нарративы бурят: семантика, структура, особенности языка

Лариса Батоевна Бадмаева *

Abstract

The Historical Narratives of the Buryats: semantics, structure, peculiarities of the language

Larisa Batoevna Badmaeva *

The article is devoted to consideration the historical narratives of the Buryats of the XIX century, written by buryat authors in the Old Mongolian Script. In these Annals presents the history of the Buryats from the earliest times to the beginning of the XXth century. There are more than 40 handwritten historical chronicles. The structure of the texts of the chronicles is logical and consistent. The subject of the texts is multifaceted and meaningful. The tradition of the Buryat chronicle continued in the beginning of the XXth century. There are continuations of the chronicle of Sh.-N. Khobituev, written by different authors.

Keywords : the historical narratives, the Buryat Annals, the monuments of the written culture of the Buryats, the Old Mongolian Script, the Buryat annalists

В последние годы в Бурятии все большую актуальность приобретает введение в научный оборот бурятских исторических нарративов или летописей.

Как известно, *нарратив* – самостоятельно созданное повествование о некотором множестве взаимосвязанных событий, представленное читателю или слушателю в виде последовательности слов или образов. Часть значений термина «нарратив» совпадает с общеупотребительными словами *повествование, рассказ*¹⁾.

* Институт монголоведения, буддологии и тибетологии СО РАН, Улан-Удэ / lorabadm@mail.ru
(The Institute for Mongolian, Buddhist and Tibetan Studies of the Siberian Branch of the Russian Academy of Sciences, Ulan-Ude)

1) Источник: *narrative* - <https://ru.wikipedia.org>

Историческая информация становится все более популярной у читателей, вытесняя увлечения представлениями массовой культуры и детективами. Историческая память — необходимая категория для развития самосознания и самопознания народа, фактор его самообогащения. Забвение исторической памяти особенно пагубно для подрастающего поколения.

Бурятские исторические нарративы или летописи на монгольском письме стали появляться в XVIII в. в связи с консолидацией бурят в самостоятельную народность. Среди старописьменных памятников бурят они занимают исключительно важное место. Летописи являются не только ценными источниками исторической и культурологической информации, содержащими богатый материал по истории, быту, традиционной культуре и верованиям бурят, живущих в Байкальском регионе, но и значимыми памятниками письменной культуры бурят.

Летописи пользовались большой популярностью среди бурятских читателей, имели хождение исключительно в рукописях, которые распространялись подвижниками-библиофилами бурятских степей. Бурятские летописи не похожи на европейские или русские летописи, даже на собственно монгольские. Характерной особенностью бурятских нарративов является их синкретизм, смешение исторического и литературного жанров, стилей. Бурятские авторы излагают наиболее важные события, происходившие в жизни тех или иных родов и племен. Вместе с тем в них, в отличие от монгольских летописей, содержится большое количество этнографических, хозяйственных, религиозных сведений.

До революции публиковались лишь отдельные бурятские летописи: в 1869 г. в «Иркутских губернских ведомостях» был издан труд Н. Ц.-Ж. Сахарова «Об инородцах, обитающих в Баргузинском округе Забайкальской области», в 1900 г. А. М. Позднеев в своей «Монгольской хрестоматии» опубликовал «Предание о Бальжин-хатуне», в 1905 г. вышел в свет труд Агвана Доржиева о происхождении бурят.

Широкое изучение и издание бурятских летописей началось в 1930-х гг. в Институте востоковедения АН СССР благодаря усилиям монголистов Н. Н. Поппе, А. И. Вострикова, В. А. Казакевича, Т. А. Бурдуковой. В 1935 г. в Ленинграде были изданы на монгольском письме «Летопись баргузинских бурят» (11); летописи хоринских бурят Тулгултура Тобоева, Вандана Юмсунова (13), Шираб-Нимбо Хобитуева (15), в 1936 г. — «История селенгинских монголо-бурят» Дамби-Жалцан Ломбоцыренова (12). В 1940 г. Н. Н. Поппе выпустил в переводе на русский язык «Летописи хоринских бурят», куда вошли летописи Т. Тобоева и В. Юмсунова (14).

После войны некоторые баргузинские летописи были изданы Г. Н. Румянцевым (18),

селенгинские – 3. Т. Тагаровым (19).

В послевоенные годы началось изучение языка бурятских летописей бурятоведами Д. Д. Доржиевым (10), Ц. Б. Цыдендамбаевым (20). Благодаря инициативе Ш. Б. Чимитдоржиева в 1992 г. были изданы 9 бурятских летописей в переложении на современный бурятский язык (24). К этой работе были привлечены ученые Ж. С. Сажин, Д. Д. Доржиев, Р. Е. Пубаев, Ц.-А. Н. Дугарнимаев, Г. О. Туденов, Л. Д. Шагдаров, Б. З. Базарова, Г. Н. Очирова, Ц. П. Ванчикова, Х. Ж. Гармаева, Л. Б. Бадмаева.

В 1995 г. на русском языке было опубликовано 9 летописей в книге «Бурятские летописи» (составители Ш. Б. Чимитдоржиев, Ц. П. Ванчикова) (6). В 2011 г. эта работа была переиздана с добавлением 8 письменных памятников, переведенных Ц. П. Ванчиковой и М. В. Аюшеевой (7).

В 2001 г. Г. Н. Очирова переложила на современный бурятский язык и опубликовала в журнале «Морин хуур» «Ацагатский очерк о хори-бурятах» (*‘Хори буряадууд тухай Асагата бэшэгдээн тобио түүхэ’*) (16).

Среди летописных произведений также следует особо выделить и другие исторические сочинения, популярные среди народа: “Бишыхан запискэ” / *“Bičiqan qayudasu”* (1832), летопись Сайнцак Юмова (1887), летопись Цыдэб-Жаба Сахарова (1879), “Ацагатский очерк о хори-бурятах” (1917), летописи Цэжэб Цэрэнова (1908, 1917) и др.

Следует отметить, что точных сведений о количестве бурятских исторических нарративов и об их авторах пока еще не установлено, поскольку их рукописи находятся в различных архивных фондах Улан-Удэ, Иркутска, Читы, Томска, Москвы, Санкт-Петербурга, Улан-Батора, Хухэ-Хото, Пекина, а также в частных коллекциях (Бадмаева 2012: 22).

В настоящее время выявлено около 40 больших и малых бурятских летописей, из них опубликовано на современном бурятском языке 20 хроник, переведено на русский язык и опубликовано 11 летописей, на английском языке – 1 хроника, на старописьменном монгольском языке опубликовано – 9 летописей (Бадмаева 2005: 8). Изданные бурятские хроники составляют лишь некоторую часть летописного наследия бурят, а большая их часть все еще остается в рукописях.

Учитывая значимость летописных текстов в изучении письменной культуры бурят, переизданы летописи Вандана Юмсунова (2), Цыдэб-Жаба Сахарова (8), Д.-Ж. Ломбоцыренова (21), Ш.-Н. Хобитуева (4) с транслитерацией и в сопровождении исследований языковых особенностей памятников.

Бурятские исторические хроники, являясь составной частью культурного наследия

бурят, отражают многие стороны их общественной жизни, поэтому они заслуживают специального изучения. В эпоху тоталитарного режима данные памятники историографии Бурятии XVII-XIX вв., как и все литературное наследие бурят на старомонгольской письменности, долгое время находились в забвении, отодвинутые на задний план, более того, многие ценные памятники были варварски уничтожены.

Как отмечает исследователь бурятской дидактической литературы Д. Б. Дашиев: “После революции в ходе борьбы, с так называемым, буржуазным национализмом и панмонголизмом вся эта литература (на монгольском письме – *Л. Б.*) была объявлена антинародной и изъята из обращения. Смена письменности в последующие годы привела почти к полному забвению, как авторов, так и самих памятников” (Дашиев 1997: 3).

Бурятские исторические сочинения писались по образцу монгольских летописей, но в отличие от них бурятские летописи написаны на основании подлинных документов степных дум. Более того, при ссылке на документы указываются даты и номера соответствующих распоряжений властей, что придает им более достоверный очерковый характер. Например, в хрониках широко использованы деловые документы, ранее написанные летописные работы, устные легенды и предания бурят. Все это придавало летописям характер научного очерка.

В целом, структура исторических нарративов достаточно логична и последовательна. Повествование ведется в соответствии с историческими событиями, происходившими в жизни бурят. Их тематика многопланова и содержательна. В частности, Ш.-Н. Хобитуев подробно излагает по существу те же вопросы, что и В. Юмсунов, но в отличие от него он располагает события в хронологической последовательности, например, распространение буддизма среди селенгинских и хоринских бурят; сведения о развитии хозяйственной деятельности разбросаны по датам. Хронологически последовательно описаны события о выделении хоринскими бурятами 105 тысяч десятин земли по Ингоде русским переселенцам из Кавказа, а также отделение агинских бурят от хоринских и т. д.

Байкальский регион с древности представлял зону этнокультурных связей народов Центральной Азии, Западной и Восточной Сибири, что повлияло на формирование особой культуры открытого типа, способной к культурным инновациям, терпимой к иноэтническому присутствию.

Вхождение Бурятии в состав Российского государства было поворотным событием в истории бурятского народа - автохтона Прибайкалья и Забайкалья. Этот процесс был сложным и длительным. Этот факт имел историческое значение для бурят не только в социальном и культурном плане, но и в языковом отношении. В связи с проникновением

элементов русской материальной и духовной культуры в язык бурят вливается огромное количество заимствованной лексики из русского языка, обозначающих новые реалии. Некоторые лексемы подверглись влиянию разговорного бурятского языка, который не терпит в начале, конце слова и в одном слоге стечения нескольких согласных, характерного для русского языка. Например, летописи В. Юмсунова, Ш.-Н. Хобитуева, Д.-Ж. Ломбоцыренова, Ц. Сахарова и других авторов являются одними из первых достоверных источников, где отражены письменные формы заимствованных слов из русского языка в XVII-XIX вв.

Заимствованную лексику из русского языка в текстах бурятских летописей на старомонгольской письменности можно подразделить на следующие группы: 1) слова, обозначающие места компактного проживания русских поселенцев: *yourud* ‘город’, *derebing* // *derebeng* // *derebeni* ‘деревня’, *ostoroy* ‘острог’, *ciliini* ‘селение’;

2) названия дворянских титулов, должностей, обязанностей: *boyibod stoolniy* ‘воевода стольник’, *voyevod* ‘воевода’, *veibarnui starusta* ‘выборный староста’, *γarab* ‘граф’, *gūbirnatur* ‘губернатор’, *general gūbirnatur* ‘генерал-губернатор’, *imperator* // *impiratur* ‘император’, *imperaturca* ‘императорица’, *inobirčiske jasedatel* // *jasedatil* ‘иноверческий заседатель’, *kinis* ‘князь’, *minister* // *miniistar* ‘министр’, *bolnomusnui miniistar* ‘полномочный министр’, *inobirčiske jasedatel* // *jasedatil* ‘иноверческий заседатель’, *desbeyitelnui tayinui sobidniy* ‘действительный тайный советник’, *nadbornui sobudniy* ‘надворный советник’, *stadski sobudniy* ‘статский советник’, *tituliirnui sobiidniy* ‘титулярный советник’, *činobniy* ‘чиновник’, *ciyritar* ‘секретарь’ и др.;

3) военные термины (звания, атрибуты): *adyutant* ‘адъютант’, *bolqobniy* // *polqobniy* ‘полковник’, *bingtetei buu* ‘винтовка’, *dinsig* // *dinčig* ‘денщик’, *yesa-a-uvl* ‘есаул’, *giniral* // *geniral* ‘генерал’, *kiris* / *keris* ‘крест’, *midal* ‘медаль’, *piidisedniy* ‘пятидесятник’, *pool* ‘полк’, *qavalir* ‘кавалер’, *qasay* ‘казак’, *qoritiy* / *qortiy* ‘кортик’, *viingce* ‘венец (военного флага)’ и др.;

4) термины, обозначающие занятия, статус человека: *biiburnui* ‘выборный’, *γoluba* ‘глава’, *jasedatil* ‘заседатель’, *liikar* ‘лекарь’, *qangdad* // *qangdidad* ‘кандидат’, *pismovoditil* ‘письмоводитель’, *pridsidatil* ‘председатель’, *γalabnui tayiša-a* ‘главный тайша’, *smotriitil* ‘смотритель’, *stüdingte* ‘студент’, *trapijiniy* ‘трапезник’, *üsinig* ‘ученик’ и др.;

5) канцелярские термины: *düsi* // *düüsi* ‘душа’ (в значении податной единицы), *γaramata* // *γaramuti* ‘грамота’, *nagrad* ‘награда’, *qommitet* ‘комитет’, *oblasti* ‘область’, *prikodska suryuli* ‘приходская школа’, *obsistau-a* ‘общество’, *pa-a-rti* ‘партия’, *patiyengta* // *patingta* ‘патент’, *podpiske* ‘подписка’, *pobinosti* / *povinosti* ‘повинности’, *poustu* ‘почта’, *pingce*

‘пенсия’, *pribitilstava* ‘правительство’, *priyovor* ‘приговор’, *ribiiĕ* ‘ревизия’, *qommiica* ‘комиссия’, *qompeled* ‘комплект’, *sluĭba* ‘служба’, *štad* ‘штат, штатный’, *taraytat* ‘трактат’ и др.;

6) присутственные места: *gubernske üprablini* ‘губернское управление’, *inorodnui upraba* ‘иностранная управа’, *erküü-yin namisnisisqui prabliini* ‘Иркутское наместническое управление’, *ĵemske // ĵimske süd* ‘земский суд’, *qangtor* ‘контора’, *qangceliiri* ‘канцелярия’, *stipnoi düm-e* ‘степная дума’ и др.;

7) названия новых овощных и зерновых культур: *obios* ‘овес’, *psiniica* ‘пшеница’, *roosi* ‘рожь’, *qaratopil* ‘картофель’, *qoolus* ‘колос’, *yaridca* ‘ярица’, *yišiming* ‘ячмень’ и др.;

8) названия средств, орудий, мест труда, предметов быта: *bouĭ* ‘возжи’, *duga* ‘дуга’, *fabric* ‘фабрика’, *keripiice // kirpiice // kerepeyce* ‘кирпич’, *litobke* ‘литовка’, *patiira* ‘квартира’, *poodosqu* ‘поддоска’, *serepei* ‘серп’, *stoulbu* ‘столб’, *sidoolq-a* ‘седелка’, *simadang* ‘чемодан’, *tarangtas terge* ‘тарантас’, *tüülke* ‘втулка’, *qomuud* ‘хомут’ и др.;

9) названия метрической системы мер: *ĵaranca* ‘гарнец’ – русская мера сыпучих тел, равная 1/8 четверика или 3, 28 литра (ТСРЯ: 543), *distiini* ‘десятина’ – старая русская мера земельной площади, равная 2400 кв. саженьям или 1,09 гектара, применявшаяся до введения метрической системы (СРЯ, т. I: 530).

Авторы бурятских летописей при переводе русских составных терминов иногда их полностью заимствуют, например: *bolnomusnui // polnomošnui miniistar // miniistir* ‘полномочный министр’, *gübiürnsqui sobiid* ‘губернский совет’, *distvitilmui stadsqui sobiitniĕ* ‘действительный статский советник’, *tituliirmui sobiidniĕ* ‘титулярный советник’, *stipnoi düm-e* ‘степная дума’, *yeqonomiisiqui manggaĭ-nar* ‘экономические магазины’ и др., а в некоторых случаях вместе с русизмами используют исконные слова в образовании сложных терминов: *erküü-giin sang-un arcinal* ‘Иркутский казенный арсенал’, *degedü pribitilstava* ‘высшее правительство’, *ĵiq-a-yin kereg-üd-ün qangceliiri* ‘канцелярия по пограничным делам’, *noyan dotur kereg-üd-ün miniistar* ‘господин министр внутренних дел’, *sibiiri-yin kile-yin ese ĵıysayaydaysan čereg* ‘Сибирское пограничное нерегулярное войско’, *abural-tu üker čečeg-üd-ün üsinig* ‘оспопрививательные ученики’ и т. д.

Следует отметить, что бурятские авторы довольно грамотно в письменной форме передают русские заимствования. Это говорит о том, что бурятские летописцы хорошо владели разговорным вариантом русского языка, например, Д.-Ж. Ломбоцыренов пишет: *qangtor* ‘контора’, *napoleon // napoleon* ‘Наполеон’, *impiratur qaĵan-u iinibersited* ‘Императорский Казанский университет’ и т. д., что вполне адекватно не письменной форме русского языка, а нормам устного произношения носителей русского языка. Важно

отметить, что в бурятских летописных текстах на старомонгольском языке письменные формы русских заимствований, в основном, транскрибируются, например: *adyutant* ‘адъютант’, *polqobniy* ‘полковник’, *fabric* ‘фабрика’, *povinosii* ‘повинности’, *napoleon* ‘Наполеон’, *general gübirnatur* ‘генерал-губернатор’, *pšiniica* ‘пшеница’, *priyovor* ‘приговор’ и т. д., а лексические единицы, проникшие через разговорный язык и прошедшие фонетическую адаптацию, фиксируются в бурятском произношении, например: *qangtor* ‘контора’, *patiira* ‘квартира’, *piidisedniy* ‘пятидесятник’, *üsinig* ‘ученик’, *jirsal* ‘зерцало’ и т.д.

Рассмотрение русских заимствований в языке бурятских летописей показало, что язык не является неким застывшим и неизменным феноменом, в процессе своего исторического развития он вбирает в себя спорадически включающиеся в него иноязычные элементы, например, многие русизмы, выявленные в текстах летописей XIX-XX вв., вошли в лексический фонд современного бурятского языка, например, *генерал*, *кандидат*, *квартира*, *комитет*, *полковник*, *трактат* и т. д.

В итоге рассмотрения языка исторических повествований бурят XIX-нач. XX вв. можно сделать вывод о том, что характер языка данных текстов в своей основе не отошел от системы классического монгольского языка, вместе с тем имеются довольно существенные отклонения в сторону разговорного бурятского языка. Анализ грамматической нормы однозначно показывает об ориентации авторов текстов на нормы старописьменного монгольского языка. В целом языковой фон бурятских исторических нарративов представляет собой промежуточный письменный вариант между классическим монгольским письменным языком и разговорной формой бурятского языка. Статус данного идиома определяется как бурятский извод старописьменного монгольского языка, который охватывал период с XVII в. – начало XX вв. Наличие летописных памятников у бурят показывает, прежде всего, высокую стадию письменной культуры, которой еще в XIX в. достигло бурятское общество Забайкалья.

Таким образом, заслуги бурятских летописцев очевидны. Их исторические нарративы, созданные на монгольском письме, которое являлось основой бурятского литературного (письменного) языка до начала 30-х годов XX в., вошли в золотой фонд бурятского летописного наследия и составляют в общепурятской литературе популярный жанр. Бурятские летописи представляют собой ценнейшие источники по истории и традиционной культуре бурятского народа.

Литература

1. Бадмаева, Л. Б. Язык бурятских летописей / Л. Б. Бадмаева. – Улан-Удэ: Изд-во БНЦ СО РАН, 2005. – 216 с.
2. Бадмаева, Л. Б. Летопись Вандана Юмсунова – памятник письменной культуры бурят XIX в. / Л. Б. Бадмаева. – Улан-Удэ: Изд-во БНЦ СО РАН, 2007. – 394 с.
3. Бадмаева, Л. Б. Языковое пространство бурятского летописного текста / Л. Б. Бадмаева. – Улан-Удэ: Изд-во БНЦ СО РАН, 2012. – 296 с.
4. Бадмаева, Л.Б. Летопись Ш.-Н. Хобитуева как памятник письменной культуры бурят / Л.Б. Бадмаева, Г.Н. Очирова. – Улан-Удэ: «Бэлиг», 2018. – 288 с., вкл.
5. Бурдукова, Т. А. Материалы для истории Бурят-Монголии (Бурятская историческая хроника Ш.-Н. Хобитуева): Дис. ...канд. филол наук / Т. А. Бурдукова. – Л., 1945.
6. Бурятские летописи / Сост. Ш. Б. Чимитдоржиев, Ц. П. Ванчикова (Пурбуева). – Улан-Удэ, 1995 – 197 с.
7. Бурятские летописи / Сост. Ц. П. Ванчикова, Ш. Б. Чимитдоржиев, М. В. Аюшева. – Улан-Удэ: Изд-во ОАО «Республиканская типография», 2011. – 224 с.
8. Востриков А. И., Поппе Н. Н. Летопись баргузинских бурят. Тексты и исследования. Вступ. статья, транслитерация, комментарии Л. Б. Бадмаевой. – Улан-Удэ: Изд-во БНЦ СО РА, 2007. – 120 с.
9. Дашиев, Д. Б. Бурятская дидактическая литература : проблемы жанрового состава : автореф. дис...канд. филол. наук : 10.01.02 / Дашиев Дандар Базаржапович. – Улан-Удэ, 1997. – 15 с.
10. Доржиев, Д. Д. Язык старомонгольской письменности Бурятии : автореф. дис. ... канд. филол. наук / Д.-Н. Д. Доржиев. – М., 1955. – 18 с.
11. Летопись баргузинских бурят. Тексты и исследования издали А. И. Востриков и П. П. Поппе. – М.; Л.: Изд-во АН СССР, 1935. – 75 с.
12. Летописи селенгинских бурят: Хроника убашаи Дамби Джалцан Ломбоцэрэнова (1868 г.). Текст издал Н. Н. Поппе // Тр. Института востоковедения. XII. – М. - Л.: Изд-во АН СССР, 1936. – 55 с.
13. Летописи хоринских бурят. Вып.1. Хроники Тугултур Тобоева и Вандана Юмсунова. Текст издал Н. Н. Поппе // Тр. Института востоковедения. Текст издал Н.Н. Поппе. IX. – М. - Л. : Изд-во АН СССР, 1935. – 172 с.
14. Летописи хоринских бурят : Хроники Тугулдур Тобоева и Вандана Юмсунова. Перевод Н.Н. Поппе // Тр. Института востоковедения. XXXIII. - М. - Л.: Изд-во АН

- СССР, 1940. - 106 с.
15. Летописи хоринских бурят. Вып. 2. Хроника Ширав-Нимбо Хобитуева. Текст издал В.А. Казакевич // Тр. Института востоковедения. Т. 9. – М.-Л.: Изд-во АН СССР, 1935. – 125 с.
 16. Очирова Г. Н. Хори буряадууд тухай Асагдта бэшэгдэһэн тобшо түүхэ / Г. Н. Очирова // Морин хуур. - № 5-6 (13-14). – Улаан- Үдэ: Буряад Үнэн, 2001. – С. 102-124.
 17. Позднеев, А. М. Монгольская хрестоматия для первоначального преподавания / А. М. Позднеев. – СПб., 1900.
 18. Румянцев, Г. Н. Баргузинские летописи / Г. Н. Румянцев. – Улан-Удэ: Бур.-монг. кн. изд-во, 1956. – 150 с.
 19. Тагаров, З. Т. Заметки о бурят-монгольской летописи «Бичихан запискэ» / З. Т. Тагаров // Тр. Бурят-Монгол. НИИК. – Вып. XV. – Улан-Удэ, 1952.
 20. Цыдендамбаев, Ц. Б. Бурятские исторические хроники и родословные / Ц. Б. Цыдендамбаев. – Улан-Удэ: Бурят. кн. изд-во, 1972. – 662 с.
 21. Шагдаров, Л. Д. Язык и стиль летописи Д.-Ж. Ломбоцыренова «История селенгинских монголо-бурят» / Л. Д. Шагдаров, Л. Б. Бадмаева. –Улан-Удэ: Изд-во БНЦ СО РАН, 2014. – 216 с.
 22. Badmaeva, L. B. Qori buriyad-un teüke bičilge-yin tuqai / L. B. Badmaeva // Mongyol kele udq-a jokiya. No 4, 2003. Vol.No 188. P. 65-74. Huhhot, China.
 23. Буряадай түүхэ бэшэгүүд / Сост. Ш. Б. Чимитдоржиев. – Улаан-Үдэ: Буряадай номой хэблэл, 1992. – 240 н.
 24. Буряадай түүхэ бэшэгүүд. 2-дугаар ном / Сост. Ш. Б. Чимитдоржиев. – Улаан-Үдэ, 1998. – 142 с.
 25. Buriyad-un teüken surbulji bičig. Mongyol tulγur bičig-ün čubural. Nasunöljei, Bilig emkidken tayilburilaba. – Öbür Mongyol-un soyul-un keblel-ün qoriy-a, 1999. – 408 n.

논 문 투 고 일 : 2018년 10월 30일
 논 문 심 사 일 : 2018년 11월 15일
 논문게재결정일 : 2018년 11월 30일

Ходом монгол бичгийн хэлний галиглах зарчмыг нэгдэлжүүлэх тухай өгүүлэх нь^{*}

2)

Мөрөнгүа^{**}

Abstract

Discussion on Standardizing of Traditional Mongolian Language Spelling

Murengaowa^{**}

This article presents the situation of traditional Mongolian written language spelling which is used differently in the orthographic dictionary and middle schools in Inner Mongolia of China, and expounds the negative effects and reasons of two spelling principles' uniformity. In the end, we put forward some recommendations about unification of two traditional Mongolian written language spelling principles.

Keywords : Standardizing Of Traditional Mongolian Written Language Spelling, Orthographic Dictionary, Mongolian Teaching In Primary And Middle Schools

Хятадын өвөр монгол орон дахь монгол хэлний заан сургалт болон монгол хэл бичгийн ажил явагдаад удаан жил болж бий. Гэтэл олон үндсэн талын ажилд мөн жаахан асуудлууд оршисоор байдаг. Жишээлбэл, зөв бичлэгийн толь болон дунд бага сургуулийн заан сургалтад хэрэглэж байгаа монгол бичгийн хэлний галиглах зарчим хоорондоо нэгдэлгүй байх, баримжаа авианы түгээмэлжлийг улам цаашдаа сайжруулах чухалтай байх гэх мэтийн асуудлууд бий.

Тодорхойлох нь тос өгүүлэл дахь “монгол бичгийн хэлний галиглах зарчим” гэдэг нь ходом монгол бичгийн хэлийг үсэгчлэн галиглах зарчмыг зааж бий. Дараах агуулга дахь

* Тос судалгаа нь улсын хэл бичгийн зөвлөлийн “арван гуравдугаар таван жилийн төлөвлөгөө” судалгааны төсөл YB135-72, Өөртөө Засах Орны монгол хэл бичгийн судалгааны төсөл MW-YB-2017013, Өөртөө Засах Орны сурган хүмүүжлийн шинжтэх ухааны “арван гуравдугаар таван жилийн төлөвлөгөө”-ний төсөл 2017MGN001-ийн дэмжлэгийг хүртэв.

** монгол судлалын дээд сургуули, өвөр монголын их сургуули

“монгол бичгийн хэл” гэдэг нь цөм Хятадад хэрэглэгдэж байгаа монгол бичгийн хэлийг зааж, өвөр монгол орон дахь монгол бичгийн хэлний галиглах зарчим болон холбогдох асуудлыг ярилцана.

Одгын монгол зөв бичлэгийн толь болон дунд бага сургуулийн хэл бичгийн заан сургалтад хэрэглэж байгаа монгол бичгийн хэлний галиглах зарчим нь хоорондоо нэгдэлгүй, зөрөөтэй байдаг. Олны мэдээжээр, монгол бичигт ижил дүрсээр адил бус үсгийг илтгэх байдал нилээд олон байдаг. Жишээлбэл, дөрөвдүгээр эгшиг ба тавдугаар эгшиг “о, у” ижил дүрстэй, зургадугаар эгшиг ба долдугаар эгшиг “ө, ү” ижил дүрстэй, “а, э, н”-гийн дунд орох дүрс ижил “а” байдаг гэх мэт. Энэхүү онцлог нь нэг хэмжээний нутгийн аялгуунаас давсан шинжтэй байж, өнгөрсний мэдээ холбоо, сураг занги голдуу цаасан хэвлэл буюу гар бичмэлээр дамжин тархаж байсан цаг үед, өдөр додмын үсэг бичгийн хэрэглээнд үзүүлэх сөөрөг нөлөө бага байсан ба монгол хэл бичгийн хөгжилт тархалтад идэвх үйлдэл үзүүлж, монгол үндэстний эл нутгийн аялгууны орны хүмүүсийн бичиг захидлаар харш саадгүй харилцах ба нягтран бүлгэмдэхэд маш чухал ач гавъяа үзүүлсэн юм. Гэтэл, одгын сураг зангилтын цаг эринд, олонх мэдээ занги цөм цахим хэлбэрээр дамжигдан, сураг зангийг компютер буюу гар утас зэрэг төхөөрөмжээр шийдвэрлэх болсон, их тоо баримтын цаг үед, иймэрхүү дүрс ижил үсэг ба тэдгэрийн галиглах зарчмын нэгдэлгүй явдал нь үсэг бичгийн хэрэглээнд нэг хэмжээны асуудлыг авчирдаг. Онцгойлон монгол хэл шиг авианы үсэг бичигтэй хэлэнд үзүүлэх нөлөө нэн их байдаг юм. Яриангүй аль ч хэлэнд гэсэнгүй үсэг дуудлага бүрмөсөн нэг нэгийн харгалзалтай биш, ер нь нэг хэмжээний дүрс ижил үсэг, дуудлага ижил үгүүд байдаг.

Гэвч, ийм шалтгаанаас болсон асуудлыг заавал зохистой шийдвэрлэх хэрэгтэй. Эс тэгвэл, үсэг бичгийн хөгжилтэнд назгай нөлөө үзүүлж, нэн цаашлавал хөгжилтийг харшилж мэднэ.

Нэг, монгол бичгийн хэлний галиглах зарчмын одоох байдал

Одгын монгол бичгийн хэлний галиглах зарчимд голдуу хоёр зүйлийн адил бус зарчмыг хэрэглэж бий. Нэг нь, “монгол зөв бичлэгийн толь”, “монгол хятад толь” зэрэг толь бичигт хэрэглэж байгаа галиглах зарчим (дорогш зөв бичлэгийн толны зарчим гэж товчилъё). Нөгөө нь, дунд бага сургуулийн хэл бичгийн заан сургалтад хэрэглэж байгаа галиглах зарчим. (Дорогш заан сургалтын зарчим гэж товчилъё). Тос хоёр галиглах зарчмын хамгийн их зөрөө нь үгийн эхний бус үеийн “о, у” ба “ө, ү”-г хэрхэн галиглах

дээр бий. Зөв бичлэгийн толинд, “монгол үгийн үндсэний эхний бус үед ‘о, ө’ эгшиг орж болно” гэх үзэлтийг баримтлав. Дунд бага сургуулийн монгол хэлний заан сургалтад, үгийн хоёрдугаар үеэс хойш “о” болон “ө” орохгүй, “у,” болон “ү” орно гэж заадаг. Жишээлбэл, “мөс” гэх үгийг “монгол зөв бичлэгийн толь”-нд mösö гэж галиглаж бий. Хэл бичгийн заан сургалтад mösü гэж заадаг. “бодох” гэх үгийг “монгол зөв бичлэгийн толь”-нд bodohu гэж галиглаж бий. Хэл бичгийн заан сургалтад boduhu гэж заадаг. Иймэрхүү галиглах зарчмын нэгдэлгүй байх шалтгаан нь хоёр зарчмын өөр өөрийнх нь үзэлт, шаардлагаас болжээ. Гэтэл, энэхүү нэгдэлгүй байдал нь монгол хэлний хэл хэрэглээнд нэг хэмжээний ашиггүй талыг авчирдаг учир заавал нэгдэлжүүлэх чухалтай юм.

Хоёр, монгол бичгийн хэлний галиглах зарчмыг нэгдэлжүүлэхийн учир

Монгол бичгийн хэлний одоох хоёр зүйлийн галиглах зарчмын тус тусын хэрэглээг ажиглаж үзвэл, зөв бичлэгийн толины зарчмыг голдуу “монгол зөв бичлэгийн толь”, “монгол хятад толь” зэрэг толь бичиг, олонх монгол үсэг оруулах арга болон монгол хэлний сураг занги шийдвэрлэлтийн програмуудад ашиглаж бий. Заан сургалтын зарчмыг голдуу дунд бага сургуулийн заан сургалт болон нийгэм дээрх олонх монгол хүмүүс сургуулид байхдаа сурч эзэмшсэн ба заншсан зуршлаараа хэрэглэж бий.

Энгийн байдалд тус хоёр зарчмын нэгдэлтэй байх эсэх дэмий мэдэгдэхгүй байдаг. Олонх байдалд, хүмүүст авч хэлбэл үсгийн дүрс нь зөв бол зөв бичсэндээ тоочигддог. Иймээс хүмүүс компиотер буюу гар утасан дээр монгол үсэг оруулах үед ч монгол үсгийн дүрс нь зөв эсэхийг л анхаараад, үсэг (дүрс ижил үсэгт авч хэлж бий) нь зөв эсэхийг дэмий хамаарахгүй байдаг.

Гэтэл, компиотерээр үсэг бичгийг шийдвэрлэх болсон сураг зангилалтын цаг үед монгол үсгийг компиотерт оруулахад зөвхөн үсгийн дүрсийн зөв эсэхийг үзээд л болох биш. Үсэг нь зөв эсэхийг бас анхаарах чухалтай гэдгийг анхаарах хэрэгтэй. Учир нь, үсэг болгонд өөр өөрийнх нь тусгай код байдаг. Дүрс ижил үсгүүд хэдийвээр зарим дүрс нь адил боловч, үнэндээ адил бус үсэг учраас код ба үсэг оруулах товч нь адил бус юм. Иймээс, хэрвээ нэг үгийг компиотерт оруулах үед товчлохдоо амархныг бодох буюу эзэмшсэн галиглах зарчим нь үсэг оруулах аргын галиглах зарчимтай адил бусаас болж, тухайн үсгийг дүрс ижил ондоо үсгээр орлуулан оруулбал, үсгийн код буруудаж, компиотерт тус үсэг өөр үсгээр танигддаг. Одгын монгол үсэг оруулах аргууд “монгол зөв бичлэгийн толь”-р баримжаа болгож бий. Ийм байдалд нэг текстэд “бодох” гэсэн үгийг

оруулахаар бодвол, “bodohu” гэж бичих нь баримжаа бичлэг, хэрвээ “boduhu” гэж бичвэл, энэ хоёр үг “o”-г “u”-р бичсэн нэг л үсгийн зөрөөтэй боловч, компиотерт авч хэлбэл хоёр ондоо үг болно. Хэрвээ дурын нэг бүлэг текстээс “бодох” гэсэн үгийг хайхаар бодвол, “bodohu” гэж хайвал зөвхөн “bodohu” гэж бичсэн “бодох”-ийг л хайж олон, харин “boduhu” буюу бусад маягаар бичсэнийг нь хайж дийлэхгүй юм. Иймээс хайлтын үр дүнд “бодох” гэсэн үгийн тоо бүрэн биш болж, бодитой тоогоосоо дутуу болдог.

Монгол бичгийн хэлний галиглах зарчмын нэгдэлгүй байгаа байдлын ширс нөлөөг задалж үзвэл, одоох олонх монгол хүмүүс компиотерт монгол үсгийг зөвөөр (зөв бичлэгийн толины баримжаагаар) оруулж чадахгүй байдал гарсан ба текстүүд дэх адил нэг үгийг галигласан нь харилцан адил бус болж, ар талын код нь адил бус болж, компиотер адил бус үгээр танигдан, баримжаад нийцэхгүй буруу бичлэгүүд болдог. Ингэсний дүнд текстийг шууд ашиглахын аргагүй болдог. Одгын байгаа монгол хэлний олонх цахим материалыг шууд ашиглаж дийлэхгүйн нэгэн шалтгаан нь үүнд бий.

Одоох сураг зангилалтын цаг үе, их тоо баримтын цаг үед үсэг бичгийн хэрэглээн ба хөгжилтэнд ямар юм чухал байдаг бий? Гэвэл, хэлний эх баялаг, далай их хэвчээний бодитой хэлний материал хэрэгтэй байдаг. Даруй, их хэвчээний хэлний материалын хөмрөг (Corpus) болно. Хэлний материалын хөмрөг гэдэг нь хэлний судалгаан ба хэрэглээнд зориулж цуглуулсан, компиотерт хадгалаж байгаа аяндаа илэрсэн бичгийн хэл буюу ярианы материалын хэлний үлгэр хэвээс бүрэлдсэн, тогтсон хэл буюу хэлний хувилбарыг төлөөлүүлэхэд хэрэглэдэг хэлний материалуудыг заадаг.^[1] (“хэлний шинжлэлийн нэр томъёо” (хятад)-аас ишлэв)

хэлний материалын хөмрөгийг хэл шинжлэлийн олон талын судалгааны салаа мөчирт ашигладаг. Жишээлбэл, байгаль хэл шийдвэрлэлтэд машинд хэлний мэдлэг хангах, хэл шинжлэлийн олон талын судалгаанд бодитой жишээ салд хангах, хэл хэрэглээний бодитой байдлыг тодорхойлох, баримт хангах зэрэгт ашигладаг. Бодитойгоор хэлбэл, хэмжээлэл хэл шинжлэл, бүртгэл хэл шинжлэл, машин орчуулга, авиа таниулах, авиа нийлүүлэх болон сураг зангийн хайлт гэх мэтийн хэлний судалгаан ба хэрэглээн цөм хэлний материалын хөмрөгөөр дутагдаж болшгүй эх баялгаа болгож байдаг. Иймээс хэлний материалын хөмрөг явах тусмаа хэлэн шинжлэлийн үндсэн зүйл болж, маш чухал суурь мөртөө үндсэн багаж болж байна.

Хэлний материалын хөмрөгийн хамгийн үндсэн шаардлага бол үг болгон бүрэн зөв байх хэрэгтэй. Даруй үг болгоныг адилхан баримжаагаар галиглах хэрэгтэй байдаг. Хэлний материалын хөмрөгийн хүрээ хэвчээ хэдий их бол байгаль хэлний сураг занги шийдвэрлэлт болон хэл шинжлэлд тэдүй олон, оновчтой хэлний баримт материал хангаж

чаддаг. Хэлний материалын хөмрөг байгуулахад хэлний материал цуглуулах ба материалын бүрэн зөвийг батлах явдал хамгийн чухал байдаг.

Одоох байдалд англи, хятад зэрэг хэлний материалыг шууд сүлжээнээс татах буюу цахимарыг олбол, олонхыг нь шууд ашиглаж болдог учир, хэлний материалын хөмрөг байгуулахад нилээд хялбар болсон байна. Монгол хэлний материалын хөмрөг байгуулах нь англи, хятад зэрэг хэлийг бодвол нилээд хүчир талтай байдаг. Үүнд олон талын шалтгаан бий. Бодитойгоор хэлбэл, бичгийн хэлний галиглах зарчим нэгдэлгүй байх, зөв бичлэгийн зарим асуудал, кодын асуудал зэрэг бий. Үүнд, зөв бичлэг ба кодын асуудал нэгэнт эхлэн шийдвэрлэгдэж, нэгдэлжиж бий. Харин галиглах зарчмын асуудлыг анхаарч, нэгдэлжүүлэх чухалтай болоод байна.

Монгол хэлний материалын хөмрөг байгуулахын хүчиртэй талыг галиглах зарчмын үүднээс нарийсган үзвэл, нэгт, шууд хэрэглэж болохуйц хэлний материалын цахимаар ховорхон шиг байдаг. Хоёрт, одоо байгаа сүлжээн дээрх хэлний материалуудыг татаж хэрэглэхэд галигласан нь нэгдэлгүй буюу буруу үсэгтэй. Ашиглахаас өмнө заавал урьдаар машинаар ба хүний гараар бурууг харуулах хэрэгтэй. Харуулах үед, харуулах хүний эзэмшсэн галиглах зарчим болон одоох баримжаа галиглах зарчим адилгүй зэргээс болж харуулах ажлыг гүйцэтгэх нь ч халбар ажил биш байдаг. Орчмын хэдэн жилд хүмүүс вьчатыг их хэрэглэж эхэлснээс, монгол хэлний олон мэдээ зуучлуур ч өөр өөрийн вьчат тавчинтай болов. Гэтэл анхаарууштай нь, вьчат дээрх олонх монгол мэдээ занги цөм зургын хэлбэрээр тархагдаж байгаа учир, шууд хэлний материалын хөмрөгт татаж ашиглаж дийлэхгүй юм. Ашиглаяа гэвэл заавал урьдаар зургыг аутаар үсэг болгон таних мэргэжлээр компютерт найруулж болохуйц цахим гсэг бичгийн хэлбэр болгох хэрэгтэй. Энэхүү явцад үүссэн өсгийн алдаа бурууг дахин хянах ажлыг гүйцээх чухалтай байдаг. Иймээс, монгол хэлний материалын хөмрөг байгуулахад үндсэн тал дээр англи буюу хятад хэлийг бодвол олон хүчир бэрхшээл байж, маш их хэмжээны хүч хөдөлмөр, цаг болон бэл мөнгө зарцуулах чухалтай байдаг. Эдгээр шалтгаан нь, одоохонд чанар сайтай, их хэвчээны монгол хэлний материалын хөмрөг маш ховор нандин, нийтээрээ хэрэглэж болдог нь нэн ховор байдагийн учир болно.

Өмнө дурдсан шигээр, нэг хэлний хөгжилт нь тус хэлний өдөр тутмын амьдрал дахь хэрэглээтэй шууд холбоотой байдаг. Одоох нийгэмд нэг хэлний өдөр тутмын хэрэглээ нь ард түмний өөр зуурын ярилцаагаас гадна, бас нэгэн чухал тал бол компютер болон гар утасны цахим орчинд чөлөөтэй хэрэглэгдэх явдал болно. Цахим орчинд чөлөөтэй чадах эсэх нь тос хэлний байгаль хэлний сураг занги шийдвэрлэлтийн төвшинтэй шууд холбоотой. Харин байгаль хэл шийдвэрлэлтийн чухал суурь эх баялаг бол хэлний материалын

хөмрөг болно.

Нэн өргөн хэвчээнд авч хэлбэл, одоох их тоо баримтын цаг үед, хэлний олон зүйлийн мэдлэг ба сураг зангийг их хэвчээны амьд, цахим хэлний материалаас уудлаж, байгаль хэлний сураг занги шийдвэрлэлтэд үйлчлүүлдэг. Монгол хэлний одоох байдал нь иймэрхүү шинэ арга мэргэжлийг шууд ашиглахад хүчир байдалд орж, монгол хэлний бусад хэлтэй мөр зэргэцэн хөгжин урагшлахад зайлж гаршгүй хүчир бэрхшээл учруулсан байна.

Гурав, монгол бичгийн хэлний галиглах зарчмыг нэгдэлжүүлэх тухай санал зөвлөлгөө

Монгол бичгийн хэлний хоёр зүйлийн галиглах зарчим нь тос тос өөр өөрийн зогсоц болон хараастай юм. Доор хоёр зарчмын сайн тал болон хүрэлцэхгүй талыг задалж үзвэл:

1. Зөв бичлэгийн толины дүрмийн зарчим:

Сайн тал : (1) монгол ярианы хэлний байдлыг бодолхийлсон болохоор, баримжаа авиаг түгээмэлжүүлж, монгол хэлийг бичиг болон авиа хоёр талаас баримжаажуулахад тустай. (2) Одоох монгол өсөг оруулах арга болон байгаль хэл шийдвэрлэлтийн багжууд цөм тус зарчмыг баримталж бий. Иймээс нэг хэмжээны монгол хэлний сураг занги шийдвэрлэлтийн эх баялагын суурьтай.

Хүчиртэй тал : (1) зөв бичлэгийн дүрэмтэй холбогдох учир, зарим үгийн үндсийг хэрхэн галиглах явдал будилаантай. (2) зарим дүрэм нь нөгөө зарчмынхыг бодвол будилаантай очир, заан сургаж түгээмэлжүүлэхэд жаахан хүчир талтай.

2. Заан сургалтын зарчим:

Сайн тал : (1) дүрэм нь нөгөө зарчмынхаас дөхөм талтай учир түгээмэлжүүлж, хэрэгжүүлэхэд дөхөм шиг. (2) Олонх хүмүүс энэхүү зарчмаар монгол хэл бичгийг сурсан ба сурч байгаа очир нөгөө зарчмыг бодвол нэг хэмжээны олон түмэнч суурьтай.

Хүчиртэй тал : (1) Ярианы хэлтэй жаахан зөрөөтэй учир, баримжаа авиыг түгээмэлжүүлэхэд ашигтай биш. (2) Тос зарчим дээр суурилсан монгол хэлний сураг занги шийдвэрлэлтийн суурь ажил дутмаг.

Ерөнхийд нь хураангуйлж үзвэл, одоох монгол бичгийн хэлний галиглах зарчимд хоёр

зүйлийн зарчим зэргээр хэрэглэгдэж байх нь монгол хэлний хэрэглээн ба хөгжилтэд нэг хэмжээны идэвх бус нөлөө үзүүлж бий. Хоёр зарчмыг нэгдэлжүүлэх шаардлага өдөр ирэхүеэ тулгам шаардагдаж бий. Энэхүү байдалд хандуулан, бидний өгөх санал зөвлөлгөө бол:

1. Холбогдол бүхий байгууллага нэгж болон тос ажилд оролцоотой багш эрдэмтэд, одоох хоёр зүйлийн монгол бичгийн хэлний галиглах зарчмын сайн тал ба хүрэлцэхгүй талыг гэмнэж, эрт нэгэн өдөр монгол хэлний зөв бичлэгийн толь зэрэг толь бичиг болон заан сургалтад нэгдэлтэй хэрэглэх шийдвэр болон дүрэм тогтоол гаргавал сайн.
2. Галиглах зарчмыг нэгдэлжүүлсний сүүлээр, одоох байгаа монгол хэлний цахим материалнуудыг нэгдэлжсэн зарчим дээр харгуулж буулгах програмаар буулгахад дөхөм үзүүлбэл зохино.
3. Монгол хэлний толь бичгүүдэд монгол бичгийн хэлний галиг болон баримжаа авианы галгийг цөм хадаж, олон нийтийн эрж ашиглахад дөхөм үзүүлбэл зохино.
4. Монгол бичгийн хэлний галиг болон галиглах зарчмын хэл бичгийн заан сургалт дахь чухал үйлдлийг улам нэг алхам хүндэтгэн үзэн, байр суурийг дээшлүүлж, бага сургуулийн хичээлийн бичгийн доор онуудын монгол хэлний хичээлийн бичгийн үг болгоныг латин галгаар үсэгчлэн галиглаж тодорхойлон, багш сурагч болон гэрийн ахмадын зөвөөр эзэмшэхэд дөхөм үзүүлбэл зохино. Энэ утга дээрээс үзвэл, монгол бичгийн хэлний галгийн үйлдлийг хятад хэлийг сурч эзэмших болон компютерт оруулах үедэх хятад хэлний галгийн үзүүлэх чухал үйлдэлтэй төсөөтэй гэж ойлгож болно.
5. Нэгдэлжүүлсний дараах монгол хэлний галиглах зарчим, тос зарчмаар галигласан толь бичиг зэргийг сонин сэтгүүл болон мэдээ зуучлуураар дамжуулан ард олонд уламжлан, зөв галиглахын чухал чанарыг ойлгуулан сурталчилбал зохино.
6. Улам сайн чадамжтай, хэрэглэхэд дөхөм, цахим орчинд үсгийг зөв бичиглэх болон товчидход дөхөм монгол хэлний үсэг оруулах аргыг үйлдэн гаргавал сайн. Жишээлбэл байнуу компанийн монгол үсэг оруулах аргын үг холбон бодох чадамж маш сайн байж, эхний нэг үгийг оруулчихвал, дараагийн үгийг оруулахад заримдаа нэг л товч дарж, оруулах үгээ сонговол болчихдог. Хамгийн сүүлд, хамаа бүхий байгууллага нэгж болон монгол хэлний ажилд оролцоотой эрдэмтэн багш нарын тус өгүүлэлд ярьсан монгол бичгийн хэлний галиглах зарчмын одоох байдлыг анхааралдаа авч, эрт нэгэн өдөр нэгдэлжүүлэхийг чин сэтгэлээсээ хүсэж байна.

Зүүлг

- [1] 语言学名词审定委员会：“语言学名词”，商务印书馆，2011年。

Ашигласан ном

- [1] “монгол зөв бичлэгийн толь” найруулах комисс, “монгол зөв бичлэгийн толь” (нэмэн зассан дэвтэр), өвөр монголын хэвлэлийн бөлөглөл, өвөр монголын ардын хэвлэлийн хороо, 2011 он.
- [2] өвөр монголын сурган хүмүүжлийн хэвлэлийн хороо, “албан журмын сурган хүмүүжлийн хэл бичиг” нэгдүгээр он (дээд), 2017 он.
- [3] өвөр монголын хэвлэлийн бөлөглөл, өвөр монголын сурган хүмүүжлийн хэвлэлийн хороо, “албан журмын сурган хүмүүжлийн үг эзэмшил” нэгдүгээр он (дээд), 2017 он.

논 문 투 고 일 : 2018년 10월 30일
논 문 심 사 일 : 2018년 11월 15일
논문게재결정일 : 2018년 11월 30일

国内回鹘式蒙古文文献数字化研究浅析

斯钦图^{*}

Abstract

A Study on the Digitalization of Uighur-Mongolian script in China

SiQinTu^{*}

Uighur- Mongolian script is an important part of our Mongolian history and culture. Based on the traditional method of Uighur- Mongolian theoretical research and literature research has made gratifying achievements. From the twentieth century 80 years, Study on the digitalization of Uighur-Mongolian script get involved in the database construction, input method, text recognition system, Uighur-Mongolian coding, retrieval system design and other aspects of the study. These are dependent on the literature of digital technology. This paper analyzes the digital meaning, scope definition, current situation, implementation method and related technology of Uighur- Mongolian script.

Keywords : Uighur-Mongolian script; Digitalization;

一. 引言

蒙古族自从使用回鹘字母拼写自己的语言以来,至今有七百多年的历史了[1]。历来的研究主要有两种形式。

1. 回鹘式蒙古文文献研究

回鹘式蒙古文文献研究主要使用文献整理, 转写, 注释等方法为主。从目前的回鹘式蒙

^{*} 斯钦图 (1986~), 博士研究生, 主要研究领域为蒙古文信息处理。内蒙古大学 蒙古学学院。
(Inner Mongolia University, Mongolian Studies Institution)

古文文献收集和整理情况来看,时间上最早的是《成吉思汗石碑》(也叫《也松格碑》),研究表明该文献刻的时间为1224年末或1225年初,此碑现存列宁格勒爱尔米塔什博物馆。1818年俄罗斯考古工作者在俄罗斯境内的额尔古纳河西支流乌龙留贵河流域的吉尔吉拉古城附近发掘出了该石碑。碑文以回鹘式蒙古文刻写,译成汉语为“成吉思汗讨擒萨尔塔兀拉人还师,大蒙古国全体官员聚会于不哈速只忽(地名)之际,移相哥射,矢中三百三十五虞远”。回鹘式蒙古文文献记载了大量有关语言文字、社会、历史、经济、医药学、宗教等各个方面的记录,凝聚着我们民族的文化,生活习俗,历史等重要部分。主要分布在我国的内蒙古、北京、甘肃、新疆、河南、云南等省份和蒙古国、俄罗斯、丹麦、德国、芬兰、法国、土耳其等国家。研究著作有美国学者柯立甫(F. W. Cleaves)1949年开始在《哈佛亚洲学报》(H. J. A. S)上发表的一系列关于回鹘式蒙古文文献的论文,中国社会科学院民族研究所研究员道布《回鹘式蒙古文文献汇编》(1983年),蒙古国学者 Ё.ЖАНЧИВ的《经典时期以前的回鹘式文献》(СОНГОДОГ МОНГОЛ БИЧГИЙН ӨМНӨХ ҮЕИЙН ДУРСГАЛҮУД)(2005年),蒙古国社会科学院院士 D.TUMURTOGOO的《回鹘式蒙古文文献》(MONGOLIAN MONUMENTS IN UIGHUR-MONGOLIAN SCRIPT)(2006年)等。

2. 回鹘式蒙古文理论研究

回鹘式蒙古文理论探索研究主要集中在回鹘式蒙古文的语音、文字、词法、句法、构词法方面。研究著作有鲍·包力高的《蒙古文字简史》(1983年),包祥的《蒙古文字学》(1984年),图力古尔的《〈忻都王碑〉蒙古语文研究》(1992年),双福的《古蒙古语研究》(1996年),哈斯巴根的《中世纪蒙古语研究》(1996年),乌·满达夫、嘎日迪、援朝的《中古蒙古语》(1997年),图力古尔的《蒙古文字史概要》(1998年),嘎日迪的《中古蒙古语研究》(2000年),《中古蒙古语结构形态研究》(2002年),哈斯额尔敦、巴音巴特尔、嘎日迪的《古蒙古语》(2006年),嘎日迪的《中古蒙古语研究导论》(2008年),敖特根的《敦煌莫高窟北区出土蒙古文文献研究》(2010年),正月的《蒙古文字史》(2011年),王桂荣的《蒙古文字结构研究》(2012年),哈斯巴根的《蒙古语历史及文献语言研究》(2014年),包乌云的《敦煌石窟回鹘式蒙古文题记的语言研究》(2014年)等。前辈学者们给我们提供了很多宝贵的知识资源,文化资源,历史资源。

上世纪90年代以来,科学技术的发展突飞猛进,信息的数量与日俱增,电子计算机技术得到越来越广泛的运用。随着信息化的普及、网络的发展、数字存储技术的成熟,信息资源的载体形式和检索的方式上发生了巨大的变化。人类正建造一个高度数字化的社会,已经形成了智能化网络服务为主,传统服务为辅的信息化时代。而这些都依赖于文献数字化技术。所谓文献数字化是将纸质文档通过扫描、录入等方法将文献的相关信息转换成数字信息,以计算机存储、识别、分析、理解、并生成过程。也就是说通过电脑和网络进行采集和加工,开发数据库,并用计算机快速浏览,查询,检索,通过网络供远程用户利用,实

现真正的回鹘式蒙古文文献应用化, 社会化和共享。传统的古籍整理研究方法主要依赖于手工进行, 不但操作费力、效率不高, 而且成果的利用也存在种种困难。数字化已经成为保存、整理和利用文献的必然趋势。智能化的电子计算机和智能化的互联网已经不是虚无缥缈的幻想, 而是指日可待的现实。

二、回鹘式蒙古文文献范围的界定

蒙古族古籍指的是1949年10月以前在我国出版或收藏的蒙古文以及蒙古文与其他文字合璧的图书、经卷、档案、手稿、抄本、图册、地图、连续出版物、缩微品、复制品、书札以及档案资料。现国内共收藏蒙古文古籍文献16700余种(含不同单位的复本数)[2]。

而所谓回鹘式蒙古文文献, 目前比较普遍的看法是16世纪末17世纪初以前用回鹘式蒙古文书写的文献(也就是说, 阿礼嘎礼文字以前)。这一时期的文献不但是古时代和中古时代蒙古文的珍贵材料, 还是蒙古族人民的文化、文学、历史、外交事件等重要的文献, 是中期蒙古语理论依据。

目前为止对于回鹘式蒙古文文献还没有确定数目, 因为文献的探索和发觉不定时期的更新着。其中中国社会科学院民族研究所研究员道布的《回鹘式蒙古文文献汇编》一书中整理, 转写, 注释的回鹘式蒙古文文献有23个, 蒙古国学者 Ё.ЖАНЧИВ的《经典时期以前的回鹘式文献》(СОНГОДОГ МОНГОЛ БИЧГИЙН ӨМНӨХ ҮЕИЙН ДУРСГАЛУУД)一书中介绍的文献数量为210个。蒙古国社会科学院院士 D.TUMURTOGOO的《回鹘式蒙古文文献》(MONGOLIAN MONUMENTS IN UIGHUR-MONGOLIAN SCRIPT)一书中拉丁转写的回鹘式蒙古文文献数为131个。嘎日迪、巴音巴特尔、罗华庆发表的《敦煌石窟回鹘蒙古文题记考察报告》中介绍就敦煌石窟发觉的回鹘式蒙古文文献数量有28分, 嘎日迪的《敦煌莫高窟北区出土蒙古文和八思巴文文献表音释读》(一、二)中共有58件残页。迄今为止得以较好的保存和传播的回鹘式蒙古文文献介质有碑铭、写本、刻本、印文、符牌等多种, 其间偶有交叉使用。

三、回鹘式蒙古文文献数字化现状

近年来, 我国回鹘式蒙古文文献数字化事业也取得了重大进展。下面了解一下回鹘式蒙古文文献数字化历程:

1983年开始内蒙古大学和内蒙古计算机中心合作把蒙古族历史巨著《蒙古秘史》输入计算机, 并匹配一套检索软件; 其不久内蒙古大学建立了《中世纪蒙古语语料库》, 这一阶

段主要采用以拉丁字母转写蒙古语的方法, 比如, MONGGOL-VN NIGVCA T0BCIYAN (蒙古秘史)。90年代中后期以来回鹘式蒙古文输入法有方正书版和蒙科立书版软件。这两个软件的回鹘式蒙古文编码使用全字符编码方案。只能实现纸上印刷打印要求。不能实现用回鹘式蒙古文音, 形查询和排序。2012年内蒙古大学教授确精扎布发表了论文《关于回鹘式蒙古文编码的几个问题》(蒙古文版)。论文回顾了回鹘式蒙古文编码现状, 并对回鹘蒙古文编码的基本要求, 注意事项, 基本原则, 方法, 名义字符, 变形显现字符等一系列的问题提出了重要的见解。2012年内蒙古大学计算机学院副教授魏宏喜写了博士论文《蒙古文古籍图像检索技术研究》, 该研究围绕 Word Spotting 技术框架下, 以具有代表性的蒙古文《甘珠尔经》为对象, 对蒙古文古籍图像检索技术展开了一系列的研究, 设计并开发了一个基于关键词的蒙古文古籍图像检索系统。2016年内蒙古师范大学蒙古学学院金罡副教授主持完成了《中世纪蒙古语文献词汇信息词典》, 并匹配了一套中古蒙古语文献语料库管理系统。词典共含有6444条词元(lemma)、22263条实形(tokens), 来自13-16世纪回鹘式蒙古文文献(共124篇)、八思巴字文献(共70篇)、以及《蒙古秘史》。词典运用XML格式化了整体内容。2016年内蒙古大学教授吴英哲的带领下把契丹文字文献数字化, 并匹配一套检索软件和《契丹密码网》。该网站里我们可以了解契丹文字文献最新发现、最新相关学术动态、免费下载相关研究论文等许多跟学术研究有关的内容。内蒙古大学图书馆在蒙古文文献资源的自动化与数字化管理研究做了很多基础研究工作和数字化管理实验。把馆藏蒙古文文献通过扫描、照相技术转成数字影像, 存储到计算机中。现在已经建立了《馆藏蒙古文文献的目录数据库》、《蒙古学信息网》(www.surag.net), 并正在进行《蒙古文甘珠尔经》等蒙古文文献的电子版制作。内蒙古师范大学蒙古历史文化研究所所长胡日查申报的“蒙古文《大藏经》文化价值体系研究”获准为2015年度国家社科基金重大项目。该项目有创建蒙古文《大藏经》文献资料库和设计蒙古文《大藏经》文化价值体系的理论框架两项任务, 预计2020年完成。

四、回鹘式蒙古文文献数字化意义

1. 有利于文献的保护

回鹘式蒙古文文献数字化可以有效的降低原文献丢失和损失的风险, 降低人为的使用性损伤概率。古籍文献、照片都可以转换成数字化文献, 避免读者直接使用原件, 以减少原件丢失或损坏。据研究回鹘式蒙古文书写的文献不止几百个, 也不定期的更新着, 但这些有的没有完好的流传下来, 最主要的原因是缺乏文字载体。因此加强回鹘式蒙古文文献的数字化是计算机快速发展的现今社会最有效的保护措施。此外, 文献数字化还可以对已经受到损坏的原始文献起一定的修补作用, 还可以解决纸张脆化或变质文献的保护问题。

2. 利于提高利用率 and 研究率

通过回鹘式蒙古文文献数字化可以满足用户对文献的多种需求的同时, 提供便捷的文献信息检索技术。还可以通过在线陈列, 充分地向读者介绍文献, 以提高文献的利用率。也利于开展文献的科学研究, 从而扩大科学研究范围。例如: 实现信息查询, 字频统计, 回鹘式蒙古文字迹的鉴别, 原始图的放大浏览等。

五、回鹘式蒙古文文献数字化的基本原则

1. 回鹘式蒙古文编码

信息交流的日趋频繁的今天, 标准化和规范化是回鹘式蒙古文文献数字化的必须要遵守和坚持的重要原则。编码要保持国际标准和国家标准的一致性, 准确、完整地反映回鹘式蒙古文的字母体系的同时尽量包含回鹘式蒙古文专家和计算机专家的不同意见。这样才能实现网络传播和资源的共享, 从而提高文献的利用效率。

2. 文献完整性

回鹘式蒙古文文献数字化必须保存文献的真正原貌, 满足各种版本需求, 并完整正确的复原功能。从而达到正确的输入和文献共享。

3. 安全性原则

与传统的纸质文献相比, 数字化文献具有明显的不稳定性, 所以必须以加密, 收费服务等安全措施来确保文献产权的安全性。

六、回鹘式蒙古文数字化实现方法和相关技术

目前回鹘式蒙古文文献数字化方式有三种: 一是“全文数字化”形式, 用回鹘式蒙古文文字识别技术把文献的全文转换成文本, 就是说在原版图像化处理的基础上, 通过文字识别技术把文献的全文转换成文本的方法。此种方法便于检索, 但有失原貌, 无校勘价值, 而且成本昂贵。二是“原版图像化”形式, 就是用扫描技术或数字相机把原有的纸质文献转换成数字图像, 建立文献原版数据库, 辅以简单题录或复杂题录索引, 形成网络共享的数字化资源, 实现文献的数字化。由于它具有保持其原有文献形式的特点, 从蒙古文文献保护这一角度来讲, 是最理想的选择。而且随着智能网络的发展, 通过扫描可以使其转存到移动硬盘、云端内存等数字介质上, 使回鹘式蒙古文文献能得到更加广泛的利用。但这种方法却

只能查询观看,无法进行图文编辑。三是“键盘输入”形式,采用传统的录入排版方式把回鹘式蒙古文文献的内容转换成文本,实现文献的数字化。

综上所述,回鹘式蒙古文文献数字化工作首先要完成文献的数字化编目工作。也就是说全面原版图像化工作。基于这种方法的基础上全文数字化和进行人工校对,从而实现文献的任意检索和网络共享。

七、结语

至今,回鹘式蒙古文文献数字化可以说是在初步发展阶段,其存在问题和不少。

(一) 数字化工作要处理好经验主义方法和理性主义方法

近年来,蒙古文信息处理有了很好的基础和发展。现代蒙古语语料库,蒙古文编码,蒙古文网站,蒙古文软件,蒙古文输入法,汉蒙、蒙汉机器翻译系统,名词词库以及动词树库的建设有了很好的开头。这种经验主义的方法在回鹘式蒙古文文献数字化里应该得到充分的利用和发展。经验主义研究方法有助于客观的,全面的观察语言现象。但是,在采取经验主义方法的同时我们不能忽略理性主义的方法。即基于规则的自动句法-语义分析方法。此方法给予语言某种的限制条件,从而减少句法语义分析的难度。

回鹘式蒙古文文献数字化工作中我们要结合好经验主义方法和理性主义研究方法。研究实践证明,在基于经验主义方法的统计机器翻译系统中,辅之以理性主义的规则方法,可以提高统计计算机翻译的质量[3]。

(二) 文献文字识别和检索问题

众所周知,现代蒙古语是回鹘式蒙古文文献的整理研究的基础上慢慢演变过来的。所以回鹘式蒙古文跟现代蒙古文有着密不可分的关系,但很多地方有明显的区别。比如,回鹘式蒙古文有石碑体、手写体、印文体等许多字体形式,一个词有多种写法,有的词的首音节没有元音,字形系统变化多样,一行里的字之间没有间隙等。这些不同点是处理大规模的回鹘式蒙古文识别时的难点,需要高水平的回鹘式蒙古文专家来对文字把关。一些大型回鹘式蒙古文文献数据库制作时,由于操作人员限于水平,不能识别回鹘式蒙古文异体。从而无法达到文献文字识别和检索,也增加数据库开放、共享等方面的困难。

(三) 缺乏统一整理标准

自从蒙古文信息处理研究开展以来,蒙古文的规范化和标准化问题一直困扰着我们,也影响着蒙古文信息处理的发展。早期的回鹘式蒙古文文献语料库方面也没有统一的标准格

式,从而导致互不兼容,无法在同一个检索平台上平行检索等弊端。所以回鹘式蒙古文文献数字化方面要吸取以前的标准化和规范化教训,避免各自为政,各自编码。应当加强回鹘式蒙古文规范化和标准化的研究,处理好回鹘式蒙古文的规范化和标准化与计算机软件的规范化和标准化的关系。把计算机技术发展和语言文字工作结合起来,面向现代化,面向世界化,面向共享化。

我国的回鹘式蒙古文数字化情况正在热火朝天的进行着,有的单位或个人研究出了一些实用性的文献处理系统。但不得不承认,我们不论在基础理论,还是实际应用的研究上,跟别的民族的语言比起来都相当落后。大型回鹘式蒙古文文献语料库,设计完善的查询系统,制定回鹘式蒙古文编码以及符合编码的回鹘式蒙古文输入法,回鹘式蒙古文OCR技术,回鹘式蒙古文和现代蒙古文的自动转换系统等等一系列的工作有待进展和应用化。

参考文献:

- [1] 道布. 回鹘式蒙古文[A]. 中国民族古文字[C], 1982: 6.
- [2] 宝音. 蒙古文古籍整理与研究综述[J]. 内蒙古民族大学学报(社会科学版), 2012, (05): 1-6.
- [3] 冯志伟. 自然语言处理简明教程[M]. 上海外语出版社, 2012.
- [4] 道布. 回鹘式蒙古文研究概况[A]. 中国民族古文字研究会. 中国民族古文字研究[C]. 中国民族古文字研究会, 1980: 12.
- [5] 嘎日迪. 中古蒙古语结构形态研究[M]. 内蒙古人民出版社, 2002.8.
- [6] 确精扎布. 关于回鹘式蒙古文编码的几个问题(一)[J]. 内蒙古大学学报(哲学社会科学蒙古文版), 2012, (01): 1-6.
- [7] 确精扎布. 关于回鹘式蒙古文编码的几个问题(二)[J]. 内蒙古大学学报(哲学社会科学蒙古文版), 2012, (02): 1-13.
- [8] 清格尔泰, 那顺乌日图, 白万柱, 高玉虎. 中国蒙古文献研究[J]. 内蒙古民族师院学报(哲学社会科学汉文版), 1991, (02):75-82.
- [9] 双福. 我国回鹘式蒙古文研究评述[J]. 蒙古学资料与情报, 1991, (02): 35-38.
- [10] 郭明侠. 中文古籍数字化建设探究[J]. 兰台世界, 2011, (18): 20-21.
- [11] 刘春金, 吕瑛, 王劲松, 郑红月, 杨炯声. 中文古籍数字化现状分析[J]. 江西图书馆学刊, 2008, (02): 112-113+126.
- [12] 何贤英, 李秀娟. 中文古籍数字化浅析[J]. 科技情报开发与经济, 2008, (01): 13-15.
- [13] 陈力. 中文古籍数字化的再思考[J]. 国家图书馆学刊, 2006, (02): 42-49.
- [14] 王冠中. 中文古籍数字化成果与展望[D]. 东北师范大学, 2005.
- [15] 岳占伟. 中文古籍数字化的成就与挑战[J]. 殷都学刊, 2004, (04): 100-103.

- [16] 哈斯托亚. 改革开放以来内蒙古自治区蒙古文古籍研究工作概述[J]. 内蒙古科技与经济, 2010, (22): 112-113.

논 문 투 고 일 : 2018년 10월 30일
논 문 심 사 일 : 2018년 11월 15일
논문게재결정일 : 2018년 11월 30일

4-7世纪吐谷浑经济类型述论

曹磊* · 林睿**

Abstract

Tuyuhun's Economic Type (4th-7th Century)

Cao Lei* · Lin Rui**

Tuyuhun is a member of ancient nomadic people in northwest China. Nomadic herding was the main economic grouping of Tuyuhun (4th-7th Century), besides contained fishing and hunting, handicraft, agriculture and trade. Its economic grouping developed in an unbalance way through different historical periods. Nomadic herding was the main economic type of Tuyuhun. Fishing and hunting, a necessary supplement to nomadic economy. Handicraft, agriculture and trade were auxiliary industries. With the development of productivity, nomadic herding, handicraft and trade presented a good development state. Particularly trade, which once made Tuyuhun become the trade center between East and West at that time. Therefore, the economic type of Tuyuhun (4th-7th century) had a characteristic that nomadic herding was main economic grouping, various economic types existed side by side.

Keywords : Tuyuhun; 4th-7th century; Economic type; Nomadic herding; Fishing and hunting; Handicraft; Agriculture; Trade

吐谷浑是中国古代西北地区的一个游牧民族。史乘记载¹⁾，吐谷浑出自辽东鲜卑，与慕容

* 内蒙古大学 历史与旅游文化学院，博士研究生。/ 503479068@qq.com
(College of History And Tourism Culture, Inner Mongolia University)

** 内蒙古大学 历史与旅游文化学院，硕士研究生。/ 958087168@qq.com
(College of History And Tourism Culture, Inner Mongolia University)

1) 研究4-7世纪时期吐谷浑的汉文基本史料主要有《晋书·四夷传》内的《吐谷浑传》，《魏书·吐谷浑传》《北史·吐谷浑传》《宋书·鲜卑吐谷浑传》《南齐书·河南传》，《梁书·诸夷传》内的《河南传》，《南史·夷貊传》内的《河南传》，《周书·异域传》内的《吐谷浑传》，《隋书·西域传》内的《吐谷浑传》，《通典·边防》内的《吐谷浑传》，《旧唐书·西戎传》内的《吐谷浑传》，《新唐书·西域传上》内的《吐谷浑传》等。需要说明的是，《晋书》《梁书》《周书》皆为唐代官修史书，唐人在修史的过程中，多以南北朝时期已经成书的旧史为蓝本，

部同源²⁾。4世纪初,吐谷浑与慕容鲜卑分离后,迁徙至阴山地区游牧。西晋永嘉末年(313年左右),吐谷浑离开阴山,经陇山迁徙至枹罕(今甘肃省临夏枹罕山),不久,又“出罕开、西零”³⁾,继续向西向南扩展势力,征服了今甘肃南部、四川西北及青海等地的羌、氐等部族,控制了“自枹罕以东千余里,暨甘松,西至河南,南界昂城、龙湫。自洮水西南,极白兰”⁴⁾数千里的土地。吐谷浑本为部族首领之名,至吐谷浑孙叶延时,“礼以王父字为国氏,因姓吐谷浑,亦为国号”⁵⁾。此后,北朝多称其为“吐谷浑国”,南朝多谓其“河南国”,西北诸族则以“阿柴虏”“野虏”⁶⁾“费虏”⁷⁾等称之。西魏、北周之际,吐谷浑首领夸吕自号可汗,定都于青海湖以西十五里的伏俟城⁸⁾。663年(唐龙朔三年),吐谷浑国被吐蕃所灭,享国三百五十年⁹⁾。

4-7世纪,吐谷浑与北朝、南朝、隋、唐诸政权及丝路沿线国家和民族的经济联系十分紧密,其经济类型具有以游牧经济为主,渔猎业、手工业、农业和商业多种经济类型并存的特点。学界对于4-7世纪吐谷浑经济的研究,主要集中于游牧业和商业,对其经济类型进行综合研究的专题论文尚未经见¹⁰⁾。本文主要根据《晋书》《魏书》《北史》《宋书》《南齐书》《梁书》《周书》《隋书》《通典》《旧唐书》《新唐书》等传世汉文文

并兼采其他史料编著而成,而唐人所参阅旧史现多已不存,故《晋书》《梁书》《周书》中的《吐谷浑传》成为了研究两晋、南梁、北周时期吐谷浑的基本史料。李延寿在修撰《南史》时,其中的《河南传》为抄录、改写《梁书·河南传》而成,故《南史》对吐谷浑的记载以《梁书·河南传》为准。《魏书》中的《吐谷浑传》是研究北魏时期吐谷浑的基本史料之一,但其至晚于北宋初年已经散佚,今本《魏书·吐谷浑传》多据《北史》补缀。于是,抄录、改写《魏书·吐谷浑传》而成的《北史·吐谷浑传》反而成为研究北魏时期吐谷浑的基本史料之一。因此,除今本《魏书·吐谷浑传》可能保留了《魏书》散佚前部分内容而与《北史》传文互异部分,本文引述史料均以《北史·吐谷浑传》为主。

- 2) 《晋书》卷97《吐谷浑传》记载:“吐谷浑,慕容廆之庶长兄也,其父涉归分部落一千七百家以隶之”,中华书局,1974年,第2537页。《北史》卷96《吐谷浑传》记载:“吐谷浑,本辽东鲜卑徙河涉归子也。涉归一名弈洛韩,有二子,庶长曰吐谷浑,少曰若洛廆。涉归死,若洛廆代统部落,是为慕容氏。涉归之在也,分户七百以给吐谷浑”,中华书局,1974年,第3178页。《宋书》卷96《鲜卑吐谷浑传》记载:“阿柴虏吐谷浑,辽东鲜卑也。父弈洛韩,有二子,长曰吐谷浑,少曰若洛廆。若洛廆别为慕容氏,浑庶长,廆正嫡”,中华书局,1974年,第2369页。《梁书》卷54《河南传》记载:“河南王者,其先出自鲜卑慕容氏。初,慕容奕洛干有二子,庶长曰吐谷浑,嫡曰廆。洛干卒,廆嗣位,吐谷浑避之西徙”,中华书局,1973年,第810页。《周书》卷50《吐谷浑传》记载:“吐谷浑,本辽东鲜卑慕容廆之庶兄也”,中华书局,1971年,第912页。
- 3) 《宋书》卷96《鲜卑吐谷浑传》,第2370页。
- 4) 《宋书》卷96《鲜卑吐谷浑传》,第2370页。
- 5) 《梁书》卷54《河南传》,第810页。
- 6) 《晋书》卷97《吐谷浑传》,第2538页。
- 7) 《南齐书》卷59《河南传》,中华书局,1974年,第1025页。
- 8) 《周书》卷50《吐谷浑传》,第912页。
- 9) 《旧唐书》卷198《吐谷浑传》记载:“吐谷浑自晋永嘉之末,始西渡洮水,建国于群羌之故地,至龙朔三年为吐蕃所灭,凡三百五十年”,中华书局,1975年,第5301页。
- 10) 周伟洲的《吐谷浑史》对于4-7世纪吐谷浑的经济类型有所论述,为笔者研究这一问题提供了重要借鉴。

献及考古资料对4-7世纪吐谷浑的经济类型作一探讨。

一. 游牧业

游牧业是吐谷浑的主要经济类型。从两晋南北朝至唐宋各个历史时期的汉文文献, 均对吐谷浑人的游牧业有着或多或少的记载¹¹⁾。这些文献虽成书年代不同、所面对的具体历史背景各异, 却大都明确指出吐谷浑人以庐帐为屋、肉酪为粮, 过着“有城郭而不居”¹²⁾, 随水草畜牧的游牧生活。依据这些史料, 大体可知游牧是4-7世纪时期吐谷浑人的主要生产生活方式, 在其经济结构中占有支配地位, 其他经济类型则是游牧业的辅助和补充。

对文献所载吐谷浑“有城郭而不居”的现象, 应根据具体时代的差异予以区别对待。吐谷浑人于4世纪初迁徙至甘肃南部、四川西北及青海等地时, 居住于这些地区的羌、氏等部族的农耕经济已经有了一定程度的发展¹³⁾, 部分人居住于居室和城郭之中, 过上了定居生活。而初迁至此的吐谷浑人皆为游牧民, 需要逐水草迁徙畜牧, 故“有城郭而不居, 恒处穹庐”。5世纪晚期以后, 吐谷浑人开始营建宫室。据周伟洲考证, 吐谷浑人修筑的城郭有西强城、浇河城、曼头城、洪和城、伏俟城、吐谷浑城、树墩城、贺真城、鸣鹤城、镇念城、三足城、当夷县等¹⁴⁾。但是, 这些城郭多为王公贵族、商人及军队所居, 逐水草迁徙游牧的大多数吐谷浑部众, 其时依旧过着以穹庐毡帐为居的生活。

吐谷浑人蓄养的牲畜主要有马、牦牛、羊、骆驼、骡等。在吐谷浑的游牧业各部门中, 以养马业最为发达, 史称“其国多善马”¹⁵⁾“出良马”¹⁶⁾。吐谷浑人养马、驯马技术高超, 培育

11) 《晋书》称吐谷浑人“有城郭而不居, 随逐水草, 庐帐为屋, 以肉酪为粮”, 第2537页。《北史》称其“逐水草, 庐帐而居, 以肉酪为粮”, 第3179页;“虽有城郭而不居, 恒处穹庐, 随水草畜牧”, 第3185-3186页。《宋书》称其“逐水草, 庐帐居, 以肉酪为粮”, 第2370页。《南齐书》称其“多畜, 逐水草, 无城郭。后稍为宫屋, 而人民犹以毡庐百子帐为行屋”, 第1026页。《梁书》称其“有屋宇, 杂以百子帐, 即穹庐也”, 第810页。《周书》称其“虽有城郭, 而不居之, 恒处穹庐, 随水草畜牧”, 第912页。《隋书》称其“有城郭而不居, 随逐水草”, 第1842页。《旧唐书》称其“有城郭而不居, 随逐水草, 庐帐为室, 肉酪为粮”, 第5297页。《新唐书》称其“有城郭, 不居也。随水草, 帐室、肉粮”, 中华书局, 1975年, 第6224页。

12) 《晋书》卷97《吐谷浑传》, 第2537页。

13) 《后汉书》中的《西羌传》及其他篇章中都有河湟羌人从事农业活动或储存谷类的记载, 因此学者们多认为汉代时河湟羌人已经是兼营农业的游牧人群。见王明珂:《游牧者的抉择:面对汉帝国的北亚游牧部族》, 广西师范大学出版社, 2008年, 第163页。

14) 其中浇河城位于今青海省贵德县一带, 曼头城在今青海省共和县西南, 洪和城在今甘肃省临潭县附近, 伏俟城为今青海省共和县境内的铁卜卡古城, 吐谷浑城在今青海省都兰县境内, 树敦城在今青海省共和县境内, 贺真城位于今茶卡盐池附近的柴集河一带, 鸣鹤、镇念、三足三城可能位于今甘肃临潭一带, 当夷县位于今甘肃岷县西。见周伟洲:《吐谷浑史》, 广西师范大学出版社, 2006年, 第116-118页。

15) 《梁书》卷54《河南传》, 第810页。

16) 《旧唐书》卷198《吐谷浑传》, 第5297页。

了不少优良马种, 见诸史册的主要有“龙种”“青海骢”“蜀马”等。所谓“龙种”, 事实上是对产于青海湖一带的良马的泛称, 而“青海骢”则系龙种之中最为著名的一个品种。骢, “马青白杂毛也”¹⁷⁾。“青海骢”即是一种青白杂毛的马。对于“龙种”和“青海骢”, 《北史》有详细记载: “青海周回千余里, 海内有小山。每冬冰合后, 以良牝马置此山, 至来春收之, 马皆有孕, 所生得驹, 号为龙种, 必多骏异。吐谷浑尝得波斯草马, 放入海, 因生骢驹, 能日行千里, 世传青海骢者也”¹⁸⁾。《梁书》《周书》《隋书》《通典》《旧唐书》《新唐书》亦皆有所载, 内容大体相同。通过诸多文献记载可知, “龙种”是对由精选的良种母马与当地种马自然交配而产生的良种马的泛称, “青海骢”则是由波斯母马与当地种马杂交而产生的优良马种。“蜀马”是出产于青藏高原的一种良马, 这种马“短小精悍, 俯仰便捷”¹⁹⁾, 善走山地, 耐高寒。因“内地汉族最早是从四川西北看见这种马的, 故称之为‘蜀马’”²⁰⁾。此外, 吐谷浑还曾向刘宋贡献过“善舞马”²¹⁾, 向南梁奉献过“赤舞龙驹”²²⁾, 向西魏进献过“能舞马”²³⁾。所谓“善舞马”“能舞马”或“赤舞龙驹”, 即训练有素, 能够伴随乐曲舞蹈的良马, 能够将马匹训练得随乐起舞, 可见吐谷浑驯马技术之高超。凭借着高超的养马、驯马技术, 吐谷浑人不仅培育出了优良马种, 拥有的马匹数量亦十分可观。479年(北魏和平元年), 阳平王新成、建安王穆六头、南郡公李惠、给事中公孙拔及安等分南北两道合击吐谷浑, “获驼马二十余万”²⁴⁾, 足见其马匹数量之多。马匹是游牧民族重要的生产工具和交通工具, 更是重要的军事资源, 大量优质的马匹使得吐谷浑拥有了一支强大的骑兵, 史称吐谷浑“士马桓桓, 控弦数万”²⁵⁾“自曼头至树敦, 甲骑不绝”²⁶⁾。马的军事用途使其具有了不同于其他牲畜的特殊地位, 吐谷浑的刑罚规定: “杀人及盗马者罪至死, 他犯则征物以赎”²⁷⁾。吐谷浑人将盗马与杀人视为同罪, 可见其认为马不仅仅是一种财产, 还是维系其生存与发展的核心战略资源。

牦牛, 《晋书》《隋书》《旧唐书》《新唐书》称“犛牛”²⁸⁾, 《北史》《周书》称

17) [汉] 许慎撰, [宋] 徐铉校定: 《说文解字》卷10上《马部》, 中华书局, 1963年, 第199页。

18) 《北史》卷96《吐谷浑传》, 第3186页。

19) [明] 曹学佺: 《蜀中广记》卷59《方物记》, 清文渊阁四库全书本。

20) 周伟洲: 《吐谷浑史》, 第116-118页。

21) 《宋书》卷96《鲜卑吐谷浑传》, 第2373页。

22) 《梁书》卷54《河南传》, 第810页。

23) 《北史》卷96《吐谷浑传》, 第3187页。

24) 《北史》卷96《吐谷浑传》, 第3183页。

25) 《晋书》卷97《吐谷浑传》, 第2541页。

26) 《隋书》卷83《吐谷浑传》, 第1843页。

27) 见《晋书》卷97《吐谷浑传》, 第2538页; 《北史》卷96《吐谷浑传》, 第3186页; 《周书》卷50《吐谷浑传》, 第913页; 《隋书》卷83《吐谷浑传》, 第1842页; 《旧唐书》卷198《吐谷浑传》, 第5297页; 《新唐书》卷221上《吐谷浑传》, 第6224页。

28) 见《晋书》卷97《吐谷浑传》, 第2537页; 《隋书》卷83《吐谷浑传》, 第1842页; 《旧唐书》卷198《吐谷浑传》, 第5297页; 《新唐书》卷221上《吐谷浑传》, 第6224页。

“犛牛”²⁹⁾，是吐谷浑人蓄养的主要牲畜之一。牦牛耐高寒，“它特殊的体质，能够让它生存于高寒且氧气稀薄的环境；在其他草食动物找不到牧草的高寒地带，它仍能赖冻原的苔类植物为生”³⁰⁾。牦牛为吐谷浑人提供了肉、奶和毛皮，是其衣食之源。此外，“在大雪封了山道时，成群的牦牛作为前驱，可以如除雪机般为其他牲畜及牧民开路”³¹⁾。因此，牦牛还是吐谷浑人在高海拔地区必需的交通工具。羊、骆驼、骡也是吐谷浑人蓄养的牲畜种类，《北史》称吐谷浑“土出犛牛、马、骡……于是夸吕再遣使献能舞马及羊、牛等……驼骡六百头”³²⁾。《旧唐书》记载唐将李君羡击败吐谷浑后，“虏牛羊二万余头而还”³³⁾。《新唐书》称“诺曷钵身入谢，遂请婚，献马牛羊万”³⁴⁾。羊常与马、牛并称，可见其数量较大，亦是吐谷浑人重要的衣食来源，并且羊毛还是制作穹庐毡帐的重要原料，因此养羊业亦是吐谷浑游牧业的重要部门。吐谷浑向西拓展势力后，“地兼鄯善、且末。西北有流沙数百里”³⁵⁾，作为“沙漠之舟”的骆驼是这一区域的必要交通工具，故亦被大量蓄养。

二. 渔猎业

吐谷浑虽以游牧业为主要生产方式，但“对绝大多数的游牧人群而言，游牧不是一种能自给自足的生计手段，他们必须从事其他经济活动来弥补生活所需。由于游牧本身的移动性与季节性强，因此这些辅助性生计需与游牧季节节奏密切配合”³⁶⁾。汉文文献记载和考古资料表明，渔猎业是4-7世纪的吐谷浑游牧经济的必要补充。

对于吐谷浑的狩猎业，史乘记载较少。仅《魏书》《北史》记载有“好射猎，以肉酪为粮”³⁷⁾，但仍能说明吐谷浑人确实从事狩猎活动。从吐谷浑人所处的地理环境来看，甘肃南部、四川西北及青海地区历史上栖息着大量的藏羚羊、野牦牛、野驴、岩羊及种类众多的鹿科动物，野兔、鼠兔、野鸡等小型动物更是随处可见，为吐谷浑人提供了丰富的狩猎资源。吐谷浑人作为辽东鲜卑后裔，有着悠久的狩猎传统，射猎技艺高超。因此，作为对游牧经济的必要补充，吐谷浑人从事狩猎业是无疑的。考古资料亦可证实这一点，青海省

29) 《北史》卷96《吐谷浑传》，第3186页；《周书》卷50《吐谷浑传》，第913页。

30) 王明珂：《游牧者的抉择：面对汉帝国的北亚游牧部族》，广西师范大学出版社，2008年，第161页。

31) 王明珂：《游牧者的抉择：面对汉帝国的北亚游牧部族》，第161页。

32) 《北史》卷96《吐谷浑传》，第3186-3187页。

33) 《旧唐书》卷198《吐谷浑传》，第5298页。

34) 《新唐书》卷221上《吐谷浑传》，第6226页。

35) 《隋书》卷83《吐谷浑传》，第1842页。

36) 王明珂：《游牧者的抉择：面对汉帝国的北亚游牧部族》，第128页。

37) 《魏书》卷101《吐谷浑传》，中华书局，1974年，第2240页；《北史》卷96《吐谷浑传》，第3186页。

德令哈市郭里木乡出土的吐谷浑墓葬棺板画生动地描绘了墓主人生前的狩猎活动，表明了狩猎是吐谷浑人的重要生产活动。棺板画从左向右展开。第一组为狩猎图。画面左下方绘有一名骑马的年轻猎人，正在弯弓射鹿，三只鹿在猎人前方飞快奔跑，最下方的一只鹿已经中箭，欲倒未倒。左上方为三位骑马的猎人追逐两头野牦牛的场景，右边的一头野牦牛已被射中要害，牛头呈回顾之状，一只猎犬从旁跃起，拦在了伤牛的前方³⁸⁾。此外，吐延有“生与麋鹿同群，死作毡裘之鬼”³⁹⁾的慷慨之语。阿豺曾“田于西强山”⁴⁰⁾，结合上下文的意思，这里的“田”通“畋”，为狩猎之意⁴¹⁾。表明狩猎麋鹿是他们生活中的一项重要活动。当然，吐延和阿豺作为贵族首领，其进行狩猎可能更多是出于娱乐和军事演习的目的，与普通牧民单纯的经济需求不同。

吐谷浑统治下的鲜卑乙弗部还从事渔业活动。据《北史》记载：“吐谷浑北有乙弗勿敌国，国有屈海，海周回千余里。众有万落，风俗与吐谷浑同。然不识五谷，唯食鱼及苏子。苏子状若中国枸杞子，或赤或黑”⁴²⁾。据白鸟库吉考证，屈海即青海湖⁴³⁾。青海湖及其周边的大小入湖河流中盛产裸鲤⁴⁴⁾等鱼类，渔业资源丰富，为鲜卑乙弗人开展渔业活动提供有利条件。

三. 手工业

手工业与游牧生活的衣食住行密切相关，是游牧经济的辅助行业。同其他以游牧业为主要经济生产方式的民族一样，游牧经济所需的各类辅助性手工业部门也同样在吐谷浑社会中存在。汉文文献记载和考古资料证明，4-7世纪吐谷浑的手工业较为发达，主要有毛皮加工、制毡、木器制造、采矿、金属冶炼、兵器制作、金银器加工、装饰品制作、制盐、建筑等部门。

毛皮加工、制毡和木器制造是游牧民族最基本的手工业部门，吐谷浑也不例外，“庐帐为屋”⁴⁵⁾“恒处穹庐”⁴⁶⁾“必以毡蒙头”⁴⁷⁾等文献记载以及都兰热水古墓中出土的皮靴、皮件等皮制品和木鸟、木碗、木盘等木制品⁴⁸⁾说明这些手工业部门在吐谷浑社会中广泛存在。吐

38) 柳春诚、程起骏：《郭里木棺版画初展吐谷浑生活》，《柴达木开发研究》，2005年第2期。

39) 《晋书》卷97《吐谷浑传》，第2538页。

40) 《魏书》卷101《吐谷浑传》，第2235页。

41) 畋，取禽兽也。见《宋本广韵》卷2《下平声》，北京市中国书店，1982年，第114页。

42) 《北史》卷96《吐谷浑传》，第3189页。

43) [日] 白鸟库吉著，方壮猷译：《东胡民族考》上编，商务印书馆，1934年，第101-105页。

44) 俗称湟鱼。

45) 《晋书》卷97《吐谷浑传》，第2537页。

46) 《北史》卷96《吐谷浑传》，第3186页。

47) 《北史》卷96《吐谷浑传》，第3186页。

谷浑地“饶铜、铁、朱砂”⁴⁹⁾“白兰土出黄金、铜、铁”⁵⁰⁾，辟奚向苻坚进献“金银五百斤”⁵¹⁾等记载表明吐谷浑境内金属矿藏丰富，存在采矿、金属冶炼等手工业部门，且金属产量十分可观。“兵器有弓、刀、甲、稍”⁵²⁾“白兰遣使献犀甲、铁铠”⁵³⁾说明吐谷浑人的钢铁冶铸及兵器制造技术比较发达。“妇人以金花为首饰”⁵⁴⁾“坐金狮子床”⁵⁵⁾“遣使献金装马脑钟二口”⁵⁶⁾显示出吐谷浑的金银器加工和装饰品制作工艺水平较高。从地理环境来看，吐谷浑控制的青海地区盐池遍布，盐业资源丰富，《宋书》称吐谷浑境内的“屈真川有盐池”⁵⁷⁾，可见吐谷浑人开发利用了这些资源，制盐业有了一定程度的发展。此外，吐谷浑人修筑的一系列城郭及其在黄河上修建的河厉桥⁵⁸⁾皆显示其建筑水平之高超。

四. 农业

农业在4-7世纪吐谷浑的经济结构中亦占有一定比例。汉文史料中有大量关于吐谷浑农业的记载。《晋书》称吐谷浑“地宜大麦，而多蔓菁，颇有菽粟”⁵⁹⁾；《北史》称“亦知种田，有大麦、粟、豆。然其北界气候多寒，唯得芜菁、大麦，故其俗贫多富少”⁶⁰⁾；《梁书》称“其地有麦无谷”⁶¹⁾；《周书》称“亦知种田，然其北界，气候多寒，唯得芜菁、大麦。故其俗贫多富少”⁶²⁾；《隋书》称“有大麦、粟、豆”⁶³⁾；《通典》称“有麦，无谷”⁶⁴⁾；《旧唐书》称“气候多寒，土宜大麦、蔓菁，颇有菽粟”⁶⁵⁾；《新唐书》称“地多寒，宜麦、菽、粟、芜菁”⁶⁶⁾。通观诸史，可知吐谷浑的农作物主要有大麦、菽（豆）、粟、芜菁（蔓

48) 程起骏：《打开吐谷浑古国之门的钥匙》，《柴达木开发研究》，2001年第2期。

49) 《北史》卷96《吐谷浑传》，第3186页，《隋书》《旧唐书》《新唐书》亦有相同或相似记载。

50) 《宋书》卷96《鲜卑吐谷浑传》，第2373页。

51) 《晋书》卷97《吐谷浑传》，第2537页。

52) 《北史》卷96《吐谷浑传》，第3186页，《周书》《通典》亦有相同记载。

53) 《周书》卷5《武帝纪上》，第65页。

54) 《晋书》卷97《吐谷浑传》，第2537页，《北史》《周书》《隋书》《旧唐书》《新唐书》亦有相似记载。

55) 《北史》卷96《吐谷浑传》，第3186页，《周书》亦有相同记载。

56) 《梁书》卷54《河南传》，第810页。

57) 《宋书》卷96《鲜卑吐谷浑传》，第2373页。

58) 《水经注》卷2《河水》引段国《沙州记》，见《水经注校证》，中华书局，2007年，第42页。

59) 《晋书》卷97《吐谷浑传》，第2538页。

60) 《北史》卷96《吐谷浑传》，第3186页。

61) 《梁书》卷54《河南传》，第810页。

62) 《周书》卷50《吐谷浑传》，第913页。

63) 《隋书》卷83《吐谷浑传》，第1842页。

64) 《通典》卷190《边防六》，中华书局，1988年，第5164页。

65) 《旧唐书》卷198《吐谷浑传》，第5297页。

菁)。至于《梁书》《通典》所谓的“有麦无谷”，其缘由即《北史》《周书》中记载的“然其北界气候多寒，唯得芄菁、大麦”。从农业地理的角度来看，吐谷浑北部的青海湖周围地区及西北的柴达木盆地是不宜种植粟和豆类的，只适合种植对高寒气候适应性较强的芄菁（蔓菁）和大麦。而河湟地区是青藏高原东缘的主要种植业分布区⁶⁷⁾，汉代以来，羌人便在这一地区从事农业生产，过着半农半牧的生活⁶⁸⁾。吐谷浑征服这一地区后，并没有改变当地羌人的生产生活方式，仍继续让其从事农业生产。故这一地区的农作物品种远比其他地区丰富，其中以大小榆谷的农业最为发达。大小榆谷的地形为冲积平原以及黄土丘陵，土地肥沃，适宜农耕，“只要有这种肥沃而又用之不尽的土壤，加上足够的湿度或灌溉，简单的轮种及汉式施肥就能够保证年年有好的收成，无需休耕”⁶⁹⁾，自汉代以来便是羌人的农耕中心。由此可知，吐谷浑确实存在农业，但是从事农业生产的人群主要为其统治下的羌人，农业区域也大多集中于日月山以东的河湟谷地，而这一地区是各政权激烈争夺的地带，在4-7世纪的大多数时期内并不受吐谷浑控制，难以成为其稳定的粮食生产基地。因此，农业虽为吐谷浑的经济类型之一，但并不是吐谷浑人主要的经济生产方式，在整个经济结构中所占的比重较低。不过值得注意的是，农业不仅是一种生产方式，也是一种生活方式，其定居生活的方式与5世纪晚期以后吐谷浑城郭的出现或许有一定的关联性。

五. 商业

同其他游牧民族一样，为了满足生产和生活需求，吐谷浑人同样热衷于同外界开展商业贸易。按照商业贸易的性质划分，4-7世纪时期吐谷浑的商业贸易可分为朝贡贸易和丝路中介贸易。

吐谷浑立国后的大部分时间都处于战乱频仍、政权林立的十六国与南北朝时期，为了维持生存与发展，其将朝贡贸易作为外交手段，游刃于南北各政权之间，以求实现自身利益的最大化。据史乘记载，吐谷浑与西秦、刘宋、北魏、南齐、南梁、东魏、西魏、北齐、北周及之后的隋、唐皆建立过朝贡贸易关系，用“舞马”“蜀马”“白龙驹”等良马及牦牛、羊、金银等各种特产换取丝帛彩绢⁷⁰⁾等丝织品及牵车⁷¹⁾等珍宝玩物。在这类朝贡贸易中，吐谷浑所得赏赐的价值通常会远远大于其所献贡品的价值，但是这些赏赐不过是供上层贵族

66) 《新唐书》卷221上《吐谷浑传》，第6224页。

67) 韩茂莉：《中国农业地理》下，北京大学出版社，2012年3月，第1094页。

68) 《后汉书》卷87《西羌传》，中华书局，1965年，第2877-2899页。

69) Robert B. Ekvall, *Cultural Relations on the Kansu-Tibetan Border*, Chicago: The University of Chicago Press, 1939, p.5.

70) 《北史》卷96《吐谷浑传》：“诏让之，赐锦綵一百二十四匹”，第3184页。

71) 《宋书》卷96《鲜卑吐谷浑传》，第2373页。

享用的奢侈品，数量也不会很多，故这类朝贡贸易的政治意义远远大于其经济意义。

真正使吐谷浑获得巨大经济利益的是丝路中介贸易。5世纪40年代，慕利延西征于阗、南征罽宾⁷²⁾，势力进入西域，地兼鄯善、且末⁷³⁾，控制了西域东部的贸易枢纽。此时南北对峙的局面已经形成。鉴于从江南通向漠北及西域的通道均被敌对的北魏政权控制，南方政权想同漠北及西域进行联系和贸易便只能借道吐谷浑。由此，吐谷浑控制下的由漠北抵益州的“河南道”，由祁连山南麓一线沿湟水至青海湖，经柴达木盆地至塔里木盆地南缘绿洲城邦的“青海路”便空前兴盛起来。在5世纪中叶至7世纪初，“吐谷浑所据之青海地区事实上成了中西交通的中心之一。从青海向北、向东、向东南、向西、向西南，都有着畅通的交通路线”⁷⁴⁾。凭借得天独厚的地理位置，吐谷浑同南朝、北朝、柔然、突厥、西域各国、中亚地区、怛哒、波斯、印度乃至东罗马都有了贸易往来，并成为东西方贸易的中介商，获取了巨额财富，“多诸珍藏”⁷⁵⁾。从汉文文献记载的吐谷浑向刘宋贡献的乌丸帽、女国金酒器、胡王金钏⁷⁶⁾等异域珍宝和都兰热水古墓中出土的大量汉地丝绸、漆器，粟特金银器、玛瑙珠、波斯织锦以及“开元通宝”铜钱等文物⁷⁷⁾便可窥知其获利之丰。巨额的贸易收入使得吐谷浑的统治者在大多数情况下不需要征税便可维持其政权的运转，因此“国无常赋”⁷⁸⁾。即使遇到特殊情况需要征税时也只需“税富商人以充用焉”⁷⁹⁾。可见商业在吐谷浑经济结构中占有重要地位，使其游牧经济呈现出了浓重的商业化色彩。但是吐谷浑东西方贸易中介商的地位是在南北分裂的大背景下形成的，并不稳固。一旦南北重新统一，其贸易优势便会迅速丧失。因此，当北周占据益州，切断其与南朝的贸易通道后，吐谷浑的商业便迅速衰落，其政权亦由盛转衰，到了隋唐时期，便走向了灭亡的道路。

综上所述，4-7世纪吐谷浑的经济类型包括游牧业、渔猎业、手工业、农业和商业。各经济类型在不同的历史时期发展程度不一，有着各自的变迁轨迹。总体而言，游牧业为吐谷浑人提供了基本的生产资料和生活资料，始终是吐谷浑最主要的经济类型，在其经济结构中占有支配地位，是其政治、经济、军事、社会文化生活的基础。渔猎业在吐谷浑人的生产生活中有着特殊的地位和作用，在补充衣食之外，还具有娱乐和军事训练的功能。手工业是游牧业的辅助行业，为吐谷浑人提供了生产工具、生活用品和军事装备。农业亦是吐谷浑的经济类型之一，但并不是吐谷浑人主要的经济生产方式，在整个经济结构中所占的比重较低。商业在吐谷浑经济结构中占有重要地位，使其游牧经济呈现出了浓重的商业化色彩。随着生产力的发展，游牧业、手工业和商业在吐谷浑汗国时期皆呈现出较好的发展

72) 《北史》卷96《吐谷浑传》，第3183页。

73) 《北史》卷96《吐谷浑传》，第3186页。

74) 周伟洲：《吐谷浑史》，第144页。

75) 《周书》卷28《史宁传》，第468页。

76) 《宋书》卷96《鲜卑吐谷浑传》，第2372-2373页。

77) 程起骏：《打开吐谷浑古国之门的钥匙》，《柴达木开发研究》，2001年第2期。

78) 《北史》卷96《吐谷浑传》，第3186页。

79) 《北史》卷96《吐谷浑传》，第3186页。

态势, 尤其是商业, 一度使吐谷浑成为了当时东西方贸易的中心。因此, 4-7世纪吐谷浑的经济类型具有以游牧经济为主, 多种经济类型并存的特点。

参考文献

- 《晋书》, 中华书局, 1974年。
 《魏书》, 中华书局, 1974年。
 《北史》, 中华书局, 1974年。
 《宋书》, 中华书局, 1974年。
 《梁书》, 中华书局, 1973年。
 《南齐书》, 中华书局, 1974年。
 《周书》, 中华书局, 1971年。
 《隋书》, 中华书局, 1973年。
 《旧唐书》, 中华书局, 1975年。
 《新唐书》, 中华书局, 1975年。
 [汉] 许慎撰, [宋] 徐铉校定:《说文解字》, 中华书局, 1963年。
 [明] 曹学佺:《蜀中广记》, 清文渊阁四库全书本。
 周伟洲:《吐谷浑史》, 广西师范大学出版社, 2006年。
 王明珂:《游牧者的抉择:面对汉帝国的北亚游牧部族》, 广西师范大学出版社, 2008年。
 柳春诚、程起骏:《郭里木棺版画初展吐谷浑生活》,《柴达木开发研究》, 2005年第2期。
 《宋本广韵》, 北京市中国书店, 1982年。
 [日] 白鸟库吉著, 方壮猷译:《东胡民族考》上编, 商务印书馆, 1934年。
 程起骏:《打开吐谷浑古国之门的钥匙》,《柴达木开发研究》, 2001年第2期。
 《水经注校证》, 中华书局, 2007年。
 《通典》, 中华书局, 1988年。
 韩茂莉:《中国农业地理》下, 北京大学出版社, 2012年3月。
 《后汉书》, 中华书局, 1965年。
 Robert B. Ekvall, *Culutral Relations on the Kansu-Tibetan Border*, Chicago: The University of Chicago Press, 1939.

논 문 투 고 일: 2018년 10월 30일
 논 문 심 사 일: 2018년 11월 15일
 논문게재결정일: 2018년 11월 30일

关于柔然狩猎业的几个问题

袁刚*

Abstract

Several questions about the Rouran's hunting

YuanGang*

Rouran people were northern Nomads whose main living area were the Mongolian plateau in the 4th to 6th centuries. Rouran people's modes of economic production comprised nomadism, hunting, handicraft, trade and so on. Nomadism was the main mode of Rouran people's economic production. As the most important auxiliary mode of nomadic economy, hunting was next only to nomadism in Rouran people's social economy.

Keywords : Rouran, Nomads, Hunting industry, Social economy, Military, People

柔然是魏晋南北朝时期以蒙古高原为主要活动地域的北方游牧民族，在不同的汉文史书中分别作“蠕蠕”“蠕蠕”“茹茹”“芮芮”等¹⁾。5世纪初，柔然首领社仑为躲避北魏兵锋，率部远徙漠北弱洛水（今蒙古国境内的土拉河）流域，在陆续兼并一些敕勒部众和匈奴余部后建立政权。5~6世纪，柔然汗国不仅与北朝的北魏、西魏、东魏~北齐，和南朝的宋、齐、梁等中原政权发生了或战或和的关系，还与周边的敕勒、突厥、契丹、地豆于、西域诸国、高句丽等发生过密切联系，并通过丝绸之路与中亚地区实现了直接或间接的商贸往

* 内蒙古大学历史与旅游文化学院 / mzdde@126.com

College of History and Tourism Culture, Inner Mongolia University

袁刚（1988），男，汉族，中国内蒙古自治区赤峰市人，内蒙古大学历史与旅游文化学院博士研究生，主要研究方向为中国古代北方民族史。

1) 柔然，《晋书》作“蠕蠕”，《魏书》《南史》《北史》《通典》等作“蠕蠕”，《北齐书》《周书》《隋书》等作“茹茹”，《宋书》《南齐书》《梁书》等作“芮芮”。钱大昕认为，“蠕蠕即柔然也”，诸史用字不同，“盖译音无定字”（《廿二史考异》卷二二《晋书五》“冯跋载记”条，第304页）。由于北朝鲜卑人与柔然同族，且地缘相近、语言相通，故而北朝史书的记载应更接近柔然名号原音[张久和《东胡系各族族名研究及其存在问题——兼谈译名研究的可行性条件》，《内蒙古大学学报》（哲学社会科学版），1996年第1期]。

来, 在中国古代北方民族史、民族关系史和中外交流史上占有重要地位。

蒙古高原幅员辽阔, 动植物资源丰富, 直到今天, 这里仍然分布着大量鸟类及野马、野驴、野狐、旱獭、黄羊、野猪、猞猁、狍子、狼、野兔、貂等野生动物²⁾。优越的自然环境, 为历史上曾在此活跃的柔然等北方民族通过狩猎方式来获取物质资源提供了有利条件。20世纪以来, 中外学者对柔然历史的研究延续了百有余年, 研究领域多集中在柔然的族源、政治制度、民族关系等领域; 而在柔然经济领域鲜有研究成果³⁾, 关于柔然狩猎经济的专题论文则尚未经见。因此, 基于文献记载⁴⁾, 对相关问题做一梳理和考察仍有必要。

一、狩猎业是柔然社会经济的重要组成部分

众所周知, 狩猎业与草原游牧畜牧业存在着密切的经济联系。由于传统游牧畜牧业生产力不够强劲, 致其对自然环境依赖程度较高, 具有明显的脆弱性和不稳定性⁵⁾。因此, 曾在蒙古高原上繁衍生息的诸北方游牧民族, 多通过狩猎的形式来获取更多的衣食之资。作为一种既可以避免宰杀牲畜, 又能得到肉食和皮毛的手段, 狩猎业历来备受青睐⁶⁾。尽管单纯的狩猎经济并不能产生大量可供积累的剩余财富, 但是, 当这种生业与游牧业结合起来以后, 却可以在满足人们衣食之需的基础上, 有效避免畜群数量减少, 促进财富的累积和增长。由此可见, 作为游牧经济的重要辅助产业, 狩猎业在柔然社会经济中占有重要地位。

事实证明, 历史上许多曾经活跃在大漠南北的游牧部落, 特别是那些从额尔古纳河流域和巴尔忽真森林地区迁入蒙古草原的蒙古语族部落, 多半是经过多个世纪漫长岁月的发展, 才逐渐由渔猎民转变为游牧民的⁷⁾。柔然统治贵族郁久闾氏虽然具有东胡—鲜卑血统,

2) 参阅: 石蕴琼等编著《中国地理丛书·内蒙古自治区地理》, 第169~177页; 杨青山等《蒙古国地理》, 第81~86页; 赵儒煜主编《蒙古国——从传统走向现代的草原之国》, 第7~11页。

3) 20世纪80年代, 周伟洲撰写的《关于柔然社会经济和政治制度的初步研究》(载《中国史研究》, 1982年第2期)一文, 是专门讨论柔然社会经济、政治制度问题的一篇力作, 其基本内容后收入氏著《敕勒与柔然》(上海人民出版社, 1983年出版; 广西师范大学出版社, 2006年再版; 本文引述, 均为上海人民出版社1983年版)。此外, 曹永年的《柔然文化》一文, 也对柔然经济问题进行了全面、细致的梳理, 并提出了不少真知灼见, 但作为张碧波主编《中国古代北方民族文化史》(黑龙江人民出版社, 1993年)的一部分, 最初并未单独成篇, 至其论文集《古代北方民族史丛考》(上海古籍出版社, 2012年)出版时, 才正式析出。其余涉及柔然历史的论著多不以经济类型为重点考察内容, 且未单独成篇。

4) 需要指出的是, 《魏书·蠕蠕传》是研究北魏时期柔然的基本史料, 至晚于北宋初年已经散佚, 今本《魏书》该传的多数内容主要据《北史·蠕蠕传》补缀。于是, 原本抄录、改写《魏书·蠕蠕传》成文的《北史·蠕蠕传》反而成为一手史料, 与之相比, 今本《魏书·蠕蠕传》则是可资参考的二手史料。因此, 除今本《魏书·蠕蠕传》可能保留了原本《魏书·蠕蠕传》散佚前部分内容而与《北史》传文互异部分外, 本文引述史料均以《北史·蠕蠕传》为主。

5) 林幹《中国古代北方民族通论》, 第71页。

6) 张长利《狩猎与古代北方游牧社会》, 《内蒙古社会科学》(文史哲版), 1993年第3期。

语言也属与蒙古语存在一定亲缘关系的东胡后裔诸语言的一种；但是，作为3世纪末4世纪初从脱离拓跋鲜卑后，在今内蒙古自治区境内的乌兰察布高原上经过多年发展形成的地域游牧部落⁸⁾，柔然并不具备这样一个发展历程。然而，不可否认的是，与柔然起源存在着密切关系的拓跋鲜卑却经历了这个过程⁹⁾。最初以游猎和渔猎为主要生业的拓跋鲜卑，虽然在后来辗转迁徙的过程中，经济结构发生了显著变化¹⁰⁾。但是，直到北魏建立以后，史乘仍不乏关于拓跋氏贵族从事狩猎活动的相关记载¹¹⁾。柔然作为从拓跋鲜卑中分离出来的游牧民族，在经济文化上深受拓跋鲜卑的影响，加之在社会生产力发展水平和蒙古高原自然条件、地理环境等因素的共同作用下，以狩猎业作为游牧经济之外重要的谋生手段不足为奇。虽然史籍中鲜有关于柔然狩猎活动的直接记载，但研究者仍可以通过其它方面的内容，来梳理、归纳和总结狩猎业在柔然社会经济中发挥的作用。

文献记载，从车鹿会“始有部众，自号柔然”开始，柔然部曾长期役属于拓跋鲜卑，并向其“岁贡马畜、貂狢皮”¹²⁾。貂 (Martes)，一般指食肉目鼬科貂属的哺乳动物，有紫貂 (Martes zibellina)、黄喉貂 (Martes flavigula)、石貂 (Martes foina) 等多个种群类别。在中国，人类掌握驯养貂的技术历史已经是20世纪中叶以后的事情，故而5世纪以前柔然部进献给拓跋鲜卑贵族的貂皮无疑应是通过狩猎手段获取的野生貂类毛皮。据东汉许慎《说文解字》：“貂，鼠属，大而黄黑，出胡丁零国。”¹³⁾ 丁零，即魏晋南北朝时期汉文文献中的“敕勒 (高

7) 亦邻真 《成吉思汗与蒙古民族共同体的形成》，《内蒙古大学学报》，1962年第1期。

8) 应该指出的是，柔然族与柔然汗国是两个不同概念。柔然汗国是一个包括众多来源和族属不同，经济生产方式各异的族群的政权，而柔然族则是柔然汗国中占据统治地位的、具有共同语言的民族共同体。参阅：亦邻真 《柔然拾零》，《内蒙古大学学报》(蒙文版)，1992年第1期；另见希都日古汉译文，载刘迎胜主编 《元史及民族与边疆研究集刊》(第二十三辑)。

9) 根据《魏书·失韦传》《隋书·室韦传》的记载，可知南北朝至隋代，渔猎业在室韦的经济生活中占有重要位置。从室韦与拓跋鲜卑的早期活动地域、有特征性的风俗、语言以及译名根据等几个方面的共性来看(张久和《原蒙古人的历史——室韦-达怛研究》，第24-35页)，拓跋鲜卑早期的生产生活方式应与南北朝时尚未走出额尔古纳森林的室韦相似。史称拓跋鲜卑先世曾以“射猎为业”(《魏书》卷一《序纪》，点校修订本，第1页)。20世纪80年代初，在今内蒙古自治区呼伦贝尔市鄂伦春自治旗境内的嘎仙洞遗址出土的遗物中，既有可供狩猎使用的石镞、石矛、骨镞等器物，亦有大量狍、獐、鹿、犴、野猪等野生动物兽骨，表明拓跋鲜卑在其原居地大鲜卑山时期，应以狩猎业为主要生业(呼伦贝尔盟文物管理站《鄂伦春自治旗嘎仙洞遗址1980年清理报告》，见魏坚主编《内蒙古文物考古文集》第二辑，第444-451页)。

10) 梁云 《拓跋鲜卑早期历史若干问题研究》，第82-87页。

11) 整个平城时代(398-494年)，狩猎都是北魏统治者乐于从事的活动之一。《魏书》相关纪传对道武帝拓跋珪至献文帝拓跋弘时期，北魏历代皇帝从事狩猎活动的记载屡见不鲜。至孝文帝元宏即位后，《魏书》对北魏皇帝从事狩猎活动的相关记载才逐渐有所减少。太武帝初期，长孙嵩等曾向拓跋焘进言：“蠕蠕世为边害，宜先讨大檀。及则收其畜产，足以富国；不及则校猎阴山，多杀禽兽皮肉筋角，以充军实，亦愈于破一小国。”(《魏书》卷二五《长孙嵩传》，点校修订本，第720页)可见狩猎业对于拓跋魏的意义不仅在于供统治者娱乐，或者像清朝前期常以“木兰秋狝”的方式来彰显清帝不忘根本的政治姿态，而是同时兼具训练军事素质和获取物质资源的目的。

12) 《魏书》卷一〇三《蠕蠕传》，点校修订本，第2487页；《北史》卷九八《蠕蠕传》，第3249页。

13) 《说文解字》卷九下，第198页。

车)”。1世纪末,北匈奴势力逐渐退出漠北地区,原居地在贝加尔湖一带的丁零人开始渐次向南迁徙,至东汉末年,部分丁零人的活动地域已经拓展至黄河河套、阴山及长城以北的广阔区域。从许慎的生活年代(58?~149)来看,其时部分丁零人应已进入蒙古高原。因此,《说文解字》关于貂“出胡丁零国”的记载,所反映的或系丁零人进入蒙古高原活动以后的现象。4世纪以后,敕勒部众已在漠北地区广泛分布,与此同时,也有相当一部分敕勒部落徙入了漠南地区。柔然始祖木骨间从拓跋鲜卑脱离时,即依附过属漠南敕勒诸部之一的纯突邻部。柔然部形成后,又曾在相当长的一段时期里与蒙古高原上的部分敕勒部落杂居相处。5世纪以前,在大漠南北间迁徙游牧的柔然部既然以貂皮为向拓跋鲜卑“贡献”的礼品,即表明其时其活动地域野生貂类数量较多。中国东北、蒙古高原以及俄罗斯西伯利亚地区,至今仍然是紫貂、石貂等野生貂属动物最主要的分布地域之一。貂,亦作“貂”,传说中系“无前足”的兽类¹⁴⁾,实际所指何物已难确认。王沈言鲜卑之地出貂、貂¹⁵⁾,《后汉书》称“夫余国……出名马、赤玉、貂貂”¹⁶⁾,则貂的生长环境和分布地域应与貂相似。基于野生貂类的分布情况及其驯化时间较晚的事实,可不无根据地认为,自车鹿会成为柔然部帅以后,至4世纪80年代年以前,柔然部曾向拓跋鲜卑缴纳马畜及貂、貂皮的历史,反映了其部众在进行草原游牧畜牧业生产的同时,也从事狩猎业。

柔然汗国建立后,狩猎产品除满足人们的生产生活需求以外,有时也会被用作柔然汗国对外实现政治交往或经济交流的礼品。从史籍所载柔然可汗分别遣使向南北朝双方“进献”野生动物皮毛事¹⁷⁾,可知5世纪以后柔然人仍从事狩猎业。据北宋沈括《梦溪笔谈》记载:“中国衣冠,自北齐以来,乃全用胡服。窄袖绿排,短衣,长靽靴,有鞞鞞带,皆胡服也。窄袖利于驰射,短衣长靽,皆便于涉草。”¹⁸⁾可见北方游牧民族服饰中的“窄袖”“长靽靴”特征与便于从事狩猎有关。尽管北魏孝文帝改革以后,曾明令禁穿鲜卑服饰,但是,北魏后期至东魏~北齐时期,由于六镇军人势力崛起并逐渐成为中原政权的政实际操纵者,社会风气又出现了强烈的鲜卑化倾向。所谓中原衣冠“乃全用胡服”,当与此不无关系。《梁书·芮芮传》关于柔然服饰“小袖袍,小口袴,深雍鞞”的记载¹⁹⁾,正符合沈括记述的利于“驰

14) 《尔雅注疏》卷一〇《释兽》,第567页。

15) 《三国志》卷三〇《乌桓鲜卑东夷传》注引王沈《魏书》,第836页。

16) 《后汉书》卷八五《夫余传》,第2811页。

17) 太和元年(477),柔然曾向北魏孝文帝元宏进献过貂裘(《北史》卷九八《蠕蠕传》,第3256页);南齐建元二年(480)、三年(481),向齐高帝萧道成进献过貂皮及狮子皮等野生动物皮毛制品(《南齐书》卷五九《芮芮虏传》,第1134页);天监十五年(515),柔然又曾向梁武帝萧衍进献过“乌貂裘”等“方物”(《梁书》卷五四《西北诸戎·芮芮传》,第817页)。此外,南北史书还有不少关于柔然“遣使朝贡”“遣使贡献方物”,但未明确使者携带何种“方物”的记载。基于柔然汗国所处地理环境、所辖人口的生业方式等方面的情况,结合《魏书》《北史》《南齐书》等史籍关于柔然的确曾向南北诸政权馈赠过马、牛、羊、驼等畜产和貂皮等狩猎产品的记载来看,这些由柔然使者“进献”给南北朝皇帝的“方物”,应即有畜产品,又不乏狩猎及手工业产品。

18) 《梦溪笔谈》卷一《故事一》,第3页。

射”的“胡服”特征。虽然柔然人着利于“驰射”的装束不无适应骑兵作战的意图，但也不能否认一定程度上应与为其从事狩猎活动提供便利有关。况且柔然的狩猎活动本身有时也兼具着训练士卒的目的。6世纪20年代初，柔然可汗阿那瓌、婆罗门相继归附北魏，朝堂遂现“阿那瓌宜置西吐若奚泉，婆罗门宜置西海郡，各令总率部落，收离聚散”，以分化柔然势力的动议²⁰⁾。凉州刺史袁翻在建议朝廷应将阿那瓌及婆罗门所部分别安置的奏疏中指出，“其婆罗门请修西海故城以安处之……且西海北垂，即是大碛，野兽所聚，千百为群，正是蠕蠕射猎之处”，他们在西海郡“籍兽以自给”，可以补充不少物质资源²¹⁾。可见柔然汗国后期，狩猎业在其社会经济中的地位仍不可小觑。

二、狩猎业在柔然社会经济中所占比重较大的原因探析

狩猎业在柔然社会经济中所占比重较大，一方面是游牧生产力不够发达的必然结果，另一方面也与柔然军政合一、兵民合一的军事政治体制的影响不无关系。

(一) 游牧生产力不够发达是狩猎业在柔然社会经济中比重较大的主要原因

历史上曾在蒙古高原繁衍生息的诸游牧民族，几乎无不以狩猎业作为游牧经济的辅助产业。由于游牧生产力发展水平存在差异，狩猎业在同一时期不同民族或统一民族不同时期的社会经济中所占比重有所不同。一般来说，“与狩猎和采集经济的联系愈是密切，牧人部落的开化程度便低”²²⁾。可见狩猎业在柔然社会经济中占有较高比重，与游牧生产力不够发达和文明发展程度较低有关。

从历史发展的整体趋势来看，尽管匈奴以来的游牧文化在蒙古高原上的不同民族之间传承，但这些民族多未在匈奴已有的游牧经济基础上进行生产力的提升，而是从头经历了一个由比较原始的游猎或渔猎阶段再到重新从事游牧业生产的“重新来过”的发展形态²³⁾。畜牧业虽然一直是柔然最主要的经济类型，但从车鹿会时期柔然向拓跋鲜卑“岁贡”的礼品以马畜和狩猎产品为主的情况来看，并不能排除其社会经济可能经历了一个由游牧业与狩猎业并重或游牧经济为主、狩猎经济所占份额较大，逐渐向游牧经济的比重不断扩大的发展演变过程。

由于生产经验技术和得不到及时的传承和总结，导致草原游牧社会常会出现继起的民族在生产力和文化程度上不如同一区域先前活着的民族的现象²⁴⁾。从公元前3世纪开始，匈

19) 《梁书》卷五四《西北诸戎·芮芮传》，第817页。

20) 《北史》卷九八《蠕蠕传》，第3262页。

21) 《魏书》卷六九《袁翻传》，点校修订本，第1677~1678页。

22) 亦邻真《成吉思汗与蒙古民族共同体的形成》，《内蒙古大学学报》，1962年第1期。

23) 何天明《中国古代北方草原文化祭》，第74~75页。

奴曾在大漠南北称雄数个世纪之久，其社会生产力的水平和文明程度都是同时期的乌桓、鲜卑、丁零（敕勒）等民族无法比拟的。此后，虽然檀石槐鲜卑部落大联盟曾雄踞塞北，但其尚未实现像匈奴那样的经济发展程度即土崩瓦解。3世纪以前，不仅乌桓、鲜卑曾通过狩猎来获取物质资源²⁵⁾，即使是在文化发展程度更高的匈奴的社会经济中，狩猎业占有重要地位也是人所共知的²⁶⁾。柔然汗国的历史只有150余年，柔然共同体从出现到消亡也不过2个多世纪，社会经济的发展不够充分，物质文化也未能像匈奴得到那样长期延续。周伟洲基于对相关史料的研读，判断“柔然整个社会经济发展的水平，并没有超过匈奴”²⁷⁾。可见，对于5~6世纪蒙古高原上的柔然、敕勒游牧民族而言，草原游牧畜牧业应与狩猎经济保持着较此前的匈奴时代更为紧密的联系，故而狩猎业在柔然汗国的社会经济中占有较大比重。

（二）军事因素是导致狩猎业在柔然社会经济中比重较大的又一重要原因

柔然社会普遍重视狩猎活动，还与汗国的对外军事行动频繁有关。就某种程度而言，“战争也是狩猎，不过是对人的狩猎，是更为发展的狩猎”²⁸⁾。在古代北方游牧民族的历史上，很多时候“出征和出猎是结合进行的，在狩猎进行中，随时可以把它转变为对敌战斗”²⁹⁾。这种现象在柔然的历史发展中同样存在。如果说，以狩猎为主要生业或辅助产业主要是针对汗国普通劳动者而言的，那么，通过狩猎活动来彰显尚武精神和发挥军事作用的手段，则是柔然社会上至可汗及其他统治贵族，下至平民、士卒所共有的特征。

据《南齐书·芮芮虏传》记载，建元元年（479）八月，柔然可汗予成亲率三十万骑南下攻打魏边塞，“魏虏拒守不敢战，芮芮主于燕然山下纵猎而归”³⁰⁾。对此，《魏书·高祖纪上》则称太和三年（479）十一月，“蠕蠕率骑十余万南寇，至塞而还”³¹⁾。由于柔然军事制度具有军政合一、兵民合一特点，所以柔然可汗的属民平时是“逐水草畜牧”的牧人和围猎野兽的猎人，战时则是饮马弯弓的战士。史书记载，柔然军队在出征和撤退时，常有畜群相伴³²⁾。可见对于柔然军队而言，行军过程在某种程度上也是一个迁徙游牧的过程。当

24) 林幹《中国古代北方民族通论》，第72页。

25) 据《三国志》卷三〇《乌桓鲜卑东夷传》注引王沈《魏书》，与鲜卑习俗大致相同的乌桓“日弋猎禽兽”，鲜卑“其兽异于中国者，野马、羝羊、端牛。端牛角为弓，世谓之角端也。又有貂、貉、鼯子，皮毛柔蠕，故天下以为名裘”（第832、836页）。成书年代稍晚的《后汉书》卷九〇《乌桓鲜卑列传》所记与此略同，仅存在个别字句的差异（第2979、2985页）。

26) 据司马迁记述，匈奴“儿能骑羊，引弓射鸟鼠；少长则射狐兔：用为食。士力能弯弓，尽为甲骑……其俗，宽则随畜，因射猎禽兽为生业，急则人习战攻以侵伐，其天性也。”（《史记》卷一一〇《匈奴列传》，点校修订本，第3483页）。

27) 周伟洲《敕勒与柔然》，第153页。

28) 《马克思恩格斯全集》（第四十七卷），第291页。

29) 林幹《中国古代北方民族通论》，第74~75页。

30) 《南齐书》卷五九《芮芮虏传》，点校修订本，第1133页。

31) 《魏书》卷七上《高祖纪上》，点校修订本，第176页。

32) 《魏书》卷二四《张袞传》、卷五四《高闾传》，点校修订本，第686~687、1315页。

战事紧张或牲畜不足时，柔然军队便会通过狩猎、掠夺等形式来保证军需。予成“于燕然山下纵猎而还”事，应即在久攻魏塞不下的情况下，用作军需的牲畜数量不足，又未能虏获中原地区的物质资源，遂通过狩猎的形式来维持军队供应的举措。饶有兴趣的是，南北史书对于此事发生的时间及柔然出兵数量的记载存在显著差异。柔然出兵数量应以北朝史书所记为是。首先，北魏方面是此次战事的当事方之一，对此事的了解势必多于南齐；其次，由《南齐书》传文可知，此前柔然曾与南朝约定共同讨伐北魏，不排除柔然会通过夸大出兵数量来“邀功”南朝。至于两者关于予成攻魏时间的差异，或系所记分别为柔然出兵及退兵的时间所致。

经济上的分散性和不稳定性，是导致游牧民族政权组织相对松懈，“忽强忽弱，骤兴骤衰”现象频现的重要原因。因此，拥有一支强大军队对于北方游牧民族而言，具有不可低估的意义，而狩猎业正是其练兵习战的形式之一³³⁾。特别是“集体围猎”形式进行狩猎活动，既能提高军士的骑射能力，又有助于强化军队团结协作意识，是包括柔然在内的游牧民族用以训练青年，“使之迅速成长为‘战士’”的重要手段³⁴⁾。4世纪末5世纪初开始，柔然不仅陷入了长期与北魏军事对抗的泥淖，还频繁与周临地区其他民族或政权发生军事冲突或战争。在这种局势下，狩猎活动不仅能够改善柔然人的生活条件，还能同时发挥训练军队、起到扩展军需来源的作用，提高军队的战斗力和后勤补给能力。

三、柔然汗国从事狩猎业的主要群体

柔然汗国境内从事游牧业和狩猎活动的劳动者，既有柔然部众，又有臣服于柔然可汗的其他游牧民族和部落。早在4世纪以后，蒙古高原的民族学地图就已经发生了显著变化，随着先此活跃在这里的北匈奴西迁和南匈奴、乌桓、鲜卑各部相继南下，柔然、敕勒等游牧民族逐渐成为大漠南北分布范围最为广泛的人群。

虽然从拓跋鲜卑分立后，经过近百余年的发展，柔然的部众数量有所增多。但是，4世纪90年代开始，由于柔然各部屡遭北魏的军事打击，加之不少部众南下依附北魏，导致5世纪初以前柔然部落一度凋零，相比蒙古高原其他游牧部族，柔然首领社仑所领有的部众并不占据优势数量。从5世纪初社仑兼并漠北敕勒诸部及匈奴余部以后“凶势益振”“号为富强”的情况来看³⁵⁾，柔然汗国统治着为数众多的敕勒部众及其他民族成分的人口。由于“丁令、高车、敕勒、铁勒都是汉唐时期居住在蒙古高原及其周围的突厥语族游牧部落……柔然可汗虽说是‘东胡之苗裔’，但他的基本属民，大漠南北的多数人口，都是突厥语族游牧人”³⁶⁾，

33) 林幹《中国古代北方民族通论》，第73~74页。

34) 周伟洲《敕勒与柔然》，第148页。

35) 《北史》卷九八《蠕蠕传》，第3250页。

36) 亦邻真《中国北方民族与蒙古族族源》，《内蒙古大学学报》，1979年第3~4期。

所以, 占柔然可汗属民人口绝大多数的操突厥语族语言的敕勒人毫无疑问应是汗国主要的劳动力来源。因此, 除柔然部众以外, 柔然汗国也存在着包括敕勒在内的其他游牧部族通过狩猎的形式来补充游牧经济的不足, 同时向部落贵族们或汗国统治集团进献贡赋的现象。历史文献中不乏对敕勒人从事狩猎活动或拥有较高狩猎技艺的记载。例如, 北魏天兴二年(399), 道武帝拓跋珪袭攻破漠北敕勒三十余部并将之迁至漠南以后, “自牛川南引, 大校猎, 以高车为围, 骑徒遮列, 周七百余里, 聚杂兽于其中, 因驱至平城”³⁷⁾; 神䴥四年(431)十一月, 太武帝拓跋焘“行幸漠南”时, 附魏的北部敕勒莫弗库若于曾“率其部数万骑, 驱鹿数百万, 诣行在所”, 拓跋焘遂“大狩以赐从者”³⁸⁾。狩猎活动, 一般有个体狩猎和集体围猎等多种形式。出于更为有效地获取猎物的目的, 包括柔然、敕勒在内的北方游牧民族多会采用“集体围猎”的方式来猎取猎物³⁹⁾。拓跋珪“以高车为围”, 所指即“命高车众驾驶高轮车, 首尾相连, 筑成七百里的长围, 聚杂兽于围中, 将野兽驱赶至平城”⁴⁰⁾。所谓“北部敕勒”, 系5世纪初由漠北迁入漠南后, 被安置在大漠以南、六镇以北的敕勒部众⁴¹⁾。由库若于驱赶鹿群前往魏帝行宫时动用了“数万骑”, 可知其所采用的办法亦当如此。因此, 拥有较高狩猎技术且未主动或被动迁入漠南的漠北敕勒诸部, 作为柔然汗国治下属民, 无疑也以其狩猎产品为柔然的狩猎经济做出了贡献。

此外, 一些活动地域在蒙古高原周边林区或森林草原地带的部落也从事狩猎或以此为生业, 是柔然汗国从事狩猎业的人口的重要来源。符拉基米尔佐夫(Борис Яковлевич Владимирцов)根据《史集》和《元朝秘史》的记载, 将12世纪的蒙古部落分为森林或狩猎部落(hoyin irgen)群及草原或畜牧部落(Ke'er-ün irgen)群; 并指出, 贝加尔湖畔、叶尼塞河上游以及额尔齐斯河沿岸属森林狩猎部落的活动区域⁴²⁾。这些森林狩猎部落的主要活动地域, 基本上与文献记载的柔然汗国东部、北部和西北部的边境地带契合。12世纪以前, 受社会生产力发展水平较低、人口稀少等因素的限制, 由人类活动引起的相关区域自然地理环境变迁并不显著。有研究认为, “无论草原地带的游牧民族还是森林之中的渔猎民族, 在数千年之内保持着完全相同的经济生活方式, 具有鲜明的稳定性特征……在自然环境未发生重大改变, 也没有外来文化渗入的情况下, 这些民族保持自己的经济生活方式, 而且将其传承下去, 形成非农耕生产方式的地理分布与人文景观”⁴³⁾。较12世纪更早的5~6

37) 《北史》卷九八《高车传》, 第3272页。

38) 《魏书》卷四上《世祖纪上》, 点校修订本, 第93页。

39) 张长利《狩猎与古代北方游牧社会》, 《内蒙古社会科学》(文史哲版), 1993年第3期。

40) 段连勤《丁零、敕勒与铁勒》, 第151页。

41) 北魏时期, 曾按照分布地域的不同, 将徙入的漠南敕勒部众, 划分为“东部敕勒”“西部敕勒”“北部敕勒”“河西敕勒”等四部分。元胡三省认为: “自武周塞外以西谓之西部, 以东谓之东部, 依漠南而居者谓之北部”(《资治通鉴》卷一三二《宋纪十五》“明帝泰始七年”条“胡注”, 第4158页)。武周塞, 亦作“武州塞”, 其地在今山西省大同市境内。河西敕勒属西部敕勒一部, 有时亦被统称作“西部敕勒”。

42) [苏] Б·Я·符拉基米尔佐夫著, 刘荣峻译: 《蒙古社会制度史》, 第54~55页。

世纪中叶的柔然汗国时期,在上述区域活动的人群以渔猎业或游牧业为主要生业,总该是没有什么疑义的。因此,这些森林守猎民的劳动所得,同样也应该是柔然汗国狩猎经济重要组成部分。

总的来说,狩猎业是柔然游牧经济的重要辅助产业,在社会经济占有重要地位。游牧经济和狩猎经济对自然条件的依赖性较强,游牧民族并非随时随地都能依靠牧养牲畜或围猎野物的方式来维持生计,他们不得不通过从事其它生业方式来获取更多物质资源。因此,手工业、农业和交换贸易等,均在柔然社会经济中占有一定的比重。由于具体历史环境的差异,虽然游牧业、狩猎业、农业、手工业和交换贸易不同时期在柔然社会经济中所发挥的地位和作用都在发生着变化;但是,各种辅助产业的比重始终未能超越作为其主要生业的游牧业,而在狩猎业作为其最主要的辅助产业,比重亦未曾被手工业、农业及交换贸易超越。

参考文献

- [1] [汉] 司马迁撰. 史记(点校修订本)[M]. 北京:中华书局, 2014.
- [2] [汉] 许慎撰, [宋] 徐铉校定. 说文解字[M]. 北京:中华书局, 1963.
- [3] [晋] 陈寿撰, [南朝宋] 裴松之注. 三国志[M], 北京:中华书局, 1959.
- [4] [晋] 郭璞注, [宋] 邢昺疏. 尔雅注疏[M]. 上海:上海古籍出版社, 2010.
- [5] [南朝宋] 范晔. 后汉书[M]. 北京:中华书局, 1965.
- [6] [北齐] 魏收. 魏书(点校修订本)[M]. 北京:中华书局, 2017.
- [7] [梁] 萧子显. 南齐书[M]. 北京:中华书局, 2017.
- [8] [唐] 姚思廉. 梁书[M]. 北京:中华书局, 1973.
- [9] [唐] 李延寿. 北史[M]. 北京:中华书局, 1956.
- [10] [宋] 司马光编著, [元] 胡三省音注. 资治通鉴[M]. 中华书局, 1956.
- [11] [宋] 沈括撰, 侯真平点校. 梦溪笔谈[M]. 长沙:岳麓书社, 2002.
- [12] [清] 钱大昕撰, 陈文和等校点. 廿二史考异[M]. 南京:凤凰出版社, 2008.
- [13] 亦邻真. 成吉思汗与蒙古民族共同体的形成[J]. 内蒙古大学学报, 1962(1).
- [14] 亦邻真. 中国北方民族与蒙古族族源[J]. 内蒙古大学学报, 1979(3~4).
- [15] 马克思恩格斯全集(第四十七卷)[M]. 北京:人民出版社, 1979.
- [16] [苏] Б·Я·符拉基米尔佐夫. 蒙古社会制度史[M]. 刘荣焄, 译. 北京:中国社会科学出版社, 1980.
- [17] 周伟洲. 关于柔然社会经济和政治制度的初步研究[J]. 中国史研究, 1982, (2).
- [18] 周伟洲. 敕勒与柔然[M]. 上海:上海人民出版社, 1983.
- [19] 周伟洲. 敕勒与柔然[M]. 桂林:广西师范大学出版社, 2006.

43) 韩茂莉:《中国历史地理十五讲》, 第155页。

- [20] 亦邻真. 柔然拾零[J]. 内蒙古大学学报(蒙文版), 1992, (1).
- [21] 亦邻真. 柔然拾零[A]. 希都日古, 译. 刘迎胜. 元史及民族与边疆研究集刊(第二十三辑)[C]. 上海: 上海古籍出版社, 2011.
- [22] 张长利. 狩猎与古代北方游牧社会[J]. 内蒙古社会科学(文史哲版), 1993, (3).
- [23] 石蕴琼, 等. 中国地理丛书·内蒙古自治区地理[M]. 呼和浩特: 内蒙古人民出版社, 1989.
- [24] 张碧波. 中国古代北方民族文化史[M]. 哈尔滨: 黑龙江人民出版社, 1993.
- [25] 杨青山, 等. 蒙古国地理[M]. 长春: 东北师范大学出版社, 1994.
- [26] 张久和. 东胡系各族族名研究及其存在问题——兼谈译名研究的可行性条件[J]. 内蒙古大学学报(哲学社会科学版), 1996, (1).
- [27] 呼伦贝尔盟文物管理站. 鄂伦春自治旗嘎仙洞遗址1980年清理报告[A]. 魏坚. 内蒙古文物考古文集(第二辑)[C]. 北京: 中国大百科全书出版社, 1997.
- [28] 张久和. 原蒙古人的历史——室韦-达怛研究[M]. 北京: 高等教育出版社, 1998.
- [29] 段连勤. 丁零、敕勒与铁勒[M]. 桂林: 广西师范大学出版社, 2006.
- [30] 林幹. 中国古代北方民族通论[M]. 呼和浩特: 内蒙古人民出版社, 2007.
- [31] 何天明. 中国古代北方草原文化祭[M]. 呼和浩特: 内蒙古大学出版社, 2012.
- [32] 曹永年. 古代北方民族史丛考[M]. 上海: 上海古籍出版社, 2012.
- [33] 赵儒煜. 蒙古国——从传统走向现代的草原之国[M]. 香港: 香港城市大学出版社, 2013.
- [34] 梁云. 拓跋鲜卑早期历史若干问题研究[D]. 呼和浩特: 内蒙古大学(博士), 2013.
- [35] 韩茂莉. 中国历史地理十五讲[M]. 北京: 北京大学出版社, 2015.

논 문 투 고 일 : 2018년 10월 30일
 논 문 심 사 일 : 2018년 11월 15일
 논문게재결정일 : 2018년 11월 30일

《契丹小字再研究》 读后

聂鸿音*

Abstract

Review on Further Research on Khitan Small Script

Nie Hongyin *

This paper gives some reviews on newly published **Further Research on Khitan Small Script** written by Chinggeltei, Wu Yingzhe, Jiruhe. This work is a summary of the Khitan script research in a new stage since the work **Research on Khitan Small Script** published in 1985. The book has the characteristics of comprehensive collection of original materials, collation and careful review, reasonable arrangement and convenient access for readers. In terms of research methods, this work adopts the original textual research methods, but because of the increase of khitan written materials recently discovered, the depth and breadth of research obviously exceeds of the early years' study. After reading this excellent work, this paper also puts forward ideas and directions for further research in the aspects of script forms, pronunciation and interpretation.

Keywords : Further Research on Khitan Small Script, review, Khitan script study

1985年由中国社会科学出版社推出的《契丹小字研究》把人们的研究视角和研究方法引入了一个崭新的领域，契丹文字的解读和契丹语言研究由此在世界范围内形成了一个热潮。其后历经三十多年，消亡已久的契丹语文逐渐被勾画出了大致的轮廓，内蒙古大学出版社2017年底出版的《契丹小字再研究》可以称为这个新阶段的总结，读者可以从中学了解到此前几乎所有的解读意见。

由清格尔泰、吴英喆和吉如何合著的《契丹小字再研究》凡三巨册，内容分为三编：第一编题为“契丹小字再研究及资料图版”，从字形、字音、字义三方面论述契丹文字的现有研究成果；第二编题为“契丹小字资料总编”，用电脑字符摹录1922年至今发现的全部契丹

* 中国社会科学院民族学与人类学研究所 / nh54116@sina.com
(Institute of Ethnology and Anthropology, Chinese Academy of Social Sciences)

小字资料并附解读；第三编为契丹小字词汇和原字索引。全书对原始资料搜集全面，校勘精审，编排合理，令读者查阅起来颇有信心。唯一感到不足的是，书中使用的音标缺乏统一处理，有时会让读者觉得无所适从。例如有的地方会同时出现 *te*、*tʃ*、*tɕ* 三个音标，结合已知语言来看，这三个辅音出现在同一种语音系统里的可能性是极低的。当然，在引述别人的研究成果时，《契丹小字再研究》的作者肯定是觉得不宜对原作擅加改动，然而若从读者一方考虑，最容易让人接受的办法也许是把那些音标统一转写成拉丁字母，就像第三册的词语索引那样，然后在书后附上一个“诸家所用音标和本书拉丁转写对照表”。

《契丹小字再研究》沿用了当年的考据方法，但研究的深度和广度明显超过了当年，这是因为近来发现的契丹文字资料远多过三十年前，学者有条件利用众多语料的对勘来验证最终的结论，而不至于像早期的研究那样过多地借助猜测。读过这部优秀的著作之后可以进一步想到，还有几个问题在不久的将来或许可以得到答案。

首先是一个老问题，即契丹人当初造字时脑子里在想什么，这就是说，宋元史籍里记载契丹字是在汉人建议下“以隶书之半”增减笔画造出的，这话里面是否还隐藏着更深一层的意思。当然这里说的只是契丹大字，不过若单纯就形体而言，似乎也适用于解释契丹小字。我们知道，在此前公认解读正确的字中，有些字形的来源是可以大致猜出的，例如契丹的“𐰽”表示 *l*，似乎是从汉字“一”增笔而成，契丹的“𐰾”表示 *k*，似乎是从汉字“几”增笔而成；契丹的“𐰼”表示 *l*，似乎是从汉字“來”减笔而成，契丹的“𐰽”表示 *ing*，似乎是从汉字“用”减笔而成。然而人们早就注意到，可以这样解释其来源的字毕竟为数甚少，而大多数契丹小字虽然看上去与汉字形体相近甚至相同，但其读音却与汉字毫无关系。这里面涉及的一个关键问题是：契丹小字的设计者兼通汉语，但其母语毕竟是契丹语，他设计文字时会不会更多地是从契丹语角度考虑的？

《契丹小字再研究》的作者在书的第127页上为我们提供了两个极具启发性的例子：契丹大字“𐰽”（马）的字形来自汉字“馬”，但是按契丹语读作 *mori*；契丹大字“𐰽”（国）的字形来自汉字“杏”，但是按契丹语读作 *gui*。很明显，这是非汉民族借用汉字常用的方法——训读，只不过前一个例子与当今日本的习惯一样，而后一个例子则略显复杂，那是因为契丹语“国”与“杏”的读音同为 *gui*，所以契丹人就借用了“杏”来表示“国”，这可以看成是在训读的基础上又多了一步“假借”。由此我们想到，在时代稍晚的西夏文里也有类似的例子，如“𐵇” *šji*¹ 从“𐵇”得声，“𐵇” *nja*¹（神）在这里依汉语西北方言的“神”读若 *šji*¹；“𐵇” *ljw*¹ 从“𐵇”省声，“𐵇” *dziej*²（轮）在这里依汉语西北方言的“轮”读若 *ljw*¹。这种造字法可以看成是在训读的基础上又多了一步“形声”。当然，西夏语文受到的汉语文影响比契丹语文受到的更大，但考虑到一般认为西夏文字的设计者野利仁荣是契丹人（野利=耶律），我们似可相信以上思路在造字者头脑中是普遍存在的。由此进一步说，当我们看到一个契丹小字的形体与汉字相同或相近而读音却毫不相干的时候，是不是可以考虑一下那个汉字所代表的词在契丹语里的读法？或者说，看看蒙古或索伦等语言的相应词

里有没有预期的音素或音节？

说到语音，这也许是迄今契丹语研究最薄弱的一环。此前研究者在利用汉语音译词为契丹小字标音时总是在机械套用前人对《切韵》和《中原音韵》零星字音的构拟结论，而不习惯从语音系统的角度来观察问题。尽管大家都承认这两套语音系统不完全代表辽代的情况，但是在不知道辽代汉语面貌的时候也只好用它们来凑合一下。毋庸讳言，这里面忽略了一个重要的事实，即汉语是契丹文使用者的第二语言。从现代人学习外语的情况类推，绝大多数学习者在说外语的时候都会受到母语的干扰，他们不但读不准某些音素，甚而还会出现声韵类的混淆。我们已经知道，西夏时代党项人所说的汉语与当时的标准方言差别很大，在许多地方都不能看成是中古汉语自然演化的结果，而契丹人说的汉语虽然不至于像河西地区那样难解，但差别肯定是存在的。比如说，契丹语的音系里很可能没有塞擦音ts、tsh，所以契丹人当遇到带这些声母的汉字时总会不自觉地把ts-和tsh-替换成契丹语里原有的s-。这就是说，如果我们试图借助汉语音译词来构拟契丹语音，首先应该明白，契丹人口中的汉语对于我们来说也是个未知的系统，必须想办法加以论证，而不能轻易用“切韵音系”或者“中原音韵音系”来敷衍。具体说来应该是首先据现有的资料大致确定当时汉语里哪些音素是契丹语里也有的，哪些音素是契丹语里没有的，然后再确定契丹人习惯用自己语言里的哪个原有因素来替代，一旦建立了这样的一套对应规则，对契丹小字的拟音就可以避免许多自相矛盾的地方。

关于契丹字的解读，也许还有些其他办法可想，虽然即使成功也只能解决零星的问题。《契丹小字再研究》的1599页到1600页给出了韩国所藏一面铜镜背面铭文的录文，全文28个契丹“字”，每个“字”由2至4个“原字”组成，考虑到在记录契丹语时组成“字”的“原字”可以多至7个，而记录汉语时则不超过4个，足以使人们相信这是28个汉字的音译。前人已经正确地判断这是一首七言绝句，现在我们可以不妨把这首诗的形式特征仔细分析一下：

- 1，第6字和第7字是“叠韵字”，它们的韵母都是“么尔”。
- 2，第8字和第9字、第10字和第11字是叠音字的连用，如“寻寻觅觅”。
- 3，第7、14、28字都以“么尔”收尾，可以断定这是韵脚。这首诗首句入韵。
- 4，假定汉文原诗使用的是七绝的标准格式，押平声韵，则可以把这首诗的平仄谱推断如下：

平平仄仄平平（叠韵，末字入韵），
 仄仄（叠音）平平（叠音）仄仄平（韵）。
 仄仄平平仄仄，
 平平仄仄平平（韵）。

显然，在中国的古诗中，能满足全部这些条件的绝句出现几率极低。这就是说，假如我

们能在现存的汉文古诗里找到满足这些条件的绝句，那么对照已有的契丹小字拟音，则几十个原字的读法当可得到最直接的证据。不过现在的问题是，将来我们真的能找到那首原诗么？

参考文献

- [1] 清格尔泰、刘凤翥、陈乃雄、于宝林、邢复礼，《契丹小字研究》，中国社会科学出版社（北京），1985年8月
- [2] 清格尔泰、吴英喆、吉如何，《契丹小字再研究》，内蒙古大学出版社（呼和浩特），2017年12月
- [3] 周祖庠，《新著音韵学》，上海辞书出版社（上海），2003年12月

〈부록 1〉

北方文化研究所 규정

제정: 2011. 6. 10.

제1장 총 칙

제1조(목적) 이 규정은 북방문화연구소(이하 “연구소”라 한다)의 조직과 운영에 관하여 필요한 사항을 규정함을 목적으로 한다.

제2조(소재) 연구소는 천안캠퍼스에 둔다.

제3조(사업) 연구소는 다음 각 호의 사업을 수행한다.

1. 연구논총인「北方文化研究」의 발행
2. 학술연구(논문) 발표
3. 유관 기관과의 협력 연구
4. 북방문화와 관련된 연계사업
5. 국제 학술대회 개최
6. 국내외 학술 연구소와 연구 교류
7. 북방문화 관련 국책과제 수주
8. 북방문화 연구를 위한 조사 및 유물 보관과 전시
9. 연구 자료의 수집 및 자료집 간행
10. 북방문화 연구전문 인력양성
11. 그 밖의 연구소 설립목적 달성에 필요한 사업

제2장 조 직

제4조(부서)

1. 연구소에는 다음 각 호의 부서를 둔다.

- ① 연구부
- ② 교육부
- ③ 사업부

2. 각 부서의 직무는 다음 각 호와 같다.

- ① 연구부는 연구과제 신청 및 수행 등 연구 관련 업무를 수행한다.
- ② 교육부는 강좌운영, 교재편찬 및 학술회의 등 북방문화 관련 교육업무를 수행한다.
- ③ 사업부는 북방문화 관련 사업 및 관련 기관과의 협력 사업 등을 수행한다.

제5조(임원)

1. 연구소에는 다음 각 호의 임원을 둔다.
 - ① 소장 1명
 - ② 고문 약간 명
 - ③ 감사 1명
2. 임원의 직무는 다음 각 호와 같다.
 - ① 소장은 연구소를 대표하며 연구소의 모든 업무를 총괄한다.
 - ② 고문은 소장과 운영위원회의 자문에 응하여 연구소의 발전에 기여한다.
 - ③ 감사는 연구소의 업무 및 회계에 대하여 연1회 감사를 실시한다.
3. 임원의 임명 및 임기는 다음 각 호와 같다.
 - ① 소장의 임명 및 임기는 「직제규정」 제35조의 2제 3항에 따른다.
 - ② 그 밖의 임원의 임명 및 임기는 「부설연구기관 설치·운영규정」 제7조에 따른다.

제6조(연구원 등)

1. 연구소에는 상임연구원, 특별객원연구원, 연구원, 연구보조원을 둘 수 있다.
2. 각 연구원과 연구보조원의 임명 및 임기는 「연구원임용규정」에 따른다.

제3장 운영위원회

제7조(목적)

1. 연구소 운영에 관한 주요 사항을 심의하기 위하여 운영위원회(이하 “위원회”라 한다)를 둔다.

제8조(기능)

1. 위원회는 다음 각 호의 사항을 심의한다.
 - ① 연구소 운영 기본계획에 관한 사항
 - ② 규정류의 제정·개정·폐지에 관한 사항
 - ③ 예산 및 결산에 관한 사항
 - ④ 연구과제 개발, 선정 및 평가에 관한 사항
 - ⑤ 연구기금 조성 및 관리에 관한 사항
 - ⑥ 그 밖의 연구소 운영에 필요한 중요한 사항

제9조(구성)

1. 위원회는 위원장을 포함하여 10명 내외의 위원으로 구성한다.
2. 위원장은 소장으로 하며, 위원은 소장이 위촉한다.
3. 위원회의 사무를 처리하기 위하여 간사를 두며, 소장이 위촉한다.

제10조(임기)

1. 위원회의 임기는 1년으로 하며, 연임할 수 있다.
2. 결원으로 인하여 새로 위촉되는 위원회의 임기는 전임자 임기의 남은 기간으로 한다.

제11조(위원장의 직무)

1. 위원장은 위원회의 회의를 주재하고, 위원회를 대표한다.
2. 위원장이 사고가 있을 경우에는 위원회에서 호선하는 위원이 그 직무를 수행한다.

제12조(회의)

1. 회의는 위원장이 필요하다고 인정할 경우, 또는 재적위원 과반수의 요구가 있을 경우에 위원장이 소집한다.
2. 위원회는 재적위원 과반수의 출석으로 개최하고, 출석위원 과반수의 찬성으로 의결한다. 다만, 가부동수일 경우에는 위원장이 결정한다.
3. 위원회는 회의록을 작성하고, 회의록에는 위원장을 포함하여 출석위원 과반수가 서명·날인하여야 한다.

제4장 간행물의 출판

제13조(편집 및 출판 일반)

1. 연구소의 연구결과로 나오는 모든 편집물은 편집위원회의 심의를 거쳐 출판한다.
2. 연구소의 연구결과는 연구소 명의로 출판되며, 단행본인 경우에는 연구자의 성명을 표지 전면에 기재한다.

제14조(편집위원회)

1. 연구소의 연구결과로 나오는 간행물 발간업무를 담당하기 위하여 편집위원회를 둔다.
2. 편집위원회는 소장, 상임연구원 4명, 타 대학 교원 4명을 포함하여 10명 이내의 위원으로 구성한다.
3. 편집위원장과 편집위원은 소장이 위촉한다.
4. 그 밖의 간행물의 출판 및 편집위원회 운영에 관한 세부사항은 별도로 정한다.

제5장 재정 및 예산·결산

제15조(재정) 연구소의 재정은 다음 각 호의 재원으로 충당한다.

1. 학술용역사업 수익금
2. 그 밖의 보조금 및 기부금

제16조(예산·결산)

1. 연구소의 회계연도는 우리 대학교의 회계연도에 따른다.
2. 예산·결산 및 이에 따르는 회계처리에 관한 세부사항은 우리 대학교의 관련 규정 및 지침에 따른다.

부 칙 [2011. 6. 10]

제1조(시행일) 이 규정은 2011. 6. 10. 부터 시행한다.

제2조(경과조치) 이 규정의 시행일 이전에 시행한 사항에 대하여는 해당 직제의 설치 승인일로부터 이 규정에 의해 시행된 것으로 본다.

〈부록 2〉

『北方文化研究』연구윤리 규정

제정: 2008. 12. 16.

개정: 2011. 12. 31.

제1장 총 칙

제1조(목적): 이 규정은 「단국대학교 부설 북방문화연구소」(이하 ‘본 연구소’라고 한다)에서 발간하는 학술지 『北方文化研究』에 게재를 신청한 논문의 학술 연구자 및 전문가의 연구윤리를 확립하고 연구 부정행위를 사전에 예방하며, 연구 부정행위 발생 시 공정하고 체계적인 진실성 검증과 처리를 위한 「연구윤리진실성위원회」의 설치 및 운영에 관한 필요한 사항을 규정함을 목적으로 한다.

제2조(적용대상): 이 규정은 본 연구소에서 발간하는 학술지 『北方文化研究』에 게재를 신청한 논문의 학술 연구자 및 전문가를 그 대상으로 한다.

제3조(용어의 정의)

1. 연구 부정행위라 함은 연구의 제안, 연구의 수행, 연구결과의 보고 및 발표 등에서 행해진 위조·변조·표절·부당한 논문저자의 표시·자료의 중복 사용 등을 말하며, 그 내용은 다음 각 호와 같다.
 - ① 위조: 존재하지 않는 데이터나 연구결과를 허위로 만들고, 이를 기록하거나 보고하는 행위
 - ② 변조: 연구와 관련된 재료, 장비 및 과정 등을 인위적으로 조작하거나 데이터 또는 연구결과를 임의로 변경하거나 삭제함으로써 연구내용 또는 결과가 진실에 부합되지 않도록 하는 행위
 - ③ 표절: 타인의 아이디어, 연구과정, 결과 또는 기록 등을 적절한 인용표시나 정당한 승인 없이 도용하는 행위
 - ④ 부당한 논문저자의 표시: 연구내용 또는 결과에 대하여 과학적·기술적 공헌 또는 기여를 한 사람에게 정당한 이유 없이 논문저자의 자격을 부여하지 않거나, 과학적·기술적 공헌을 하지 않은 자에게 감사의 표시 또는 예우 등을 이유로 논문 저자의 자격을 부여하는 행위
 - ⑤ 자료의 중복 사용: 정당한 승인 또는 인용표시 없이 연구자 본인이 이미 출간한 연구 결과를 동일 언어 또는 다른 언어로 중복하여 출간하거나, 이미 발표된 연구결과와 동일한 연구데이터 및 문장을 사용하는 행위

- ⑥ 기타 관련 학계에서 통상적으로 용인되는 범위를 벗어난 행위
 - ⑦ 타인에게 상기의 부정행위를 행할 것을 제안 또는 강요하거나 협박하는 행위
 - ⑧ 본인 또는 타인의 부정행위 혐의에 대한 조사를 고의로 방해하거나 제보자에게 위해를 가하는 행위
2. '제보자'라 함은 부정행위를 인지한 사실 또는 관련 증거를 해당 연구기관 또는 연구지원기관에 알린 자를 말한다.
 3. '피조사자'라 함은 제보 또는 연구기관의 인지에 의하여 부정행위의 조사대상이 된 자 또는 조사 수행과정에서 부정행위에 가담한 것으로 추정되어 조사의 대상이 된 자를 말한다. 다만, 조사 과정에서의 참고인이나 증인은 이에 포함되지 아니한다.
 4. '예비조사'라 함은 부정행위의 혐의에 대하여 공식적으로 조사할 필요가 있는지 여부를 결정하기 위한 절차를 말한다.
 5. '본 조사'라 함은 부정행위의 혐의에 대한 사실 여부를 입증하기 위한 절차를 말한다.
 6. '판정'이라 함은 조사결과를 확정하는 절차를 말한다.

제2장 연구윤리진실성위원회 설치 및 운영

제4조(연구윤리진실성위원회): 본 연구소의 발간하는 학술지 『北方文化研究』에 게재를 신청한 논문의 학술 연구자 및 전문가의 연구윤리에 관한 제반 사항을 심의·조사하기 위하여 「연구윤리진실성위원회」(이하 '윤리위원회'라고 한다)를 둔다.

제5조(기능): 윤리위원회는 다음 각 호의 사항을 심의한다.

- ① 연구윤리 관련 제도의 수립 및 운영에 관한 사항
- ② 예비조사, 본 조사의 착수 및 조사결과에 관한 사항
- ③ 연구윤리 검증 결과의 처리 및 후속조치에 관한 사항
- ④ 제보자 보호 및 피조사자 명예회복 조치에 관한 사항
- ⑤ 부정행위 및 부적절행위의 예방을 위한 각종 조치에 관한 사항
- ⑥ 기타 위원장이 부의하는 사항

제6조(구성)

1. 윤리위원회는 본 연구소장을 포함하여 전체 편집위원으로 구성한다.
2. 위원장은 본 연구소장으로 한다.
3. 『北方文化研究』 편집위원회의 편집간사를 윤리위원회의 간사로 한다. (2011.12.31. 신설)

제7조(위원장의 직무)

1. 위원장은 조사위원회의 회의를 소집하고 주재하며, 위원회를 대표한다.

2. 위원장이 사고가 있을 경우에는 편집위원장이 그 직무를 대행한다.

제8조(회의소집)

1. 윤리위원회는 위원장이 필요하다고 인정할 때 또는 재적위원 과반수의 요구가 있을 때 위원장이 소집한다.
2. 회의는 비공개를 원칙으로 하되, 필요하다고 인정될 때에는 관계인을 출석시켜 의견을 청취할 수 있다.

제9조(의사 및 의결정족수): 윤리위원회는 재적위원 과반수의 출석으로 개최하고, 출석위원 2/3 이상의 찬성으로 의결한다.

제10조(회의록): 윤리위원회는 회의록을 작성하여야 하고, 회의록에는 위원장을 포함하여 출석위원 전원이 서명·날인한다. 회의록은 윤리위원회 간사가 기록한다.

제11조(운영세칙): 본 규정 외에 윤리위원회의 운영에 관하여 필요한 사항은 위원회 의결을 거쳐 위원장이 정한다.

제3장 연구진실성 검증

제12조(부정행위 제보 및 접수)

1. 제보자는 본 연구소의 『北方文化研究』 편집위원회에 구술·서면·전화·전자우편 등 가능한 모든 방법으로 제보할 수 있으며, 실명으로 제보함을 원칙으로 한다.
2. 제보 시에는 부정행위와 관련된 연구과제 명 또는 논문 명 및 구체적인 내용과 증거를 제출해야 한다.
3. 제보 내용이 허위로 판명될 경우에는 제보자는 보호 대상에서 제외하며, 사안에 따라 관련 사실을 소속기관에 통보할 수 있다. (2011. 12. 31. 개정)

제13조(예비조사의 기간 및 방법)

1. 예비조사는 신고 접수일로부터 7일 안에 착수하고, 조사 시작일로부터 30일 안에 완료하여야 한다. (2011. 12. 31. 개정)
2. 예비조사는 다음 각 호의 사항을 검토하여야 한다.
 - ① 제보내용이 제3조 제1항의 부정행위에 해당하는지 여부
 - ② 제보내용이 구체성과 명확성을 갖추어 본 조사를 실시할 필요성과 실익이 있는지 여부
 - ③ 제보 일이 시효 기산일로부터 5년을 경과하였는지 여부
3. 예비조사는 필요할 경우 3명 이내의 윤리위원회 위원으로 '예비조사위원회'를 구성하여 조사할 수 있으며, 예비조사위원의 요청에 따라 2명 이내의 관련 전문가를 포함시킬 수 있다.

4. 예비조사는 필요할 경우 제보자의 의견 및 진술을 요구할 수 있다.

제14조(예비조사 결과의 보고)

1. 예비조사 위원회는 예비조사의 결과를 윤리위원회에 보고하여야 한다. 다만, 본 조사를 실시하지 않을 경우, 예비조사의 결과에 대하여 제22조 제3항에 의거하여 제보자와 피조사자에게 문서로 통보하여야 한다.
2. 예비조사의 결과보고서에는 다음 각 호의 내용이 포함되어야 한다.
 - ① 제보의 구체적인 내용 및 제보자 신원정보
 - ② 조사 대상이 된 부정행위 혐의 및 관련 게재논문
 - ③ 본 조사 실시여부 및 판단의 근거
 - ④ 본 조사 실시하지 않을 경우, 해당 게재논문에서의 피조사자의 역할과 혐의의 사실 여부 및 조사결과에 대한 제보자의 이의제기 또는 변론 내용과 그에 대한 처리 결과
 - ⑤ 기타 관련 증거자료
 - ⑥ 예비조사위원 명단

제15조(본 조사 착수 및 기간)

1. 본 조사는 윤리위원회의 예비조사 결과 승인 후 15일 안에 착수하여야 하며, 이 기간 동안 본 조사 수행을 위한 ‘조사위원회’를 구성하여야 한다.
2. 본 조사 판정을 포함하여 조사 시작일로부터 30일 안에 완료하도록 한다. (2011. 12. 31. 개정)
3. 조사위원회가 제2항의 기간 내에 조사를 완료할 수 없다고 판단될 경우, 윤리위원회에 그 사유를 설명하고 기간연장을 요청하여야 한다.

제16조(조사위원회의 구성)

1. 조사위원회는 6명 이상의 위원으로 구성하고, 윤리위원회의 추천으로 본 연구소장이 위촉한다.
2. 조사위원은 해당 분야의 전문지식과 경험이 풍부한 자를 3명 이상 포함하며, 공정성과 객관성 확보를 위해 제보자와 피조사자의 출신학교 및 소속 학교 또는 기관이 아닌 외부 인사를 2명 이상을 포함하여야 한다. (2011. 12. 31. 개정)

제17조(출석 및 자료제출 요구)

1. 조사위원회는 제보자, 피조사자 및 참고인에 대하여 자료의 제출 및 진술을 위한 출석을 요구할 수 있다.
2. 피조사자가 제1항의 요구에 응하지 않는 경우, 재차 출석 및 자료의 제출을 요구하여야 한다. 만약 피조사자에게 2회 이상 서면으로 출석을 요구하였음에도 불구하고

고, 불응할 때에는 제보 내용을 사실로 인정한 것으로 간주한다.

제18조(조사위원의 제척 및 기피)

1. 조사위원이 당해 사건과 직접 또는 간접적인 이해관계가 있을 때에는 예비조사 및 본 조사에 참여하지 못한다.
2. 본 조사 착수 이전에 제보자에게 조사위원 명단을 통보해야 하며, 제보자가 기피 조사위원에 관한 타당성 있는 이의를 제기할 경우에는 이를 수용하여야 한다.
3. 피조사자는 불공정한 조사를 할 우려가 있다고 인정할 만큼 상당한 이유가 있을 때에는 그 사실을 서면으로 소명하고, 조사위원의 기피를 신청할 수 있다.
4. 제2항 및 제3항의 규정에 의한 기피신청이 있을 때에는, 윤리위원회의 의결로 조사위원의 기피 여부를 결정하여야 한다.

제19조(제보자와 피조사자의 권리보호 및 비밀엄수)

1. 어떠한 경우에도 제보자의 신원을 직·간접적으로 노출시켜서는 안 되며, 제보자의 성명은 반드시 필요한 경우가 아니면 제보자 보호차원에서 보고서에 포함하지 않는다.
2. 제보자가 부정행위 제보를 이유로 징계 등 신분상의 불이익, 근무조건상의 차별, 부당한 압력 또는 위해 등을 받은 경우 피해를 원상회복하거나 제보자가 필요로 하는 조치 등을 취하여야 한다.
3. 부정행위에 대한 검증이 완료될 때까지 피조사자의 명예나 권리가 침해되지 않도록 주의하여야 하며, 무혐의로 판명된 피조사자의 명예회복을 위해 노력하여야 한다.
4. 제보·조사·심의·의결 및 건의조치 등 조사와 관련된 일체의 사항은 비밀로 하며, 조사에 직·간접으로 참여한 자는 조사 및 직무수행 과정에서 취득한 모든 정보에 대하여 누설해서는 안 된다. 다만, 합당한 사유에 따른 공개의 필요성이 있는 경우 윤리위원회의 의결을 거쳐 공개할 수 있다.

제20조(이의제기 및 변론의 권리 보장): 조사위원회는 제보자와 피조사자에게 의견진술, 이의제기 및 변론의 권리와 기회를 동등하게 보장하여야 하며 관련 절차를 사전에 통보하여야 한다.

제21조(본 조사 결과보고서의 제출)

1. 조사위원회는 판정 후 7일 안에 ‘본 조사 결과보고서’(이하 ‘최종보고서’라고 한다)를 윤리위원회에 제출하여야 한다. (2011. 12. 31. 개정)
2. 최종보고서에는 다음 각 호의 사항이 포함되어야 한다.
 - ① 제보의 구체적인 내용 및 제보자 신원정보

- ② 조사의 대상이 된 부정행위 혐의 및 관련 게재논문
- ③ 해당 게재논문에서의 피조사자의 역할과 혐의의 사실 여부
- ④ 관련 증거 및 증인
- ⑤ 조사결과에 대한 제보자와 피조사자의 이의제기 또는 변론 내용과 그에 대한 처리결과
- ⑥ 조사위원 명단

제22조(판정 및 통보)

1. 조사위원회는 이의제기 또는 변론의 내용을 토대로 조사내용 및 결과를 확정하고, 그 결과를 윤리위원회에 보고하여야 한다.
2. 조사내용 및 결과에 대한 합의가 이루어지지 않을 경우 표결로 결정할 수 있으며, 이 경우 재적위원 과반수의 출석과 출석위원 2/3이상의 찬성으로 의결한다.
3. 윤리위원회는 최종 보고서의 조사내용 및 결과를 확정하고, 이를 7일 안에 제보자와 피조사자에게 문서로써 통보하여야 한다. (2011. 12. 31. 개정)

제23조(재심의): 제보자 또는 피조사자는 윤리위원회의 결정에 불복이 있을 경우, 결정 통지를 받은 날로부터 7일 안에 윤리위원회에 서면으로 재심의를 요청할 수 있다. (2011. 12. 31. 개정)

제4장 검증 이후의 조치

제24조(결과에 대한 조치)

1. 본 연구소장은 제보자와 피조사자에게 최종 보고서의 조사 결과를 문서로 통보하고, 10일이 경과한 시점까지 제보자 또는 피조사자로부터 재심의 신청이 없는 경우에는 그 부정행위를 한 자의 해당 논문의 게재를 철회하고, 부정행위의 경중에 따라 두고 제한 조치를 취해야 한다. 또한 그 부정행위와 제재조치 내용을 본 연구소 홈페이지에 상세하게 공지하여야 하며, 조사결과가 확정된 이후 처음으로 발간되는 학술지에도 그 내용을 자세하게 게재해야 한다. (2011. 12. 31. 개정)
2. 본 연구소장은 부정행위 관련자에 대하여 교내 인사인 경우에는 총장에게 후속조치를 건의할 수 있으며, 교외 인사인 경우에는 해당 기관장에게 통보한다. (2011. 12. 31. 신설)

제25조(기록의 보관 및 공개)

1. 예비조사 및 본 조사와 관련된 기록은 위원회에서 보관하며, 조사 종료 이후 5년간 이를 보관하여야 한다.
2. 최종보고서는 판정이 끝난 이후에 공개할 수 있으나, 제보자·조사위원·참고인·

자문에 참여한 자의 명단 및 신원과 관련된 정보에 대해서는 공개대상에서 제외한다.

제5장 기 타

제26조(연구윤리준수 서약서): 『北方文化研究』에 게재를 위해 논문을 투고하는 필자는 본 규정의 내용을 숙지하고, 반드시 투고 마감일까지 ‘『北方文化研究』 투고 신청서’(별첨)와 함께 ‘『北方文化研究』 연구윤리준수 서약서’(별첨)를 작성하여 윤리위원회에 제출하여야 한다. ‘『北方文化研究』 연구윤리준수 서약서’ 미제출시에는 접수를 거부한다. (2011. 12. 31. 개정)

제27조(시행세칙): 윤리위원회는 본 규정의 시행을 위해 필요한 제반 세부사항을 별도로 정할 수 있다.

부 칙 [2008. 12. 16.]

본 규정은 2009년 1월 1일부터 시행한다.

부 칙 [2011. 12. 31.]

본 규정은 2012년 1월 1일부터 시행한다.

『北方文化研究』 연구윤리 서약서(투고자 제출용)

성 명	한글: (漢字: 영문:)
소 속	한글: 영문:
직 위	한글: 영문:
주 소	자택:
	직장:
전화번호	자택: 핸드폰:
	직장: e-mail:
논문제목	한글:
	영문:

귀 연구소에서 20 년 월 일 발간되는 『北方文化研究』 제 권 호에 본인의 논문을 게재하면서 다음 사항에 위반되는 내용이 없음을 확인하며, 추후에 위반 사항이 발견될 경우에는 본인 스스로 이로 인하여 발생한 모든 법적·도의적인 책임을 질 것을 서약합니다.

1. 연구의 제안, 연구의 수행, 연구결과의 보고 및 발표 등의 과정에서 행해진 위조·변조·표절·부당한 논문저자의 표시·자료의 중복 사용 등의 연구 부정행위
2. 타인에게 상기의 부정행위를 행할 것을 제안 또는 강요하거나 협박한 행위
3. 기타 관련 학계에서 통상적으로 용인되는 범위를 벗어난 행위

년 월 일

제출자 (서명/인)

북방문화연구소장 귀하

『北方文化研究』 부정행위 조사 결과서(보관용)

제 보 자	성 명		소 속	
	주 소	자택:		
		직장:		
	전화번호	자택:	핸드폰:	
직장:		e-mail:		
대 상 논 문	저 자 명		소 속	
	주 소	자택:		
		직장:		
	전화번호	자택:	핸드폰:	
		직장:	e-mail:	
	논문제목			
게재호/쪽	『北方文化研究』 제 권 호(. . 발행) ~ 쪽			
위 반 사 항				
년 월 일 작성자 (서명/인) 북방문화연구소장 귀하				

※ 필요시 별지 사용 가능

〈부록 3〉

『北方文化研究』 투고간행 규정

2011. 12. 31. 전면 개정

2014. 12. 30. 부분 개정

제1장 간 행

제1조(목적) 본 규정은 단국대학교 부설 북방문화연구소의 전문 학술지 『北方文化研究』(영문명: *The Journal of Northern Cultures Studies*)의 간행과 투고에 관한 세부 사항을 정하는 데 목적이 있다.

제2조(성격) 『北方文化研究』는 북방 문화 전문 학술지로서 연구논문 게재를 원칙으로 한다. 단, 신 자료의 발굴에 따른 소개 및 전제는 가능하다.

1. 북방 문화 전반에 있어서 독창적이고 전문적인 내용으로 기존의 국내외 학술지 및 단행본에 게재되지 않은 것이어야 한다.
2. 새로운 자료의 경우 학술적 가치가 높아야 하며, 관련 학문의 상호 교류와 발전이 가능한 것이어야 한다.

제3조(회수) 『北方文化研究』는 년 1회 간행한다. (2014. 12. 30. 개정)

제4조(시기) 『北方文化研究』의 간행일은 12월 30일로 한다. (2014. 12. 30. 개정)

제5조(특집호) 특집호 또는 기획 주제의 경우에는 다음의 절차에 따른다.

1. 필진은 본 연구소 연구원들이 그 동안의 연구업적을 조사 정리하여 해당 분야별로 5명씩 추천한다.
2. 편집위원회는 추천된 필진 가운데 해당 분야의 권위자를 선정하여, 집필을 의뢰한다.
3. 제출된 논문은 편집위원회의 주관아래 논문을 발표한 필자가 발표 당시 집의자의 의견을 반영하고 ‘『北方文化研究』 투고간행 규정’과 ‘『北方文化研究』 연구윤리 규정’을 준수하여 본인의 논문을 『北方文化研究』에 게재를 의뢰할 경우에는 예비심의 를 거치지 않고 바로 본 심사에 들어간다.

제2장 투 고

제5조(자격) 논문의 투고 자격은 국내·외 북방문화 관련 전공자로 하되, 동일 필자가 본 『北方文化研究』에 논문을 2회 연속 게재하지 않는 것을 원칙으로 한다.

제6조(분량) 200자 원고지 100장 내외로 하되, 150장을 넘지 않도록 한다.

제7조(투고) 원고의 투고는 본 규정과 본 연구소의 『北方文化研究』 연구윤리 규정을 먼저 숙지한 후, 다음 절차에 따라 투고되어야 한다.

1. 원고는 먼저 투고기한 내에 전자우편(e-mail)을 이용하여 첨부파일 형식을 갖추어 아래 명기한 전자우편(e-mail) 주소로 제출해야 한다.

(31116) 충청남도 천안시 동남구 단대로 119
 단국대학교 올곡도서관 105호 북방문화연구소
 ☎ 041) 550-3148
 담 당 자 류 병 재 (e-mail: khan@dankook.ac.kr)

2. ‘한글 2005 이상’에 글자가 없거나 글자를 진하게 처리한 부분 등 특이 부분이 있는 경우에는, 반드시 원고를 출력하여 출력 본에 붉은색 펜으로 표시하여 제출해야 한다.
3. 본 연구소 홈페이지(<http://www.inckorea.or.kr/>) 또는 『北方文化研究』에 게재된 ‘『北方文化研究』 투고 신청서’와 ‘『北方文化研究』 연구윤리 서약서’의 모든 사항을 빠짐없이 작성하여, 원고와 함께 투고 기한 안에 제출하여야 한다.
4. 투고 신청서를 작성할 때에는 반드시 한국연구재단의 ‘연구분야 분류표’를 참조하여 투고자의 전공분야와 함께 투고 논문의 ‘심사회망분야’를 명확하게 기재하여야 한다.
5. 투고 신청서와 연구윤리 서약서는 전자우편(e-mail)을 이용하여 첨부파일 형식으로 제출하거나 양식을 출력 또는 복사를 하여 작성한 후 등기우편으로 제출하여야 한다.
6. 투고 절차를 마친 후, 마감 당일 17시 전까지 ‘접수 확인’ 연락이 없을 경우에는, 투고자는 『北方文化研究』 편집간사에게 연락하여 접수 여부를 확인하여야 한다.
7. 투고 기한까지 제출 요건을 모두 충족하지 않은 경우에는, 심사가 보류되거나 논문이 반려될 수 있다.

제8조(기한) 원고 접수는 간행일로부터 9주전 금요일(14:00)까지로 한다.

제9조(체재) 논문은 한글로 작성함을 원칙으로 한다. 한자는 혼란의 우려가 있을 경우에 한하여 사용하며, 본문에서 가장 처음 나오는 글자에 대해 한글을 먼저 쓰고 괄호 안에 해당 한자를 병기한다.

1. 검색을 위하여 주제어(한글, 영문) 5~8개를 명시하고 영문 제목과 외국어 초록을 첨부하여야 한다. 논문의 성격에 따라 외국어로 작성할 수 있으며, 이 경우에는 한글 초록을 반드시 첨부하여야 한다.
2. 논문의 구성은 제목, 저자명, 한글 초록, 한글 주제어, 목차-본문-참고문헌-외국어 초록(영문 제목, 영문 저자명, 영문 주제어 포함) 순으로 한다.

3. 논문에 대한 특별한 설명이나 연구비 수혜 논문임을 밝힐 경우, 논문제목 우측에 별표(*)를 표시하고 구체적 내용을 각주로 밝힌다.
4. 논문 저자 표시 사항에는 저자의 이름과 저자의 소속 기관 그리고 직위와 함께 전자우편(e-mail) 주소를 밝히되, 저자 이름 이외의 사항들은 저자 이름 우측에 별표(*)를 표시하고, 그 구체적 내용은 각주로 밝힌다.

단국대학교 몽골학과 부교수/dkhangul@dankook.ac.kr

5. 논문의 저자가 2명 이상인 경우에는 논문연구에 가장 많은 영향력을 행사하고 본 연구소와 연락을 취한 연구자를 주저자로 하여 저자들 중에서 맨 앞에 쓴다. 또한 저자 이름 바로 뒤에 주저자임을 나타내기 위하여 괄호 안에 ‘제1저자’라고 표시하여, 제1저자와 공동저자를 명확하게 구별하여야 한다.

○○○(제1저자) · ○○○(공동저자)

6. 논문의 저자가 2명 이상인 경우이면서 논문 제출 및 수정을 책임지고 본 『北方文化研究』 편집위원회와 교신한 연결저자가 제1저자가 아닐 경우에는 연결저자(교신저자) 이름 바로 뒤에 연결저자임을 괄호로 표시한다.

○○○(제1저자) · ○○○(연결저자)

7. 논문의 저자가 2명 이상인 경우이면서 제1저자와 공동저자의 구별을 할 수 없는 공동 저작일 경우에는 연결저자 이름 바로 뒤에 연결저자임을 괄호로 표시한다.

○○○ · ○○○(연결저자)

8. 한글 초록은 논문의 논지를 잘 전달할 수 있도록 하되 800자 내외로 하며, 주제어는 대표적인 단어 중 5~8개 내외로 한다.
9. 장절(章節)의 표시는 장(章)은 로마숫자(I, II, III ……)로, 절(節)은 아라비아 숫자(1, 2, 3 ……)로 표기하고, 소절(小節) 이하의 표시는 전각기호 괄호((1), (2), (3) ……)와 전각기호 원(①, ②, ③ ……)의 순으로 한다.
10. 자료 인용 부분이나 개념어, 역사적 용어, 지명, 인명 등 고유명사가 아닌 일반적 인 용어는 가급적 한글 전용을 원칙으로 한다.
11. 인명에서 존칭은 생략한다.
12. 외국 인명이나, 지명 그리고 기관 단체 등의 명칭은 국립국어원의 ‘외래어 표기법’의 기준에 따라 현지의 발음대로 표기하고, 통용하는 역어나 약어가 존재하는 경우에는 이를 사용하며, 맨 처음 나온 글자에 한하여 한글 표기에 이어 괄호 안에 원어를 병기한다.
13. 띄어쓰기 등은 ‘한글맞춤법’을 기준으로 한다.

14. 인용문과 각주 그리고 참고문헌 등의 제반 형식은 본 연구소 ‘원고작성요령’에 따른다.
15. 표와 그림 그리고 사진은 본문 내 적당한 위치에 〈표 1〉, 〈그림 2〉, 〈사진 3〉과 같은 형식으로 순서를 매겨 삽입한다. 표나 그림 그리고 사진의 제목과 설명 그리고 출처 등은 표나 그림의 바로 아래에 제시한다.
16. 심사 시 저자의 익명성을 유지하기 위하여 저자의 이름은 별도의 표지에만 적으며, 본문과 각주 어디에서도 ‘줄고’나 ‘줄저’ 같은 저자의 신원을 짐작할 수 있는 어떠한 언급도 피한다.
17. 외국어 초록(영문 제목, 영문 저자명, 영문 주제어 포함)은 한글 초록에 준하되 편집원고 1쪽을 초과할 수 없으며, 영문 저자명 우측에 별표(*)를 표시하고 소속기관 및 직위를 영문으로 각주에 밝힌다.

제10조(작성도구) 투고 논문은 ‘한글 2005 이상’으로 작성하되, 글씨 크기는 10포인트로 한다.

제11조(별쇄본) 저자에게는 『北方文化研究』지 2부와 별쇄본 20부를 증정한다.

부 칙 [2011. 12. 31.]

본 규정은 2012년 1월 1일부터 시행한다.

부 칙 [2014. 12. 30.]

본 규정은 2015년 1월 1일부터 시행한다.

〈부록 4〉

『北方文化研究』 원고작성 요령

2011. 12. 31. 전면 개정

I. 공통사항

1. 논문은 한글로 작성함을 원칙으로 한다.
2. 논문 제목에 부제가 있을 경우에는 제목 뒤에 ‘줄표’(一, HNC코드: 340a)를 하고 이어서 적어준다. 각주나 참고문헌에서는 줄표 대신 ‘쌍점’(:)을 사용하며, 이때 문장부호 다음에 한 칸을 띄우고 부제를 적어준다.
3. 한자(漢字)는 의미의 혼동 가능성이 있는 경우에 한하여 본문에서 가장 처음 나오는 글자에 대해 한글을 먼저 쓰고 괄호 안에 해당 한자를 병기한다.
4. 저자의 한글 이름을 영문으로 표기하는 경우, 성(姓) 다음에 반점(.)을 찍고 한 칸을 띄운 다음 이름의 첫 글자는 대문자로 표기하며, 중간에는 ‘붙임표’(-)를 사용하지 않는다.
5. 목차에는 장(章)과 절(節)만 표기한다.
6. 발행연도는 연도만 표기하고, 월(月)은 표시하지 않는다.
7. 저자 자신의 논문이나 저서를 인용하는 경우 ‘줄고’ 또는 ‘줄저’보다 저자의 이름을 그대로 표기하는 것을 권장한다.

II. 본 문

1. 본문에서 문장부호의 사용은 국립국어원의 어문규정 중 ‘한글 맞춤법’의 문장부호 사용원칙에 준하며, 기타 사항은 관례에 따른다.

- (1) 본문에서 문장을 인용한 경우, 인용문 안에 마침표로 온점(.)을 찍는다. 다만 표제어나 표어에는 쓰지 않는다.

그는 “학생은 배움을 최우선으로 하여야 한다.”고 말했다. (※ 인용문이 문장임.)

그가 말하는 “통일을 위한 방안”은 이미 많은 사람이 찬성하고 있다. (※ 인용문이 구절임.)

- (2) 용어의 강조에는 작은따옴표(‘ ’)를 사용한다.

그것이 바로 ‘사랑’입니다.

- (3) 본문에서 나열 등의 목적으로 사용하는 중간점은 반드시 전각기호의 ‘가운뎃점’(·, HNC코드: 32a5)을 사용한다.

몽룡·춘향, 평강·온달, 서동·선화는 서로 사랑하는 연인 사이였다.

- (4) 빗금(/)을 사용할 때는 앞뒤로 한 칸을 띄우지 않는다.

2/3, 착한 사람/악한 사람

- (5) 용어에 대한 단순한 설명이나 별도의 용어를 제시하는 경우에는 각주를 달지 말고 ‘소괄호’(())를 사용한다.

이야기(Story), 병인년(丙寅年, 2010)

- (6) 묶음표 안의 말이 바깥 말과 음이 다르거나, 묶음표 안에 또 묶음표가 있을 때에는 ‘대괄호’([])를 사용한다.
 (7) 이미 말한 내용을 다른 말로 부연하거나 보충함을 나타낼 때에는 ‘줄표’(—, HNC코드: 340a)를 사용한다.

그 아이는 네 살에 — 보통 아이 같으면 한글도 모를 나이에 — 벌써 시를 지었다.

- (8) 생몰년 및 어디에서 어디까지를 표시할 경우 ‘물결표’(~, 유니코드: 007E)를 사용한다.
 (9) 할 말을 줄였거나 말이 없음과 같이 생략을 표시하는 줄임표(……)는 ‘…’(HNC코드: 3406)을 2번 사용하여 표시하며, 이때 앞뒤로 한 칸씩 띄우지 않는다.
 (10) 온점(.), 반점(,), 큰따옴표(“ ”), 작은따옴표(‘ ’), 소괄호(()), 붙임표(-), 쌍점(:), 세미콜론(;) 등 일반적인 부호는 모두 키보드 상의 것을 사용한다.

2. 기타 부호의 통일

- (1) 겹낫표(『 』, HNC코드: 341a 341b): 단행본, 문집, 신문, 잡지, 작품, 전집류, 학회 지명 등.
 (2) 낫표(「 」, HNC코드: 32a2 32a3): 작품명, 논문(석박사 논문 포함), 단행본 속의 소제목 등.
 (3) 큰따옴표(“ ”): 직접인용, 대화 등.
 (4) 작은따옴표(‘ ’): 간접인용, 강조 등.

III. 인용문

1. 논문 작성 시 인용하는 내용이 짧은 경우에는 본문 속에 기술하고, 3행 이상인 경우에는 본문에서 따로 떼어 기술한다. 이때 인용문의 위아래를 본문에서 한 줄씩 비우고, 좌우로 세 칸씩 들여 쓴다.
2. 원문을 인용할 경우, 매 인용문의 출전은 각주에서 표시하는 것을 원칙으로 한다. 이때 인용처를 먼저 밝히고, 반점(.)을 찍은 후 그 내용은 큰따옴표(“ ”) 안에 제시한다.

3. 재수록, 재인용의 경우에는 그 내용을 괄호 안에 표기한다.

홍길동, 『한국 신화와 북방 신화』, 단국대 출판부, 1993, 48쪽(이몽룡, 『신화』, 죽전출판사, 2000, 78쪽에서 재인용).

4. 한문이나 외국어 원문의 인용 시 본문에는 한글 번역문을 제시하고, 각주를 통해 원문을 제시한다.

- (1) 각주에서 제시하는 한문 원문은 반드시 현대식 표기방식에 의하여 구두점을 표시한다.
- (2) 금석문 등 번역이 불가능한 경우는 예외적으로 원문을 본문에 노출시킬 수 있다.
- (3) 인용하는 책의 서지(書誌)는 일반 사람들이 확인할 수 있는 범위까지 정확하게 밝힌다. 한적(漢籍)의 경우, 영인본 여부, 소장처 및 영인한 출판사를 밝힌다. 예컨대 『조선왕조실록』, 『고려사』 등 널리 알려진 기본 자료라 할지라도 필자 자신이 참고한 판본(또는 영인본)의 서지를 정확하게 밝혀준다.

5. 기타 외국 언어로 된 자료의 인용 시 필요에 따라 원어를 제시하되, 출전을 분명히 밝힌다.

6. 인터넷 자료를 인용할 경우에는 제작자, 주제명, 제작연도, 웹주소(검색 일자)의 순으로 표기한다.

단국대학교 기획조정실 정책기획팀, 「단국의 비전」, 2010,
http://www.dankook.ac.kr/web/kor/i2_1 (검색일: 2010. 4.20).

IV. 각 주

1. 각주 번호는 ‘1), 2), 3)’으로 표기한다.

2. 각주 번호는 본문 문장의 온점 다음에 붙이는 것을 원칙으로 하며, 내용상 서로 연관성이 없어 혼동의 우려가 있는 경우에 한하여 반점 뒤에 붙일 수 있다.

3. 동양어로 된 논저의 경우

(1) 논문

- ① 저자명, 논문제목, 게재지명, 권·호수, 발행처, 발행연도, 쪽수의 순으로 표기한다. 발행연도는 연도만 표기한다.
- ② 논문은 낫표(「」), 게재지는 겹낫표(『』) 안에 표기한다.
- ③ 게재지의 ‘권’, ‘호’, ‘집’ 등의 숫자만 표기한다. 권과 호가 함께 사용된 경우, 쌍점(:)을 사용하여 구분하며 쌍점 다음에 오는 숫자는 한 칸을 띄고 표기한다.
- ④ ‘p’, ‘pp’, ‘면’ 등은 모두 ‘쪽’으로 통일한다.
- ⑤ 두 개 이상의 다른 논문을 인용할 경우에는 세미콜론(;)을 사용하여 구분하며, 동일 저자의 다른 논문이라도 저자를 다시 명기한다.

- ⑥ 공동 저자가 2명일 경우에는 가운데점(·)을 이용하여 저자를 모두 표기하되, 3명 이상일 경우에는, 첫 번째 인용에서 저자의 이름을 모두 제시하고, 두 번째 인용부터는 ‘○○○ 외’로 표기한다.
- ⑦ 미간행 논문 혹은 학술대회 발표 논문일 경우, 위의 논문 작성에 준하되 발표 기관, 발표 장소 및 발표 날짜를 기재한다.
- ⑧ 출판예정인 논저는 출판 예정인 학술지나 서명을 표기하고, 출판연도 대신 ‘출판 예정’이라고 기재한다.
- ⑨ 신문, 잡지(월간, 주간)에 실린 기사의 경우, 게재지는 겹낫표(『』) 안에 표기하고 신문(잡지)명, 발행연월일 순으로 표기한다. 단 필자가 있거나 혹은 문건(기사)을 인용할 때에는 필자명, 문건(기사)명, 신문(잡지)명, 발행연월일, 쪽수의 순으로 표기한다.

홍길동, 「고조선사 연구」, 『북방문화연구』, 18: 2, 단국대 북방문화연구소, 2010, 31~36쪽.

홍길동, 「북방 유목민족의 이해」, 북방문화연구소(편), 『유목민족사』, 단국대 출판부, 1976, 52쪽.

홍길동, 「契丹八部考」, 제7회 북방문화연구학술심포지엄, 용인: 단국대학교 석주선기념박물관, 2010. 2. 5, 34쪽.

홍길동, 「거란의 전쟁의식」, 단국대학교 박사학위논문, 2001, 34쪽.

『단국신문』, 1988년 12월 25일자.

홍길동, 「단군신화」, 『월간단국』, 1992년 10월호, 423쪽.

(2) 저서

- ① 저자명, 서명, 발행지, 발행처, 발행연도, 쪽수 순으로 표기한다. 발행연도는 연도만 표기한다.
- ② 서명은 겹낫표(『』) 안에 표기한다.
- ③ 발행지는 국내일 경우 생략한다.
- ④ ‘p’, ‘pp’, ‘면’ 등은 모두 ‘쪽’으로 통일한다.
- ⑤ 두 개 이상의 다른 저서를 인용할 경우에는 세미콜론(;)을 사용하여 구분하며, 동일 저자의 다른 저서라도 저자를 다시 명기한다.
- ⑥ 공동 저자가 2명일 경우에는 가운데점(·)을 이용하여 저자를 모두 표기하되, 3명 이상일 경우에는, 첫 번째 인용에서 저자의 이름을 모두 제시하고, 두 번째 인용부터는 ‘○○○ 외’로 표기한다.
- ⑦ 편저나 번역서일 경우에는 괄호를 이용하여 편·저자와 역자를 구분하고 편·저자, 역자, 서명, 발행지, 발행처, 출판연도, 인용쪽수의 순으로 표기한다.

- ⑧ 서적이 개정판인 경우에는 서명과 겹낫표 뒤에 괄호를 치고, 그 안에 ‘개정판 또는 증보판’이라 표기한다.

홍길동, 『한국정치사』 (수정판), 단국대 출판부, 1992, 42쪽.
 북방문화연구소(편), 『한국 상고문화의 기원 연구』, 단국대 출판부, 1988, 10~15쪽.
 石昌渝(저), 홍길동·김철수(역), 『契丹女子의姓名習俗』, 해당출판사, 2001, 32쪽.

(3) 발행지 표시

- ① 국내 인용서의 경우는 발행지를 따로 표시하지 않으며, 외국에서 출판된 서적 중 필요한 것에 한한다.
 ② 저자명, 서명, 출판지, 출판사, 출판연도, 쪽수의 순으로 작성합니다.

陳平原, 『遼金元史: 分封制度研究』, 北京: 北京出版社, 1993, 48쪽.

(4) 중복

- ① 바로 앞에 나온 논저를 다시 인용할 경우, ‘위의 논문’, ‘위의 책’이라고 표기한다.
 ② ①의 경우와 달리 앞에서 인용된 논저의 경우, ‘앞의 논문’, ‘앞의 책’이라고 표기한다.
 ③ 동일 저자의 논저가 여럿일 경우, 저자를 표기하고, 앞의 논문, 연도의 순으로 표기한다. 같은 연도에 발행된 논저가 여럿 있을 경우에는 a, b, c 등으로 구분한다.

홍길동, 앞의 책, 1987a, 43쪽.
 홍길동, 앞의 논문, 1999, 23쪽.

4. 서양어로 된 논저일 경우

(1) 논문

- ① 저자명, 논문제목, 잡지명, 권수, 호수, 출판연도, 쪽수의 순으로 표기한다. 권과 호가 함께 사용된 경우에는 쌍점(:)을 사용하여 구분하며 쌍점 다음에 오는 숫자는 한 칸을 띄우고 표기한다.
 ② 논문은 큰따옴표(“ ”)로, 게재지는 ‘이탤릭체’로 표기한다.
 ③ 쪽수는 ‘p’, ‘pp’ 로 표기한다.
 ④ 두 개 이상의 다른 논문을 인용할 경우에는 세미콜론(;)을 사용하여 구분하며, 동일저자의 다른 논문이라도 저자를 다시 명기한다.
 ⑤ 공동 저자가 2명일 경우에는 저자를 모두 표기하되, 3인 이상일 경우, 첫 번째 인용에서 저자의 이름을 모두 제시하고, 두 번째 인용부터는 ‘Hong, Gildong,

et al.’로 표기한다.

Hong, Gildong, “History and the Issue of Khitan”, *The Journal of Northern Cultures Studies*, 20: 2, 1991, pp. 40~50.

Hong, Gildong, “Korean Unification”, Robert Woo(ed.), *Korean History*, New York: Hill, 1984, p. 32.

(2) 저서

- ① 저자명, 서명, 출판지, 출판사, 출판연도, 쪽수의 순으로 작성한다.
- ② 서명은 ‘이탤릭체’로 표기한다.
- ③ 쪽수는 ‘p’, ‘pp’ 로 표기한다.
- ④ 두 개 이상의 다른 저서를 인용할 경우에는 세미콜론(:)을 사용하여 구분하며, 동일저자의 다른 저서라도 저자를 다시 명기한다.
- ⑤ 공동 저자가 2명일 경우에는 가운데점(·)을 이용하여 저자를 모두 표기하되, 3명 이상일 경우에는, 첫 번째 인용에서 저자의 이름을 모두 제시하고, 두 번째 인용부터는 ‘Hong, Gildong, et al.’로 표기한다.

Hong, Gildong · Lee, Dam, *Korean History*, New York: Hill, 1984, p. 32.

(3) 중복

- ① 바로 앞에 나온 논저를 다시 인용할 경우, ‘Ibid.’를 ‘이탤릭체’로 표기한다.
- ② ①의 경우와 달리 앞에서 인용된 논저의 경우, ‘op. cit.’를 ‘이탤릭체’로 표기한다.
- ③ 동일 저자의 논저가 여럿일 경우, 저자를 표기하고, 앞의 논문, 연도의 순으로 표기한다. 같은 연도에 발행된 논저가 여럿 있을 경우에는 a, b, c 등으로 구분한다.

Hong, Gildong, *op. cit.*, 1987a, p. 43.

5. 한적(漢籍) · 문집의 경우

- (1) 연대기적(chronology) 성격을 갖는 1차 사료(예컨대, 『三國史記』, 『高麗史』, 『朝鮮王朝實錄』) 또는 『論語』와 같이 널리 알려져 있고 판본이 여러 가지인 자료를 인용하여 본문에 주(註)를 작성할 경우에는 괄호 안에 저자와 쪽수를 밝히는 방법을 사용하지 않는다.
- (2) 사료 인용방식은 저자명(저자 및 편자의 이름을 표시할 수 없을 때에는 생략), 서명과 권수(또는 책), 편명, 총서(또는 총간)명칭, 출판사, 출판연도, 간지(또는 항목), 인용쪽수(근대적 출판물에 한함) 순으로 표기한다. 이때 숫자는 아라비아 숫자로 하고, 간지는 한자를 그대로 사용한다. 또한 같은 주(註)에서 2편 이상의 논문(또는

단행본)을 다룰 경우에는 세미콜론(;)으로 구분해 주고, 한 칸을 띄우고 이어서 표기한다.

『高麗史』卷76, 百官1, 贊成事, “(忠烈王)二十四年, 忠宣以宰執員冗, 論議異同, 事多稽滯, 仍罷之.”
 『仁祖實錄』卷50, 仁祖 27年 3月 乙亥; 『增補文獻備考』卷14, 輿地考 2 歷代田界 2.
 金尙憲, 『淸陰集』, 「月汀先生集跋」, 한국문집총간 77, 민족문화추진회, 1990, 594쪽.
 李昆洙, 『壽齋遺稿』, 「書啓」, ○○○ 소장, 刊本 여부.

V. 참고 문헌

1. 참고 문헌은 본문과 각주에서 언급된 모든 문헌 정보를 수록하되, 본문과 각주에서 언급되지 않은 논문은 포함시키지 않는다.
2. 참고 문헌의 순서는 원전 자료, 연구 논저의 순으로 하고, 한글, 중국어문, 일본어문, 기타 동양어문, 영문, 유럽어문의 순으로 배치한다. 그 순서는 동양어 문헌은 ‘가나다’순으로, 서양어 문헌은 ‘알파벳’순으로 한다.
3. 참고 문헌의 끝에는 온점(.)을 찍는다.
4. 논문을 참고한 경우, 그 논문이 게재된 게재지의 쪽수(한글), pp.(영문)를 반드시 기재한다.
5. 단행본은 편저자명, 서명, 출판사, 출판연도 순으로 한다. 단, 동일 편저자이면서 같은 연도에 발행된 논저가 여럿 있을 경우에는 a, b, c 등으로 구분한다.

홍길동, 『한국역사학개론』, 단국대 출판부, 1981.
 홍길동, 「북방신화의 문화콘텐츠」, 『북방문화연구』, 10: 1, 1999, 40~73쪽.
 홍길동, 「동몽골과 북방문화」, 단국대학교 박사학위논문, 2001.
 Hong, Gildong, *Confucian Philosophy in America*, Seoul: Dankook Univ. Press, 1996.
 Hong, Gildong, “Korean Unification”, *The Journal of Cultures Studies*, 20: 4, 1998, pp. 40~75.

『北方文化研究』 투고 신청서(투고자 제출용)

성 명	한글: (漢字: 영문:)			
소 속	한글:		영문:	
직 위	한글:		영문:	
주 소	자택:			
	직장:			
전화번호	자택:		핸드폰:	
	직장:		e-mail:	
논문제목	한글:			
	영문:			
전공분야			심사회망분야	
년 월 일	출신학교	학위명	논문제목	지도교수
년 월 일		학 사		
년 월 일		석 사		
년 월 일		박 사		
본인은 『北方文化研究』 제 권 호 원고 공모에 투고하고자 합니다. 이에 소정의 양식과 서류를 갖추어 제출합니다. 년 월 일 제출자 (서명/인) 북방문화연구소장 귀하				

〈부록 5〉

『北方文化研究』 편집심사 규정

2011. 12. 31. 전면 개정

제1장 편집위원회

제1조(목적) 이 규정은 「단국대학교 부설 북방문화연구소」(이하 ‘본 연구소’라고 한다.)의 전문 학술지 『北方文化研究』(영문명: *The Journal of Northern Cultures Studies*)의 간행에 따른 편집위원회 구성과 운영 그리고 논문 심사를 위한 제반 세부 사항을 정하는 데, 그 목적이 있다.

제2조(임무) 편집위원회는 『北方文化研究』에 게재할 논문에 대해 심사위원 선정에서 심사의뢰와 심사결과에 따른 제반 사항을 집행하고 결정한다.

제3조(구성) 편집위원회는 본 연구소 평의원회의 추천과 인준을 받아, 소장이 각 분야에서 탁월한 연구 업적이 인정되며 활발한 연구 활동을 하는 국내외 교수 또는 학자로 구성한다.

1. 편집위원장은 편집위원회에서 편집위원 과반수 출석에, 출석 위원 과반수의 찬성으로 선임한다.
2. 편집위원회는 국내외 북방문화 관련 전공 학자를 위주로 국내외 저명학자 8~10명을 전공별로 적절히 안배하여 위촉 구성한다.

제4조(임기) 당연직을 제외한 편집위원의 임기는 2년으로 하되 연임할 수 있다.

제5조(의결) 편집위원회의 위원장은 재적위원 과반수의 출석에, 2/3이상의 찬성으로 편집과 관련된 제반 사항을 의결한다.

제6조(소집) 편집위원장은 다음과 같은 경우에, ‘편집위원회’ 또는 ‘편집소위원회’를 소집한다.

1. 『北方文化研究』 간행에 관련하여 『北方文化研究』 논문투고 마감일로부터 3일 안에 ‘편집소위원회’를 소집한다.
2. 『北方文化研究』 간행에 관련하여 『北方文化研究』 논문투고 마감일로부터 1주일 안에 ‘편집위원회’를 소집한다.

제7조 편집위원의 논문을 한 호에 2편 이상 게재하지 못하며, 동일 편집위원의 논문을 2회 연속 게재하지 않는 것을 원칙으로 한다.

제8조 심사와 편집에 관한 제반 사항은 편집위원회 책임아래 대외비로 한다.

제2장 심사 및 판정

제9조(예비심) 편집간사는 간행일로부터 9주전 금요일(14:00)까지 투고 접수된 원고를 모두 수합하여 편집위원장에게 보고하고, 편집위원장은 다음의 절차에 따른다.

1. 편집위원장은 편집위원 2명과 함께 ‘편집소위원회’를 개최하여 1차적으로 예비심의를 진행한다.
2. 논문투고요건을 갖추지 않았거나 원고작성요령을 준수하지 않은 논문에 대해, ‘편집소위원회’는 심사를 보류하거나 논문을 반려할 수 있다.

제10조(위촉) 편집위원회는 투고 논문에 대하여 해당 논문과 관련된 전공학자로 심사위원의 수락을 얻어 3명을 심사위원으로 위촉한다.

제11조(구성) 심사위원은 교내 1명, 외부 2명으로 함을 원칙으로 한다. 단 교내 교수 중 해당 전공 분야 심사자가 없을 경우에는 외부 3명으로 한다.

제12조(심사기간) 투고 논문의 심사기간은 편집위원회에서 심사위원이 선정 위촉된 날로부터 10일 안으로 한다.

제13조(심사기준) 논문심사에 적용되는 개별 항목과 각 항목당 배점은 다음과 같다.

- ① 논제가 학문적으로 가치가 있으며, 독창성을 가지고 있는가?(15점 만점)
- ② 글의 구성(목차)이 논제를 충분히 설명하고 논증하도록 짜여 있는가?(15점 만점)
- ③ 논제를 구성하는 개념어들이 충분히 설명되고 일관되게 사용되었는가?(15점 만점)
- ④ 논문에서의 주장이 논리적으로 전개되고, 주장을 뒷받침하는 증거들이 적절하게 제시되었는가?(15점 만점)
- ⑤ 결론이 창의적이며 문제제기에 대해 충분한 해답을 제시하고 있는가?(15점 만점)
- ⑥ 각주와 참고문헌의 선명성: 각주와 참고문헌에 제시된 내용이 기존 연구 성과를 올바르게 반영하고 있으며, 논제와 적절한 연관성을 가지고 있는가?(15점 만점)
- ⑦ 초록 작성의 일관성: 국문초록이 적절한 분량으로 요약되어 논문 전체의 논제와 논증을 반영하고 있으며, 영문(외국어)초록과 내용이 일치하는가?(10점 만점)

제14조(결과판정) 심사위원은 논문 심사를 완료한 후, ‘투고논문 심사결과서’(별첨)와 ‘투고논문 지적/수정 사항’(별첨)을 작성하여 편집위원회에 제출해야 한다.

1. 심사위원 3명으로부터 각 해당 논문심사에 대한 결과를 보고받은 편집위원회는 논문 게재에 관한 심사위원 3명의 심사결과 점수를 합산한 총점에 대해 평균 점수를 산출하여, 다음과 같이 최후 판정을 한다.

점 수	판 정	비 고
80.0 점 이상	게재 확정	
60.0~79.9 점	수정 후 재심사	재심사 결과에 따라 차기 호에 우선적으로 게재함
59.9 점 이하	게재 불가	동일 필자의 이후 유사 내용의 논문 투고를 불허함

2. 심사위원 3명 중 가장 높은 점수와 가장 낮은 점수의 차이가 30.0점 이상이면, 낮은 점수 심사결과에 대해 심사위원 1명을 교체 위촉하여 재심사를 의뢰한다.

제15조(조치) 판정 결과에 따라 다음과 같이 조치한다.

1. 편집위원회는 논문게재 여부에 대한 최종 판정 결과에 대해 심사위원을 모두 익명으로 처리한 후, 논문 투고자 각 개인에게 송부할 ‘논문심사 결과통보서’(별첨)를 작성하여 본 연구소장에게 보고한다.
2. 본 연구소장은 보고를 받은 즉시 위의 ‘논문심사 결과통보서’를 편집간사를 통해 해당 투고논문의 집필자에게 전자우편(e-mail)으로 발송하고, 이와 함께 그 결과를 전화상으로 통보한다.
3. ‘수정 후 재심사’ 판정을 받은 논문의 경우에는 저자의 수정 과정을 거쳐 다음 호 심사에서 예비심사 과정을 거치지 않고 바로 심사위원 3명의 심사를 받도록 조치한다. 만약 투고 기일을 넘겼을 경우에는 논문투고를 철회한 것으로 간주한다.
4. 재심사 의뢰를 받은 원고의 심사 결과가 ‘게재 확정’으로 판정된 경우에는 해당 논문을 우선적으로 게재하며, 만약 이전 결과와 동일하거나 더 낮게 나온 경우에는 ‘게재 불가’로 판정 처리한다.
5. 심사결과 ‘게재 불가’로 판정된 논문은 재심사하지 않으며, 해당 논문의 ‘논문심사 결과통보서’에 그 사유를 구체적으로 명시하여 그 사실을 투고자에게 통보한다.
6. 게재가 확정된 논문편수가 당초 계획된 게재 분량을 초과할 경우 심사 성적순으로 게재를 확정하고, 게재보류 논문은 차기 호에 우선적으로 게재한다.
7. 최종결과 확정에 따른 게재 순서와 편집에 관한 기타 사항은 관례에 따르며, 그 밖의 사항에 대해서는 편집위원장의 결정에 따른다.

제16조(원고 편집) 편집위원회는 최종적으로 게재가 확정된 논문에 한해 교정 교열 및 편집 작업을 진행한다.

제17조(판권) 『北方文化研究』에 게재된 모든 논문의 판권은 본 연구소가 소유한다. 아울러 논문 투고자는 본인의 논문이 본 연구소 홈페이지에서 무상으로 제공되는 것과 판권이 본 연구소에 귀속된다는 사항에 대해 ‘『北方文化研究』 투고 신청서’(별첨)와 ‘『北方文化研究』 연구윤리 서약서’(별첨)를 작성하여 제출할 때 동의한 것으로 간주한다.

논문심사 의뢰서

_____선생님께

안녕하십니까? 단국대학교 부설 북방문화연구소 『北方文化研究』 편집간사 복기대입니다.

저희 연구소가 매년 6월 30일과 12월 31일 모두 두 차례씩 간행하는 학술지 『北方文化研究』는 2010년부터 간행하여 오늘에 이르고 있습니다. 『北方文化研究』의 질적 수준 향상을 위해 이번 『北方文化研究』 제 권 호에 투고된 논문에 대해 선생님께 엄정하고 공정한 심사를 부탁드립니다.

논문심사를 마친 후에는 첨부해 드린 양식 1, 2, 3 모두를 ‘한글 2005 이상’으로 작성하여, 월 일(09:00)까지 아래의 북방문화연구소 『北方文化研究』 편집간사에게 전자우편(e-mail)이나 또는 1부를 출력하여 등기우편으로 보내주시면 됩니다. 등기우편으로 우송 시에는 봉투 겉면에 ‘심사서 재중’이라고 명기하여 주십시오.

소정의 심사비는 『北方文化研究』 발간과 함께 심사위원께서 지정하신 계좌에 입금하여 드립니다.

- 첨 부 -

1. 논문심사위원 수락 및 서약서1부
2. 투고논문 심사결과서 1부
3. 논문 지적/수정 사항 1부
4. 심사대상논문 1부

년 월 일

단국대학교 부설 북방문화연구소 『北方文化研究』 편집위원회

주 소: (31116) 충청남도 천안시 동남구 단대로 119 단국대학교 율곡도서관 105호실

북방문화연구소 ☎ 041)550-3148, 3237

담당자 류 병 재(e-mail: khan@dankook.ac.kr)

논문심사위원 수락 및 서약서(심사위원용)

북방문화연구소장 귀하

심사대상논문제목:

본인은 북방문화연구소의 학회지 『北方文化研究』 제 권 호에 투고된 논문에 대한 심사위원직을 수락하며, 연구소의 논문심사규정 및 심사서 작성요령에 의거하여 의뢰 받은 논문을 엄정하고 공정하게 심사하겠습니다. 또한 논문심사에 관한 아래의 사항에 대하여 일체 비밀을 지킬 것을 서약합니다.

- 아 래 -

가. 논문을 심사한 사실

나. 논문의 내용(필자의 논지 및 근거 등 내용 일체)

년 월 일

제출자 (서명/인)

심사위원 신상 및 심사료 입금계좌 자료

소 속		직 위	
주민번호		은행명	
계좌번호		예금주	
주 소	주택		
	직장		
전화번호	주택	핸드폰	
	직장	e-mail	

『北方文化研究』 투고논문 심사결과서(심사위원용)

심사대상 논문제목					
심 사 항 목	우수	양호	보통	부족	미달
① 논제가 학문적으로 가치가 있으며, 독창성을 가지고 있는가?	15	12	9	6	3
② 글의 구성(목차)이 논제를 충분히 설명하고 논증하도록 짜여 있는가?	15	12	9	6	3
③ 논제를 구성하는 개념어들이 충분히 설명되고 일관되게 사용되었는가?	15	12	9	6	3
④ 논문에서의 주장이 논리적으로 전개되고, 주장을 뒷받침하는 증거들이 적절하게 제시되었는가?	15	12	9	6	3
⑤ 결론이 창의적이며 문제제기에 대해 충분한 해답을 제시하고 있는가?	15	12	9	6	3
⑥ 각주와 참고문헌에 제시된 내용이 기존 연구 성과를 올바르게 반영하고 있으며, 논제와 적절한 연관성을 가지고 있는가?	15	12	9	6	3
⑦ 국문초록이 적절한 분량으로 요약되어 논문 전체의 논제와 논증을 반영하고 있으며, 영문(외국어)초록과 내용이 일치하는가?	10	8	6	4	2
80.0 점 이상: 게재 확정; 60.0~79.9 점: 수정 후 재심사; 59.9 점 이하: 게재 불가	총 ()점				
※ 심사소견(구체적으로)					

년 월 일

제출자(심사위원) (서명/인)

『北方文化研究』 투고논문 지적/수정 사항(심사위원용)

심사대상 논문제목			
번호	쪽(면)/행	지적 / 수정 사항	비고
※ 필요시 별지 사용 가능			

년 월 일

제출자(심사위원) (서명/인)

『北方文化研究』 논문심사 결과통보서(투고자 통보용)

투 고 자	성명:	소속:
심사대상 논문제목		
심사결과	☐ 게재 / ☐ 수정 후 재심사 / ☐ 게재 불가	
위 논문에 대한 심사결과, 상기한 바와 같이 ‘ ’로 판정되었습니다. 아래의 심사위원 소견을 참고해 주시기 바랍니다.		

년 월 일

단국대학교 부설 북방문화연구소 『北方文化研究』 편집위원회

『北方文化研究』 수정 대조 확인서(게재예정자 제출용)

투고논문제목		
논문심사 지적사항	필자 견해 및 수정 내용	
- 심사자 1 1. 2. 3.		
- 심사자 2 1. 2. 3.		
- 심사자 3 1. 2. 3.	※ 필요시 별지 사용 가능	

년 월 일

제출자 (서명/인)

〈부록 6〉

북방문화연구소 임원명단

연구소장

이성규(몽골학)

자문위원

김위현(명지대 명예교수) 김천호(한양여대 명예교수)

상임연구위원

김 욱(생명과학) 송재용(한국문학) 류병재(몽골사)

감 사

송재용(한국문학)

객원연구위원

박소현(영남대 몽골음악)

박원길(칭기스칸연구소 몽골사)

복기대(인하대 고고학)

오영주(제주한라대 영양학)

이용성(서울대 투르크학)

이정훈(동아일보 문화학)

해외 객원연구위원

바트톨가(몽골국립대 투르크학)

바야르사이항(몽골국립대 몽골학)

오영철(내몽골대학 거란학)

에르테니바타르(내몽골대학 몽골사)

에르테니바타르(몽골 국립대 고고학)

조릭토예브(러시아 부리야트과학원 몽골사)

간 사

류병재(몽골사)

사무보조

한승연(보조연구원)

강준영(보조연구원)

운영위원회

이성규

송병구

복기대

류병재

편집위원회

박원길(위원장) 박소현

이성규

복기대

오영철

오영주

출템수렝

에르테니바타르

류병재

연구윤리심의위원회

이성규

복기대

송재용

류병재

편집위원

이 름	소 속	전 공
이성규	단국대	몽골학
박소현	영남대	몽골음악
박원길	칭기스칸연구소	몽골사
류병재	단국대	몽골사
복기대	인하대	고고학
오영주	제주한라대	영양학
오영철	중국내몽고대	거란학
에르텐바타르	몽골국립대	고고학
출템수렝	단국대	몽골문학

北方文化研究 제 9 권

2018년 12월 30일 인쇄

2018년 12월 30일 발행

발 행 처 단국대학교 부설 북방문화연구소

발 행 인 이 성 규

편 집 인 류 병 재

출 판 사 신 양 사(02-2275-0834)

주 소 충남 천안시 동남구 단대로 119 단국대학교 율곡기념도서관 105호

전 화 041-550-3237

팩 스 041-559-7836

이 메 일 khan@dankook.ac.kr

홈페이지 <http://inckorea.org>

논문투고 khan@dankook.ac.kr

